

MICAE MEDI AEVA LES XIV

*Fiatal történészek
dolgozatai
a középkori
Magyarországról
és Európáról*

2025

MICAE MEDIAEVALES XIV.

*Fiatal történészek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

XIV.

*Fiatal történészek dolgozatai a középkori
Magyarországról és Európáról*

SZERKESZTETTE
*Simon Bence, Varga Virág,
Vas Máté*

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
Budapest
2025

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
21. kötet

A tanulmányokat lektorálták: Draskóczy István (Alexandru Mihai Pop),
Havasi Krisztina (Horváth Domonkos), Horváth Richárd (Kalász István),
Kádas István (Varga Virág), Kanász Viktor (Karsten Johannes Schuil), Kiss Gergely
(Hunyadi Sándor), Lövei Pál (Kernács Rebeka), Madas Edit (Kovács Annamária),
Maléth Ágnes (David Trojan), Mikó Árpád (Hári Kata), Szakács Béla Zsolt
(Nike Duh), Thoroczky Gábor (Litkey Csongor), Uhrin Dorottya (Jack R. Wilson),
Vadas András (Bognár László), Veszprémy László (Ónadi Sándor)

Az angol nyelvű rezümét lektorálta: Jack R. Wilson

Olvasószerkesztők: Pardi Boglárka, Jack R. Wilson, Nicholas Tayler

Sorozatszerkesztők: Dreska Gábor, Novák Veronika, Rudolf Veronika

A kötet megjelenésére az ELTE Hallgatói Önkormányzat Tudományszervezési és kutatási pályázat támogatásával került sor.

A tanulmányok szerzői © Bognár László; Duh, Nike; Hári Kata; Horváth Domonkos;
Hunyadi Sándor; Kalász István; Kernács Rebeka; Kovács Annamária; Litkey Csongor;
Ónadi Sándor; Pop, Alexandru Mihai; Schuil, Karsten Johannes; Trojan, David;
Varga Virág; Wilson, Jack R.

A kötet szerkesztői © Simon Bence, Varga Virág, Vas Máté

ISSN 2062-2198

A kiadványt tervezte: Kiss Béla

Nyomta és kötötte a Ritter Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Horváth Pál

Tartalomjegyzék

Előszó.....	9
Rövidítésjegyzék.....	13

I. TÁRSADALOMTÖRTÉNET

HUNYADI SÁNDOR

<i>Az 1298. évi 23. törvénycikkely értelmezési lehetőségei</i>	23
--	----

KALÁSZ ISTVÁN

<i>A Kőszegiek tartományának alakulása a várak tükrében (1270–1340)</i>	37
---	----

VARGA VIRÁG

<i>Az Osl nemzetség társadalmi helyzete az oligarchák korában</i>	59
---	----

ALEXANDRU MIHAI POP

<i>A Golden Age of Opportunity? Social Advancement Strategies of the Baia Mare Ruling Elite in the 15th Century</i>	99
--	----

II. EGYHÁZ- ÉS VALLÁSTÖRTÉNET

DAVID TROJAN

<i>Melioratio terre episcopalis – Property Securing of the Prague Diocese in the Context of Medieval Transformation</i>	121
---	-----

ÓNADI SÁNDOR

<i>„Krisztus egész kiválasztott seregével”: Exhortációk az első keresztes hadjárat résztvevőinek leveleiben</i>	135
---	-----

KOVÁCS ANNAMÁRIA

<i>Bundschuh és prédikáció. Az Ausztriában őrzött magyarországi prédikációgyűjtemények (1200–1400)</i>	153
--	-----

KARSTEN JOHANNES SCHUIL

<i>Indulgentiae and Stationes Ecclesiarum Urbis Romae: From Contemplative Text to Rhetorical Device</i>	175
---	-----

III. NARRATÍV FORRÁSOK

LITKEY CSONGOR

<i>A honfoglalók és Aeneas – Anonymus Gestájának két Excidium Troiae-ből vett idézete</i>	193
---	-----

TARTALOMJEGYZÉK

JACK R. WILSON

Mongol Reception of the Hungarians: How the Mongols Perceived and Remembered the Battle of Muhi, 1241 211

BOGNÁR LÁSZLÓ

Tengeri lények percepciója az angol és a francia területeken keletkezett krónikákban 227

IV. MŰVÉSZETTÖRTÉNET

KERNÁCS REBEKA

Adalékok a Gizella-kereszt eredetének feltárásához..... 241

HORVÁTH DOMONKOS

Észlelés és jelentés. A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház figurális frízének értelmezési szempontjai 253

HÁRI KATA

Blockbuchon innen és túl. Kép és szöveg a 15. század második felének könyvkultúrájában 271

NIKE DUH

New Insights into Slovenian Medieval Wall Paintings – The Case of the Medieval Church Murals at Sveti Primož near Kamnik from 1850 to 1914..... 283

Köszönetnyilvánítás 303

A szerzőkről..... 305

Függelék..... 313

Table of Contents

Foreword	11
List of Abbreviations	13

I. SOCIAL HISTORY

SÁNDOR HUNYADI

<i>The Interpretive Possibilities of the Article 23 of the Decretum of 1298</i>	23
---	----

ISTVÁN KALÁSZ

<i>The Formation of the Kőszegi Family's Territory in the Mirror of the Fortresses (1270–1340)</i>	37
--	----

VIRÁG VARGA

<i>The Social Status of the Osl Kindred in the Period of the Oligarchs</i>	59
--	----

ALEXANDRU MIHAI POP

<i>A Golden Age of Opportunity? Social Advancement Strategies of the Baia Mare Ruling Elite in the 15th Century</i>	99
--	----

II. CHURCH HISTORY AND RELIGIOUS CULTURE

DAVID TROJAN

<i>Melioratio terre episcopalis – Property Securing of the Prague Diocese in the Context of Medieval Transformation</i>	121
---	-----

SÁNDOR ÓNADI

<i>„With the entire chosen army of Christ”: Exhortations in the Letters of the Participants of the First Crusade</i>	135
--	-----

ANNAMÁRIA KOVÁCS

<i>„Bundschuh” and Preaching. Hungarian Sermon Collections Preserved in Austria (1200–1400)</i>	153
---	-----

KARSTEN JOHANNES SCHUIL

<i>Indulgentiae and Stationes Ecclesiarum Urbis Romae: From Contemplative Text to Rhetorical Device</i>	175
---	-----

TABLE OF CONTENTS

III. NARRATIVE SOURCES

CSONGOR LITKEY

The Hungarian Conquerors and Aeneas –

Two Quotations of Master P's Gesta from the Excidium Troiae 193

JACK R. WILSON

Mongol Reception of the Hungarians: How the Mongols Perceived

and Remembered the Battle of Muhi, 1241 211

LÁSZLÓ BOGNÁR

The Perception of Maritime Creatures in the Chronicles

Written in English and French Territories 227

IV. ART HISTORY

REBEKA KERNÁCS

Aspects of the Research on the Origin of the Cross of Gisela 241

DOMONKOS HORVÁTH

Perception and Meaning. An Attempt to Interpret the Figural Frieze

of St. Michael's Cathedral in Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) 253

KATA HÁRI

From Here and Beyond the Blockbooks. Image and Text

in the Book Culture of the Second Half of the 15th Century 271

NIKE DUH

New Insights into Slovenian Medieval Wall Paintings – The Case of the Medieval

Church Murals at Sveti Primož near Kamnik from 1850 to 1914 283

Editorial Acknowledgements 304

Notes on Contributors 309

Appendix 313

Előszó

ÉVEK ÓTA és menetrendszerűen érkezik a Középkorral foglalkozó doktoranduszok konferenciájára az előző esztendő nyár eleji ankétjének válogatott és szerkesztett előadásait a nagyközönség számára bemutató kötet. A Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola Középkori Magyar Történeti, Történelem Segéd tudományai és Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Programja által 2010 óta közösen megrendezésre kerülő seregszemle és az ott elővezetett tudományos produkciók nyomán megszülető gyűjtemény a három program diákjai mellett rendszeres bemutatkozási lehetőséget kínál más doktori iskolák, sőt más egyetemek középkori témával foglalkozó, posztgraduális képzésben részt vevő hallgatói számára is. A fiatal szakemberek kutatási eredményeit lektorált formában közreadó *Micae mediaevals – Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról* címet viselő sorozat, amelynek immár tizennegyedik kötetét tarthatja kezében az érdeklődő olvasó, a hazai szakterület egyik patinás doktori kiadványává vált, amelynek hírét tartalma mellett rendszeres megjelenése is erősíti.

A rendezvénysorozat két esztendővel ezelőtt a magyar nyelvű, Kárpát-medencei hallgatók mellett nyitott az elsősorban Európából érkező, alapvetően pedig európai történelemmel foglalkozó külföldi előadók irányába is. A döntés immár másodjára is gyümölcsözőnek bizonyult: a 2024. június 20–21-én megrendezett konferencián nyolc szekcióba osztva összesen húsz magyar és nyolc angol nyelvű előadás hangzott el, a házigazda Eötvös Loránd Tudományegyetem hallgatói mellett a Debreceni Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem, a Szegedi Tudományegyetem, továbbá a Babeş–Bolyai Tudományegyetem, a Central European University, a Charles University of Prague, a Lumière University of Lyon, a University of Maribor és a University of Warsaw doktoranduszainak bemutatkozásai voltak hallhatók.

A szimpóziumot ezúttal egy művészettörténeti témát bemutató plenáris előadás, Szakács Béla Zsolt, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanárának *Miről tanúskodnak a Szepesség Árpád-kori templomai?* című összefoglalója nyitotta meg, míg zárásként a kétnyelvűség jegyében Antonín Kalous, a Palacký University of Olomouc oktatója *Observant Franciscan Chronicles of the Early 16th Century in Context* címmel tartott jelentős érdeklődésre számot tartó összefoglalót. A konferencia régi hagyományaként az első nap végén könyvbemutatóra került sor, amelynek mindenkori célja a szervező doktori iskolák oktatóihoz és hallgatóihoz kötődő tudományos művek rövid bemutatása. Ennek keretei között Rudolf Veronika előző esztendőben sikeresen megvédett disszertációjának kötetbe szerkesztett változatát (*Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország,*

Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között. Bp. 2023.) Bagi Dániel, míg Csákö Juditnak a hasonlóképpen a korai magyar történelmet nemzetközi környezetbe helyező kötetét (*Az Árpád-kori Magyarország francia tükrében.* Bp. 2023.) Csukovits Enikő ismertette a közönséggel. Mindkét monográfia a Bölcsészettudományi Kutatóközpont által gondozott *Arpadiana* sorozat részeként jelent meg, akárcsak Molnár Péternek a 13. századi történetírásban megjelenő hun–magyar kapcsolatot politikai kontextusában értelmező könyve (*Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytana”. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege.* Bp. 2023.), amit Thoroczkay Gábor mutatott be. Terítékre került még C. Tóth Norbert legfrissebb, szélesebb körben is érdeklődésre számot tartó műve (*Dózsa György – Kultusz és történelem.* Bp. 2024.) Gulyás László Szabolcs friss és lendületes ismertetésében, valamint megkerülhetetlen módon a legutóbbi középkorász doktori konferencia anyagát bemutató kötet is (*Micae mediaevales XIII.* Szerk. Hunyadi Sándor, Illés Kornél András, Varga Virág, Vas Máté. Bp. 2024.) Mikó Gábor prezentálásában.

A konferencián elhangzott előadások több mint fele jelenik meg lektorálást követően a kiadványsorozat ezen, immár XIV. kötetében. A tanulmányok jól tükrözik a szakmai találkozó tematikailag sokszínű, változatos programját, amelyben a gazdaság- és társadalomtörténet éppen úgy helyet kapott, mint a régészet, illetve a művészettörténet. Az írások révén bepillantást nyerhetünk a különböző doktori iskolákban folyó munkába, a középkorral foglalkozó, különböző tudományterületeken munkálkodó fiatalok kölcsönös inspirációt nyerhetnek, de bízunk abban is, hogy az itt megfogalmazott kérdések a mesterszakos hallgatók érdeklődését is felkeltik a posztgraduális képzés középkorkutatással foglalkozó programjai iránt. A konferencia megszervezését és lebonyolítását fáradhatatlan és lelkiismeretes munkájával a három közreműködő doktori programot képviselő egy-egy hallgató, Tuček Viktor, Varga Virág és Vas Máté biztosította, akik ugyanolyan rutinnal intézték a program összeállításának feladatát, mint ahogy kezelték a gyakorlati megvalósítás során adódó helyzeteket. A jelen kötet szerkesztése Simon Bence, Varga Virág és Vas Máté munkáját dicséri.

Budapest, 2025. április

Dreska Gábor, Novák Veronika, Rudolf Veronika

Foreword

FOR A DECADE and a half now, the three doctoral programmes in medieval history at the Faculty of Humanities of the Eötvös Loránd University of Budapest have regularly organised a conference for doctoral students and doctoral candidates on the Middle Ages. Originally, the event was only open to its alumni, but over time, doctoral students from other disciplines related to the Middle Ages and even from other universities were also given the opportunity to present their work. From 2023, the conference has been open not only to Hungarian-speaking students from the Carpathian Basin, but also to the English-speaking community. The most recent conference, which took place on June 20 and 21, 2024, included a total of twenty presentations in Hungarian and eight in English, divided into eight sessions, hosted by Eötvös Loránd University, and involved participants from University of Debrecen, University of Pécs, University of Szeged, Babeş–Bolyai University, Central European University, Charles University of Prague, Lumière University of Lyon, University of Maribor and University of Warsaw.

Both the conference presentations on medieval history and the publication series *Micae mediaevales – Young Historians’ Papers on Medieval Hungary and Europe*, which emerged from the written version of the conference presentations, aim to present the young researchers to the public and provide a professional platform for the exchange of ideas. Equally important, however, is the mutual understanding of the work of the various doctoral schools and the professional networking of young people working in the relevant fields. This volume, number XIV, is the second in a series presenting the activities of this conference, which is slowly becoming international. It is hoped that the papers included here will not only provide an overview of current doctoral work, but will also stimulate the interest of Masters students on postgraduate courses in the field of postgraduate research. Thanks are due to the conference participants, speakers and authors of this volume for their work, but above all to the student organisers of the programme in 2024: the smooth running of the conference is a credit to Viktor Tuček, Virág Varga and Máté Vas, while the editing of Volume XIV of *Micae* is the work of Bence Simon, Virág Varga and Máté Vas.

Budapest, April 2025

Gábor Dreska, Veronika Novák, Veronika Rudolf

Rövidítésjegyzék / List of Abbreviations

- Acta Gent. *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/2. Acta legationis cardinalis Gentilis (1307–1311).* Pór Antal bevezető tanulmányával. Bp., 1885.
- ÁKÍF Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)
- ÁkO Kubinyi Ferenc (szerk.): *Árpád-kori oklevelek 1095–1301.* Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek 1.)
- ÁMTF Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV.* Bp., 1963–1998.
- AOkt. Kristó Gyula (főszerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387.* Bp.–Szeged, 1990–
- AOkm. Nagy Imre – Nagy Gyula (szerk.): *Anjou-kori okmánytár. I–VII.* Bp., 1878–1920.
- ÁÚO Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpád-kori új okmánytár. I–XII.* Pest–Bp., 1860–1874.
- Bánffy Varjú Elemér – Iványi Béla (szerk.): *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I–II.* Bp., 1908–1928.
- Bátori Norbertus C. Tóth (ed.): *Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia. I. Diplomata 1393–1540.* Ad edendum praeparaverunt Richardus Horváth – Tiburtius Neumann – Norbertus C. Tóth. Nyíregyháza, 2011. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 67.)
- Borsod Sugár István: *Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban.* Miskolc, 1980. (Documentatio Borsodiensis 1.)
- BUB Erich Zöllner – Heinrich Fichtenau (Bearb.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich. I–IV.* Wien, 1950–1997.

- C. Tóth: C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Főpapi arch* *Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökök, vikáriusaik és jövedelemkezelők az 1440-es évektől 1526-ig.* Győr, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 27.)
- C. Tóth [et al.]: C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás *Arch* *– W. Kovács András: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. I–II.* 1458–1526 Bp., 2016–2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.)
- CDB Gustav Friedrich [et al.] (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae.* I–VII/6. Prag, 1904–2013.
- CDCr Tadeus Smičiklas (ed.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* I–XVII. Zagrab, 1904–1984.
- CDES Richard Marsina (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae.* I–II. Bratislava, 1971–1987.
- CDM Anton Boczek – Joseph Chytil – Vincenz Brandl – Bertold Bretholz (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkundensammlung zur Geschichte Mährens.* I–XV. Olmütz–Brünn, 1836–1903.
- Csáky *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. (A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története I. Oklevéltár.)* I/1–2. Bp., 1919.
- Csánki Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I–III., V. Bp., 1890–1897, 1913.
- Debrecen Herpay Gábor (összeáll.): *Debrecen szab. kir. város levéltára oklevélgyűjteményének regesztái.* Debrecen, 1916.
- DF MNL OL, U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DHA *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196. Edendo operi praefuit Georgius Györffy.* Bp., 1992.
- DL MNL OL, Q szekció, Diplomatikai Levéltár
- Engel: *Arch* Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I–II.* Bp., 1996.

- Engel: *Gen* Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. Bp., 2001. CD-ROM.
- EO *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Jakó Zsigmond. Bp., 1997–2004. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40.), III. Regesztákban jegyzetekkel közlésezi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével † Jakó Zsigmond. Bp., 2008. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 47.), IV–V. Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza és W. Kovács András. Bp., 2014–2021. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 53., 60.)
- ETE Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József (szerk.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I–V. Bp., 1902–1912.
- Fejér CD Georgius Fejér (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Buda, 1829–1844.
- FNESz Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Bp., 1988.⁴
- FRB Josef Emler (ed.): *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*. I–VIII. Praha, 1873–1932.
- Héderváry Radvánszky Béla – Závodszy Levente (közl.): *A Héderváry-család oklevéltára*. I–II. Bp., 1909–1922.
- Heves *Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Diplomata aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata*. Válogatta, fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette Kondorné Látkóczki Erzsébet. Eger, 1997.
- HKÍF Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)
- HO Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső (szerk.): *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Győr–Bp., 1865–1891.

- HOklt. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula (szerk.): *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Bp., 1879.
- ÍF Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.)
- ÍF II. Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2018. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28.)
- Jász-Nagykun-Szolnok Benedek Gyula – Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075–1526*. Szolnok, 1988. (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 3.)
- Kállay *A nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.)* I–II. Bp., 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Kiadványai 1–2.)
- KmJkv. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II. Bp., 1990.
- KMTL Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Bp., 1994.
- Kreuzzugs-
briefe
1088–1100 Heinrich Hagenmeyer (Hrsg.): *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088–1100. Eine Quellensammlung zur Geschichte des ersten Kreuzzuges*. Innsbruck, 1901.
- KvOklt. Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. I–II. Buda–Bp., 1870–1888.
- LexMA Robert Auty [et al.] (Hrsg.): *Lexikon des Mittelalters*. I–IX. München–Zürich, 1980–1999.
- MES Knauz Ferdinandus – Dedek Crescens Ludovicus (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Esztergom, 1874–1924.
- MKLSZ *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latin-ság szótára*. [Praeses consilii editionem adiuvantis János Harmatta. Ad redigendum edendumque consilio adiuverunt Loránd Benkő [et al.]. Ad edendum praeparavit Iván Boronkai.] Vol. I. Fasc. I.–Vol. VI. Bp., 1987–2017.

MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica</i>
MGH Dt. Chron.	<i>Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters. I–VI. Hannover [etc.], 1895–1909.</i>
MGH SS	<i>Monumenta Germaniae Historica Scriptores (in Folio). I–XXXIX. Hannover, 1826–2009.</i>
MGH SS rer. Germ.	<i>Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. I–LXXXI. Hannover, 1871–2016.</i>
MGH SS rer. Germ. N. S.	<i>Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum Nova Series. I–XXV. Berlin [etc.], 1922–2010.</i>
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Online DRMH	János Bak M. (ed.): <i>Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. [H. n.], 2019. (All Complete Monographs 4.)</i>
Perényi	Tringli István (szerk.): <i>A Perényi család levéltára 1222–1526. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 44.)</i>
PRT	Erdélyi László (szerk.): <i>A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I–XII. Bp. 1902–1912.</i>
RA	Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): <i>Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Bp., 1923–1987.</i>
RD	Zsoldos Attila – Szentpétery Imre (szerk.): <i>Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45.)</i>
RIC	<i>Regesta iudicium curiae regiae, reginalis et ducalis et vices gerentium eorum tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-kori országbírók, udvarbírók és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Összeáll. Szöcs Tibor. Bp., 2020. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Kiadványai II. Forráskiadványok 58.)</i>
RP	Szöcs Tibor (szerk.): <i>Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum</i>

stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Bp., 2012. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.)

- Sopron Nagy Imre (szerk.): *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. I–II. Sopron, 1889–1891.
- SRH Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp., 1999.
- StUB Joseph von Zahn – Gerhard Pferschy (Hrsg.): *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark*. I–IV. Graz, 1875–1975.
- Szabolcs Piti Ferenc – C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*. I–II. Szeged–Nyíregyháza–Bp., 2003–2004. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 53., 55.)
- UBB Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza (eds.): *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–V. Graz, 1955–1999. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 7.)
- UBH František Palacký (ed.): *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges vom Jahre 1419 an*. I–II. Prag, 1873–1877.
- UGDS Gustav Gündisch et al. (ed.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Hermannstadt–Köln–Bukarest, 1892–1991.
- Teleki Teleki József: *A Hunyadiak kora Magyarországon*. I–V., VI. Pest, 1852–1857, 1863. Oklevéltár X–XII. Pest, 1852–1857.
- Theiner Augustino Theiner (ed.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Róma, 1859–1860.
- Veszprémy: Veszprémy László: *Az első és második keresztes háború korának forrásai*. Bp., 1999.
Keresztes
háború
- Zala Nagy Imre – Nagy Gyula – Véghely Dezső (szerk.): *Zala vármegye története. Oklevéltár*. I–II. Bp., 1886–1890.

- Zichy Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Krammerer Ernő – Dőry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. I–XII. Pest–Bp., 1871–1931.
- ZsO Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Neumann Tibor (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV. Bp., 1951–2022.
- Zsoldos: Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája, 1000–1301*. Bp., 2011.
Arch (História Könyvtár, Kronológiák, adattárak 11.)

I.

TÁRSADALOMTÖRTÉNET –
SOCIAL HISTORY

HUNYADI SÁNDOR

Az 1298. évi 23. törvénycikkely értelmezési lehetőségei

Bevezető

A RENDEK és a rendiség 12–13. századi politikai megjelenése Európában sok helyen egyszerre indult el, és ha némi késéssel is, de a Magyar Királyság intézményrendszere is követte a nyugat-európai trendeket. A rendiség hazai, igen korai megjelenése a középkorral foglalkozók számára egyáltalán nem újdonság. Gerics József 1987-ben megjelent *A korai rendiség Európában és Magyarországon* című könyve óta, ugyanakkor a mű megjelenését követően számos meglátással járult hozzá a hazai kutatás a korai rendiségről alkotott képünk formálódásához.¹ Jelen írásomban a korai rendiség kapcsán a legtöbbet emlegetett 1298. évi 23. törvénycikkelyt és annak érvényesülését vizsgálom, különös tekintettel arra, hogy egy jogtörténeti emlékből mennyire következtethetünk annak gyakorlati működésére. Ugyanakkor, hogy gondolatmenetem könnyebben érthető legyen, szeretném röviden felvázolni, hogy hogyan is jutottam el az esztergomi érsekek kutatásától a III. András uralkodása alatt (1290–1301) hozott törvények tanulmányozásáig, és hogy miért is tartom fontosnak, hogy e vizsgálaton belül külön szót ejtsünk az 1298. évi 23. törvénycikkelyről.

¹ Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp., 1987. Gericsnél tágabb (proto)rendiségértelmezést fogalmaz meg: Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 2002., különösen 450–451. A korai rendiséggel mint elnevezéssel szemben bizonyos fajta távolságot tartanak: Molnár Péter: A magyarországi kormányzat mint a regimen mixtum példája Admonti Engelbertnél (1290-es évek eleje). *Századok*, 133 (1999) 113–124., C. Tóth Norbert: A „korai rendiség” és a „rendi állam” között – országgyűlések 1301–1440 között. Vázlat. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdeképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Bp.–Eger, 2020. 9–24., Zsoldos Attila: A magyar király és főpapjai a vienne-i zsinat évtizedében. In: Maróth Miklós (szerk.): *Peritia Linguarum. A vienne-i zsinat és a nyelvek oktatása*. Piliscsaba, 2013. (Studia Philologia II.) 213–224. Gerics néhány állításával szemben fontos észrevételeket fogalmazott meg: Homonnai Sarolta: János kalocsai érsek szerepe III. András kormányzatában. In: Weisz Boglárka (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai*. Szeged, 2003. 33–48. A korai rendiség hazai kutatástörténetének áttekintésére ld.: Thoroczkay Gábor: *A középkori Magyarország. Állam és ideológiák*. Bp., 2020. 52–58. Legújabbban: Molnár Péter: *Kézai Simon „hun-magyar” alkotmánytana. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege*. Bp., 2023. (Arpadiana XII.), különösen 366–391.

Országos gyűlések az utolsó Árpádok és I. Károly uralkodása alatt

A II. Tamás esztergomi érsekre (1305–1321) vonatkozó forrásaink áttekintésekor arra lettem figyelmes, hogy az Anjou-kori okleveles forrásokban számos esetben – országos gyűléseken, az oligarchákkal való megegyezés során – előkerülnek olyan rendelkezések, amelyek nagyfokú tartalmi egyezést mutatnak a társadalmi rend helyreállítására törekvő 1290. évi és 1298. évi törvényekkel. Ide sorolhatjuk például az 1307 októberében tartott rákosi országos gyűlést, ahol elismerték Károlyt az ország törvényes urának, valamint rendelkeztek róla, hogy a királyi vagy királynéi birtokokat, vámokat vagy más jogokat birtolók azokat adják vissza a királynak, és hasonlóképpen járjanak el az egyházi és nemesi birtokok esetében is.² Mindez nagyfokú tartalmi egyezést mutat az 1298. évi törvényekkel, egyrészt a király személyének deklarálása révén (1298. évi 1. törvénycikkely), másrészt pedig a jogtalan birtoklások felszámolására tett törekvéseiben (1298. évi 5. törvénycikkely).³ Az uralkodó és az egyház vagyonát védő rendelkezések végigkísérik I. Károly (1301–1342) uralmának első felét, a fenti rendelkezést például a Gentilis legátus jelenlétében tartott pesti gyűlés is megismételte,⁴ de a pápai legátus egy későbbi oklevelében is előkerül,⁵ valamint az uralkodó 1317. október 24-én kelt levele is hasonló logika mentén rendelkezik az egyházi javak védelméről.⁶ Ezek a rendelkezések már önmagában egyfajta kapcsolatot teremtenek az 1277 óta megfigyelhető országos gyűlések sorozatával, amelyeken visszatérő téma volt a birtokviszonyok rendezése, nem függetlenül az egyháziak jogi-birtokvédelmi törekvéseitől.⁷

² A rákosi gyűlés határozata: „Quicunque autem dignitatem aliquam, seu possessionem tributa vel iura aliqua ad regalem magnificentiam vel regalem pertinentia obtinet, absque contradictione aliqua libere eidem Domino nostro regi restituit nisi forte suum esse valeat evidenter ostendere. Possessiones etiam seu iura alia ad ecclesias, nobiles homines, vel quoscunque alios pertinentes, qui occupata detinent, nisi super eis legitima instrumenta ostenderint, ea suis Dominis sine difficultate qualibet restituant, nullo umquam tempore ad eadem usurpatione qualibet redituri.” – Fejér CD VIII/1. 221–222.

³ 1298. évi 5. törvénycikkely: „Et quicunque regalia et regalia indebite occupata, possessiones etiam ecclesiarum et nobilium, fora, tributa hactenus indebite detenta non restituerint et infra spatium trium mensium a die congregationis computandorum dimittere non curaverint, aut si qui de novo ad spoliandum et occupandum possessiones regales et reginales, ecclesiarum et nobilium contra hec statuta surrexerint, sententiam excommunicationis, quam in eos ex nunc auctoritate presentium proferimus, incurrant ipso facto, a quo absolvi non valeant, nisi apud archiepiscopum Colocensem, omnium episcoporum nichilominus consensu et assensu interveniente, et prehabita satisfactione competenti domini regis cedant iudicio pena debita puniensi.” – Online DRMH 207.

⁴ AOkt. II. 501. sz. 4. és 6. pont.

⁵ Acta Gent. 382–384.

⁶ Fejér CD VIII/7. 117., AOkt. IV. 606. sz.

⁷ Sőt némileg meglepőbb módon ezek a rendelkezések nemcsak az országos gyűlések határozatai szintjén érvényesültek, hanem a gyakorlatban is, például az alábbi késő Árpád-kori esetekben: HO VI. 681–682., UBB II. 164–165., ÁÚO IV. 341–342. A birtokviszonyok rendezésére ld. még: S. Kiss Erzsébet: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*, 31 (1971) 40., Kis Péter: A királyi szolgálonépi szervezet a 13–14. szá-

A társadalmi viszonyok normalizálására való törekvéseknél azonban jóval érdekesebb, hogy ha megfigyeljük az I. Károly király és a vele szemben álló oligarchák közötti eseményeket. Azt láthatjuk ugyanis, hogy az ellenük alkalmazott politika főbb vonalait mintha az 1290. és 1298. évi törvények már kijelölték volna. Ennek egyik sarkalatos pontja lehetett a nemések szabad szolgálata, hiszen az már a rákosi országos gyűlés végzéseiben is megjelent,⁸ nagyfokú hasonlóságot mutatva az 1298. évi 33. törvénycikkellyel.⁹ Hasonló elveket rögzített Gentilis 1311. évi Csák nembeli Mátét kiközösítő oklevele mint az oligarchával szemben megfogalmazott elvárások egyikét,¹⁰ de feltűnt a fenti elv az Aba nembeli Amadé fiaival kötött kassai szerződésben is.¹¹ Utóbbi dokumentum ráadásul többre is reflektál az 1298. évi törvényekben megtalálható törvénycikkelyek közül. Az egyezség szerint az Amadé-fiak visszaadják az uralkodónak a jogtalanul elfoglalt királyi birtokokat (1298. évi 5. törvénycikkely), megszüntetik az önkényesen kivetett vámokat (1298. évi 25. törvénycikkely), és nem építenek várakat királyi engedély nélkül (1298. évi 10. törvénycikkely).¹² Az 1310-es években az 1298. évi 6. törvénycikkelyt is érvényesülni látjuk, amely megengedi az uralkodó számára, hogy ha nem tudná legyőzni a hatalmaskodó oligarchákat, akkor külföldi segítséget vegyen igénybe.¹³ I. Károly 1314 júliusában Bécsben szövetséget kötött a Habsburgokkal és feltehetően Luxembugi János cseh ki-

zadban. Szeged, 2010. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25.) 163., 193., Hunyadi Sándor: Lodomér esztergomi érsek politikai pályájának egyes vonatkozásai. A királyi hatalom és a főpapi igények kérdése az 1290. évi törvények tükrében. *Belvedere Meridionale*, 36 (2024) 2. 63–64. Megjegyzendő, hogy az egyházi javak védelméről a budai zsinat több pontja is rendelkezett (29., 30., 49., 50., 60., 67., 69. cikkelyek), ugyanakkor utóbbi inkább egy pápai programcsomag része volt, semmint egy Magyarországon kimunkált reform, minderre ld.: Kovács Viktória: Alter ego domini papae Nicolai III. Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281). In: Kiss Gergely (szerk.): *Varietas delectat. A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században*. Pécs, 2019. (DeLegatOnline Könyvek 1.) 135. A budai zsinat magyar fordítására ld.: Kun László *Emlékezete*. A bevezetőt írta, a forrásszöveget válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) 141–184.

⁸ A rákosi gyűlés határozata: „Nobiles quoque regni Ungarie, quos hactenus indigna servitute oppressisse dignoscuntur, iuxta naturalem ipsorum libertatem cuicunque et ubicunque voluerint servire, seu propriis rebus curam impendere, sine omni contradictione permittant.” – Fejér CD VIII/1. 222.

⁹ 1298. évi 33. törvénycikkely: „Item statuimus, quod nobiles servire valeant d[omini]s, quibuscunque voluerint sua spontanea voluntate.” – Online DRMH 210.

¹⁰ „quod nobiles iuxta regni consuetudinem ad servitutes insolitas nequaquam adstringens, permetteret servire libere, quibus vellent.” – Acta Gent. 388.

¹¹ „Item quod obligassent, se nobiles quoslibet in quibuscunque Comitatibus et bonis, sub possessione ipsorum constitutis, libere Domini regi, vel cui voluerint, servire permittere; nec propter hoc eis aliqua damna vel gravamina, aut iniurias irrogare; nec amodo compellere eos astare iudicio eorumdem.” – Fejér CD VIII/1. 409.

¹² Az 1298. évi törvényeket ld.: Online DRMH 207–211. A kassai szerződésre ld.: Zsoldos Attila: *A Druget-tartomány története 1315–1342*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 20.

¹³ „Si qui vero ex istis ... insurgerent, quos dominus noster rex Hungarie invocata et congregata regni sui deprimere non posset et penis supradictis adducere, licitum illi sit tale auxilium aliunde implorare, per quod convinci possit feritas delinquentium.” – Online DRMH 208.

rállyal (1310–1346) is, aki 1315 tavaszán meg is indult Csák nembeli Máté tartománya ellen,¹⁴ 1317-ben pedig Habsburg Frigyes osztrák herceg (1298–1330) és német király (1314–1330) vett részt a trencsényi oligarcha elleni küzdelmekben.¹⁵

Mielőtt azonban azt hinnénk, hogy az 1290-es években hozott törvények szinte kőbe vésett formában öröklődtek át az Anjou-korra, érdemes röviden egy ellenpéldát is felhozni. Az 1290. évi törvények 2. cikkelyében még arról rendelkeztek, hogy a megyék – pontosabban a megyésispáni címek – nem adományozhatóak el örökös ispánságként, még az egyházaknak és azok főpapjainak sem, ezzel szemben az 1310-es években azt a törekvést figyelhetjük meg, hogy a magyar főpapi kar tagjai igyekeztek megszerezni egy-egy örökös ispánságot.¹⁶

Mindezen folyamatok számbavételével adott a kérdés: mennyire egyeztethetőek össze a fentebb tárgyalt rendelkezések a Gerics József által megfogalmazott korai rendiség működésével? Egyáltalán a korai rendiség megnyilvánulási formáinak tekinthetőek-e? Erre a kérdésre segített választ találni egy korábbi írásom, amelynek segítségével az 1290. évi törvények rendelkezéseit három csoportba osztottam. Az első csoportnak a nemesiség jogainak összefoglalása és kiegészítése tekinthető, ahogy azt az erdélyi káptalan átírása is megőrizte számunkra.¹⁷ A rendelkezések második csoportja – szorosan kapcsolódva az elsőhöz – a királyi hatalom csökkenésével együtt megbomló társadalmi rendet hivatott helyreállítani a birtokokhoz és birtokláshoz kapcsolódó rendelkezések révén. Fontos, hogy ezen rendelkezések többsége már IV. László (1272–1290) uralkodása alatt is megjelent az országos gyűlések témái között, így semmiképpen nem tekinthetünk erre egy 1290-ben kezdődő folyamat részeként. A harmadik csoport a királyi hatalmat

¹⁴ Kristó Gyula: I. Károly harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok*, 137 (2003) 321.

¹⁵ Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig*. Bp., 2015. (Monumenta Historica Budapestinensia 17.) 97–98. Az osztrák–magyar kapcsolatok lényegre törő áttekintésére ld.: Maléth Ágnes: *A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában (1301–1342)*. Pécs, 2020. (DeLegatOnline Könyvek 2.) 159–171.

¹⁶ 1290. évi 2. törvénycikkely: „Item nullum comitatum regni nostri ecclesiis vel earum prelatibus, baronibus vel nobilibus, alicui vel aliquibus imperpetuum conferemus, imitantes in hoc sanctorum progenitorum nostrorum, regum illustrium Hungarie vestigia pro modulo et pro posse.” – Online DRMH 192. Az Anjou-kori örökös ispánságokra ld.: Zsoldos A.: *A magyar király és főpapjai*, 217–219., Horváth Richárd: *Győr megye hatóságának oklevelei (1328–1525)*. Győr, 2005. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, tanulmányok 1.) 17–18., Ráczy György: *Kéki István veszprémi püspökségének problémái: származása, az örökös ispáni cím és a Csepel-szigeti tizedek kérdése*. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *„Capella Reginalis”. A veszprémi püspökség a középkorban*. Veszprém, 2021. 34–41. (A veszprémi egyházmegye múltjából 28.)

¹⁷ „Ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire literarum, quod cum dominus Andreas dei gratia illustris rex Hungariae conscriptis libertatibus nobilibus regni Hungariae antiquis, insertis etiam quibusdam articulis de novo concessis, eisdem nobilibus privilegium concesserit [a kiemelés tőlem – H. S.], et per ipsos nobiles idem privilegium apud nos tamquam in loco communi, pro eo ut recursus facilius ad ipsum habeatur, sit depositum, nobiles praefati per quosdam ex ipsis nobis supplicarunt, ut tenorem huiusmodi privilegii rescribere facientes sigillo nostro firmari faceremus ad hoc, ut tempore necessitatis suae eo uti possent.” – UGDS I. 190.

korlátozó néhány rendelkezés (1290. évi 9. és 25. törvénycikkely), amelyben elsősorban a főpapság azon törekvését láthatjuk, hogy beleszólást nyerjenek a főbb méltóságviselők kinevezésébe és ellenőrzésébe.¹⁸ Némiképp ellentmondásos módon nem a királyi hatalom hiánya vezetett ide, hanem az, hogy IV. László 1286-tól egyre többször és kiszámíthatatlanabban gyakorolta elvileg legitim királyi hatalmát, így az 1290. évi 9. törvénycikkelyben aligha jelképes *consilium*ra gondoltak a főpapok, amit az is jelez, hogy pontosan körülhatárolták azon tisztségeket, amelyekről a bevonásukkal kell dönten.¹⁹

Az 1277 és 1318 közötti időszakból az oklevelekben fennmaradt rendelkezések a királyi hatalom konszolidációjának hiányától szenvedő társadalom problémáit örökítették meg, azok sokkal inkább tekinthetők egy – az aktuális érdekek mentén változó – programtervezetnek, semmint az uralkodó hatalmát hathatósan korlátozni törekvő dokumentumoknak. Fontos azonban, hogy a királyi hatalom korlátozására irányuló törvénycikkelyek naivnak bizonyultak, és többnyire papíron maradtak – legyen szó akár az 1290-es törvényekről, az Anjou-kori főpapi igényekről (birtokok és főpapi jövedelmek visszaszerzése a királlyal már kiegyező oligarcháktól) vagy éppen a jelen tanulmány tárgyát képező 1298. évi 23. törvénycikkelyről²⁰ –, ezért jómagam nem nevezném a fentieket korai rendiségnek, véleményem szerint a folyamat egészét jobban lefedi a főpapi hatalmi igények erőteljesebb megjelenésének kora megnevezés.²¹

Végezetül, hogy visszatérjünk írásom eredeti tárgyához, az 1298. évi 23. törvénycikkely azért foglal el különleges helyet a fenti gondolatmenetben, mert sok más rendelkezéssel ellentétben nem él tovább az Anjou-korban. Egy a királyi hatalmat ilyen mértékben korlátozni szándékozó rendelkezés esetében mindenféleképpen szükségesnek tartottam

¹⁸ Hunyadi S.: Lodomér esztergomi érsek, 62–67.

¹⁹ Molnár P.: *Kézai Simon*, 368., 379.

²⁰ Az 1290. évi 9. törvénycikkely kapcsán ld.: Zsoldos Attila: III. András nádorai. *Történelmi Szemle*, 52 (2010) 324–325.

²¹ Két dolgot mindenképpen érdemesnek tartok megjegyezni. Az egyik szempont, hogy Gerics József könyvének első felében jóval szigorúbbnak tűnik a rendiségértelmezésekkel szemben, mint azt a magyar korai rendiség kapcsán teszi (Gerics J.: *A korai rendiség*, 11–214.). A másik tényező, hogy éppen Gerics mutat rá az 1298. évi 23. törvénycikkely kapcsán, hogy a nemességnek lényegében semmilyen beleszólása nincs a király mellé kinevezett nemesi tanácsosok megválasztásába, az egyházhoz közel állókból lesznek consiliariusok. (Uo. 294.) Éppen ez a pont az, ami ellentmondani látszik a műve első felében használt rendiségfogalomnak, ahogy Gerics maga is fogalmaz: „a nemesség még éretlen volt arra, hogy társadalmi alapja lehessen a III. András-kori rendi jellegű politikai intézményeknek.” (Uo. 311.) A királyi tanács működésére az általam vizsgált korszakon túl további példákat hoz Kiss Gergely, erre ld.: Gergely Kiss: Les officiers clercs de Charles Ier d’Anjou ont-ils participé au gouvernement? Contribution à l’identité politique des prélats en Hongrie au début du XIVe siècle. In: Thierry Pécourt (ed.): *Gli ufficiali e la cosa pubblica nei territori angioini (XIII-XV secolo): verso una cultura politica? Mélanges de l’École française de Rome*. Rome, 2020. Online dokumentum: <https://books.openedition.org/efr/7314#anchor-toc-1-5> (Letöltés ideje: 2025. január 18.) Egy további vizsgálandó kérdés lehet, hogy az erőteljesebb főpapi hatalmi igények mennyire lehettek a pápai politika hatása alatt, különös tekintettel VIII. Bonifác pápa (1294–1303) egyházfelfogására. A pápai politikára ld.: Kiss Gergely: VIII. Bonifác és Magyarország (1290–1303). A pápai hatalmi legitimációs elképzelések és kormányzat összefüggései. *Századok*, 152 (2018) 1353–1376.

megvizsgálni, miért is tűnik el a szemünk elől, amíg sok másik törvénycikkely még húsz évig felbukkan az országos gyűléseken vagy az oligarchákkal való megegyezésekben.

Az 1298. évi 23. törvénycikkely

A kérdés további vizsgálatához tekintsük át az 1298. évi 23. törvénycikkelyt, továbbá annak lehetséges mintáját. Kiemelt szerepe miatt vessünk egy pillantást a törvénycikkely szövegére:

„Ügyszintén elhatároztuk: hogy a király úr udvarát méltóságteljesebben igazgassák, és Magyarországot illendőbben kormányozzák, király urunk háromhónaponként váltakozva, két-két püspököt tartson maga mellett, éspedig a rendnek megfelelően egyiket az esztergomi, másikat a kalocsai egyháznak alárendelt püspökök közül, s ugyanennyi nemest az ország összes [nemeseiből] – akiket most választottunk –, s ezeket a királyi kincstárból megfelelő fizetéssel lássa el. És ha a király úr elmulasztaná ezt megcselekedni, bármit tesz is ezen említett, mellérendelendő tanácsosok tanácsa nélkül, a fontosabb birtokadományok és a méltóságok eladományozása vagy más nagyobb dolgok tekintetében: azokat nem kell megtartani.”²²

Tehát az 1298. évi országos gyűlés korlátozta (volna) az uralkodó államfői jogkörét, a király minden jelentősebb cselekedetéhez egy négytagú tanácsosi testület jóváhagyását igényelve. A tanács tagjai két püspök a két magyar érseki tartományból és a két választott nemes voltak. A két érsek helyett azért két püspök került a törvény szövegébe, mert Bicskei Gergely ekkor már szembefordult III. Andrással, így a törvény ezen rendelkezésével a nevezett választott esztergomi érseket akarták megkerülni.²³ A törvénycikkely kapcsán mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy annak szövege csak a négytagú tanács bevonásáról beszél, ezért nem feltétlenül látok bizonyítékot arra, hogy a tanács meghallgatásának kötelező mivolta mellett az uralkodónak végre is kellett volna hajtania annak akaratát. Bár a fennmaradt oklevelekben megőrzött bírósági ítélőtárs szerep ezt az értelmezést lehetővé teszi, mindenképpen óvatosságra int az, hogy a négytagú tanács

²² „Item statuimus, ut curia domini regis honorificentius regi possit et regnum Hungarie decentius gubernari, dominus noster rex singulis tribus mensibus singulos duos episcopos secundum exigantiam ordinis unum de suffraganeis Strigoniensis et alterum de suffraganeis Colocensis ecclesie, totidemque et quasi omnes nobiles regni, quos ex nunc elegimus, secum habeat congruis stipendiis de bono regio sustentandos. Et si idem dominus rex hoc facere obmiserit, quidquid preter consilium predictorum sibi applicandorum in donationibus arduis et dignitatibus conferendis vel in aliis maioribus fecerit, non teneant.” – Online DRMh 209.

²³ A tanulmány további részében szereplő világiak és egyháziak hivatalviselésére ld.: Zsoldos: *Arch.* A választott esztergomi érsek megkerülése olyan mélyen beivódott a főpapi karba, hogy a magyar főpapok kérésére egy 1303. május 20-án kiadott oklevélben VIII. Bonifác továbbra is Bicskei Gergelyt mellőzve János kalocsai érseket ruházta fel az egyházi fenyték alkalmazásának jogával. – Theiner I. 395., AOkt. I. 386. sz.

nem igazán jelenik meg a forrásokban az 1298. évi 23. törvénycikkelyben megfogalmazott módon – ahogy azt a későbbiekben látni is fogjuk.

Az 1298. évi 23. törvénycikkellyel kapcsolatos ismereteinket övező kétségeimet tovább fokozza a Gerics József által kimutatott friaul-aquileiai minta átvételének kérdése.²⁴ Az általa feltárt friaul-aquileiai kapcsolatok V. István (1270–1272) uralkodásával megszűntek, de fontos megjegyezni, hogy sohasem voltak túlzottan intenzívek. Éppen ezért lényeges Thoroczkay Gábor azon észrevétele, hogy a friaul-aquileiai minta nem az 1270-es évekbeli kapcsolatokra, hanem III. András királyra és környezetére vezethető vissza.²⁵ Már Gerics megjegyezte, hogy milyen kiváló összeköttetésekkel rendelkezett Friaulban III. András király nagybátyja, Albertino Morosini, de a későbbiekben ezen észrevételét nem vette figyelembe a friaul-aquileiai minta átvételének datálásakor.²⁶

Mindez bár rávilágít arra, hogy mi lehetett az 1298. évi 23. törvénycikkely mintája, valamint hogy miféle úton jutott el Velencén keresztül a Magyar Királyságig, azt nem magyarázza meg, hogy a magyar királynak vagy nagybátyjának miért állt volna érdekében a saját hatalmát jelentősen korlátozni 1298-ban. Éppen ezért jómagam úgy vélem, hogy a friaul-aquileiai minta már 1298 előtt ismert lehetett, akár egy sajátos belső fejlődés eredményeként elvezetve az 1298. évi 23. törvénycikkelyben megfogalmazottakhoz. Rudolf Veronika *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között* című művében számos olyan esettel találkozhatunk, ahol a térség uralkodói négy ember tanácsát kéri ki egy döntés előtt, vagy ahol az uralkodót négy (vagy a kisebb tisztségekkel együtt hat) ember képviseli egyfajta alkalmi bizottságként egy-egy szövetségekötés vagy béketárgyalás során. Amikor IV. László 1277. július 12-én szövetséget kötött Habsburg Rudolffal, akkor a magyar uralkodót Lodomér váradi püspök, Timót zágrábi püspök, Rátót nembeli Roland korábbi nádor, Csete fia Forrói Aladár királynéi asztalnokmester és nógrádi ispán, valamint Demeter fehérvári prépost és Hontpázmány nembeli András fia János budai prépost képviselte. Az 1291. évi osztrák–magyar háborút lezáró béketárgyalások alkalmával pedig Habsburg Albert és III. András a tárgyalások lefolytatását négy-négy megbízottra testálta: a magyar királyt Lodomér esztergomi és János kalocsai érsek, Pécs nembeli Gergely bán, nyitrai és barsi ispán, illetve a hajdani nádor, Domokos mester képviselte a tárgyalásokon.²⁷

²⁴ 1269-ben a friaul-aquileiai patriarchai szék üresedésekor a korábban megszokottakkal ellentétben a friaul-aquileiai parlament nemcsak főkapitányt, hanem tanácsosokat is választott. A tanácsosok eredetileg a parlament által csak átmenetileg választott, alkalmi bizottságok tagjai voltak. Később azonban a kinevezett patriarcha megtartotta a választott tanácsosok intézményét. – Gerics J.: *A korai rendiség*, 112–114. A friaul-aquileiai minta hazai kimutatására ld.: Uo. 250–321.

²⁵ Thoroczkay G.: *A középkori Magyarország*, 56.

²⁶ Gerics J.: *A korai rendiség*, 320. Albertino Morosinire további szakirodalommal ld. még: Bácsatyai Dániel: *A széplelkű kamaraispán és más szerencselovagok. III. András olaszai. Századok*, 157 (2023) 1182–1184.

²⁷ Rudolf Veronika: *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*. Bp., 2023. (Arpadiana XV.) 351–352., 466. Domokos hajdani nádort Wertner Mór Csák nembeli Domokossal azonosítja, aki István ifjabb király nádora volt. – Wertner Mór: *Az 1291. évi magyar–osztrák hadjárat. Hadtörténelmi Közlemények*, 17 (1916) 373.

A négytagú tanácsra hasonlító személyi felállítás azonban nemcsak a korabeli diplomáciában, hanem a hazai okleveles anyagban is érvényesülni látszik. 1291. október 9. után került sor egy adományra, Jurk fia Dénes *comes* részére, méghozzá Lodomér esztergomi és János kalocsai érsek, valamint Rátót nembeli Domokos tárnokmester és Balassa Demeter zólyomi ispán egyetértésével, illetve tanácsából, azaz éppen egy, a király mellett álló négytagú testületet őriztek meg a forrásaink.²⁸ Mindez a gyakorlatban nézve azt jelenti számunkra, hogy akár a magyar diplomáciából (megengedve: akár az 1270-es évek friaul-aquileiai kapcsolatainak köszönhetően), akár III. András és környezete közvetítésével jutott el a négytagú tanács intézménye a Magyar Királyságba, azt már az 1298. évi 23. törvénycikkely megfogalmazása előtt ismerhették, hiszen egyetlenegy 1298–1300 közötti forrásunkban sem jelenik meg ilyen pontosan és jól kimutathatóan a négytagú tanács, mint a fenti oklevélben. Ez az 1298. évi 23. törvénycikkelyre nézve azt is jelenti, hogy akkor már egy ismert gyakorlat került be a törvénycikkelyek közé, amely azonban Bicskei Gergely III. Andrással szembehelyezkedő politikája miatt némi módosításon esett át, ahogy egyébként az 1298. évi 5., 7., 8., 20., 21., 41. és 43. törvénycikkelyekben is a kalocsai érsek tűnik fel a magyar főpapság politikai képviselőjeként és aktuális egyházi fejeként.²⁹

Elmélet vagy gyakorlat? Az 1298. évi 23. törvénycikkely érvényesülése

A fenti oklevéllel szemben az 1298-ban vagy az után keletkezett források többsége csak a választott tanácsosok jelentőségére utal. Gerics József a törvénycikkelyre vonatkozó vizsgálata során kiemelt figyelmet fordított a tanácsosok intézményének kimutatására, azt az 1298. évi 23. törvénycikkely szó szerinti érvényesüléseként kezelve. Ennek a vizsgálatnak a középpontjában állt a két név szerint is ismert tanácsos, Hontpázmány nembeli Tamás és Balog nembeli Henrik. Könnyen megeshet azonban, hogy a tanácsosok vélt fontosságának az az eredője, hogy Hontpázmány nembeli András fia Tamás a kalocsai érsek testvére volt, és hogy nyitrai és barsi ispánként maga is a bárók sorába tartozhatott.³⁰ A törvénycikkelyre vonatkozó vizsgálatom folytatása előtt érdemes röviden áttekinteni a tanácsosokra vonatkozó forrásokat: 1298-ban a király várjobbágyokat nemesített a bárók, tanácsosok és előkelők tanácsából („*de consilio baronum, consiliariorum, procerum nostrorum*”).³¹ Egy 1299. február 19-én kelt oklevélben a Gerics által kimutatott tanácsosok ismét megjelennek, Tamás barsi és nyitrai ispán, valamint Balog nembeli Henrik itt – a fenti oklevéllel ellentétben – már megelőzik a felsorolásban szereplő bárókat, ami

²⁸ RA 3823. sz. Arra már Homonnai Sarolta is felhívta a figyelmet, hogy a fenti oklevél mintha az 1298. évi 23. törvénycikkely előképe lenne, erre ld.: Homonnai S.: János kalocsai érsek, 38.

²⁹ Uo. 41–42.

³⁰ Személyére és viselt tisztségeire ld.: Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp., 2004.² [Az 1900. évi kiadás reprintje.] 658–659., Zsoldos: *Arch* 354.

³¹ ÁÜO XII. 619–620., RA 4186. sz., Gerics J.: *A korai rendiség*, 289.

a tanácsosok jelentőségét mutathatja.³² Szintén február 19-én, amikor Monoszló nembeli Péter erdélyi püspök panaszt tett III. András és bárói előtt, hogy András egri püspök egyházmegyéjéhez csatolta a király oklevelével a Máramarosban élő népeket, az uralkodó tanácsosai és bárói tanácsára („*de consilio consiliariorum et barorum nostrorum*”) visszavonta az egri püspöknek adott engedélyt.³³ 1299. április 12-én a király elé terjesztett földperben jelent meg Tamás ispán és Henrik mester, ekkor éppen tanácsosi mivoltuk említése nélkül, fogott bírakként szerepelnek az oklevélben.³⁴

1299. május 2-án III. András egy párbajról való távolmaradás ügyében ítélt, de fontos különbség, hogy itt a bárók már megelőzik a tanácsosokat, és Tamás említése után is a „valamint más báróink és tanácsosaink” („*ac aliis baronibus et consiliariis nostris*”) formula szerepel. Tehát a tanácsosok elvesztették első helyüket, innentől kezdve egyetlenegyet kivételével, amikor egy oklevél csak Tamást említi, őt is tanácsosi mivoltának említése nélkül.³⁵ 1299. július 17-én az országos gyűlés megerősítette a király egyik intézkedését, ahol a királyi döntést jóváhagyó főpapok és bárók sorában ismét találkozhatunk Tamás nevével, de tanácsosi említése nélkül.³⁶ 1299. július 28-án az Aba nemzetség egy családi perében találkozunk az 1298. évi 23. törvénycikkelyhez legközelebb álló forrással. Ekkor Tamás mellett Péter erdélyi és Háb váci püspök, tehát egy-egy főpap a két egyháztartományból, továbbá Rátót nembeli Domokos tárnokmester, Ákos nembeli István országbíró, Balassa Demeter pozsonyi és zólyomi ispán ítéleznek az ügyben, valamint az oklevelet Aba nembeli Sándor fia László titeli prépost és királyi alkancellár érintettsége miatt János kalocsai érsek és Aba nembeli Amadé is megpecsételte.³⁷ Július végén még

³² „presentibus Comite Thoma filio Comitum Andree, Comite Nitriensi et Barsiensi, et Herryco filio Comitum Loth de genere Bolugh, Consiliariis nostris per Regnum deputatis, item Nicolao Vayvoda filio Magistri Mauricii, Magistro Paulo de Komarun Comite Jauriensi et Musuniensi, Moys Magistro Towarnicorum domine Agnetis Regine, charissime consortis nostre, Laurencio Vayvoda filio Nicolai, Magistro Petro dicto Fogos Comite Syculorum, fratre venerabilis patris P. Dei gracia Episcopi transylvanie dilecti et fidelis nostri, Baronibus nostris coram nobis personaliter constitutis [...]” – ÁÚO V. 202.

³³ Fejér CD VI/2. 192–193. Az egri és erdélyi püspök pereskedésére Máramaros fölött további szakirodalommal ld.: Hunyadi Sándor: Az erdélyi püspökség és székeskáptalan Kán László vajdasága alatt. *Belvedere Meridionale*, 33 (2021) 1. 23–24.

³⁴ „[...] magistri Demetrii predicti, comitis Thome, magistri Herrici, comitis Belus, Nycholai filii Johannis et aliorum proborum virorum [...]” – RA 4229. sz.

³⁵ „[...] cum Dominico magistro Tawarnicorum nostrorum Opor Palatino Moys magistro Tawarnicorum domine regine consortis nostre karissime Demetrio Comite Posoniensi et de Zolum Thoma comite Nytriensi, et Borsiensi ac alys baroonibus et consiliariis nostris [...]” – HO VI. 444.

³⁶ A főpapok felsorolását követően jönnek a döntést megerősítő bárók: „[...] Dominicus magister toarnicorum domini regis comes Symigiensis et de Neugrad, Moys magister tovarnicorum domine regine, Omodeus palatinus, magister Stephanus Erney bani iudex curie domini regis magister Demetrius comes Posoniensis et de Zolum, Thomas comes Nytriensis et Borsiensis [...]” – UBB II. 327–328.

³⁷ „[...] Petro Transilvane et Haab Wacyensis Dei gracia Ecclesiarum Episcopis, Dominico Magistro Tawarnicorum nostrorum, Magistro St. Judice Curie nostre, Magistro Demetrio Posoniensi et de Zolum, Thoma Comite Nytriensi et Borsiensi, ac alijs quam pluribus Baronibus et Nobilibus Regni nostri [...]” – ÁÚO X. 329–332.

egyszer feltűnik Tamás mint az alországbíró mellé a király által kirendelt bírótárs.³⁸ Egy 1299. augusztus 10-i oklevélben III. András a Máramarosért folyó egyházkormányzati vita ügyében báróival és tanácsosaival tanácskozott, mielőtt az erdélyi püspöknek ítélte volna Máramarost.³⁹

Egy szeptember 5-én kelt oklevél szerint a királynéi népek pert indítottak a nemesek ellen a király előtt, utóbbi az ügy eldöntését a jelen lévő bárók és tanácsosai ítéletére bízta. Aba nembeli Amadé mellett jelen volt még Ákos nembeli István országbíró, Kán nembeli László erdélyi vajda, Borsa nembeli Roland, Szécs nembeli Pál komáromi, mosoni, soproni és győri ispán, valamint más tanácsosok, „akiket az ország rendelt a király úr mellé”.⁴⁰ Fontos, hogy ez az utolsó említése az ország által III. András mellé kirendelt tanácsosoknak, egy 1299. évi, de pontosabban nem datálható oklevelet leszámítva, amikor András báróival és más tanácsosaival elrendelte az erdélyi káptalan egyes birtokain a lerombolt határjelek megújítását.⁴¹ 1299. október 29-én egy birtokadomány-nál még felbukkan Tamás ispán, de az oklevél megfogalmazása alapján Tamás itt sokkal inkább besorolható a bárók közé, semmint hogy tanácsosként értelmezzük jelenlétét.⁴² Hontpázmány nembeli Tamás a Gerics által is felhozott további esetekben mindig bírótársaként jelenik meg, 1300. április 30. után azonban eltűnik a szemünk elől.⁴³

A Hontpázmány nembeli Tamásra és az 1298. évi 23. törvénycikkelyre vonatkozó forrásokon végigérve első ránézésre úgy tűnik tehát, hogy ő végig jelen van az ország által a király mellé kirendelt tanácsosként. Mielőtt azonban ebben az 1298. évi 23. törvénycikkely szó szerinti érvényesülését látnánk, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Balog nembeli Henrikkal csak egy 1299. februári oklevélben találkozunk tanácsosként, még egy esetben 1299 áprilisában név szerint megnevezve, de tanácsosi mivolta nélkül, minden más esetben a *consiliarius* többes száma enged csak következtetni a jelenlétére, bár ez aligha jelenthet kizárólagos bizonytságot. Szintén látványos az egyháziak hiánya, akik mintha maguk sem ragaszkodnának az 1298. évi 23. törvénycikkely szó szerinti betartá-

³⁸ HO VI. 445–449.

³⁹ „habite deliberacione una cum baronibus et consiliariis nostris” – Fejér CD VI/2. 193–194.

⁴⁰ „Igitur nobis unacum magistro Stephano filio Erney iudice Curie domini Regis, Ladislao woyauoda transilvano, Rorando woyauoda, magistro Paulo comite de Kamarun Musuniensi Supruniensi et Jauriensi, ac alys consiliariis per Regnum domino Regi deputatis in iudicio assidentibus [...]” – HO VII. 281–282.

⁴¹ „[...] una cum baronibus et aliis consiliariis suis [...]” – HO VIII. 401.

⁴² „de consilio beneplacito voluntate et consensu omnium prelatorum baronum et nobilium regni nostri venerabilium scilicet patrum Johannis Dei gracia archiepiscopi Colocensis, aule nostre cancellarii, Theodori Jauriensi, Haab Vaciensis, Michaelis Zagrabiensis, Emerici Varadiensis et Thome Boznensis ecclesiarum episcoporum, Omodei palatini iudicis Cumanorum comitis Zladiensis et de Ujvár, Dominici magistri thavernicorum nostrorum comitis Simigiensis et de Neugrad, Rorandi voyvode et magistri thavernicorum domine regine, Ladislai voyvode Transylvanie comitis de Zonuk, magistri Stephani iudicis curie nostre, magistri Demetrii comitis Psoniensi et de Zelum, Thome comitis Nitriensis et Barsensis et magistri Pauli comitis Scepusiensi Musuniensi et Jauriensi [...]” – Csáky I/1. 29.

⁴³ 1300. január 10.: ÁÚO X. 380–381., 1300. február 2.: MES II. 478–480., 1300. február 26.: Fejér CD VI/2. 290–294., 1300. április 30.: ÁÚO X. 382–387., Gerics J.: *A korai rendiség*, 291.

sához. Történetesen ugyanis amikor 1299. augusztus 1-jén Budán a Baboníciók hűséget esküdtek III. Andrásnak, és az Anjouk trónigényének korábbi támogatásáért megbocsátást nyertek, akkor utóbbi Albertino Morosini, a király nagybátyja, valamint János kalocsai érsek és a püspökök tanácsából történt.⁴⁴

A király mellé rendelt négytagú tanács vizsgálatakor azonban Gerics egyvalamit figyelmen kívül hagyott. A fenti – Tamást nem bírótársként szerepeltető – oklevelek mindegyikében megjelenik azon öt báró legalább egyike, akikkel III. András az 1298. évi országos gyűlést követően magánjogi szerződést kötött, azaz Ákos nembeli István országbíró, Balassa Demeter zólyomi és pozsonyi ispán, Rátót nembeli Domokos tárnokmester, Aba nembeli Amadé, valamint Szécs nembeli Pál mosoni, győri és komáromi ispán.⁴⁵ Ennek tükrében viszont nem látom az 1298. évi 23. törvénycikkely – Gerics által vélt – szó szerinti érvényesülését, illetve azt, hogy András alárendelte volna magát a négytagú tanács akarátának. Másrészt viszont a főpapok igényeit valamilyen módon mégis tiszteletben tartva Tamás ispánt bevonta az ország ügyeinek irányításába. Fontos azonban, hogy Tamás – a bírótársként való szereplését leszámítva – sosem egymaga adott tanácsot, mindig megtaláljuk mellette III. András azon öt bárójának egyikét, akikkel a király magánjogi szerződést kötött.⁴⁶ Mindez azonban sokkal inkább emlékeztet az 1290-es évek elején látható rendszerre, ahol a két érsek és az ország által kiküldött tanácsosok tanácsával vizsgálták felül a IV. László-kori birtokadományokat, vagy a két érsek és a bárók jelenlétében tettek új adományokat.⁴⁷ Az 1298. évi 23. törvénycikkely érvényesülése kapcsán azt sem láthatjuk a forrásokban, hogy az ország által kirendelt tanácsosok váltakoznának, hiszen Hontpázmány nembeli Tamáson és Balog nembeli Henriken kívül senkit nem említenek a forrásaink tanácsosként.

Végezetül még egy dologra kell röviden választ adnunk. Feltűnő, hogy 1300 áprilisa után Tamás ispán eltűnik a forrásainkból. Az időpontot, valamint Tamás barsi és nyitrai ispáni címét figyelembe véve nem tartom kizárhatónak, hogy amikor III. András király megegyezett Csák nembeli Mátéval és Kőszegi Ivánnal 1300 tavaszán, akkor nemcsak Balassa Demetert és Szécs nembeli Pált „áldozta be” az uralkodó, hanem mellettük Hontpázmány nembeli Tamást is. Ezt az is valószínűsítheti, hogy amikor 1297 utolsó hónapjaiban Csák nembeli Máté III. András ellen fordult, akkor Hontpázmány nembeli András *comes* fiai, azaz Tamás testvérei aktív szerepet vállaltak az oligarcha elleni harcokban.⁴⁸ Tamás ispán mellett azonban az országgyűlés által választott és a király mellé rendelt tanácsosok intézménye is eltűnt ekkor a forrásokból, így annak végét jómagam a III. András halála utáni időszak helyett 1300 tavaszára datálnám.⁴⁹

⁴⁴ CDCr VII. 351–353.

⁴⁵ Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*, 468.

⁴⁶ Ld. a 32., 34., 35., 36., 37., 40. és 42. jegyzeteket.

⁴⁷ Ld. a 28. jegyzetet, valamint Hunyadi S.: *Lodomér esztergomi érsek*, 65–67.

⁴⁸ Kristó Gyula: *Csák Máté tartományúri hatalma*. Bp., 1973. 110.

⁴⁹ Az oligarchák és III. András kiegyezésének datálására ld.: Homonnai Sarolta: *III. András hatalmának stabilitása és politikai szándékai* Bonzano Péter jelentéseinek tükrében. *Acta Universitatis Szegediensis*

Összegzés

Gerics József helyesen ismerte fel, hogy III. András uralma alatt a magyar főpapok – igaz, a királlyal együttműködve – megpróbálták ellenőrizni a király hatalmát, és ebből a célból jogi fékeket kreáltak, de ezek a valóságban igencsak naiv intézkedéseknek bizonyultak. Ezen törekvésük elsősorban a méltóságok betöltése kapcsán figyelhető meg: ezt vélem az 1298. évi 23. törvénycikkely fontosabb részének is, bár igaz, hogy a forrásaink jellegük-ből fakadóan erről hallgatnak. A törvénycikkely mintája alapján jómagam elfogadom, hogy az a Gerics József által kimutatott friaul-aquileiai mintára épül, Thoroczkay Gábor azon észrevételével együtt, hogy az nem feltétlenül az 1270-es évekbeli friaul-aquileiai–magyar kapcsolatokról, hanem III. András és velencei környezete közvetítése révén lett ismert. Erre azonban meglátásom szerint még 1298 előtt sor kellett, hogy kerüljön, meglehet, valamelyest ezt figyelhettük meg az 1290. évi törvényekben emlegetett, az ország által kiküldött tanácsosok esetében is.

Ami az 1298. évi 23. törvénycikkely érvényesülését illeti, úgy vélem, hogy a rendelkezés az ország által kiküldött tanácsosok intézményét leszámítva papíron maradt. Ebben erősít meg az is, hogy a tanácsosok sosem intézkednek egyedül a forrásokban, szinte mindig hiányoznak mellőlük a főpapok, ellenben mindig megtaláljuk a tanácsadó személyek között ama öt báró egyikét, akikkel III. András király 1298-ban magánjogi szerződést kötött. Voltaképpen a magyar uralkodó a saját embereivel kerülte meg a főpapok által felállítani kívánt négytagú tanács rendszerét. Ebben erősít meg az is, hogy a törvény szövegével szemben nem látjuk nyomát a forrásokban, hogy a tanácsosok személye megváltozott volna. Mindez talán a főpapságot sem zavarta, hiszen az oklevelek tanúsága szerint a főpapság vagy a saját tanácsán keresztül, vagy a bárók közt őket „képviselő” Hontpázmány nembeli Tamás ispánon keresztül – ne feledjük, hogy a kalocsai érsek testvéréről van szó – érvényesíteni tudta a kormányzatban való részvételét.

Az ország által kirendelt tanácsosok rendszere már III. András uralkodásának vége előtt eltűnik szemünk elől. Kezdetben a tanácsosok még megelőzik az oklevelekben a bárókat, majd 1299 áprilisától már a bárók mögé szorul az említésük, 1299 szeptembere után pedig nem találkozunk az ország által kiküldött tanácsos kifejezéssel. Tehát jelentőségük fokozatosan csökkenhetett, és 1300 áprilisa után a rendszert személyében képviselő Tamás is háttérbe szorul, talán nem függetlenül az oligarcháknak adományozott nádori címtől.

Végezetül jelenlegi tudásom alapján azt szeretném leszögezni, hogy Gerics Józsefnek az ország által kirendelt tanácsosokra nézve abban mindenféleképpen igaza van, hogy az egyedülálló a hazai jog fejlődésében, hiszen a forrásokban elsősorban – mind III. András uralkodása előtt, mind azt követően – a főpapok és a bárók tanácsából kelt oklevelekkel

de Attila József nominatae. Acta Historica, 117 (2003) 63–74. A Csák nembeli Mátéval és Kőszegi Ivánnal való megegyezés ára a nádori cím megadása volt a számukra. – Zsoldos Attila: III. András hat nádora. In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Nyíregyháza, 2011. 296–297.

találkozhatunk, hol név szerint felsorolva a tanácsadó személyeket, hol a fenti formulával leírva őket. Az viszont már egy másik kérdés, hogy a valóságban ezek sokszor nem éppen a törvényi megfogalmazásnak megfelelően érvényesültek. Tehát a „korai rendiség” valamelyest átjárta a 13. század végi magyar államkormányzatot (ezt mindenképpen igazolja az 1298. évi 23. törvénycikkely), de konkrét érvényesülését a Gerics által megállapítottéhoz képest kevésbé formalizáltak, kevésbé szilárdnak látom.

THE INTERPRETIVE POSSIBILITIES OF THE ARTICLE 23 OF THE DECRETUM OF 1298

The appearance of estates and the estate system in the twelfth and thirteenth centuries began simultaneously in many places across Europe, and with some delay, the Kingdom of Hungary and its institutional system were not excluded either. The early appearance of the estate system in Hungary is not at all new to scholars ever since the publication of József Gerics's book *A korai rendiség Európában és Magyarországon* [The Early Regime of Estates in Europe and Hungary] almost forty years ago. Since its publication, numerous insights from domestic research have contributed to shaping and further refining our understanding of the early estate system.

In this paper, I examine the most frequently mentioned article in relation to the early states, Article 23 of the Decretum of 1298 and its implementation, with particular regard to how much can be concluded from a legal-historical relic about its practical operation.

After a brief presentation of my observations related to the 'early estates,' I review Article 23 of the Decretum of 1298, followed by my observation on the Friullian-Aquileian model, which is identified by József Gerics. Subsequently, I examine the sources that concern the counselors mentioned in the article, and provide a detailed account of how it manifests in a different form from what József Gerics once assumed.

Keywords: Article 23 of the Decretum of 1298, Andrew III, Kingdom of Hungary, early regime of estates

A Kőszegiek tartományának alakulása a várak tükrében (1270–1340)

Bevezetés

J ELEN TANULMÁNYOMBAN A Kőszegi-tartományok területi változását követem nyomon a territórium várainak tükrében. Munkám célja, hogy összegyűjtssem és rendszerezsem a kutatásban ismert, a Kőszegiek uralma alatti várakat, mivel mindeddig ez nem történt meg, pedig a Kőszegi-tartomány vizsgálatának szempontjából kiindulópontnak tekinthető.

Az elmúlt bő fél évszázad során a magyar kutatók nézetei a várakkal kapcsolatban jelentősen megváltoztak. Az 1970-es évekig ugyanis az erősségeket elsősorban hadászati szempontból vizsgálták. Fügedi Erik *Vár és társadalom* című korszakalkotó munkája, valamint a Magyarország területén feltárt, az írott forrásokban nem szereplő számos vár nyomán a történészek és régészek között parázis vita bontakozott ki ezen erősségek kronológiájáról és funkciójáról. Kezdetben a kutatók a forrás nélküli várakat önálló, teljesen új jelenségnek gondolták, és a méretükre utalva „kisvárakként” hivatkoztak rájuk. Az adatok gyarapodásával, valamint az írott forrásokból is ismert várak vizsgálatával azonban egyértelművé vált, hogy a kétféle vártípus méretei és védművei hasonlóságot mutatnak egymással. A várakkal kapcsolatban azonban mindmáig nem alakult ki egységes terminológia.¹ Az eddigi adatok alapján egyértelműen megállapítható, hogy az ország

¹ Vö.: Feld István: A magánvárak építésének kezdetei a középkori források tükrében I. *Századok*, 148 (2014) 351–386., A várakról általában: Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Castrum*, 6 (2007) 11–18., Feld István: A magánvárak építésének kezdetei a középkori források tükrében II. *Századok*, 149 (2015) 333–381., Feld István: Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: Veszprémy László (szerk.): *Magyarország hadtörténete I.* Bp., 2017. 367–400., Feld István: A kései Árpád-kor várépítészete. In: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): *Az Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus.* Bp., 2022. 449–477., Laszlovsky József: Várak és erődített helyek a mongol invázió előtt Magyarországon. In: B. Szabó János – Uhrin Dorottya (szerk.): *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242).* Bp., 2022. 173–183., Laszlovsky József: Várépítkezések Magyarországon a tatárjárás után. In: B. Szabó János – Uhrin Dorottya (szerk.): *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242).* Bp., 2022. 386–394. Az osztrák–magyar határvárakról: István Feld: Burgen im österreichisch-ungarischen Grenzraum im 12. und 13. Jahrhundert. In: Peter Ettel – Anne-Marie Flambard-Héricher – Kieran O’Conor (Hrsg.): *Château Gaillard 26.* Caen, 2014. 167–176., Thomas Kühtreiber – Markus Jeitler: Hochmittelalterliche

területén az úgynevezett „hosszú 13. században” jelentős számú erődítmény épült, amelyek döntő többsége minden bizonnyal magánvárnak tekinthető, valamint az is lényeges szempont, hogy a várak építésére a tatárjárás eseményei ösztönzőleg hatottak.²

Horváth Richárd az Árpád-kori várépítési engedélyeket vizsgálva megállapította, hogy már a királyság megszervezése óta a király joghatósága alá tartozhatott a várak építése. A várak vizsgálatát azonban nehezíti, hogy minden bizonnyal a tehetősebb birtokok már korán (akár a 11–12. században is) erődített udvarházakban lakhattak. A vár és udvarház elkülönítése nem egyszerű feladat, ugyanis csupán a védművek vizsgálatával nem állapítható meg egyértelmű különbség udvarház és vár között.³ Továbbá az ismert és oklevelekben nem szereplő várak csupán egy része tekinthető udvarháznak.⁴ Emellett az is nehezíti a differenciálást, hogy nem tudjuk pontosan, a kortársak miben látták a különbséget vár és udvarház között.⁵ A kérdés árnyalása végett érdemes megjegyezni, hogy néhány esetben a kortársak is szinonimaként használták a *castrum*, illetve *castellum* fogalmat a 14. században.⁶ Erre alapozva kutatásom során minden erődített objektumot várnak tekintettem.

A várbirtoklás kérdésével legutóbb Pálosfalvi Tamás foglalkozott. A szerző megállapítása szerint a királyi hatalom nem kizárólag az általa birtokolt várak mennyiségétől függ. Ugyan Pálosfalvi elemzése a késő középkori Magyar Királyságot vizsgálja, de több megállapítására találunk példát már korábbiakból. Ugyanis az úgynevezett „rendi anarchia” legtöbb jelét 1439 és 1458, valamint 1516 és 1526 között szokta a kutatás azonosítani. Ebben a két időszakban az uralkodó alkalmatlan volt az ország rendes irányítására.⁷

Hasonlóképpen a 13. és 14. század fordulóján is gyengült a királyi hatalom, ugyanis a király vagy kiskorú volt, vagy más jelöltek is pályáztak az ország trónjára.⁸ A királyi hatalom helyreállításának érdekében I. Károly (1301–1342) elfoglalta az ország várainak zömét. Ezt követően ezen erősségek jelentős részét honor formájában osztotta ki. Viszont fia, I. Lajos (1342–1382) elkezdte eladományozni a királyi várakat, amely folyamat Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralkodásának az elején drasztikusan felgyorsult, ennek ellenére a királyi hatalom stabil maradt.⁹

Herrschaftsbildung und Burgenbau in Grenzräumen des heutigen Österreich. Fallstudien im Vergleich.
In: Uo. 251–259.

² Feld I.: A magánvárak építésének kezdetei, 353–361., Laszlovszky J.: Várak és erődített helyek, 173–174.

³ Horváth Richárd: A várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: Terei György – Feld István (szerk.): *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Bp., 2011. 83–84.

⁴ Feld I.: A magánvárak építésének kezdetei, 374.

⁵ Horváth R.: A várépítés engedélyezése, 83–84., 93.

⁶ Horváth Richárd: Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. In: Feld István (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai: tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Bp., 2008. 9–10.

⁷ Pálosfalvi Tamás: Monarchia vagy rendi állam? *Századok*, 154 (2020) 177.

⁸ Rudolf Veronika: *Közép-Európa a hosszú 13. században: Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*. Bp., 2023. (Arpadiana XV.) 285–603.

⁹ Pálosfalvi T.: Monarchia vagy rendi állam?, 175–176.

Pálosfalvi szerint az ország várainak túlnyomó birtoklására a királynak csak hatalma stabilizálásához volt szüksége. A várak hatalomstabilizáló szerepét az oligarchák is felismerhették, de az ő hatalmukat idejekorán megtörte I. Károly.¹⁰

A 13. század végi és a 14. század eleji zűrzavaros időszak alatt az ország területén számos kisebb-nagyobb oligarcha emelkedett fel, és építette ki hatalmát az ország egy-egy területén. Ezek közé az oligarchák közé sorolható Csák nembeli Máté, Aba nembeli Amádé vagy a témánk tárgyát képező Kőszegi testvérek is. A Héder nembeli Kőszegi család tartományáról Zsoldos Attila 2010-es évek elején megjelent tanulmánya óta köz tudott, hogy nem alkot egy nagy tömböt, hanem két külön tartományról beszélhetünk: ifjabb Kőszegi Henrik (1278–1310) és Kőszegi Iván (János) leszármazottainak territóriumáról.¹¹ A család későbbi hatalmát a Nagynak is mondott Kőszegi Henrik (1244–1274) alapozta meg IV. Béla (1235–1270) szolgálatában. Fiai (Iván, Miklós és ifjabb Henrik)¹² apjuk halála után fokozatosan építették ki hatalmukat a mai Dunántúl jelentős részén, átnyúlva a mai Horvátország északi területére is. Iván és Henrik leszármazottai egészen I. Károly 1316. és 1317. évi hadjáratáig stabilan tudták tartani az uralmukat. Ezt követően hatalmuk megrendült, viszont birtokaik egy részét megtarthatták. Ezért továbbra is a térség egy befolyásos családja tudtak maradni, és az 1320–1330-as években többször fellázkodtak I. Károly ellen. A felkeléseknek a király 1339/1340-re tudott véget vetni az osztrák területek szomszédságában lévő várak elvételeével, ami után a Kőszegi család leszármazottai többet nem lázadtak Károly ellen.¹³ Így ehhez az időhatárhoz kötöm a Kőszegi testvérek és leszármazottaik tartományainak tényleges megszűnését. A fentieknek megfelelően a Kőszegi-tartományokat az 1270-es évektől az 1320-as évekig vizsgálom, helyenként az időkeretet kiterjesztve 1340-ig.

¹⁰ I. Károly és az oligarchák küzdelméről bővebben: Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok*, 122 (1988) 89–146., Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok*, 137 (2003) 297–347., Kádár Tamás: Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első éve 1305 végéig. In: Bárány Attila – Bacsa Balázs Antal (szerk.): *Történeti Tanulmányok* 23. Debrecen, 2015. (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica 67.) 42–111., Kádár Tamás: Harcban a koronáért. (II.) I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310 közötti szakasza. In: Miru György – Novák Ádám – Bacsa Balázs Antal (szerk.): *Történeti Tanulmányok* 25. Debrecen, 2017. (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica 69.) 126–192.

¹¹ Zsoldos Attila: A Henrik-fiak. A Héder nembeli Kőszegiek „családi története”. In: Uő: *Vitézek, ispánok, oligarchák: tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről*. Bp., 2016. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 215–225.

¹² Testvérük volt még Kőszegi Péter veszprémi püspök (1275–1289). – Zsoldos: *Arch* 101. Életről bővebben: Kádár Tamás: Püspökgylkosság Veszprémben. Kőszegi (II.) Péter veszprémi püspök pályája. *Veszprémi Szemle*, 63 (2021) 4. 16–38.

¹³ Összefoglalóan ld.: Kristó Gyula: A Kőszegiek kiskirálysága. In: Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1983. (Nemzet és emlékezet) 241–268., Engel Pál: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In: Heide Dienst – Rudolf Kropf – Irmtraut Lindeck-Pozza – Wolfgang Meyer (Hrsg.): *Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihre Zeit 13./14. Jahrhundert*. Eisenstadt, 1989. 85–100.

Ugyan a Kőszegi család történetéről és a királyok – IV. László (1272–1290), III. András (1290–1301), I. Károly – elleni harcairól viszonylag sokat tudunk,¹⁴ a Kőszegiek fennhatósága alá tartozó várakról mindeddig nem készült egy átfogó vizsgálat. Jelen tanulmányomban ennek a hiánynak a pótlására törekszem. A vizsgálat elvégzését azért is tartom fontosnak, mert a kutatás régen felismerte, hogy a tartományúri hatalom a várakon nyugodott, ennek megfelelően a Kőszegiek kezében is jelentős számú vár volt.

Az első várak

A Kőszegi családról általánosságban megállapítható, hogy néhány erősséget építettek (például: Szentvid, Szalónak).¹⁵ A legtöbb erősséghez foglalás útján jutottak (például: Ludbreg, Németújvár, Szentgyörgy),¹⁶ de szereztek erődítményt csere útján is (például: Kemend, a baranyai Kőszeg, Egervár, valamint Szekcső).¹⁷ Az általuk uralt várak jelentős része magánföldesúri építésű volt, csupán néhány királyi eredetű várat birtokoltak (például: Németújvár, Krapina).¹⁸ A várak méretét tekintve eltérő képet kapunk. A Kőszegi család birtokában kis méretű várak (Szársomló: 0,06–0,07 hektár) és nagyobb (Döbrököz: 0,2 hektár; Dombóvár: 0,73 hektár), valamint kimondottan nagy méretű várak is voltak (Németújvár: 1,1 hektár; Somogyvár: 2,47 hektár). Emellett rendelkeztek olyan várakkal is, amelyek pontos helyét nem ismerjük (például: Tolna, Kanizsaszeg).¹⁹

A Kőszegi család első váiról megbízható forrásból tudunk. Kőszegi (Nagy) Henrik IV. Béla halála után, több Béla-párti előkelővel a cseh király udvarába menekült, és ma-

¹⁴ Ld.: Engel Pál: Az ország újraegyesítése, 112–113., Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Bp., 1988. 9–90., Engel, P.: Die Güssinger im Kampf, 85–113., Kristó Gyula: I. Károly király harcai, 325–339., Kristó Gyula: *Háború és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged, 2003. 187–201., Skorka Renáta: A „mohó farkas” utóda. Egy Kőszegi Habsburg-szolgalatban. *Világtörténet*, 7 (2017) 93–124., Kádár T.: Püspökgylkosság Veszprémben, 16–38., Rudolf Veronika: *Közép-Európa*, 403–444.

¹⁵ Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Bp., 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 24.) 123.

¹⁶ Engel: *Arch* 635., 1052., Horváth Richárd: A favár rejtélye, avagy mennyire régi Újvár vára? Németújvár várának története a kezdetektől a 13. század végéig. *Castrum*, 18 (2015) 22.

¹⁷ Engel: *Arch* 491., 551., 1038., Zsoldos Attila: Egervár és Dobra. A Geregyék nyugat-dunántúli várai a 13–14. század fordulóján. *Castrum*, 19 (2016) 10.

¹⁸ Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) 158., Horváth R.: A favár rejtélye, 13.

¹⁹ Vándor László: A kanizsai vár építési korszakainak kérdései. *Zalai Múzeum*, 4 (1992) 7–8., Dénes József: *Az Árpád-kori kisváarak kérdései*. Doktori disszertáció. Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1996. 86., Tolnai Gergely: *Középkori várak a Baranyai-dombság területén*. Egyetemi szakdolgozat. Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1996. 83., Magyar Kálmán – Nováki Gyula: *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár, 2005. 131., Miklós Zsuzsa: *Tolna megye várai*. Bp., 2007. (Varia Archaeologica Hungarica XXII.) 194., 171., 340., Miklós Zsuzsa: Dombóvár-Gólyavár. *Castrum*, 15 (2012) 130., Miklósi Zsuzsa: Döbrököz-vár. *Castrum*, 15 (2012) 135., Berta Adrián: Dombóvár, Szigeterdő. *Castrum*, 25 (2022) 77., Berta Adrián: A döbröközi vár. *Castrum*, 25 (2022) 91.

gukkal „vitték” váraikat is. Ugyanis 1271-ben II. Przemysł Ottokár (1253–1278) és V. István (1270–1272) a pozsonyi béke szövegében felsorolták azokat a várakat, amelyeket az országból elmenekülő urak a cseh király hatalma alá helyeztek.²⁰ Ezek a következők voltak: Kőszeg, Szalónak, Szentvid, Borostyánkő, Pinkakertes, valamint zagorjei Farkas várai. Közülük az egyik Zsoldos véleménye alapján azonosítható Krapinával,²¹ Fügedi ellenben Kosztelt és Osztercet véli Farkas várának,²² mindenesetre később mindegyik vár a Kőszegiek kezén tűnt fel. A felsoroltakon túl Kőszegi (Nagy) Henrik Iván nevű fia birtokolta Sztrigót. A fent említett várak közül Kőszeg, Városszalónak, Szentvid, Borostyánkő és Pinkakertes Vas vármegyében voltak, zagorjei Farkas várai (Krapina, valamint Fügedi szerint Kosztel és Oszterc) Varasd vármegyében, Sztrigó pedig Zalában.²³ A felsorolt várak közül a Vas vármegyei várakat „Nagy” Henrik építtette vagy adományként a királytól kapta, zagorjei Farkas várait pedig még szlavón bánként szerezhette meg,²⁴ Sztrigó eredeti tulajdonosa a kiskorú Hahót nembeli Arnold lehetett, hiszen 1270-ben V. István őt nevezte a vár jogos birtokosának.²⁵ Mindenesetre Sztrigó az 1271-es pozsonyi békében már Kőszegi Iván tulajdonaként tűnik fel,²⁶ az erődítmény 1290-ig maradt a Kőszegiek kezén, amikor az osztrákok elfoglalták, tőlük pedig csak 1328-ban tudta I. Károly kiváltani azt.²⁷

Az 1271-ben felsorolt várak közül Pinkakertes kivételével, amit V. István 1271-ben szerzett vissza, és amit később a Hermány nemzetség tulajdonaként említenek,²⁸ a többi vár mind Kőszegi (Nagy) Henrik utódainak a kezén tűnik fel.²⁹ E várak közül Szalónak birtoklástörténete a legnehezebben követhető. A kutatásban az is felvetődött, hogy ezen erősséget Kőszegi ifjabb Henrik kapta meg.³⁰ Az erődítésről annyi tudható, hogy 1271-ben került először a Kőszegiek kezére, de csak 1279-től birtokolták jogszerűen, egészen 1340-ig, amikor is I. Károly Lékával és Borostyánkővel együtt elkobozta a Kőszegiek leszármazottaitól azt. Azonban az, hogy a családon belül melyik ág birtokolta a várat, ennél pontosabban nem állapítható meg, ugyanis az említett Borostyánkőt 1340-ben Kőszegi Iván fia Kőszegi „Farkas” János³¹ uralta, míg Léka Kőszegi Miklós fia „Kakas” Miklósnak és utódainak a kezén volt.³² Ezek alapján azt feltételezem, hogy Szalónak nem kerülhetett Kőszegi ifjabb Henriknek és utódainak kezére.

²⁰ Zsoldos A.: A Henrik-fiak, 216.

²¹ Zsoldos A.: *Családi ügy*, 123–124., Zsoldos A.: A Henrik-fiak, 216.

²² Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 29., 153., 158., 173–174.

²³ Zsoldos A.: *Családi ügy*, 123–124.

²⁴ Uo., Zsoldos A.: A Henrik-fiak, 216.

²⁵ ÁÚO XII. 9., RA 1994. sz.

²⁶ ÁÚO III. 249., UBB II. 6 sz.

²⁷ Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 202.

²⁸ Dénes J.: *Az Árpád-kori kisvárak*, 90.

²⁹ Zsoldos A.: A Henrik-fiak, 216.

³⁰ Uo. 217.

³¹ Engel: *Arch* 140., Skorka R.: A „mohó farkas” utóda, 94–95. – Skorka Renáta felveti, hogy Borostyánkő már a Kőszegiek 1339-es lázadását megelőzően Károly kezére kerülhetett.

³² Dénes J.: *Az Árpád-kori kisvárak*, 99–100., Engel: *Arch* 592., 1019.

Iván és testvére, Miklós 1279-ben felosztotta egymás között apjuk várait. Ez alapján Miklós kapta Lékát és Szentvidet, míg Ivánnak jutott Borostyánkő és Kőszeg. Ez azzal is bizonyítható, hogy Iván halála után az ő leszármazottai álltak Kőszeg élén. Feltűnő, hogy a birtokok felosztásából a harmadik, legifjabb fiú hiányzik. Később ifjabb Henrik és leszármazottai jelentős területeket szereztek Varasd vármegyében, valamint a mai Dunántúl déli részén, ezért feltételezhető, hogy a két fivér a fiatal Henriknek adta apjuk varasdi birtokait. Ez alapján, egyetértve Zsoldos Attila feltételezésével, valószínűsíthető, hogy a fivérek 1271 és 1279 között is megosztottak, így 1279-ben csak a két idősebb testvér osztotta fel egymás között a birtokaikat.³³

Kőszegi Iván és Miklós, valamint leszármazottaik várai

Ha a három Kőszegi fiú további terjeszkedésére tekintünk, látható, hogy a testvérek közül Kőszegi Ivánnak és ifjabb Henriknek voltak jelentősebb javaik. A két idősebb Kőszegi testvér, Iván és Miklós területe már az 1280-as évekre kiterjedt Vas vármegye jelentős részére, néhány helyen a megye határán is túlra.³⁴ Ezt jól mutatja az 1280-as évekbeli ellentétük Albert osztrák herceggel (1282–1308),³⁵ amely végül odáig fajult, hogy az osztrák herceg 1289-re elhatározta: végleg megtöri a Kőszegiek és szövetségeseik hatalmát. A hadi események a *Bécsi évkönyv* és a *Stájer rimes krónika* leírásai alapján nagy biztonsággal rekonstruálhatóak. Legutóbb Rudolf Veronika foglalkozott a hadjáratról 2023-ban megjelent monográfiájában. Jelen tanulmányomban a hadjáratban szereplő várak tulajdonosainak a Kőszegiekkel ápolt viszonyát elemzem. A hadjáratban érintett várak számát a kutatás harminc körüli vagy afölötti számban állapította meg; Pauler Gyula és Veszprémy László harminchat, Josef Loibersbeck harmincnégy, Jacques Kaufmann harminckettő, Zsoldos Attila harmincegy, Skorka Renáta harminc, Rudolf Veronika legalább harmincnyolc erősséggel számolt (2. ábra).³⁶

A hadjárat segítségével egy pillanatképet kaphatunk Kőszegi Iván kapcsolatairól, ugyanis az ennek során elfoglalt várak minden bizonnyal a Kőszegiek familiárisaié vagy a családdal jó kapcsolatot ápoló birtokosoké voltak. Ez alapján azt állítom, hogy a Kőszegiek szövetségi vagy familiárisi köre a következő családokra, illetve személyekre

³³ Zsoldos A.: A Henrik-fiak, 216–218.

³⁴ Zsoldos A.: Uo. 216–220.

³⁵ Rudolf V.: *Közép-Európa*, 405–413.

³⁶ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II. Bp., 1899.² 403–405., Josef Loibersbeck: Güssing. In: *Burgenländische Heimatblätter*, 32 (1970) 28., Jacques Kaufmann: *Eine Studie über die Beziehungen der Habsburger zum Königreich Ungarn in den Jahren 1278 bis 1366*. Eisenstadt, 1970. (Burgenländische Forschungen 59.) 13., Zsoldos Attila: III. András. In: Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem évszázadaiból.)* Bp., 2003. 170., Veszprémy László: *Az Árpád- és Anjou-kor hadjáratjai*. Bp., 2008. 152., Skorka R.: A „mohó farkas” utóda, 100., Rudolf V.: *Közép-Európa*, 433–441.

terjedt ki: Héder nembeli Hédervári,³⁷ Nagymartoni,³⁸ Aba nembeli Lőrinc, Gutkeled, Rumi, Ják, Köveskúti György, Csém. További érdekessége a hadjáratnak, hogy Albert csapatai nem elhanyagolható számú, tizennégy ismeretlen tulajdonosú várat is megszálltak. Véleményem szerint ezen várak vagy közvetlenül a Kőszegieké voltak, vagy hozzájuk kötődő birtokosoké.³⁹

Albert herceg hadjárata nem érte el a célját, a Kőszegiek befolyását nem tudta megtörni. Kőszegi Iván helyzete Vas vármegyében stabil maradt. 1292-ben a Geregyéktől egy egyezség útján a vasi Egervárért cserébe megkapták Dobra várát. A sors fintora, hogy Kőszegi Iván ismeretlen körülmények között korábban (1288 körül) lerombolhatta Egervárat.⁴⁰ Azonban Iván pozíciója nem csak Vas vármegyében maradt szilárd, mert uralmát még ki is tudta terjeszteni. Sopron vármegye területén feltehetően a 14. század elején megszerezte Kaboldot, valamint 1304-re már a mosoni Óvárat is Kőszegi Iván birtokolta, utódai egészen 1323-ig tartották a kezükön. Veszprém vármegye területén Ugodot bírták, Győr vármegyében Szentmártont.⁴¹ Továbbá néhány várat Iván és utódai Zala vármegye területén is birtokoltak. A család zalai várai közé tartozott Buzádsziget: ez Fügedi szerint azonos az 1292-ben szereplő névtelen várral, amelyet a Kőszegiek jogtalanul foglaltak el.⁴² Érdemes kiemelni még Tátikát is, amelyet Zlaudus veszprémi püspök (1245–1262) építtetett, és halála után a püspökségre hagyott. Egy ideig Kőszegi Péter mint veszprémi püspök (1275–1287) bírta, majd 1314-ben került ismét a Kőszegiekhez, amikor Kőszegi András elfoglalta.⁴³ Mindent egybevetve Kőszegi Iván és utódai befolyása egészen az 1320-as évek elejéig stabilnak tekinthető, ezt követően viszont csak néhány vár maradt a kezükön (Alsólendva, Borostyánkő, Kőszeg, Lenti, Németújvár, Óvár, Sárvár, Szalónak). Ezeket I. Károly az 1320-as, 1330-as évek folyamán elvette az utódoktól a lázadásai miatt.⁴⁴

³⁷ A családról bővebben: Varga Virág: A Héder nembeli Héderváriak társadalmi helyzete a 13–14. század fordulóján. In: Hunyadi Sándor – Illés Kornél – Rudolf Veronika (szerk.): *Micae mediaevales XII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Bp., 2023. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 18.) 133–155.

³⁸ A családról bővebben: Zsoldos Attila: A Nagymartoniak: egy aragóniai család Magyarországon. In: Ramon Sarobe – Tóth Csaba (szerk.): *Királylányok messzi földről – Magyarország és Katalónia a középkorban*. (Kiállítási katalógus) [Bp.], 2009. 177–189.

³⁹ Dénes J.: *Az Árpád-kori kisvárok*, 35–96.

⁴⁰ Zsoldos A.: Egervár és Dobra, 18., Vándor László: Az egervári várkastély. *Castrum*, 21 (2018) 149.

⁴¹ Engel: *Arch* 777., Zsoldos A.: A Henrik-fiak, 219.

⁴² Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 115., Vándor László: A Hahót nemzetség korai központjai. Adatok a zalai várépítéssel kezdeteihez. In: Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon, XI–XIX. század – Településtörténeti konferencia anyaga*. Veszprém, 1987. 55.

⁴³ Rácz György: A Ják nemzetség és monostoralapításai I. *Vasi Szemle*, 54 (2000) 13–17., Hegyi Dóra: Tátika és Rezi várának reneszánsz kőfaragványai. In: Rácz Tibor András (szerk.): *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. Bp., 2014. 293.

⁴⁴ Engel: *Arch* 18., 140., 553., 596., 708., 777., 903., 1019., Rácz György: Zala megye birtokviszonyai az Anjou- és a Zsigmond-korban. In: Vándor László (főszerk.): *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*. Zalaegerszeg, 1996. 44., Skorka R.: A „mohó farkas” utóda, 107–111.

Iván testvére, Miklós is meg tudta őrizni pozícióját Vas vármegye területén, azonban csak testvéreinél jóval szerényebb birtokmennyiséggel. Birtokai közül Kanizsaszeg érdemel több figyelmet. Kanizsaszeg először 1296-ban tűnt fel Kanizsaszegi Einhard birtokaként.⁴⁵ Kőszegi Miklós a várat 1313-ban szerezhetette meg. Ekkor ugyanis a rokonának, Kőszegi Jánosnak szolgálatában álló Bogár István és rokonai uruk haragja elől zalai rokonukhoz menekültek. Miklós zalai ispánként⁴⁶ nem akarta, hogy rokona az ő megyéjében viseljen hadat egyik szerviense ellen. Ezért gyorsan közbelépett és egyezsége sarkallta a feleket. Bogár István zalai rokonaitól mint zalai ispán átvette Kanizsaszeget, élére pedig Osl nembeli Lőrincet állította.⁴⁷ Kőszegi Miklós fia „Kakas” Miklós a várat egészen 1321-ig megtarthatta, ekkor Osl nembeli Lőrinc elfoglalta a király számára, majd a király 1323-ban a korábbi várnagynak adományozta.⁴⁸ Miután I. Károly leverte a Kőszegieket, Miklós utódainak a kezén csak Rohonc és Léka maradt. Utóbbi erődítményt 1340-ben I. Károly elcserélte Kemendre.⁴⁹ Néhány évig János és Miklós birtokolta Szenicet,⁵⁰ Pozsonyt⁵¹ és Detrekőt⁵² a mai Nyugat-Szlovákiában, viszont ezen a területen tartós uralmat már nem tudtak kiépíteni. A megszerzett várakat Kőszegi Iván és Miklós, valamint utódaik az 1320-as évek elejéig stabilan tartották. Azonban Károlynak 1340-re sikerült végleg megtörnie a hatalmukat. Ezt követően Kőszegi „Farkas” János teljesen elvesztette magyarországi birtokait,⁵³ míg „Kakas” Miklós utódai birtokában csupán Rohonc és Kemend maradt.

Kőszegi ifjabb Henrik és utódai várai

Mint már említettem, Kőszegi ifjabb Henrik és utódai tartományának szlavóniai kiindulópontját zagorjei Farkas várai képezték, amelyek Krapina, Kosztel és Oszterc lehettek. Véleményem szerint mind Fügedi, mind Zsoldos feltételezése elfogadható a várak azonosításának tekintetében, ugyanis a pozsonyi béke szövege csupán Farkas váraitól beszél,⁵⁴ ez alapján pedig feltételezhetőleg Kosztel, Krapina és Oszterc egy-

⁴⁵ Vándor L.: A kanizsai vár, 7.

⁴⁶ Engel: *Arch* 78.

⁴⁷ Nógrády Árpád: Az első máréi várúr: Bogár István (Családtörténet és pályakép tizenöt pontban). In: C. Tóth Norbert – Varga Szabolcs (szerk.): *Maré-vár a közép- és kora újkorban*. Bp., 2024. (Subsidia ad historiam mediaevali Hungariae inquirendam 17.) 78–79.

⁴⁸ Vándor L.: A kanizsai vár, 7., Engel P.: Az ország újraegyesítése, 130., Engel: *Arch* 478.

⁴⁹ Dénes J.: *Az Árpád-kori kisvárok*, 93., Engel: *Arch* 491., 592., 878.

⁵⁰ Kristó Gyula: A Csákok és a Kőszegiek harca Sopron megyében. *Soproni Szemle*, 20 (1966) 4. 322. 10. jegyz., Kristó Gy.: A Kőszegiei kiskirálysága, 248.

⁵¹ Kristó Gy.: A Csákok és a Kőszegiei harca, 332. 10. jegyz., Kristó Gy.: A Kőszegiei kiskirálysága, 248., Rudolf V.: *Közép-Európa*, 410.

⁵² Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 122., Kristó Gy.: A Kőszegiei kiskirálysága, 248.

⁵³ Kőszegi „Farkas” János életéről bővebben: Skorka R.: A „mohó farkas” utóda, 94–119.

⁵⁴ „de Chertus ac castra Farkasii de Zaguria” – ÁÚO III. 249.

aránt ezen erődítmények csoportját gyarapíthatta. Tovább erősíti feltételezésemet, hogy később mind a három várat a zagorjei ispánság részeként említik az oklevelek.⁵⁵ A három várat Henrik leszármazottai 1339-ig birtokolták, ekkor a király elvette tőlük.⁵⁶ Ezen várak erejére támaszkodva az utódok a 14. század elejére számos más erősséget szereztek meg, közülük a johanniták Béla nevű várát is. Az erősség elfoglalásának körülményei nem ismertek, annyit tudni biztosan, hogy 1320-ban Ludbregi Miklós szerezte vissza azt a rendnek.⁵⁷ Hasonló a helyzet Loborral kapcsolatban is. Nem tudjuk, hogy a vár mikor kerülhetett Kőszegi ifjabb Henrik birtokába, elképzelhető, hogy mint bán szerezte meg. A 14. században még a zagorjei ispánság tartozékaként említik.⁵⁸ Egy 1330. évi királyi adománylevél Osl nembeli Imre fia Lőrinc érdemei kapcsán tett említést Lobor és Belec ostromáról; eszerint a megadományozott segített a királynak visszavenni a várakat.⁵⁹ Véleményem szerint a megnevezett ostromokra 1327-ben kerülhetett sor, hiszen az oklevél egy korábbi (1324. évi) adománylevél megújítása, amelyben nincs említés az ostromokról.⁶⁰ A két oklevél alapján I. Károlynak csak egy hadjárata ismert, amikor visszaszerezte ezeket a várakat a Kőszegiektől: 1327-ben Kőszegi „Farkas” János fellázadt a király ellen, és minden bizonnyal Kőszegi Henrik fiai is a lázadó oldalán harcoltak.⁶¹ Miután a Kőszegi testvérek behódoltak I. Károlynak, Varasdban Péter és testvére, János megtarthatták néhány zagorjei várukat, amelyeket 1339-ben I. Károly elcserélt Szekcsőre és Kőszegre (baranyai várak), illetve Tamásira (tolnai vár).⁶² A testvéreknek várai voltak Körös vármegyében is, amelyek közül Megyericse és Polosnica 1317-ben került királyi kézre, Ludbreg 1320-ban, viszont Kaproncát és Szentgyörgyöt egészen az 1327. és 1339. évi lázadásukig meg tudták tartani.⁶³

Kőszegi ifjabb Henriknek és leszármazottainak Szlavónián kívül Baranyában, Somogyban és Tolnában voltak váraik. Baranyában összesen négy vagy öt erősséget birtokolhattak. Ezek közül érdemes több figyelmet szentelni a hosszúhetényi Zengő várának. A várról semmilyen írásos említés nem maradt fenn, valamint az építésének és lerombolásának pontos ideje sem meghatározható.⁶⁴ Ami a várat mégis érdekessé teszi, az az, hogy először a birtokot egy 1289. évi oklevél említi Szársomló (Harsány) részeként.⁶⁵

⁵⁵ Engel: *Arch* 537., 561., 771.

⁵⁶ Uo. 529.

⁵⁷ Uo. 78.

⁵⁸ Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 164., Engel: *Arch* 627.

⁵⁹ AOKt. XIV. 103. sz.

⁶⁰ AOKt. VIII. 461. sz.

⁶¹ Skorka R.: A „mohó farkas” utóda, 107.

⁶² Engel: *Arch* 551., 1038., 1103. – A baranyai Kőszeg, illetve a tolnai Tamásit Henrik leszármazottai korábban is birtokolták, de I. Károly 1316-ban elvette tőlük.

⁶³ Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 154., Engel P.: *Az ország újraegyesítése*, 122., Kristó Gy.: I. Károly király harcai, 332., Engel: *Arch* 556., 635., 656., 1047.

⁶⁴ Tolnai G.: *Középkori várak*, 75–76.

⁶⁵ Uo.

Szársomlón pedig volt egy olyan vár, amelyet a 14. század elején foglaltak el a Kőszegiek, és egészen 1316-ig a kezükön maradt, ezután királyi várként a baranyai ispánság, majd (1328-tól) a macsói bánság tartozéka lett.⁶⁶ Ez alapján, úgy gondolom, kétséges, hogy Zengő várát tényleg birtokolták a Kőszegiek, ebben az esetben ugyanis Szársomlóval együtt I. Károly azt is elfoglalta volna, de a Kőszegieknek sem állhatott érdekében egy birtokon két várat fenntartaniuk vagy épp felépíteniük.⁶⁷ A vármegyében még Mária-kéménd érdemel figyelmet. A várat 1313 körül foglalta el Kőszegi ifjabb Henrik fia János az Óváriaktól, 1316-ban pedig I. Károly visszafoglalta azt, majd visszaadta Óvári Konrád fiainak. Az erősséget már 1330-ban romként említik. Feltételezhetően a vár a visszafoglalás során pusztulhatott el.⁶⁸ Baranyában Herceg Péter és Kőszegi János 1316 folyamán szinte minden várukat elvesztették, csupán 1339-ben kapták meg Károlytól Kőszeget (ezt 1316-ig korábban is birtokolták) és Szekcsőt.⁶⁹

Tolna vármegyében Kőszegi ifjabb Henrik és fia, János rendelkezett várakkal, de a család Tolna vármegye fölötti befolyása 1316-ot követően teljesen megszűnt. Csupán 1339-ben kapták vissza Tamási várát, amelyről Kőszegi ifjabb Henrik fia János utódai, a Tamásiak kapták a nevüket.⁷⁰ A vármegye területéről Döbrököz azon kevés várak közé tartozik, amely nem foglalás, hanem zálog révén lett Kőszegi ifjabb Henrik tulajdona. 1309-ben Dárói Salamon özvegye, valamint lánya birtokaikkal együtt a várat is elzálogosították Henriknek.⁷¹ Somogy vármegyéből egyetlen Kőszegi-kézen lévő erődtítmény ismert: Somogyvár. A vár jelentőségét mutatja mérete (2,47 hektár) és földrajzi helyzete, ugyanis egy Zágrábba vezető fontos hadiút mentén feküdt. Kőszegi Henrik feltehetőleg 1292 és 1296 között tehette rá a kezét, ugyanis 1292-ben III. András a vár érintésével vonult serege élén Zágráb irányába, viszont 1296-ban a király már sikertelenül kísérelte meg visszavenni az erősséget Kőszegi Henriktől.⁷² I. Károly 1316-ban foglalta vissza Kőszegi ifjabb Henrik utódaitól a várat.⁷³ Kőszegi Henriknek és utódainak uralma az 1320-as évekig stabilnak mondható. Hatalmukat I. Károly csupán ezt követően kezdte el megtörni, aminek legvége 1340-re tehető. Korábbi váraik közül Henrik utódainak kezén Károly csupán Szekcsőt, a baranyai Kőszeget és Tamásit hagyta.

⁶⁶ Engel: *Arch* 409.

⁶⁷ Miklós Zsuzsa szerint Zengő várát a pécsvárad apátság építtethette, de kétségesnek tartja a vár befejezését. – Miklós Zsuzsa: A Zengővár helye a hazai várépítészeten. In: Füzes Miklós (szerk.): *Pécsvárad*. Pécsvárad, 2001. 81.

⁶⁸ Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 150., Tolnai G.: *Középkori várak*, 78., Engel: *Arch* 490.

⁶⁹ Engel: *Arch* 551., 1038.

⁷⁰ Engel: *Arch* 1103., Miklós Zs.: *Tolna megye*, 171., 190., 229., 330–332., 338., K. Németh András: A tamási vár. *Castrum*, 25 (2022) 94.

⁷¹ Kiss Gábor: *Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon*. Bp., 1984. 408.

⁷² Magyar K. – Nováki Gy.: *Somogy megye*, 131.

⁷³ Engel: *Arch* 969.

Összegzés

Az eddigieket összegezve elmondható, hogy a Kőszegi család kezén a 13. század végén és a 14. század első felében legalább ötvenkilenc erősség lehetett hosszabb-rövidebb ideig. A legtöbb várat (tizennégy) Vas vármegye területén bírták, de szórványosan előfordultak erődítményeik Baranya, Győr, Körös, Moson, Nyitra, Pozsony, Sopron, Varasd, Veszprém és Zala vármegyék területén is. Huszonhat erősséghez foglalás útján jutottak, emellett nyolc várat építettek, illetve adományként kaptak, további négy erősséget cserével szereztek meg, maradék erősségeikre pedig egyezség, tisztség révén (megyéspán, bán), illetve zálog útján tették rá a kezüket (1. ábra). A Kőszegiek tartományában Kőszegi Henrik és utódai, valamint Kőszegi Iván és utódai külön-külön huszonhat, illetve tizennyolc erősséget birtokoltak (1., 2. térkép). Megállapítható, hogy az 1270-es évektől az 1320-as évekig váraik jelentős részét stabilan tartották, majd 1340-re erősségeik száma jelentősen csökkent, Henrik ágának három (Tamási, Kőszeg, Szekcső), míg Miklós ágának két vár (Rohonc, Kemend) maradt a fennhatósága alatt (3. térkép). A tartomány fennállása közben csak néhány erősségüket rombolták le (Egervár,⁷⁴ Sopronkeresztúr,⁷⁵ Szentvid⁷⁶).

A vizsgálat alapján megállapítható, hogy a Kőszegiek már az 1270-es években is közükön lévő váarak erejére támaszkodva igyekeztek váraik számát növelni, így erősségeik mennyisége az 1310-es évek közepére érte el a csúcst. Első jelentősebb veszteségeik I. Károly 1316. és 1317. évi hadjáratai nyomán keletkeztek, a folyamat az 1320-as években felgyorsult, és egészen az 1330-as évek legvégéig tartott. Több birtokukban lévő erősséget csupán ezen hadjáratok folyamán említenek. I. Károly 1316. évi hadjáratát megelőzően a Kőszegi család kezén legalább negyvenöt vár volt. A hiányos adatok miatt a Kőszegiváraknak a gyarapodása nem vázolható fel lineáris folyamatként. Itt Óvár esetére utalnék: Stájer Ottokár ugyanis említ egy *Awet* nevű várat Pozsony közelében, amit a kutatás Óvárral azonosít, a mosoni Óvár viszont 1304-től sorolható biztosan a Kőszegiek uralma alá. Ha Ottokár tényleg a mosoni Óvárról ír, akkor feltételezhető, hogy már jóval a 14. század előtt jelentős Kőszegi-érdekeltség volt azon a területen.⁷⁷ A kutatás jelenlegi állása szerint a család egyes ágainak a kapcsolatrendszere nincs teljes mértékben feltárva. Például a baranyai Kőszeg először Iván kezén tűnt fel (1296), majd 1304-ben már testvérét, Henriket nevezik meg a vár urának, az ő fiától foglalta vissza I. Károly 1316-ban.⁷⁸ De hasonlóan ismeretlen körülmények között cserélt gazdát a családon belül Polosnica is.⁷⁹

⁷⁴ Zsoldos A.: Egervár és Dobra, 18.

⁷⁵ Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 109–110., Dénes J.: *Az Árpád-kori kisváarak*, 57., Engel: *Arch* 110.

⁷⁶ Dénes J.: *Az Árpád-kori kisváarak*, 105.

⁷⁷ Engel: *Arch* 777., Rudolf V.: *Közép-Európa*, 434–435., Ottokar aus der Gaal: *Stájer rímes krónika*. Ford. Bagi Dániel. Bp. 2023. (Arpadiana XI.) 209.

⁷⁸ Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 155., Engel: *Arch* 551.

⁷⁹ Zsoldos A.: Egervár és Dobra, 18.

Tanulmányomban pontosítottam Engel Pál 1989-ben közreadott várlistáját, ahol azon várakat is említette, amelyek véleménye szerint nem teljes bizonyossággal lehettek a Kőszegiek tulajdonában. Engel listáján több olyan vár is található, amelyekről mára már bebizonyosodott, hogy Engel feltételezésének megfelelően valóban a Kőszegiek tulajdona volt (például: Tolna, Somogyvár). Azon várakat nem tüntettem fel a Kőszegiek tulajdonába tartozóként, amelyek szerepelnek Engel gyűjtésében, de a Kőszegiekkel való kapcsolatuk máig nem tisztázott (például: Simontornya).⁸⁰ Ezen várak sorsának feltárása további kutatást igényel. Vizsgálódásaim megerősítették Zsoldos Attila állítását, miszerint nem egy, hanem két Kőszegi-tartományról beszélhetünk.

⁸⁰ Miklós Zs.: *Tolna megye*, 306., Feld István: A simontornyai vár. *Castrum*, 25 (2022) 104.

THE FORMATION OF THE KŐSZEGI FAMILY'S TERRITORY IN THE MIRROR OF THE FORTRESSES (1270–1340)

In my paper I have clarified Pál Engel's earlier list of the fortresses owned by the Kőszegi family. Since then, research has proven that several additional fortresses belonged to the Kőszegi family, and in many cases, it has clarified the circumstances of their acquisition, possession and loss.

At the turn of the thirteenth and fourteenth centuries, several oligarchic kindreds, both large and small, rose to power in the Kingdom of Hungary. These included the Kőszegi family of the Héder kindred. The rise of the Kőszegi family began with Henry Kőszegi 'The Great,' who was a loyal baron of King Béla IV (1235–1270). The first fortresses of the family were mentioned in the Treaty of Bratislava of 1271 (Kőszeg, Városszalónak, Szentvid, Borostyánkő, Pinkakertes and fortresses of Farkas of Zagorje). Afterwards, the Kőszegi family extended their power to large parts of present-day western Hungary and northern Croatia. The number of castles under the rule of the family reached its highest number by the mid-1310s. Subsequently, King Charles I (1301–1342) began to break their power in 1316 and 1317, which took until the very end of the 1330s.

During this time, the Kőszegis held fifty-nine fortresses for a shorter or longer period, most of them in Vas County, but they also held important fortresses in the counties of Baranya, Körös and Zala. Ivan and Henry Kőszegi and their descendants held twenty-six and eighteen fortresses respectively. The number of their dominions decreased significantly in the 1320s and 1330s. After 1340, only five fortresses remained in the hands of the family: three (Tamási, Kőszeg, Szekcső) held by Henry's branch and two (Rohonc, Kemend) by Nicholas' branch.

Keywords: Kőszegi family, fortresses of the Kőszegis', fortress, oligarchy

1. ábra: A Kőszegi család tulajdonában lévő várak (1270–1340)

Félkövéren jelzem azon várakat, amelyekhez foglalás útján jutottak hozzá.

Dőlt betűvel jelzem azon dátumokat, amikor a várat már a Kőszegi család kezén említik.

Aláhúzással jelzem azon várakat, amelyeket a Kőszegiek építettek vagy adományba kaptak.

Vár neve	Család ága	Birtoklás ideje
<i>Baranya vármegye</i>		
Kórógy	Kőszegi Henrik fia János	?–1316/1317
Kőszeg	Kőszegi Iván (János), Kőszegi Henrik és fia, János	1296; 1304–1316; 1339-től
Máriakéménd-Várhegy (Kéménd)	Kőszegi Henrik fia János	1313 k. –1316
Raholca	Kőszegi Henrik fia János	1310/1315 k. – 1317
Szársomló (Harsány)	Kőszegi Henrik fia János	?–1316
Szekcső	Kőszegi Henrik fia Péter	1339-től
<i>Győr vármegye</i>		
Szentmárton	Kőszegi Iván (János) és utódai	1301–1317
<i>Körös vármegye</i>		
Kapronca	Kőszegi Henrik és utódai	1292–1327
Ludbreg	Kőszegi Henrik és utódai	?–1320
Megyericse	Kőszegi Henrik leszármazottai (?)	?–1317
Polosnica	Kőszegi Iván (János), Kőszegi Henrik és utódai	1288–1317
Szentgyörgy	Kőszegi Henrik fiai	?–1338
<i>Moson vármegye</i>		
Óvár	Kőszegi Iván (János) és unokája, András	1289(?); 1304–1323
<i>Nyitra vármegye</i>		
Szenice	Kőszegi Iván (János)	1273–1274

Vár neve	Család ága	Birtoklás ideje
<i>Pozsony vármegye</i>		
Detrekő	Kőszegi	1292
Pozsony	Kőszegi Miklós	1287
<i>Somogy vármegye</i>		
Somogyvár	Kőszegi Henrik, majd fia, János	1296–1316
<i>Sopron vármegye</i>		
Fraknónádasd	Kőszegi (?)	1289–1301
Kabold	Kőszegi Iván (János) és unokája, András	1289–1319
Kapuvár	Kőszegi András	?–1317
<u>Sopronkeresztúr (Bikug)</u>	Kőszegi János (Iván) unokája, Miklós	1310–1311
<i>Tolna vármegye</i>		
Dombóvár	Kőszegi Henrik fia János	1310–1316
Döbrököz	Kőszegi Henrik fia János	1309–1316
Felsőnyék	Kőszegi Henrik fia János	1315–1316
Tamási	Kőszegi Henrik fia János	1315–1316; 1339-től
Tolna	Kőszegi Henrik és fia János	?–1316
Máré	Kőszegi Henrik fia János (?)	?–1316
<i>Varasd vármegye</i>		
Béla	Kőszegi Henrik fiai	?–1320
Belec	Kőszegi Henrik és fia, Péter	?–1327(?)
Kosztel	Kőszegi Henrik és fia, Péter	1271–1339
Krapina	Kőszegi Henrik és fia, Péter	1271–1339

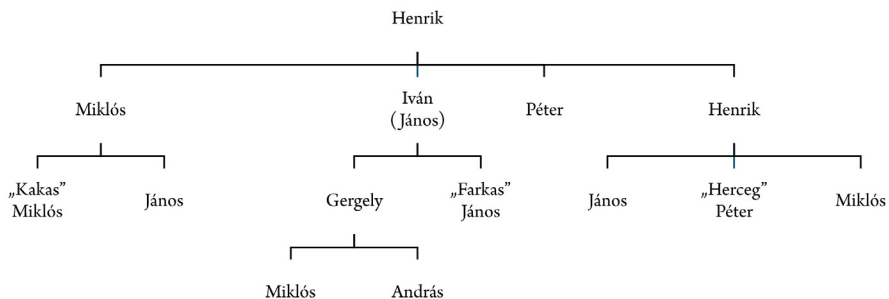
Vár neve	Család ága	Birtoklás ideje
Lobor	Kőszegi Henrik fiai	?–1327(?)
Orbolc	Kőszegi Henrik és fia, János	?–1339
Oszterc	Kőszegi Henrik és fia, Péter	1271–1339
<i>Vas vármegye</i>		
<u>Borostyánkő</u>	Kőszegi Iván (János) és utódai	1271–1340
Dobra	Kőszegi Iván (János)	1292
Egervár	Kőszegi Iván (János)	1288
Felsőőr	Kőszegi	1289–1316/1317
<u>Körmend</u>	Kőszegi	1273; 1291 (vár említése)
<u>Kőszeg</u>	Kőszegi Iván (János) és utódai	1271–1327
Léka	Kőszegi Miklós	1271–1340
Németújvár	Kőszegi Iván (János) és utódai	1278 után – 1327
<u>Rohonc</u>	Kőszegi Miklós	1279 után –?
Sárvár	Kőszegi Iván (János) és utódai	1288–1327
<u>Városszalónak</u>	Kőszegi	1271–1340
Vasvár-Szentmihálydomb	Kőszegi Miklós	1291–1299
Vasvörösvár	Kőszegi (?)	1289
<u>Velem-Szentvid</u>	Kőszegi Miklós	1271–1291
<i>Veszprém vármegye</i>		
Essegvár	Kőszegi Henrik fia János	1314 k. – 1318 előtt
Ugod	Kőszegi Iván (János) uno- kája, András	1309–1317(?)
<i>Zala vármegye</i>		
Alsólendva	Kőszegi János (Iván) és utódai	1292–1323

Vár neve	Család ága	Birtoklás ideje
Buzádsziget/Sárkány-sziget	Kőszegi	1292(?)
Kanizsaszeg	Kőszegi „Kakas” Miklós	1313–1321
Kemend	Kőszegi Miklós utódaié	1340-től
Lenti	Kőszegi „Farkas” János	1325–1340
Pölöske	Kőszegi Miklós (?)	1292(?)–1321
Szentgyörgy	Kőszegi András(?)	1315(?)
Szigliget	Kőszegi	1275 és 1289 között – 1321 k.
Sztrigó	Kőszegi Iván (János)	1271–1290
Tátika	Kőszegi Péter, Kőszegi András	1275–1291; 1314–1317
Tihany	Kőszegi Henrik fia János (?)	?–1326 előtt (?)

2. ábra: Az Albert hadjáratában elfoglalt várak

Vár neve	Birtokos	Vár neve	Birtokos
Oroszvár	Hédervári	Nagyszentmihály	Ják nemzetség
Borbolya	ismeretlen	Németlövő	Ják nemzetség
Fraknó/ Nagymarton- Hausberg	Nagymartoni	Németújvár	Kőszegi Iván (János)
Fraknónádasd	Kőszegi (?)	Neubaden (Weiden)	ismeretlen
Kabold	Kőszegi Iván és unokája, András	Óbér/Alber	Köveskúti
Lánzsér	Aba nembeli Lőrinc	Őribükkösd/ Sah-Taborrigel	Köveskúti György
Répcsekőhalom	ismeretlen	Pinkafő	Hédervári
Sopron	király	Pinkaóvár-Hollókő	Csém
Sopronkertes/ Paumgarten	ismeretlen	Pörgölény	ismeretlen
Sopronnyék	Aba	Pöszöny	ismeretlen
Szentmargitbánya/ Majdán	Gutkeled nemzetség	Rohonc	Kőszegi Miklós
Tormafalu	ismeretlen	Rumpód	ismeretlen
Vámosderecske	Aba nembeli Lőrinc (?)	Szentelek	ismeretlen
Vulkapordány/ Kópordány	Gutkeled nemzetség	Városszalónak	Kőszegi
Bándol	ismeretlen	Vasvár-Szentmi- hálydomb	Kőszegi Miklós
Csejke	Rumi	Vasvörösvár	Kőszegi (?)
Felsőőr	Kőszegi	Velege	ismeretlen
Hovárdos	ismeretlen	Velem-Szentvid	Kőszegi Miklós
Körmend	Kőszegi	Villámos	ismeretlen
Kőszeg	Kőszegi Iván (János)	Óvár(?)	Kőszegi Iván (János)

3. ábra: A Héder nembeli Kőszegiek családfája

Engel Pál alapján⁸¹ szerkesztette: Kalász István

1. térkép: Kőszegi Henrik és utódai várai (1270–1340)

⁸¹ Engel: *Gen: Héder nem*: 4. tábla: Kőszegi (és Rohonci)

2. térkép: Kőszegi Iván (János) és Miklós, valamint utódaik várai (1270–1340)

3. térkép: A Kőszegi család várai 1340 után

Az Osl nemzetség társadalmi helyzete az oligarchák korában*

Bevezetés

Az OSL NEMZETSÉG Sopron megyében törzsbirtokos főúri *genus* volt.¹ 13–14. századi történetük nem ismeretlen a kutatás számára: Pór Antal már a 19. század végén közölt egy tanulmányt a nemzetségről a *Turul* hasábjain,² majd Karácsonyi János is külön fejezetet szentelt az Osloknak nagyívű nemzetségtörténeti munkájában.³ Az új évezredben Tatár Sarolta tollából is megjelent egy tanulmány, amely elsősorban a nemzetségben előforduló nevek, illetve a birtokok elhelyezkedése alapján próbál meg választ adni az Oslok eredetére, és végül a besenyő eredet feltételezése mellett teszi le a garast.⁴ Az Oslok történetének újbóli tárgyalását egyrészt az is indokolja, hogy ezen alapos feldolgozások kiegészíthetők: maga Pór is megjegyezte tanulmányában, hogy bár reméli, munkája „biztos alapja az Oslok történetének”, abban is bízott, hogy dolgozatára „okirataink folytonosan szaporodó közzététele mellett” építhet „szerencsésb folytatója”.⁵ Másrészt érdemes a nemzetség történetéhez más kérdések mentén is közelíteni, és megvizsgálni, pontosan hova helyezhetők el az oligarchák korának társadalomtörténetében, milyen karrierlehetőségek álltak az egyes ágak előtt a 13–14. század fordulójának zűrzavaros időszakában. Oligarchák kora alatt az 1260-as évektől⁶ a Babonics János legyőzése (1323) terjedő időszakot értem.

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-3 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Köszönettel tartozom Kádas Istvánnak (HUN-REN BTK TTI), aki a dolgozat külső lektoraként értékes megjegyzésekkel járult hozzá a tanulmányhoz.

¹ Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp., 2004.² [Az 1900. évi kiadás reprintje.] 858., Szovák Kornél: *Osl nem*. In: KMTL 514.

² Pór Antal: *Az Osl-nemzetség története a XIII. és a XIV. században*. *Turul*, 8 (1892) 153–200.

³ Karácsonyi J.: *Magyar nemzetségek*, 858–878.

⁴ Tatár Sarolta: *Az Osl nemzetség Sopron megyében*. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig*. Piliscsaba, 2014. 11–31.

⁵ Pór A.: *Osl nemzetség*, 20.

⁶ Az első oligarchikus magánhatalmi törekvések már IV. Béla uralkodásának végén jelentkeztek. Vö. Zsoldos Attila: *A Druget-tartomány története 1315–1342*. Bp., 2017. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) 14.

Jelen tanulmányban először okleveles források alapján végigkövetem az Osl nemzetség 13. századi történetét az oligarchák megjelenése előtt, kitérve a nemzetség egyes ágaira és a velük kapcsolatos genealógiai kérdésekre is. A korábbi szakirodalomhoz képest kiigazított családfákat a dolgozat végén közlöm (1–7. ábra). Ezt követően pedig három tematikus csoportban vizsgálom az oligarchia korabeli főbb karrierutakat.

A nemzetség 13. század végi, 14. század eleji vizsgálatát azért is célszerű volt újra elvégezni, mert Pór és Karácsonyi műveinek megjelenése óta Sopron megye 13. század végi hatalmi viszonyait sokkal részletesebben ismerjük. Kristó Gyula úgy vélte, hogy a 13. század utolsó harmadában a Sopron megyei hatalomért és az itteni előkelők familiárisi szolgálataért a Csák nemzetség és a Héder nembeli Kőszegiek küzdöttek meg egymással, és hogy e harcban egy ideig a Csákok kerekedtek felül, de végül a Kőszegiek kerültek ki belőle győztesen.⁷ Más kontextusba helyezte az eseményeket Zsoldos Attila, aki inkább azt feltételezte, hogy a Csákok és a Kőszegiek az előkelők két külön típusába sorolhatók. Meglátása szerint a Csákok a „hagyományos előkelők” közé tartoztak, akiknek egyrészt a tisztségek szerzése fontosabb volt, mint a birtok- és familiárisálózat építése, másrészt pedig sosem lázadtak fel a királyi hatalom ellen, és tartományt sem építettek. A Csákokkal szemben Zsoldos a Kőszegieket a „modern típusú előkelők” közé sorolta, akiknek a Csákok törekvéseihez képest fontosabbak voltak a birtokok, várak és familiárisok is, valamint „eszköztáruk” része volt a királyi hatalom elleni fellázadás.⁸ Kristó és Zsoldos tanulmányaira jelen írásban nagymértékben építek, és több ponton rácsatlakozom gondolatmenetükre.

Az Osl nemzetség a 13. században az oligarchák koráig

Az Osl nemzetség első ismert tagja az oklevelekből I. Osl. Pór még úgy vélte, hogy I. Osl volt a hatvani monostor *filii*jaként létesülő csornai premontrei prépostság alapítója,⁹ amelynek az Osl nemzetség tagjai voltak a kegyurai az egész középkorban. Vajk Ádám azonban meggyőzően bizonyította, hogy valószínűleg a nemzetség egésze alapította a monostort 1210–1220 körül, és hogy feltehetően I. Osl és idősebb fiai játszottak aktívabb szerepet az alapításban.¹⁰ Arra már Körmeny Tamás is rámutatott, hogy a prépostság által 1393-ban elnyert hiteles pecsét köriratában szereplő Osl név nemcsak I. Oslra, hanem a nemzetség egészére vonatkozhat.¹¹ I. Osl 1230. évi adománylevelében fiai közül

⁷ Kristó Gyula: A Csákok és a Kőszegiek harca Sopron megyében. *Soproni Szemle*, 20 (1966) 4. 331–339.

⁸ Zsoldos Attila: Sopron város és megye a XIII. század utolsó harmadában. In: Uő: *Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténetírás vidékéről*. [Bp.], 2016. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 210.

⁹ Vö. Pór A.: Osl nemzetség, 155.

¹⁰ Vajk Ádám: A csornai premontrei prépostság alapítása. *Soproni Szemle*, 58 (2004) 4. 394–395.

¹¹ Körmeny Tamás: A premontrei szerzetesrend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon. (A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig) I. rész. *Turul*, 74 (2001) 3–4. 106.

néhánnyal és egy másik rokonával együtt főképp Sopron megyei, kisebb részben pedig Moson és Somogy megyei, illetve drávántúli birtokokat adományozott a monostornak, és az is kiderül az oklevélből, hogy I. Oslnak volt egy *Scoch* nevű *serviense* is.¹² Körmendi érvelése szerint az Osl nemzetség lehetett a kegyura a 14. század végére elnéptelenedő sopronhorpácsi – előbb premontrei, majd ágostonos – monostornak is, amelynek első írásos említése 1295-ből származik.¹³

I. Osl leszármazottait, hét fiának utódait Karácsonyi átfogóan „Osli-ágnak” nevezte,¹⁴ Engel Pál azonban már differenciálta az egyes fiúktól leszármazott ágakat más-más megnevezésekkel.¹⁵ Az „Osli-ág” elnevezés analógiájára – azaz első ismert tagjának személynevéről – adta valószínűleg Karácsonyi az I. Mórictól származó „Móric-ág” nevét is.¹⁶ I. Móricról nem tudjuk biztosra, milyen rokonsági fokban állt I. Oslal: a már említett 1230. évi oklevélben I. Osl a *fraterének* nevezte. Mivel csak a közelebbi rokonok – I. Oslon kívül még annak néhány fia – szerepelnek a diplomában, holott távolabbi ágaknak bizonyosan voltak ekkor más élő tagjai is, I. Móric nagy eséllyel a testvére lehetett I. Oslnak. Engel is ezen rokonsági fokon tüntette fel a családfán szaggatott vonallal (azaz feltételezett rokonsági fokkal),¹⁷ de nem vethetünk el egyéb megoldást sem. A „Móric-ág” elnevezés helyett a Zemenyei-ág név is szóba jöhet zemenyei birtokukról¹⁸ (a családfát lásd az 1. ábrán). A csornai prépost is zemenyei nemeseknek nevezte őket, igaz, csak 1370-ben.¹⁹ A Zemenyeiektől a 14. század végén a Szántói Csikos család származott.²⁰ A Zemenyei-ágból 1264-ben I. György a Sopron megyei Szoport (*Zupur*) átengedte hitbérként feleségének, Biburnak, aki Jákói István leánya volt.²¹ A Somogy megyei Jákó az Oslók Nágocs nevű birtokához közel feküdt, így feltehetően e házassági kapcsolat is a somogyi birtoklásra vezethető vissza. I. György testvére, II. Móric 1279 körül megvásárolta a Sopron megyei Tóttelek (*Touthteluk*) birtokot a kereki nemesektől.²² Valamikor III. András uralkodása alatt (1290–1301) többek között Tóttelek határát is meg-

¹² DL 159., Sopron I. 17–18., Fejér CD III/2. 208–209., 209–211., UBB I. 123–124. – A szóban forgó birtokok: a Sopron megyei Bárba, Beled, Bodonhely, Csorna, Horpács, *Hueche*, Márc, Osli, Pertelen, Péter faluja, *Potahc*, Völcselj, a Moson megyei Tétény, a Somogy megyei Nágocs és sokorói szőlők, illetve a drávántúli Szentvid.

¹³ Körmendi Tamás: A sopronhorpácsi monostor Árpád-kori történetének vitás kérdései. *Soproni Szemle*, 57 (2003) 3. 63., 68.

¹⁴ Karácsonyi J.: *Magyar nemzetségek*, 858.

¹⁵ Vö. Engel: *Gen Osli nem*: 1. tábla: leágazás.

¹⁶ Karácsonyi J.: *Magyar nemzetségek*, 866.

¹⁷ Vö. Engel: *Gen Osli nem*: 1. tábla: leágazás, Pór A.: Osl nemzetség, 165.

¹⁸ 1281-ben II. Móric egy zemenyei malmot, ottani telkeket és házhelyet, valamint egy Márc melletti hegy csöböradóját hagyta a csornai monostorra végrendeletében. – DL 1110., Fejér CD V/3. 100–102., UBB II. 152–153. 1321-ben György fia Márk birtokaként szerepelt Zemenye. – Fejér CD VIII/2. 312–314.

¹⁹ DL 5840., Sopron I. 389–390.

²⁰ Vö. Engel: *Gen Osli nem*: 1. tábla: elágazás.

²¹ ÁÚO III. 115–116.

²² ÁÚO IX. 267–268.

járták I. György fia Márknak és testvéreinek,²³ valószínű tehát, hogy a magvaszakadt II. Móric birtokai I. György fiaira szálltak. Az iménti adat azért is említésre méltó, mert Márknak több testvérét említi az oklevél, Engel családfáján azonban csak egyikük (II. György) szerepel.²⁴ II. Móric végrendeletét 1281-ben foglalták írásba, az oklevél pedig feleségét, Frankó leányát is említi.²⁵ Engel az Osl nemzetség ágait ábrázoló családfáján II. Móric feleségét csak a „Frankó leánya” megnevezéssel illette.²⁶ Frankót azonosíthatjuk Locsmándi Frankóval, a Sopron megyében birtokos Frankói család őseivel,²⁷ a pontosabb megfeleltetés pedig lehetővé teszi a házasság értékelését is. A Locsmándiakkal kötött frigy jelentősnek mondható, és akár az udvari kapcsolatokra is visszavezethető, de mindemellett helyi birtokszerzési lehetőségekkel is járhatott. Frankó harcolt II. András (1205–1235) seregében az 1233. évi Osztrák Hercegség elleni betörés során,²⁸ ezután IV. Béla (1235–1270) embere volt, majd – vélhetően határvidéki kapcsolatai és helyismerete miatt – 1255-ben Stájerországban tűnt fel: az 1254–1258 közötti években a stájer kapitányi pozíciót is betöltő Gutkeled nembeli István szlavón bán mellett tevékenykedett.²⁹ A tanulmányban a Zemenyei-ágot csak más ágakhoz kapcsolódóan említem.

A Zemenyei-ághoz hasonlóan egy-egy nagyobb, de nem a fő „Osli-ágból” leszármazó ágai voltak a nemzetségnek az Agyagosi-ág és a Némethi-ág is. Az Agyagosiak (4. ábra) első ismert tagjának, I. Súrnek unokái, I. Péternek fiai, II. Péter, Gergely és meg nem nevezett testvéreik 1256-ban a herényiekkel és a potyondiakkal megegyeztek arról, hogy mondjanak le Agyagosra támasztott jogukról.³⁰ Az oklevélből az is kiderül, hogy Agyagost korábban még az általuk örökjogon bírt *Adulért* cserébe kapták II. Andrástól. II. Péternek és Gergelynek két nőtestvére is ismert a forrásokból: Margit és Bibara.³¹ Margit – akinél Engel családfáján nincs feltüntetve házastárs – 1257 körül Örsi (*de Wrs*) Miska feleségeként szerepelt egy diplomában.³² Örs feltehetőleg a Győr megyei Örssel azonos. Egy korábbi vételnek köszönhetően az Osl nemzetség is birtokolt Örsön.³³ Valószínűleg tehát nyugat-dunántúli kisbirtokos lehetett Örsi Miska, így ez a házasság kisebb jelentőségüként értékelhető, mint a fentebb említett Zemenyei-ágbeli leány és Locsmándi Frankó közötti frigy. 1267-ben Agyagosi Gergely és András a soproni ispán, Aba nembeli Atyinai Lőrinc bírótársaiként

²³ DL 47 830., ÁÚO X. 417., UBB II. 334., RA 4360. sz.

²⁴ Engel: *Gen Osli nem*: 1. tábla: elágazás

²⁵ Fejér CD V/3. 100–102.

²⁶ Engel: *Gen Osli nem*: 1. tábla: elágazás

²⁷ Engel: *Gen Gős* (gősfalvi) és Frankói

²⁸ Rudolf Veronika: *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*. Bp., 2023. (Arpadiana XV.) 91.

²⁹ Vö. Bradács Gábor: Gutkeled nembeli István szlavón bán és István ifjabb király harcai a salzburgi érsek-ségért vívott háborúban (1258–1259). In: Pósn László – Veszprémy László (szerk.): *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Bp., 2016. 179., Rudolf V.: *Közép-Európa*, 175.

³⁰ DL 61 146., Sopron I. 23–24., UBB I. 252–253., RP 109. sz.

³¹ Vö. Engel: *Gen Osli nem*: 7. tábla: Szöre (Agyagosi).

³² ÁÚO II. 293.

³³ HO I. 20.

ítélkeztek a Ják nembeliek egy perében.³⁴ 1269 körül pedig csak András volt kiküldött bíró, szintén a Ják nembeliek ügyében.³⁵ Az Agyagosaik tehát az oligarchák kora előtt minden esetben csak helyi szinten, különféle Sopron megyei ügyekben³⁶ tűntek fel, nem viseltek tisztségeket, és nem mutathatóak ki jelentősebb kapcsolataik.

Az Agyagosiakhoz hasonló súlyú ág a Németi-ág is (5. ábra), amely a Csornától közvetlenül délre elhelyezkedő Németi birtokról kapta elnevezését. Egy ponton módosítható a Németiek családfája az Engel által vázolt leszármazási rendhez³⁷ képest: egy oklevél szerint II. Péter fia Andrásnak több – meg nem nevezett – fia is volt („*alii filii Andree de Nemethy in Rabakuz*”), nem csak János.³⁸

I. Osl fiaitól, az „Osli-ágból” származtak a nemzetség főbb ágai. A hét fivér – I. Beled, II. Osl, Benedek, I. Tamás, I. Herbord, Miklós és János – közül Benedek és Miklós magtalanul hunyt el. Benedek egyházi pályára lépett, nem voltak utódai. Első ismert tisztsége a váradi püspöki pozíció (1231–1243),³⁹ de bizonyára ezt megelőzően is voltak kisebb egyházi méltóságai. I. Osl 1230. évi végrendeletéből az is kiderül, hogy Benedek évi öt márkát érő sóadományt nyert a királytól a csornai egyháznak,⁴⁰ ami azt sejteti, hogy a királyi udvarral már váradi püspöki kinevezését megelőzően is kapcsolatban állhatott. Benedek váradi püspökként harcolt a mongolok ellen a tatárjárás során.⁴¹ 1244. évi haláláig a győri püspökségbe került át 1243-ban.⁴² Feltehetően Benedek Váradra kerülésének köszönhetően tűnt fel Bihar megyében a nemzetség egy kis ága, a Keserői-ág (6. ábra),⁴³ amelynek tagjairól pusztán néhány adat maradt fenn. Egy 1310. évi oklevélben András fia András és fia Jakab, valamint Miklós fia Fülöp Osl nembeliként és Keserűiként (*de villa Keserew*) vannak megnevezve, amikor a Bihar megyei Süveg (Syuegd) birtokot eladták.⁴⁴

I. Osl fiai közül Miklós is utódok hátrahagyása nélkül hunyt el. Miklós atyafiai társaságában szerepel két oklevélben: 1237-ben azok között volt, akik tanúbizonyságot tettek

³⁴ ÁÚO X. 460.

³⁵ ÁÚO X. 446–447.

³⁶ Az említett ügyek év nélküli oklevelekben szerepelnek, Karácsonyi 1267 és 1269 tájára helyezte őket. – Karácsonyi J.: *Magyar nemzetségek*, 868.

³⁷ Engel: *Gen Osl nem*: 8. tábla: Váti (Németi)

³⁸ Sopron I. 98–99. – A szóban forgó András biztosan II. Péter fia Andrással azonosítható: egyrészt nem ismert másik András a Németi-ágból, másrészt pedig az oklevél által említett többi rokon (Péter fia Petőc, Domonkos fia Miklós, illetve Dénes fiai, István és Dezső) a családja ugyanazon fokára helyezhetőek, mint II. Péter fia András meg nem nevezett fiai.

³⁹ Zsoldos: *Arch* 98.

⁴⁰ Sopron I. 17–18.

⁴¹ Részletesen ld.: B. Szabó János: Az 1241. évi „tatárjárás” és Várad pusztulása az újabb kutatási eredmények tükrében. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén*. Nagyvárad, 2016. (Tanulmányok Biharország történetéből 3.) 47.

⁴² Zsoldos: *Arch* 91.

⁴³ Karácsonyi J.: *Magyar nemzetségek*, 871., Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. III. Nagyvárad, 1884. 250., 290.

⁴⁴ DL 31 063.

az Osl nembeli, de a *genus* egy konkrét ágához nem kapcsolható Szatmár fia Miklós⁴⁵ (7. ábra) végrendeleténél,⁴⁶ 1239-ben pedig rokonaival együtt sikertelenül próbált szert tenni ugyanezen Miklós vásárolt birtokaira.⁴⁷ 1238-ban Örs faluban vett földet testvéreivel, II. Oslal, I. Jánossal és I. Herborddal, valamint unokaöccseivel, I. Beled fiaival.⁴⁸ Miklós több más testvéréhez hasonlóan méltóságokat is viselt az 1230-as években: 1238–1239-ben győri ispán volt,⁴⁹ azonban a megyei szintű – és a birtokaik környékéhez köthető nyugat-dunántúli – tisztségviselésnél vélhetően nem jutott magasabbra, míg némelyik testvére esetében udvari méltóság betöltéséről is vannak adataink. Miklósnak nem voltak utódai, így halála után még élő testvérei – a már elhunyt Benedeken kívül mindegyikük, tehát öt fivér – felosztották egymás között örökségét. I. Beled, II. Osl, I. Tamás, I. Herbord és János Miklósnak minden fekvőségben (Csáva, Aranaz, Bezernuk, Csorna, Széplak) birtokolt részét öt egyenlő hányadra osztották egymás között, a széplaki tornyot pedig kisorsolták.⁵⁰ A birtokosztályt illetően érdemes megjegyezni, hogy nem klasszikus területosztályról beszélünk – amely esetben egyes birtokokat teljes egészében kapná az egyik fél, míg más fekvőségeket a másik fél –, hanem a telekosztály egy korai megjelenéséről lehet szó: minden birtokból mindenki kapott egy kisebb, ámde egyenlő részt. A telekosztályt Engel csak az 1340-es évektől tartja elterjedtnek,⁵¹ az Osl nembeliek osztozkodása azonban jó példája annak, hogy ennél akár már egy évszázaddal korábban is előfordulhatott telekosztály.

I. Osl utódokat hátrahagyó fiai közül a legkisebb ág Jánostól származott. János ágát a szakirodalom eddig nem illette külön névvel, azonban úgy vélem, joggal nevezhetjük Beled-ágnak (1. ábra), egy 1301 körüli oklevél ugyanis Beled birtokról származónak nevezi meg ezen János unokáját, András fia Jakabot („*Jacobo filio Andree de Beled*”).⁵² A Belediek közül János fia András 1257-ben megvásárolta a Sopron megyei Család (*Chalad*) birtok felét.⁵³ Andrásnak egy János és egy Jakab nevű fia volt.⁵⁴ Pór felvetette, hogy András és Jakab esetleg a Keserűként számontartott ághoz tartozó Andrással és Jakabbal azonos személyek lehetnek.⁵⁵ Ez az álláspont azonban nem tartható: ha a Keserűiek a fentebb levezetetteknek megfelelően Benedek püspök idejében kerültek Bihar megyébe

⁴⁵ Pór Antal felvetette azt a minden bizonnyal nem tartható elképzelést, hogy e Miklós talán szintén I. Osl fia volt, ugyanis „ha kivetjük belőle [tudniillik a Szatmár névből – V. V.] az euphemisticus t betűt, szabatos fordítása a szláv Oslnak.” – Pór A.: Osl nemzetség, 160.

⁴⁶ DL 57 149., ÁÚO II. 75., UBB I. 245.

⁴⁷ Fejér CD IV/1. 147–148.

⁴⁸ HO I. 20.

⁴⁹ Zsoldos: *Arch* 157.

⁵⁰ Sopron I. 22–23.

⁵¹ Engel Pál: Birtokosztály és családképződés. In: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Bp., 2003. (Millenniumi magyar történelem – Historikusok) 636.

⁵² Vö. HO. I. 97–98.

⁵³ ÁÚO II. 292.

⁵⁴ Vö. Engel: *Gen Osli* nem: 1. tábla: elágazás.

⁵⁵ Pór A.: Osl nemzetség, 159.

a 13. század első felében, és ott éltek ezután még 1310-ben is Süvegd birtok eladásakor, akkor az imént említett, 1301 körülre keltezhető oklevél nem nevezhette volna András fia Jakabot Beledinek, amennyiben azonos személy lenne a Keserői-ági Jakabbal. András és András fia Jakab nevű nemzetségtagok voltak tehát külön a Keserői- és a Beledi-ágban is. A tanulmányban a Beledi-ágot – a Zemenyei-ághoz hasonlóan – csak más ágakhoz kapcsolódóan említem.

I. Osl I. Tamás nevű fiától a Csornai-ág (3. ábra) származott (a későbbi Kanizsaiak). A Csornaiak genealógiáját illetően némiképp kiegészíthetjük az oklevelek alapján az Engel által közölt családfát:⁵⁶ I. Tamásnak nemcsak egy Imre, hanem egy II. Tamás nevű fia is volt. I. Tamásnak több Sopron megyei birtokát is ismerjük.⁵⁷

I. Oslnak az I. Beled nevű fiától a Vicaiak származtak (1. ábra), akiknek néhány tagja a 14. század második felében már Lózsiként tűnik fel az oklevelekben.⁵⁸ I. Beled fiai II. Beled és János voltak: bár János leszármazottai jelenleg nem szerepelnek konzekvensen külön ágként a szakirodalomban,⁵⁹ érdemes őket a Vicaiktól elválasztva Höflányi-ágként megnevezni (1. ábra). Egyrészt azért, mert következetesen ezzel a származási helyet jelölő megnevezéssel fordulnak elő az oklevelekben,⁶⁰ másrészt pedig már a 14. századra egyértelműen magasabb társadalmi szintre kerültek II. Beled leszármazottaihoz – az általam Vicaiaknak nevezettekhez – képest, ugyanis többen is alispáni és várnagyi pozíciókat töltöttek be.⁶¹ Fennmaradt több adat arról is, hogy a Vicaiak birtokokat zálogosítottak a Höflányiaknak,⁶² ami szintén azt sejteti, hogy a Höflányiak némiképp jobb anyagi helyzetben voltak. Egy 1381. évi adat azt mutatja, hogy a 14. század végére még inkább szétváltak a Höflányiak és a Vicaiak: ekkor Höflányi Beled fia Gergely és Vicaiai Beled kölcsönös örökös szerződést kötöttek a pestisjárványra való tekintettel.⁶³ Az, hogy külön kellett rögzíteni a kölcsönös öröklést valamelyik fél elhalálozásának esetére, mutathatja a családképződés befejeződését, viszont úgy tűnik, hogy ennek ellenére is megmaradt egyfajta közös nemzetségtudat a Vicaiak és a Höflányiak között.

A Vicaiak és a Höflányiak őse, I. Beled a testvérével, II. Oslal, az Ostfiak ősével 1220-ban Sopron megyei birtokadományt kapott II. Andrástól: közelebbről nem nevesített szolgálataikért a Csornától északra fekvő Barbacs (*Boborchs*) és Megyerics (*Mugurchs*) fekvőségeikben részesültek.⁶⁴ Ezeket a birtokokat az oklevél szerint olyan udvarnok-földekért cserébe kapták a fivérek, amelyeket korábban szintén II. András adott nekik,

⁵⁶ Engel: *Gen Osl* nem: 4. tábla: Csornai

⁵⁷ 1228 előtt szerezte királyi adományként Nyüvedet (*Neweg*). – UBB I. 115–116., RA 444. sz., 445. sz. 1232-ben peren visszaszerezte Enyedet (*Enud*). – ÁÚO VI. 511–512.

⁵⁸ Sopron I. 442–443.

⁵⁹ Pór Antal például I. Beledről Beled-ágnak nevezte. – Pór A.: *Osl nemzetség*, 166.

⁶⁰ Sopron I. 209–210., 275–276., 291.

⁶¹ Engel: *Arch* 179., 423. – Részletesen ld. *A Höflányiak* alfejezetben.

⁶² DL 90 957. és Sopron I. 291.

⁶³ Sopron I. 457–458.

⁶⁴ ÁÚO XI. 157–159.

azonban vissza is vette őket. A nem nevesített udvarnokföldeket akkor adományozta a király, amikor a Tengerentúlra ment, tehát feltehetően 1217. évi szentföldi keresztes hadjárata idején. I. Beled 1233-ban Béla erdélyi herceg (1226–1235), a későbbi IV. Béla király tárnokmestereként fordul elő.⁶⁵ Zsoldos megfigyelése alapján Béla erdélyi tisztségviselőinek a kétharmada már szlavón hercegsége (1220–1226) idején is a környezetéhez tartozott méltóságviselőként. Zsoldos úgy véli, rajtuk kívül is több olyan embere lehetett Bélának, akik már a szlavón hercegsége alatt kerültek vele kapcsolatba, csak éppenséggel nem maradt fenn adat szlavóniai tisztségviselésükről: I. Beledet is ezen főurak közé sorolja, szerinte Beled nyugat-dunántúli birtokain kerülhetett kapcsolatba Bélával, majd onnan követte Erdélybe is.⁶⁶ I. Beled fiai, II. Beled és János már IV. Bélától kaptak 1237-ben a Sopron megyei Vica (*Widcha*) földből öt ekealjat, és a diploma *narratiója* apjuk szolgálatairól is megemlékezik.⁶⁷ II. Beled leszármazottai később e birtokról nevezték magukat Vicaiaknak.

I. Oslnak a II. Osl nevű fiától az Ostfi-ág származott (2. ábra), amelyből a 14. század közepén az Asszonyfalvi család ágazott le.⁶⁸ II. Oslt az I. Beled pályafutásánál már említett barbaci és megyercsi birtokadományokon kívül is különféle *donatiók* kapcsán említik a források II. András uralkodása alatt. Ezután 1237-ben IV. Bélától kapta a Csorna melletti Farád (*Frad*) birtokot a *narratió*ban nem részletezett szolgálataiért.⁶⁹ Farád mellett Külső-Száron (*Kisseu Zaar*) is volt fekvősége.⁷⁰ II. Osl tisztségviselésére kizárólag IV. Béla idejéből vannak adataink, II. András korából még nem, ami akár azt is valószínűsítheti, hogy I. Beledhez hasonlóan talán ő is Béla közelebbi embere lehetett, akár már Béla herceg korában. II. Osl 1235-ben magánbirtokainak helyszínén, Sopron megyében volt ispán, 1240-ből szőrényi báni pozíciója adatolható, ezután pedig udvari pozícióig is jutott: 1246-ban tárnokmester és pozsonyi ispán volt.⁷¹ II. Oslnak az özvegye is többször előfordul az oklevelekben, Sopron megyei birtokügyek kapcsán.⁷²

I. Oslnak az I. Herbord nevű fiától a Herbortyai-ág származott (3. ábra), amelyből a 14. században a Vásárosfalvi és a Csávai családok ágaztak le. I. Herbord pályafutását Farkas Csaba már részletekbe menően feldolgozta,⁷³ ezért ehelyütt csak a főbb tendenciákat emelem ki Herbord II. András és IV. Béla alatti karrierjéből. I. Herbord

⁶⁵ Zsoldos: *Arch* 73.

⁶⁶ Zsoldos Attila: *Az Aranybulla királya*. Székesfehérvár, 2022. 295–296.

⁶⁷ Fejér CD VII/1. 261–262.

⁶⁸ Vö. Engel: *Gen Osl* nem: 3. tábla: Ostfi (asszonyfalvi).

⁶⁹ Fejér CD VII/1. 271–272.

⁷⁰ ÁÚO VI. 222.

⁷¹ Zsoldos: *Arch* 138., 49., 62., 184.

⁷² Peren megszerezte Vadosfát (*Vadas*) és Családot (*Chalad*). – HO I. 26–27. 1261-ben széplaki birtokos volt. – ÁKO 39–40.

⁷³ Farkas Csaba: „In nostra curia educatus.” Királyok udvarában: Osl nembeli Herbord pályafutása. In: Farkas Csaba – Ribi András – Veres Kristóf György (szerk.): *Micae mediaevales VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Bp., 2018. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – konferenciák 12.) 31–47.

Béla herceg mellett nőtt fel udvari ifjúként,⁷⁴ az ő csapatában vett részt az 1230. évi halicsi hadjáratban is.⁷⁵ Herbordot Béla közvetlen közelében találjuk a herceg trónra kerülése után is: 1242-ben a mongolok elől a dalmát tengerpartra tartó királyi kíséret tagja volt, és azt a fontos, bizalmi feladatot is megkapta uralkodójától, hogy Klissza várában István hercegre vigyázzon.⁷⁶ Herbord külföldi követségekben is részt vett,⁷⁷ a Dalmáciából való visszatérése után pedig uralkodói megbízásból saját emberei segítségével visszavítta az osztrák kézre került Kőszeg várát, ami azt is mutatja, hogy vagyoni helyzete lehetővé tette magánhadsereg fenntartását.⁷⁸ Erdemeiért a korábban testvére, Benedek püspök birtokában lévő, Körös megyei Raszina (*Razyne*) birtokot kapta IV. Bélától 1248-ban,⁷⁹ itt telepítette a róla nevét nyerő Herbortyát is. Emellett még Sopron megyei birtokokat is igyekezett szerezni, elsősorban Csáva és Vásárosfalu körül,⁸⁰ 1270-ben például elnyert peren Ákos fia Miklóstól egy *Bezeg* nevű földet Csáva szomszédságában.⁸¹ V. Istvántól (1270–1272) várépítési engedélyt is kapott a *Balanus* patak vize mellett.⁸² Herbord birtokainak nagyobb részét vásárlással⁸³ és zálogjogon⁸⁴ szerezte meg.⁸⁵ Herbord rezidenciát is kiépített Széplakon: 1261-ben itteni udvarbíráját, Etét említi egy oklevél.⁸⁶ Nem adatolható a forrásokból, hogy Herbord több fivéréhez, Benedekhez, Miklóshoz, I. Beledhez és II. Oslhoz hasonlóan viselt volna országos, udvari vagy megyei méltóságot IV. Béla uralkodása alatt, annak ellenére sem, hogy a király hű embere volt. A tisztségviselésre egyébként minden esély meglehet annak ellenére is, hogy nem maradt fenn erről oklevél. 1266-ban például a király a bárói között említette Herbordot, aki a tárnokmestert és a fehérvári prépostot követte azon bárók felsorolásában, akik tanúi voltak, hogy Pál veszprémi püspök újra kérte perének

⁷⁴ Vö. Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Bp., 1988. 54., Pór A.: Osl nemzetség, 172.

⁷⁵ Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) Farkas Csaba szerint elképzelhető, hogy 1235 után is részt vehetett Herbord halicsi hadi vállalkozásokban. – Farkas Cs.: Osl nembeli Herbord, 33.

⁷⁶ ÁÚO VII. 262–265., Fejér CD IV/2. 31–33., RA 882. sz., Kristó Gyula: *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. Szeged, 2000. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) 55–56.

⁷⁷ A potenciálisan szóba jövő helyszíneket ld.: Farkas Cs.: Osl nembeli Herbord, 33.

⁷⁸ Farkas Cs.: Osl nembeli Herbord, 35.

⁷⁹ DL 36 196., ÁÚO VII. 262–265., Fejér CD IV/2. 31–35., RA 882. sz.

⁸⁰ Karácsonyi J.: *Magyar nemzetségek*, 863.

⁸¹ Sopron I. 33–34.

⁸² RA 2057. sz.

⁸³ 1238-ban atyafiaival örsi szőlőt vásárolt (HO I. 20., ÁÚO VII. 64.), 1264-ben Kolocsi Pétertől Kolocs birtokot (ÁÚO III. 122–123.), 1269-ben pedig Péter fia Marcelltól Percelt vette meg (ÁÚO VIII. 245., 246.).

⁸⁴ 1262-ben a Höflányi-ágbeli Beled fia János nem tudott visszaváltani Herbordtól egy széplaki birtokrészt (Áko 41.), 1263-ban pedig egy csornai birtokrészt (ÁÚO XI. 528.). 1264-ben Herbord Edvi Farkas fiaitól Jenohát (ÁÚO XI. 537.) szerezte meg, Edvi Rubintól pedig egy rábai malomtelek egy részét (Áko 46–47.).

⁸⁵ Vö. Farkas Cs.: Osl nembeli Herbord, 37–38.

⁸⁶ DL 40 051.

elintézését.⁸⁷ Farkas szerint elképzelhető, hogy Herbord ekkor udvari méltóságot töltött be.⁸⁸ Néhány egyéb ügyben is feltűnt Herbord neve a diplomákban: főképp királyi kiküldötként fordult elő, zömében Sopron megyében és környékén.⁸⁹ 1264-ben tagja volt az országos bíróságnak is a IV. Béla és fia, István közötti viszályban.⁹⁰ Farkas úgy véli, hogy Herbord IV. Béla uralkodása vége felé saját birtokain alapuló magánhatalom kiépítésére törekedett, de a folyamat az uralkodó halálával megakadni látszott.⁹¹ Ez kiegészítendő azzal, hogy nem oligarchikus hatalomról beszélünk, Herbord ugyanis sosem fordult szembe királyával.

Familiárisi pályafutás-lehetőségek a Kőszegi-familiaritáson kívül

Némelyik kisebb ágról kimutatható, hogy az oligarchák korában familiárisi karriert futottak be tagjaik, azonban nem a Sopron megyében egyre nagyobb teret nyerő Kőszegiek embereként, hanem más családokhoz, a Nagymartoniakhoz vagy a Csákokhoz csatlakozva.

A Höflányiak

Bizonyíthatóan a Nagymartoniak familiárisa volt a Höflányi-ághoz tartozó János, aki 1287-ben képviselte Nagymartoni Simont és Mihályt egy birtokügyletben. János az említett Nagymartoni fivérek nevében jelent meg, amikor Kövesdet (*Kuesd*) Hahót nembeli Arnold eladta a Nagymartoniaknak.⁹²

A Nagymartoniak Hispániából származtak, a Sopron megyei Nagymartont kapó Tota asszony feltehetőleg Imre király (1196–1204) feleségének, Aragóniai Konstanciának az udvarhölgyeként érkezett a Magyar Királyságba. Tota fivérei, Simon és Bertrand II. András uralkodása alatt Béla herceg udvarának tagjai voltak.⁹³ Mivel a Höflányiak őse, I. Beled is ugyanehhez az udvari környezethez köthető, az első Nagymartoni–Höflányi kapcsolatok egészen II. András koráig visszanyúlhatnak. Tehát nemcsak az egymáshoz közeli Sopron megyei birtoklásban keresendő az oka a két család kapcsolatának, hanem akár az udvari összeköttetésekben is. A Nagymartoniak a 13. század második fe-

⁸⁷ Fejér CD IV/3. 326., RA 1502. sz.

⁸⁸ Farkas Cs.: Osl nembeli Herbord, 37.

⁸⁹ I. Herbord királyi megbízotti tevékenységére a példákat ld.: Farkas Cs.: Osl nembeli Herbord, 33.

⁹⁰ Vö. Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek, 863.

⁹¹ Farkas Cs.: Osl nembeli Herbord, 38.

⁹² Fejér CD V/3. 375–377.

⁹³ Zsoldos Attila: A Nagymartoniak: egy aragóniai család Magyarországon. In: Ramon Sarobe – Tóth Csaba (szerk.): *Királylányok messzi földről – Magyarország és Katalónia a középkorban*. (Kiállítási katalógus) [Bp.], 2009. 177–179.

lében, főképp az 1270-es évektől, fokozatosan a Kőszegiek érdekszférájába kerültek,⁹⁴ ugyanis birtokszerzéseik elsősorban az oligarchacsalád központi területére, a Nyugat-Dunántúlra irányultak. Emellett az ország közepén is birtokoltak (például Bajót várát).⁹⁵ Egy 1285. évi hamis oklevél a Kőszegiek familiárisaként említi Simon fiait, Mihályt és Simont,⁹⁶ akik azonban 1289-ben már hiteles forrás szerint is együtt védtek Nagymartont Habsburg Albert osztrák herceg (1282–1308) támadásakor a segítségükre siető Kőszegi Ivánnal együtt.⁹⁷ A Kőszegi Ivánnal, majd unokájával, Gergely fia Andrással fennálló familiárisi kapcsolatot Zsoldos szerint ennél is inkább alátámaszthatja azonban egy másik momentum, amely azt mutatja, hogy a familiaritás az Anjou-kor elején sem szakadt meg:⁹⁸ Nagymartoni Pál és Mihály fia András lefoglalták a soproni ispánsághoz tartozó egyik vámot, valószínűleg Kőszegi András jóváhagyásával.⁹⁹

A Nagymartoniakat 1287-ben képviselő Jánost illetően szükséges tenni egy genealógiai pontosítást. Engel családfáján I. Beled fia, II. Beled testvére, János neve mellett az 1287. év szerepel János utolsó ismert előfordulásaként az okleveles anyagban. E Jánoshoz kérdőjellel kapcsolt Engel egy leszármazottat, egy másik Jánost is, akinek Beled és Simon a fiai.¹⁰⁰ A szóban forgó 1287. évi oklevélben azonban Beled fia János fia János szerepel a Nagymartoniak familiárisaként, így az 1287. évet a fiatalabb Jánoshoz, Beled és Simon apjához kapcsolhatjuk, és nem mint az okleveles anyagban történő felbukkanásának záró-, hanem mint nyitóéve.¹⁰¹ A diploma afelől sem hagy kétséget, hogy a fiatalabb János az idősebb Jánosnak, Beled fiának a fia, tehát a családfáról elhagyhatjuk az Engel által még jelzett kérdőjelességet a két János közötti leszármazást illetően.

Arra vonatkozó adat nem maradt fenn az oklevelekben, hogy az Árpád-kor legvégén, Anjou-kor elején is a Nagymartoniak familiárisai voltak-e a Höflányiak, vagy sem. 1327-ből származik az első olyan Anjou-kori nyom, amely árulkodik valamelyest a két család viszonyáról: a Höflányiak, azaz János és fiai, Beled és Simon több más Osl nembelivel és a Nagymartoniakkal együtt a Kőszegiek ellen tanúskodtak, amikor Kőszegi ifjabb Henrik fia János feldúlta Ganur fiainak Sopron megyei Felcsákány (*Fulchakan*) és Szék (*Zeek*) nevű birtokait.¹⁰² Ez a momentum azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a Nagymartoniak familiárisai is voltak ekkor a Höflányiak. Mivel e szerint az adat szerint a Höflányiak birtokai környékén hatalmaskodtak a Kőszegiek, azt sem zárhatjuk ki, hogy esetleg ők is meg-

⁹⁴ Pór Antal: A Nagy-Martoniak. *Turul*, 7 (1889) 60.

⁹⁵ Zsoldos Attila: Harcok az ország közepén. In: Kovács Gyöngyi – Zatykó Csilla (szerk.): *A tudományok gazdag ágai... Tanulmányok Benkő Elek 70. születésnapjára*. Bp., 2024. 458.

⁹⁶ UBB II. 191–192., Fejér CD VIII/5. 468. – A diploma hamisságához ld.: Szentpétery Imre: *A borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei*. Bp., 1916. 40–47.

⁹⁷ Zsoldos A.: Nagymartoniak, 181.

⁹⁸ Pór A.: Nagy-Martoniak, 61., Zsoldos A.: Nagymartoniak, 182.

⁹⁹ Sopron I. 79–81.

¹⁰⁰ Engel: *Gen Osli nem*: 2. tábla: Vicai (Lócsi)

¹⁰¹ A záróév így 1327, amelyet Engel is helyesen feltüntetett a családfán, de mint egyetlen ismert előfordulási évet.

¹⁰² Sopron I. 113–115.

szenvedték ekkor Kőszegi ifjabb Henrik fia János dúlásait, mindenesetre az biztosnak látszik, hogy a Höflányiak ekkor nem a Kőszegiek kötelékébe tartoztak, és a korábbi évekből sincs erre vonatkozóan adatunk. Ennek ellenére ez az eshetőség sem vethető el teljesen.

A Höflányiak közül János fia János egyik fia, Beled egyébként a 14. század közepére megyei szintű tisztségek viseléséig jutott, előkelőbb család embereként tisztséget viselve. Beled soproni (rábaközi) alispán és kapuvári várnagy (1347–1349) volt Raholcai Tót Lőrinc, majd fia, Raholcai Kont Miklós soproni ispánok familiárisaként.¹⁰³ Szintén előkelőbb főúr familiárisaként töltött be helyi jelentőségű tisztséget a 14. század végén Beled fia, Gergely is, aki Kanizsai Miklós embereként szarvkői várnagy volt (1392).¹⁰⁴ Az eset jelentősége az Osl nemzetség története szempontjából az, hogy a Kanizsaiak – korábbi megnevezésükkel Csornaiaiak – e szerint az adat szerint a 14. század végére már fennhatóságuk alá vonták a nemzetség egy kisebb, de nem teljesen eljelentéktelenedő ágát, a Höflányi-ágot.

Az Agyagosiak

Az 1270-es években néhányan az Osl nemzetségből Csák nembeli Máté fia Máténak, a trencsényi oligarcha nagybátyjának familiárisaként tűntek fel. 1278-ban vagy 1279-ben az Agyagosi-ághoz tartozó II. Súr¹⁰⁵ jelentette urának, Máténak, hogy visszahelyezte a Zemenyei-ághoz tartozó II. Móricot Tóttelek (*Thoutteluk*) birtokába.¹⁰⁶ Súr kaboldi várnagyként járt el, az akkor épp soproni ispán Máté *castellanus*aként.¹⁰⁷ A várnagyot ekkoriban az ispán nevezte ki familiárisa közül, és a *castellanus* általában ispáni megbízásból cselekedett. A 13. század utolsó negyedében a magánváarak várnagyainak tekintélye és önálló hatásköre megnőtt.¹⁰⁸

A tótteleki iktatás kapcsán Kristó felvetette annak a lehetőségét is, hogy nemcsak a kaboldi várnagy, Súr, hanem a Tóttelekbe beiktatott, Zemenyei-ági II. Móric is Máté familiárisa lehetett. Mivel Tótteleket már korábban visszaállították Móric számára, Kristó szerint a „nagyon elfoglalt nádor [Máté – V. V.] feltűnő gondoskodása mindenképpen gyanút keltő”, és *dominus-serviens* viszonyt takarhatott a birtokba iktatás szorgalmazása. Érvelését maga Kristó is gyengítette azzal, hogy megjegyezte, Máté nádorként ekkor egyébként is Sopronban járt *generalis congregatió*t tartani,¹⁰⁹ így tudott a helyi, Sopron megyei ügyekkel foglalkozni, de a birtokba iktatás ispáni parancsba adása – akár újbóli alkalommal – egyébként sem volt ritka a korszakban. Meglátásom szerint ebből az adat-

¹⁰³ Engel: *Arch* 179.

¹⁰⁴ Uo. 423.

¹⁰⁵ Súr Pór Antal – tévesen – még I. Osl fiának tartotta. – Pór A.: *Osl nemzetség*, 160.

¹⁰⁶ DL 47 738., UBB II. 107., ÁÜO IX. 267–268. – A keltezés kérdéséhez ld.: RP 204. sz.

¹⁰⁷ Vö. Zsoldos: *Arch* 261.

¹⁰⁸ Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) 69–70.

¹⁰⁹ Kristó Gy.: *A Csákok és a Kőszegiek harca*, 334.

ból nem lehet következtetéseket levonni a familiárisi kapcsolatokra vonatkozóan. Kristó nem mellesleg az Osl nemzetséggel kapcsolatos adatokat alapvetően a céllal használta, hogy bizonyítsa a Csákok és Kőszegiek Sopron megyei vetélkedését az Árpád-kor végén, aminek a létjogosultságát azóta Zsoldos már meggyőzően elvetette.¹¹⁰

Néhány évvel Súr 1278. vagy 1279. évi kaboldi várnagyságát követően többször is hatalmaskodás áldozataként tűntek fel az oklevelekben az Agyagosi-ág tagjai. 1281-ben a fentebb említett Súr egyik fivére, Gergely¹¹¹ fölött hatalmaskodott Szoboszló fia Jakab az Agyagosiak birtokaitól nem messze fekvő Völcsejről (*Vlchey*), amiért cserébe a károk jóvátétele végett átengedte Gyalóka (*Gyoloka*) birtokot Gergelynek.¹¹² Az Agyagosiak a szóban forgó völcseji birtokosénál egy jóval jelentősebb főúr hatalmaskodásait is kénytelenek voltak elszenvedni: a Vas megyéből induló, de Sopron megyében is fokozatosan egyre nagyobb teret nyerő¹¹³ Kőszegi Ivánét. Szintén egy 1281. évi oklevélből maradt ránk az információ, hogy Kőszegi Iván jogtalanul elfoglalta Hidegség (*Hydegse*) és Homok (*Honky*) birtokokat, amelyeket az imént említett Gergely és testvére, András, valamint egy bizonyos – az Osl nemzetséghez nem kapcsolható – Veszkenyi Bertalan fia Dénes adtak korábban zálogba Hahót nembeli Csák fiainak. Iván a zálogösszege felül csak az Agyagosiak száz márkát érő Németbarom (*Nemethboron*) nevű birtokáért cserébe engedélyezte a Hahótoknak, hogy visszaadhassák zálogbirtokaikat Agyagosi Gergelynek és Andrásnak, valamint Veszkenyi Dénesnek.¹¹⁴ Hidegség és Homok sorsát nyomon követve láthatjuk, hogy a birtokok valóban visszakerültek az Agyagosiakhoz: 1306-ban a már említett Súr és Gergely fivérének, Andrásnak fiai, András és János zálogosították el a fekvőségek negyedrészt – nem mellesleg épp Kőszegi Ivánnak.¹¹⁵ Utána Hidegség és Homok a Kőszegiek kezén maradtak: Kőszegi Gergely fia András 1325-ben a felsőkehelyi egyházra hagyta a birtokokat.¹¹⁶

A Kőszegieknak történő birtokzálogosításból nem lehet levonni a familiárisi viszonyokra vonatkoztatható következtetéseket, mindössze annyi látszik Hidegség és Homok sorsát nyomon követve, hogy a Kőszegiek az Agyagosiak ezen birtokait megsze-

¹¹⁰ Zsoldos A.: Sopron város és megye, 205–210.

¹¹¹ Gergelytől maradt fenn az Osl nemzetség első címerábrázolása, amelyen azonban a későbbi Osl címerekkel ellentétben még nem szárnyas sasláb látható, hanem egy felröppenő sas, nyakától jobbra egyenlő szárú kereszttel. Körmendi Tamás szerint ebből alakult ki a 14. század közepére pars pro toto jelleggel a szárnyas sasláb címerábrázolás. – Körmendi Tamás: Az Osl nemzetség címerváltozásai a középkorban. *Turul*, 83 (2010) 1. 7. 1292-ben Gergely egyébként „Gregorius comes de Alrams filius Petri comitis de progenie Oschli” megnevezéssel szerepel egy oklevélben, azonban valószínűleg nem alramosi ispán volt, mint korábban feltételezték, hanem Osl nembeli Péter ispán fia alramosi Gergelyként fordítható a megnevezés. – Körmendi T.: Az Osl nemzetség címerváltozásai, 14. Ezt erősítheti az is, hogy 1356-ban többek között Arlamost is az Agyagosiaknak ítélte a nádor egy ügyben. – Sopron I. 250–261.

¹¹² ÁÚO IX. 316–317.

¹¹³ Kristó Gyula: A Kőszegiek kiskirálysága. *Vasi Szemle*, 29 (1975) 2. 254.

¹¹⁴ ÁÚO IX. 312–313. – Dénes pontosabb azonosításához ld. az ügyről szóló másik oklevelet: ÁÚO IX. 314–316.

¹¹⁵ DL 1697., AOkm. I. 110., AOkt. II. 22. sz.

¹¹⁶ Fejér CD VIII/3. 129.

rezték, illetve legalább egy esetben erőszakosan elfoglalták. Ha azt nem is állíthatjuk biztosra, hogy az Agyagosiak csatlakoztak a Kőszegiekhez, a fentiekből nem túl nagy súlyú, feltehetően függetlenségüket nehezen vagy sehogy sem megőrizni tudó ág képe rajzolódik ki.

Az Agyagosiak valamilyen kapcsolatban álltak a Nagymartoniakkal is. 1312-ben Súr leánya, Perlup özvegye, Margit a férje halála után rámaradt Márc (*Mouruch*) és Höflány (*Heblen*) birtokok felét Nagymartoni Simon fia Pálnak adta.¹¹⁷ Margit elhunyt férje, Perlup Nádasdi Perluppal azonosítható.¹¹⁸ Nádasd Sopron megyében található, az Osl nemzetség birtokai, Márc és Zemenye mellett, így Margit és Perlup házassága kis jelentőségű, helyi kapcsolatokra visszavezethető frigyként értékelhető, amely szintén mutatja az Agyagosiak relatíve kis súlyát. Az Agyagosiak anyagi helyzetét az is megvilágítja, hogy Margit miért Nagymartoni Pálnak adta a birtokokat: Pál gondoskodott a szegénysége miatt támogatásra szoruló Margitról. Az Agyagosiak anyagi helyzete tehát nem volt különösebben fényes, Nagymartoni Pál támogatása viszont akár valamilyen rokoni szálát is sejtethet, amit az Osl nembeli Csornaiakra vonatkozó adataink is megerősítenek. Az eset egyszersmind a tágabb rokonságban megjelenő szolidaritás egy példája is.

Az oldalváltók

Az oligarchia korszakában voltak az Osl nemzetségnek olyan ágai is, amelyeknek egyes tagjai a Kőszegiek *familiájából* álltak át idővel a király oldalára (a Németiek esetében mindezt megelőzte még a Csákok szolgálata is).

A Németiek

Az Agyagosiakon felül egy másik, szintén kevésbé magasra jutó ág tagjai között is találunk olyan Osl nembelit, aki Csák nembeli Máté fia Máté *familiájába* tartozott. Az országos, udvari vagy megyei tisztségviselőket egyáltalán nem adó Németi-ág¹¹⁹ egyik tagja, Péter fia Dénes¹²⁰ egy 1278. évi adat szerint volt a trencsényi oligarcha nagybátyjának familiárisa. Bár Karácsonyi a Németieket a Kőszegiek familiárisaiként azonosította,¹²¹ a szóban forgó 1278. évi diploma nem hagy sok kétséget a kérdést illetően: a II. (Přemysl) Ottokár cseh király (1253–1278) ellen vívott, 1278. augusztus 26-i dürnkruti csatában Dé-

¹¹⁷ DL 37 362., Fejér CD VIII/1. 470–472., AOklt. III. 236. sz.

¹¹⁸ Vö. Fejér CD VI/2. 217–218.

¹¹⁹ Engel Váti- (Németi-) ágnak nevezte ezen ágat. A vizsgált korszak okleveleiben Németiként szerepelnek az ág tagjai, így én e megnevezést használom. Dezső fia János fiai, István és János később, egy 1412. évi oklevélben fordulnak elő Vátiként. – DL 87 849. István és János nagyapjának, Dezsőnek testvére, az utódokkal nem rendelkező István pedig 1327-ben Hirmiként szerepel egy diplomában. – Sopron I. 113–115.

¹²⁰ Dénest Pór Antal – tévesen – még az Agyagosi-ághoz sorolta. – Pór A.: Osl nemzetség, 161.

¹²¹ Karácsonyi J.: *Magyar nemzetségek*, 87o.

nes megmentette *dominus*át, Csák nembeli Mátét. Dénes vitézkedéséért Dág (*Daag*, a mai Ágfalva) birtokát kapta IV. László királytól (1272–1290).¹²²

Ezt követően az Árpád-kor utolsó évtizedeiből a Németiek sorsára és politikai helyzetére vonatkozóan nincsenek információk az oklevelekben. Az Anjou-kor elejéről azonban több ízben rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek szerint eladták néhány birtokukat a közelükben birtokos Nagymartoni család egyes tagjainak. 1302-ben az akkor élő összes Németi-ágbeli atyafi beleegyezett abba, hogy Péternémeti (*Peturnymiti*) birtok Nagymartoni Mihály és Simon kezére kerüljön.¹²³ 1318-ban pedig Németi Domonkos fia Miklós elzálogosította négy évre Szerdahely birtokban örökölt részét Nagymartoni Pál győri ispánnak, a fentebb említett Nagymartoni Simon fiának.¹²⁴ Valószínűleg nem csak ezektől a birtokoktól váltak meg egyébként a Németiek: az 1278-ban még Dénesnek adományozott Dág például a 14. század közepén egy Osl nembeli Vicai leány férjének, Dági Meggyes Jakabnak a birtokaként tűnik fel,¹²⁵ így ezen fekvőséget sem őrizték meg hosszabb távon a Németiek.

Az egyetlen konkrét nyom, amely árulkodhat a Németiek oligarchia korabeli helyzetéről, meglehetősen késői: 1318-ben a dömösi egyház birtokai, valamint Pomáz szomszédságában elhelyezkedő Pilis megyei Aszófót (*Ozofeu*) hűtlenség miatt elvette tőlük I. Károly (1301–1342).¹²⁶ Egyrészt az adat rámutat arra, hogy Sopron megyétől és közvetlen környékétől viszonylag távol, az ország közepén is birtokhoz jutottak a Németiek. Legkésőbb az Árpád-kor végén már birtokolhatták az említett aszófői fekvőséget, itteni birtoklásukról ugyanis 1300-ból származik az első okleveles említés: ekkor a Németi-ágbeli Péter fia Domonkos, illetve Benedek fiai, Egyed és István ellenében Nyíri Aniás fia Dersnek ítélték itt egy földet és két szőlőt.¹²⁷ Másrészt, bár nem szerepel expliciten az oklevélben, a diploma keltének dátumából mégiscsak arra következtethetünk, hogy a Németiek hűtlensége azt jelenthette, hogy I. Károly Kőszegi-ellenes harcaiban – az időpont alapján feltehetően Kőszegi András 1317. évi Sopron elleni lázadásakor¹²⁸ – az oligarchacsalád oldalára álltak.¹²⁹

1327-ben az egyik Németi-ágbeli nemzetségtagot, a Dénes fiaként azonosítható Istvánt a Nagymartoniakkal egy oldalon találjuk, néhány más Osl nembelivel együtt (a Höflányi-ági Beled fiaival, Simonnal és Jánossal, illetve a Zemenyei-ágbeli Márk fia Jánossal). Ekkor a Kőszegiek ellen tanúskodtak abban – a Höflányiaknál már említett – ügyben, miszerint Kőszegi ifjabb Henrik fia János feldúlta Ganur fiainak Felcsákány

¹²² DL 1040., ÁÚO IX. 223–225., RA 3005. sz.

¹²³ Fejér CD VIII/1. 103–104., 104–105.

¹²⁴ DL 1925., Fejér CD VIII/2. 198–199., AOkt. V. 205. sz.

¹²⁵ Sopron I. 244. – Részletesen ld. A *Vicaik* alfejezetben.

¹²⁶ DL 1930., AOkm. I. 484., AOkt. V. 288. sz., 289. sz.

¹²⁷ HO VIII. 411–412.

¹²⁸ Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok*, 137 (2003) 333–334.

¹²⁹ Vö. még: Pór A.: Osl nemzetség, 163.

(*Fulchakan*) és Szék (*Zeek*) nevű birtokait.¹³⁰ Az eset minden bizonnyal a még 1326-ban kitört Kőszegi-lázadás¹³¹ alkalmával történt. Nemcsak az említésre méltó, hogy ekkor a Németiek a Nagymartoniakkal együtt már korábbi *dominusaik* ellen tanúskodtak – tehát az egy évtizeddel korábbi állapottal ellentétben ekkor már semmiképp sem állhattak a Kőszegiek oldalán –, hanem annak a lehetősége is elgondolkodtató, hogy e lázadás alkalmával a tanúskodó kisebb családok, így akár a Németiek sem kerülhették el Kőszegi András dúlásait, még ha ezt alátámasztó okleveles adat nem is maradt fenn. A fenti információkból nem tekinthetjük biztosnak, hogy a Nagymartoniak familiárisaivá váltak volna a Németiek, a Kőszegiektől való elpártolásuk azonban rögzíthető tényként. Az oldalváltás relatíve későn történt, legalábbis más, erősebb ághoz tartozó nemzetségtagokhoz képest (volt olyan, aki már az 1290-es években a király táborához csatlakozott, és olyan is, aki az 1310-es évek második felében tette ezt meg). Ez azt mutatja, hogy a Németiek anyagi helyzete és társadalmi súlya, kapcsolatrendszere ezt nem tette lehetővé korábban.

Arra vonatkozóan mindenesetre későbbi adatunk is van, hogy a Németiek a Nagymartoniakkal fenntartottak valamilyen kapcsolatot. 1334-ben a Herbortyai-ághoz tartozó II. Herbord fia István, a Vicai-ági Beled fia Beled, valamint az Ostfi-ági III. Osl fiai, János és Domonkos arra kényszerültek, hogy a nemzetségi birtokjogot megsérteni készülő atyafiukat, a Németi-ághoz tartozó Dénes fia Istvánt eltírtassák attól, hogy Nagymartoni Pálnak és Lőrincnek idegenítsen el bizonyos birtokokat (Németi [*Nemti*], Sarród [*Soruld*], Hirm [*Herem*], Kér [*Keer*], Arlamos [*Orlamus*]).¹³² Bár a Nagymartoni–Németi kapcsolatokról keveset árul el ez az adat, az ágak közötti anyagi különbségekre mégis rávilágíthat: míg a Németiek megválni kényszerültek volna a nemzetségi fekvőségekben birtokolt részeiktől, addig a tehetősebb, valamint társadalmi helyzetüket tekintve is magasabbra jutó ágak nem szorultak ilyesmire, és örizni kívánták a nemzetségi birtokokat.

Kristó felhívta a figyelmet arra, hogy míg a Németi-ági Dénes 1278-ban Csák nembeli Máté fia Máté familiárisa volt, addig fiai, az Aszófőt 1318-ban hűtlenségük miatt elvesztő István és Dezső már a Kőszegiek emberei voltak. Kristó ebben a Csákok Sopron megyéből történő kiszorulását, valamint ezzel párhuzamosan a Kőszegiek ottani térnyerését vélte felfedezni.¹³³ Mint azt fentebb is említettem, Zsoldos is meggyőzően bizonyította már, hogy a 13. század végén valójában nem beszélhetünk a Csákok és a Kőszegiek Sopron megyei harcáról. Az 1310-es években Sopron megyei birtokosként nem volt reális lehetőség a Csákok *familiájához* csatlakozni, így nem vezet eredményre, ha a Németi fivérek 1310–1320-as évekbeli helyezkedését összevetjük apjuk, Dénes 1270-es évekbeli *dominusi* kapcsolataival, mint ahogyan Kristó tette. Érdemesebb ehelyett az Anjou-kor eleji lehetőségek realitását tekintve vizsgálni a Dénes-fiak pályafutását. Az 1310-es második felében lázadó

¹³⁰ Sopron I. 113–115.

¹³¹ Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Bp., 1988. 71.

¹³² Sopron I. 131., Fejér CD VIII/3. 75o.

¹³³ Kristó Gy.: *A Csákok és a Kőszegiek harca*, 337.

Kőszegiek, akikhez csatlakozhattak Németi Dénes fiai, István és Dezső, már nem annak a Kőszegi-generációnak a tagjai, amely a Csákok vezette főúri érdekcsoportosulással küzdött a „kormányzati” hivatalokért az 1270–1280-as években. István és Dezső pályafutása kapcsán többet mondó szempont, hogy a Kőszegiek oldalán maradtak-e egy olyan periódusban, amikor számos birtokos a királyhoz pártolt tőlük, vagy pedig volt reális lehetőségük az oldaltúrára, és tudtak-e csatlakozni az uralkodóhoz a Kőszegiek ellen folytatott harcok során. Abban a periódusban, amikor Ostfi és Csornai atyafiaik a királyhoz csatlakoztak, a Németiek ezt nem tudták még megtenni, de az 1326-ban kitört újabb Kőszegi-lázadás alkalmával bizonyára már nem tartottak korábbi *dominus*aikkal.

A Csornaiak

A Csornai-ágot 1264. évi, egymás közötti birtokosztálya révén említik először az oklevelek: ekkor Tamás fia Tamás kapta a Zala megyei Iszabort (*Ysabor*), testvére, Imre pedig a Sopron megyei fekvősegeket (Csorna, Beled, Márc, Széplak, Halászi szigete) és a Somogy megyei Nágocsot.¹³⁴ Apjuk, I. Tamás ekkor bizonyára már nem élt.¹³⁵ A birtokok földrajzi különválasztása, illetve az, hogy Imre és utódai innentől fogva Csornaiakként szerepelnek a forrásokban, a korai családképződés jeleiként is értelmezhetők, de a folyamat nem követhető végig, hiszen az oklevelekben nincsenek arra vonatkozó adatok, hogy Tamásnak is lettek volna leszármazottai. II. Tamásról Vajk Ádám meggyőzően bizonyította, hogy feltehetőleg papi pályára ment, ezért sem hagyott hátra utódokat.¹³⁶

Imrét és fiait illetően először az apát említik forrásaink – 1281-ben atyafija, Móric végrendeleténél tanúskodott¹³⁷ –, egy 1287. évi birtokadomány kapcsán pedig már Imre egyik fia, Gergely tűnik fel az oklevelekben a király apródjaként („*fidelis parvulus noster*”). Gergely tehát bizonyára az udvarban nevelkedett, ami apja generációjának társadalmi jelentőségét és kapcsolatrendszerét is bizonyítja. 1287-ben Gergely a Győr megyei Bika (*Byka*) birtokot kapta IV. László királytól, kárpótlásul amiatt, hogy 1284-ben, Borostyánkő ostromakor a Kőszegiek fogságába esett több rokonával együtt, és csak kétszáz márkányi váltságdíjért sikerült kiszabadulnia.¹³⁸ Gergely tehát 1284-ben még a Kőszegiek ellen harcolt a király oldalán, 1287-ben kapott adományából pedig arra következtethetünk, hogy még három év elteltével is a Kőszegiektől független, királyhű volt. Gergelynek a jelentéktelenebb ágak tagjaiétól feltehetően magasabb státuszát és jobb anyagi helyzetét jelzi, hogy 1301 körül hatalmaskodott a Beledi-ághoz tartozó András fia

¹³⁴ Zala I. 46–48.

¹³⁵ Pór A.: Osl nemzetség, 185.

¹³⁶ Vajk Ádám: A csornai premontrei monostor a 13–14. században. *Soproni Szemle*, 64 (2010) 2. 156–158. – Tamás fia Tamás 1323-ban pozsonyi örkanonokként tűnt fel, amikor is kezességet vállalt Csornai Imre fia Lőrincnek a csornai monostor számára károkat okozó Pál prépost tevékenységéért, akit feltehetően Tamás állíttatott a monostor élére. – DL 2154., Sopron I. 94., UBB III. 150., AOKlt. VII. 72. sz.

¹³⁷ Fejér CD V/3. 100.

¹³⁸ DL 1210., HO VI. 323–325., ÁÚO IV. 293–294., RA 3458. sz., vö. Rudolf V.: *Közép-Európa*, 407.

Jakabbal szemben. Az eset után majdnem párbajra is sor került a felek között, ám végül Osl nembeli rokonaik, illetve Csák nembeli Mihály fiai, Domonkos és János¹³⁹ közvetítésével megegyeztek, és Jakab megelégedett a Gergely által fizetett hét és fél márka kártérítéssel.¹⁴⁰ Az eset szempontjából említendő még, hogy Domonkos és András annak a Csák nembeli Mihályi „Agár” Jánosnak a fiai, aki Osl nembeli I. Herbord leányát, Katalint vette nőül,¹⁴¹ így tulajdonképpen leányágon ők is rokonai voltak az összetűző Osl nembelieknek, volt tehát a konfliktus mellett valamiféle szolidaritás is a tágabb atyafiságban.

Gergely testvére, Csornai Lőrinc először különféle Sopron megyéhez köthető birtokügyletekben bukkan fel az okleveles anyagban az 1308 és 1310 közötti években.¹⁴² Mivel Lőrinc pályafutását külön tanulmányban foglalom majd össze,¹⁴³ ehelyütt csak a főbb eseményeket emelem ki belőle. Lőrinc karrierje első szakaszában – az akkor I. Károllyal formálisan békés viszonyt ápoló – Kőszegiek embere volt.¹⁴⁴ Egészen pontosan Kőszegi Iván fia Gergely fia Miklós familiárisa lehetett, Miklós legkésőbb 1314 elején bekövetkező haláláig: Lőrinc 1313-ban az akkor többek között soproni ispán Miklós hegykői várnagyaként járt el egy ügyben.¹⁴⁵ Ezen kívül egy évszám nélküli oklevél szerint¹⁴⁶ a Kőszegiek kanizsaszegei *castellanusa* is volt, feltehetően 1312-ben vagy 1314–1315-ben.¹⁴⁷ A soproni birtokok mellett¹⁴⁸ zalai terjeszkedésre nemcsak a kanizsaszegei várnagyság utal, hanem az is, hogy Lőrinc maga is vásárolt fekvőséget Zala megyében.¹⁴⁹

Lőrinc pályafutásában történt egy nagyobb pálfordulás: legkésőbb 1319-re a király oldalára állt a Kőszegiekéről. 1319 májusában részt vett az osztrák bárók támogatta Kőszegi András lázadásának leverésében Kőszegnél,¹⁵⁰ 1320 második felében¹⁵¹ vagy 1321 elején¹⁵² pedig Kőszegi Miklós fia „Kakas” Miklós legyőzésében segített királyának,

¹³⁹ Vö. Engel: *Gen Csák nem*: 4. tábla: Kisfaludi és Mihályi.

¹⁴⁰ HO I. 97–98.

¹⁴¹ HO V. 30 – Részletesen ld. *A Herbortyaiak* alfejezetben.

¹⁴² AOKm. I. 154–155., HO V. 93–94., Sopron I. 71–72.

¹⁴³ Varga Virág: Osl nembeli Csornai Lőrinc pályafutása az Anjou-kor elején. (Kézirat.)

¹⁴⁴ Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Bp., 2003. (Millenniumi magyar történelem – Historikusok) 337., Kristó Gy.: I. Károly király harcai, 325.

¹⁴⁵ DL 40 348., Sopron I. 76–77., AOKt. III. 630. sz., vö. Engel: *Arch* 178., Pór A.: Osl nemzetség, 186.

¹⁴⁶ Zala I. 119. – Az oklevél pontosabb keltezéséhez sajnos nincsenek fogódzók a diplomában, a benne szereplő személyek nem szerepelnek másik forrásban.

¹⁴⁷ Vö. Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 148.

¹⁴⁸ 1314-ben Kőszegi Gergely fia András és Kőszegi Miklós fia „Kakas” Miklós visszabocsátották Lőrincnek és testvéreinek a Sopron megyei Sobort (DL 1840., AOKm. I. 335., AOKt. III. 706. sz.), 1318-ban pedig Agyagosi Petőc zálogosított el neki birtokrészeket Agyagos birtokában (DL 1929., Sopron I. 82–83., AOKt. V. 257. sz.).

¹⁴⁹ 1314-ben Bille (*Bylle*) birtokot vette meg. – AOKm. I. 367–368.

¹⁵⁰ Engel P.: I. Károly küzdelmei, 359., 402., Kristó Gy.: I. Károly király harcai, 339.

¹⁵¹ Kristó Gy.: I. Károly király harcai, 342., 345.

¹⁵² Engel P.: I. Károly küzdelmei, 353., 360.

Kanizsa várának elfoglalásával. Érdemeiért I. Károly bőkezű adományokban is részesítette: 1319-ben nekiadományozta a Sopron megyei Gereblyén (*Garablyan*), Gyalóka (*Gyaloka*) és Dikcs (*Dyukch*) birtokokat,¹⁵³ 1321-ből és 1323-ból pedig a Zala megyei Kanizsa várának és tartozékainak adományozásáról maradt fenn oklevél.¹⁵⁴

Lőrinc felesége Nagymartoni Katalin volt, aki Nagymartoni Simon fia Lőrincnek a leánya.¹⁵⁵ Érdemes röviden szemügyre venni azt a tágabb kapcsolatrendszert is, amelyvel Lőrinc Nagymartoni-házassága együtt járhatott. Almási Tibor kutatásai alapján Nagymartoni Katalinnak a nagybátyja, Nagymartoni Pál 1316/1317 körül állhatott át a király oldalára a Kőszegiekéről, összekötve az oldaltámaszt sógorának – nőtestvére, Klára férjének –, Köcski Sándor későbbi országbírónak átállásával, amely Almási szerint biztosan 1316-ban történt.¹⁵⁶ Feltehetjük, hogy Lőrinc is velük együtt – vagy legalábbis hozzájuk közeli időpontban – váltott oldalt, és pártolt a királyhoz.¹⁵⁷

A „Kakas” Miklós ellen aratott kanizsai győzelmet és Lőrinc új kanizsai adományát követően utódai általában Kanizsaiként szerepelnek már az oklevelekben, Lőrincet tekinthetjük tehát a Kanizsai család megalapítójának.¹⁵⁸ Elsősorban Zala megyéhez köthető Lőrinc későbbi pályafutása is, a zalai ispáni címet (1321–1323) éppen ő örökölte meg a tisztségeitől is megfosztott hűtlen „Kakas” Miklóstól.¹⁵⁹ Lőrinc számos birtokot is szerzett Zala megyében vásárlással és adománnyal.¹⁶⁰ A zalai ispáni cím és Kanizsa várának megszerzése ellenére Lőrinc első birtokai helyszínén, Sopron megyében szintén gyarapította fekvősegeit.¹⁶¹ Lőrinc harcolt Ákos nembeli Mikcs szlavón bán seregében a szlavóniai, Körös megyei Kapronca várának megvívásakor ifjabb Kőszegi Henrik fiai, János és „Herceg” Péter 1326. évi lázadásakor.¹⁶² 1327-ben Lőrinc a király segítségére volt Lobor, Belec és Vinica várak Kőszegiektől történő visszafog-

¹⁵³ DL 99 888., Sopron I. 84–86., AOklt. V. 487. sz.

¹⁵⁴ Az 1321. évi oklevél: DL 2053., AOkm. I. 626–628., AOklt. VI. 252. sz. Az 1323. évi oklevél: DL 2157., AOklt. VII. 118. sz., megerősítésére ld.: DL 2161., Zala I. 164–168., AOklt. VII. 149. sz.

¹⁵⁵ Engel: *Gen Nagymartoni* – Ezen a családfán egyébként Engel nem tüntette fel a Nagymartoni leány és Csornai Lőrinc házasságát, az Osl nembeli Csornaiaknál azonban szerepel ez a frigy is.

¹⁵⁶ Almási Tibor: Megjegyzések Nagymartoni Pál országbírói pályájához és működéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Forum: Acta Juridica et Politica*, 8 (2018) 2. 14.

¹⁵⁷ Karácsonyi szerint sem követte már Lőrinc Kőszegi Andrást annak lázadásakor. – Karácsonyi J.: *Magyar nemzetségek*, 865.

¹⁵⁸ Vö. Engel: *Gen Osl* nem: 5. tábla: Kanizsai.

¹⁵⁹ Engel: *Arch* 234.

¹⁶⁰ 1322-ben Kehidakustány (*Kedhyda*): DL 2137., Zala I. 160., AOklt. VI. 904. sz., 1322-ben egy ismeretlen nevű sziget: DL 2138., Zala I. 161–162., AOklt. VI. 905. sz., 1322-ben Igrice (*Igricy*): DL 2139., Zala I. 161., AOklt. VI. 906. sz., ismeretlen évben Récse (*Reche*): DL 2940., Zala I. 309–310., AOklt. XIX. 434. sz., 541. sz.

¹⁶¹ 1321-ben Boz: DL 2034., Sopron I. 86–87., AOklt. VI. 64. sz. 1324-ben a Németieket kötelezték, hogy Szerdahely, Hirm, Márc, Zemenye, Höflány és Agyagos birtokaikban meglévő részeit ne idegenítsék el: Sopron I. 98–99. 1327-ben Peresztég: DL 2378., Sopron I. 108–113., AOklt. XI. 90. sz.

¹⁶² Kristó Gy.: *Az Anjou-kor háborúi*, 71.

lásában.¹⁶³ Varasd megye területe feltételezhetően a Kőszegiek ekkori legyőzésének köszönhetően került újra királyi kézre: első ispánja épp Lőrinc lett, aki egészen 1330. évi haláláig¹⁶⁴ betöltötte a hivatalt.¹⁶⁵ Ezután Varasd megyében az Oslok sikeresen megvetették a lábukat: az Ostfi-ághoz tartozó János is a megye élére került ispánként (1333–1345), valamint Lőrinc egyik fia, Kanizsai János betöltötte a varasdi (és zagorjei) ispáni címet (1362–1366).¹⁶⁶

Lőrinc egyébként jó ütemű oldaltváltásával fiai, sőt unokái karrierjének is megágyazott. Fiai közül János, István és Benedek 1350-ben a Sopron megyei Szovát (*Zoath*) birtokot kapták, a diploma pedig felsorolja János és István érdemeit is: János részt vett a nápolyi hadjáratokban, István pedig többször követségben járt a pápai kúriában, és I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) mellett tartózkodott a Nápolyi Királysággal folytatott tárgyalások alatt saját költségén.¹⁶⁷ János udvari ifjúként (1337–1348) kezdte pályafutását, majd udvari lovag lett (1350–1369), első tisztségei a barsi ispáni és a lévai várnagyi címek voltak (1360–1362), 1362-ben szlavón báni helyettesként fordul elő, ezután orbászi, szanai és varasdi (zagorjei) ispán (1362–1366) lett, pályafutása végén pedig Sopron megyében kapott ispáni pozíciót (1369), valamint emellett a vasi ispáni tisztséget is elnyerte (1369).¹⁶⁸ János 1364-ben megvásárolta a Sopron megyei Szarvkő várát is.¹⁶⁹ Lőrinc másik fia, István egyházi karriert futott be: bácsi olvasókanonokként kezdte pályafutását,¹⁷⁰ majd óbudai prépost lett,¹⁷¹ 1356-ben került a zágrábi püspöki székre, amely pozíciót egészen 1375-ig betöltötte, valamint 1362 és 1366 között szlavóniai helytartóként is ténykedett.¹⁷² Mind János, mind István a király közvetlen környezetéhez tartozott tehát, előbbi lovagként, utóbbi pedig diplomataként. Öccsük, Benedek 1359–1360-ban királynéi udvari ifjúként tűnik fel a forrásokban.¹⁷³ Lőrinc unokái még feljebb jutottak a ranglétrán, mint fiai, Pór szerint egyenesen a nemzetség „delelő pontját” jelentették.¹⁷⁴

¹⁶³ DL 2262., AOKt. XIV. 103. sz. – Az eseményekre ld.: Kalász István: A Kőszegiek tartományának alakulása a várak tükrében (1270–1340). In: Simon Bence – Varga Virág – Vas Máté (szerk.): *Micae mediaevales XIV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Bp., 2025. (ELTE BTK Történelemtudományi Iskola. Konferenciák – Tanulmányok 21.) 45.

¹⁶⁴ Lőrinc 1330-ban I. Károly havasalföldi hadjárata során, a posadai csatában halt meg. – Sopron I. 220–222.

¹⁶⁵ Bár Lőrinc első említése varasdi ispánként 1328-ból származik (DF 257 952.), Engel a köztörténeti eseményekből kiindulva feltételezi, hogy már 1327-ben, közvetlenül a Kőszegiek legyőzése után a tisztségbe került. – Engel: *Arch* 223.

¹⁶⁶ Uo. 223–224.

¹⁶⁷ DL 4146., Sopron I. 212–213., AOKt. XXXIV. 628. sz.

¹⁶⁸ Engel: *Arch* 475., 106., 359., 17., 162., 187., 224., 180., 227.

¹⁶⁹ Sopron I. 361.

¹⁷⁰ 1343-ban bácsi olvasókanonokként említve. – DL 3598., AOKt. XXVII. 429. sz.

¹⁷¹ 1347-ben óbudai prépostként említve. – DL 3881., Sopron I. 193–194.

¹⁷² Engel: *Arch* 79., 17.

¹⁷³ Uo. 482.

¹⁷⁴ Pór A.: Osl nemzetség, 189. – Lőrinc fia János fiai közül – a számos ispáni pozíció mellett – ketten udvari tisztségig vitték a Zsigmond-korban: Miklós tárnokmester volt 1388 és 1398 között, István pedig 1395 és

Az Ostfiak

A Csornaiakhoz hasonlóan szintén találunk példát oldalváltó nemzetségtagra az Ostfiágban is, II. Osl fiai, Jakab, Benedek és III. Osl között. Esetükben már megfigyelhető az a tendencia, miszerint egyre inkább Vas megye északkeleti részére összpontosították birtokaikat a Sopron megyeiek mellett. 1246-ben Benedek eladta Sopron megyei széplaki birtokrészét nagybátyjának, Tamásnak.¹⁷⁵ Jakab és III. Osl 1272-ben a Vas megyei Olcsép (*Olchep*) birtokot kapták V. Istvántól érdemeikért.¹⁷⁶ A fivérek az oklevél *narratiója* szerint egyrészt a csehek ellen harcoltak: sikerrel védték meg Sopront II. Ottokár király ellen.¹⁷⁷ Másrészt tagjai voltak annak a királyi hadnak, amely 1271-ben, a II. Ottokárral megkötött pozsonyi béke után indult a cseh király támogatását elvesztő Kőszegi Henrik által elfoglalva tartott várak (Kőszeg, Szalónak, Szentvid, Borostyánkő) visszaszerzésére: Jakab és III. Osl Monoszló nembeli Gergely és Ják nembeli Kázmér csapatában harcolva Kőszeg várának visszavívásában jeleskedett.¹⁷⁸ A vitézségeket említő diploma *narratiójának* megfogalmazása („*bona in puericia, meliori [sic!] in adolescencia, et optima in iuventute*”) alapján Jakab és III. Osl valószínűleg már korábban, IV. Béla uralkodása alatt is tettek valamiféle szolgálatokat, de az oklevél közelebbről nem nevesíti azokat. Bő egy évtized múlva is Vas megyei királyi birtokadományban részesült Jakab érdemeiért: ekkor – a Karácsonyinnál még azonosíthatatlanul szereplő – Borozd (*Buruzth*) nevű udvarnokföldet kapta az uralkodótól.¹⁷⁹ 1294-ben pedig Jakab testvérével, III. Oslal az elsősorban Vas megyében – de nem kizárólag ott – birtokos¹⁸⁰ Ják nemzetség fogott bírájaként szerepel egy oklevélben.¹⁸¹ A főképp vasi orientáció mellett III. Osl és Jakab szereztek egy Sopron megyei birtokrész is: 1284-ben zálogba kapták a Herbortyai-ághoz tartozó II. Herbord széplaki részét.¹⁸²

Benedek egyébként az 1246. évi birtokeladását leszámítva egyszer sem tűnik fel az okleveles anyagban fivéreivel, akik viszont a borozdi adományon kívül általában egymás társaságában szerepelnek. Ez azt valószínűsítheti, hogy Benedek jóval hamarabb eltávozott az élők sorából, mint testvérei. III. Osl és Jakab esetében viszont az látszik a – birtoklástörténeti vonatkozásokon keresztül már kifejtett – Vas megyei térnyerésnek is köszönhetően, hogy egyre inkább a Kőszegiek érdekszférájába kerültek, Vas

1401 között ajtónállómester. – Engel: *Arch* 38., 49. Testvérük, János az 1384 és 1387 között betöltött egri püspöki pozíció után eljutott az egyházi karrier csúcsára: 1387 és 1418 között esztergomi érsek volt. – Engel: *Arch* 68., 64.

¹⁷⁵ ÁÚO X. 328.

¹⁷⁶ HO VI. 183–186., RA 2167. sz.

¹⁷⁷ Rudolf V.: *Közép-Európa*, 268.

¹⁷⁸ Uo. 282.

¹⁷⁹ HO VI. 298–299.

¹⁸⁰ Rác György: A Ják nemzetség és monostoralapításai. *Vasi Szemle*, 54 (2000) 1. 7.

¹⁸¹ HO IV. 87–88.

¹⁸² ÁÚO IV. 275.

megye ugyanis az oligarchacsalád centrális területe volt.¹⁸³ Mindezt III. Osl házassága is jól mutatja: III. Osl a Kőszegiek familiárisának számító Nagymartoni családba nősült, felesége Nagymartoni Bertrand leánya, Katalin volt. 1284-ben Bertrand vejének, III. Oslnak adott két Család (*Keeth Chalad*) nevű birtokot Sopron megyében.¹⁸⁴ A Nagymartoniakhoz történő beházasodás felveti annak a lehetőségét, hogy az Ostfiak a későbbiekben a Nagymartoniakon keresztül kerülhettek kapcsolatba a Kőszegiekkel, és nem pedig „bekényszerültek” a familiájukba.

A Kőszegiekhez való betagozódást nemcsak az Ostfiak Vas megyei térnyerése segíthette elő, hanem ezzel párhuzamosan a Kőszegiek soproni terjeszkedése is.¹⁸⁵ Ezen birtoklástörténeti tendenciák is sejtetik tehát az Ostfiak Kőszegi-orientációját az 1270–1280-as években, egy későbbi, 1297. évi oklevél pedig már minden kétséget kizáróvá is teszi ezt: ekkor III. Osl a soproni várhoz tartozó Szárföld (*Zaar*) birtokot kapta III. Andrástól egyrészt különféle hadjáratokban mutatott – közelebbről nem nevesített – szolgálataiért, másrészt különösen azért, amiért elpártolt a hűtlen Kőszegiektől.¹⁸⁶ A szolgálatok vonatkozhatnak a III. András 1291. évi osztrák hadjáratában való részvételre és akár a Kőszegiek elleni 1296. évi fellépésre is.¹⁸⁷ Mivel III. Osl 1297-ben megkapott adománya arról árulkodik, hogy a *donatiót* megelőzően a Kőszegiek embere volt, hiszen elpártolt tőlük, erre az oldalváltásra nagy eséllyel az 1296. évi Kőszegi-ellenes harcok során kerülhetett sor. III. Osl tehát – Csornai Lőrincsel ellentétben – még III. András uralkodása alatt átállt a király oldalára a Kőszegiekéről, a körülményeket figyelembe véve minden bizonnyal saját döntésből és erőből.

A Kőszegiekhez való betagozódást illetően fontos megjegyezni, hogy a Sopron megyei főuraknak az 1280-as években és az 1290-es évek első felében ez lehetett az egyik legrealisabb lehetőségük, és közel sem biztos, hogy önszántukból tagozódtak be az oligarchacsalád familiárisai közé. III. Osl karrierje azonban arra vonatkozóan is jó példát jelent, hogy a Kőszegiektől való függetlenség az oligarchacsalád tartományában birtokló nyugat-dunántúli főuraknak nemcsak I. Károly idejében, az oligarchák legyőzésével párhuzamosan válhatott opcióvá, hanem akár már az 1290-es évek második felében is.

Merőben gyakorlatias szempontok is vezethették az oldalváltó főurakat: III. Osl például maga is ezer márkányi kárt szenvedett a Kőszegiektől, így vélhetően – és teljes joggal – nem annyira fedezett fel a helyzetében a Kőszegiek embereként eltöltött években jó lehetőségeket. Érdemes azt a szempontot is behozni az oldalváltások általános vizsgálata kapcsán, amelyet az okleveles források – jellegükből adódóan – nem fognak megvilágítani semelyik esetben sem, mégis elhanyagolhatatlan lehetett: az egyéni hűség kérdését. Zsoldos is felvetette a várjobbágyi réteg lehetőségeinek elemzésekor, hogy az előmenetelt illetően nagymértékben számíthatott az oligarcha iránt tanúsított egyéni

¹⁸³ Kristó Gy.: A Kőszegiek kiskirálysága, 251.

¹⁸⁴ ÁkO 139–140.

¹⁸⁵ Kristó Gy.: A Kőszegiek kiskirálysága, 254.

¹⁸⁶ Sopron I. 61., RA 4111. sz.

¹⁸⁷ Vö. Rudolf V.: *Közép-Európa*, 461., 495.

hűség.¹⁸⁸ III. Osl pályafutásából az látszik, hogy őt kevésbé jellemezte ez a tulajdonság, azonban akár mindkettő attitűd – az oligarcha *familiájában* történő maradás hosszabb ideig vagy a tőle való korai, akár már Árpád-kor végi átállás a király táborába – ugyanúgy megágyazhatott egy-egy család kora Anjou-kori karrierjének. Az uralkodóhoz történő csatlakozás közel sem volt tehát magától értetődő az 1290-es években, de fontos hangsúlyozni, hogy nemcsak I. Károly uralkodásával és annak megerősödésével párhuzamosan jelent meg ennek a lehetősége, hanem – mint ahogyan III. Osl esete is mutatja – akár már III. András idején is lehetett függetlenedni a nyugat-dunántúli oligarchacsaládtól. Erre példát jelent más nyugat-dunántúli főúri nemzetségből Péc nembeli Apor pályafutása is.¹⁸⁹

III. Osl fiai közül IV. Oslt és Pétert már 1302-ben említi egy oklevél,¹⁹⁰ 1307-ben pedig a forrásokban korábban még nem szereplő testvéreik, János, Miklós és Domonkos is feltűnnek. Ekkor a fivérek beleegyeztek abba, hogy a Sopron megyei Kádár (*Kadar*) birtokot Hahót nembeli Csák és Buzád a jövőben visszaválthassák a zálogösszeget megkészserezve egy bizonyos Jakab fiaitól. A diploma említést tesz arról is, hogy a Kádár birtokkal kapcsolatos okleveleiket az Osl nemzetség tagjai érvénytelennek tekintik,¹⁹¹ ami közvetve azt jelenti, hogy korábban Kádár is az ő kezükben lehetett. A Hahót nemzetséggel volt egyébként ezt megelőzően is kapcsolata az Ostfiaknak, IV. Osl felesége ugyanis Hahót nembeli Erzsébet volt, aki *Othyaz* lányaként szerepel az oklevélben.¹⁹² A névalak bizonyára a több ispáni tisztsége mellett 1296-ban királynéi udvarispáni pozícióig is eljutó¹⁹³ Hahót nembeli Buzád fia Atyusz nevével azonosítható. Atyusznak Erzsébeten kívül a másik gyereke János volt, aki Nagymartoni Margitot vette feleségül.¹⁹⁴ Ez azt mutathatja, hogy az Osl nemzetséggel házasodni hasonlóan vonzó lehetőségnek tűnhetett a Hahótoknak, mint a Nagymartoniakkal házasságot kötni. Az is elképzelhető, hogy III. Osl oldalváltása is hozzájárult fia, IV. Osl számára a királpárti udvari tisztségviselő Atyusz leányával kötött frigyhez, vagy akár fordítva: a tágabb kapcsolatrendszer könnyebb függetlenedést tett lehetővé a Kőszegiektől.

Az Ostfiak házassági kapcsolatait illetően III. Osl lányának, Erzsébetnek a házassága is említendő: Erzsébetet 1317-ben Pápa nembeli Pál fia Miklós özvegyeként nevezi meg egy oklevél, amikor az elhunyt Miklós hagyatékát rendezik. Erzsébet és – az Engel családfáján még nem szereplő – fia, István a diploma szerint a jövőben fivéreinek vagy Miklós birtokrészén tartózkodhat.¹⁹⁵ A Pápa nemzetség egyébként Sopron megyéhez közel,

¹⁸⁸ Zsoldos Attila: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban.

Aetas, 1 (1990) 3. 14.

¹⁸⁹ Vö. DL 43 945., ÁÚO V. 150

¹⁹⁰ Fejér CD VIII/1. 113–114.

¹⁹¹ HO IV. 112–113., AOkt. II. 153. sz.

¹⁹² DL 86 241., vö. Engel: *Gen Osl* nem: 3. tábla: Ostfi (Asszonyfalvi).

¹⁹³ Vö. Zsoldos: *Arch* 286.

¹⁹⁴ Vö. Engel: *Gen Hahót* nem: 2. tábla: Buzád ága.

¹⁹⁵ DL 86 133., AOkm. I. 430–432., AOkt. IV. 482. sz.

Veszprém megye északnyugati részén birtokolt, a 13. század első felében alországbíró, a 14. század második felében tárnokmester is került ki tagjaik közül.¹⁹⁶ Így helyi, nyugat-dunántúli és nem pedig udvari kapcsolatokra visszavezethető, de viszonylag jelentős frigyként értékelhetjük a Pápa nemzetséghez történő beházasodást. Lehet összefüggés az Ostfiak alább említendő veszprémi ispáni karrierje és a veszprémi nemzetséggel kötött házasság között is.

III. Osl fiai közül többen is jelentős karriert futottak be I. Károly, majd később I. Lajos oldalán, ami talán köszönhető annak is, hogy már maga III. Osl is elpártolt az oligarcháktól az 1290-es második felében. Miklós az 1335 és 1339 közötti időszakból adatolhatóan macsói bán volt, emellett a tisztséggel ekkoriban együtt járó bácsi, baranyai, bodrogi, szerémi és valkói ispáni címet is viselte.¹⁹⁷ Miklós pályafutása kapcsán két várnagyságról is maradt fenn adatunk: az 1321 és 1329 közötti évekből arról tanúskodnak az oklevelek, hogy a Valkó megyei Kórógy várnagya volt,¹⁹⁸ 1337-ben pedig a Baranya megyei, 1316 óta a bodrogi ispánsághoz tartozó Kőszegé.¹⁹⁹ Fivére, Domonkos 1340 és 1353 között adatolhatóan szintén betöltötte a macsói báni tisztséget a hozzá tartozó ispáni pozíciókkal együtt, emellett pedig részben ezzel párhuzamosan (1330–1342), részben korábban (1345–1353) veszprémi ispán volt.²⁰⁰ Domonkosnak 1351-ben I. Lajos megújította egy korábbi, 1345. évi birtokadományát,²⁰¹ amelyben a király a – Karácsonyinak az Osl nemzetség birtokait összegző alfejezetében még nem említett – Sopron megyei Sárkány (*Sarkan*) és a Vas megyei Hőgyész (*Heulgeuz*) birtokokat adta neki és fiainak. 1351-ben Domonkos és akkor már elhunyt testvére, Miklós korábbi macsói bán érdemeire is hivatkozik az oklevél: védelmezték az országot Stefan Dušannal szemben (szerb király: 1331–1346; szerb cár: 1346–1355).²⁰² Feltehetőleg az 1350-ben zajló háborúról, esetleg az 1343. évről – vagy arról is – lehet szó a Szerbiával vívottak közül.²⁰³ Miklós és Domonkos egy másik fivére, János egyébként megyei szintű tisztségviselésig jutott: a Csornai-ághoz tartozó Lőrincet követte a varasdi ispáni pozícióban (1333–1345).²⁰⁴

Miklós, Domonkos és János tisztségviselése több következtetés levonását is lehetővé teszi. Egyrészt valamelyest felvázolhatjuk a testvérek familiárisainak körét. Miklós macsói bán egyik familiárisa, az 1339-ben bodrogi alispánjaként feltűnő Lecsei Miklós fia András²⁰⁵ volt, aki *dominusa* halálát követően Miklós testvérének, a szintén macsói

¹⁹⁶ Vö. Karácsonyi J.: *Magyar nemzetségek*, 884.

¹⁹⁷ Valkó és Bodrog ispánsága 1319 végétől, Szerém 1323-tól, Baranya 1328-tól, Bács pedig 1333-tól járt együtt a macsói báni címmel. – Engel: *Arch* 27.

¹⁹⁸ Uo. 346.

¹⁹⁹ Uo. 349.

²⁰⁰ Uo. 28., 231–232.

²⁰¹ DL 40 981., HO II. 82–84., AOklt. XXIX. 352. sz.

²⁰² DL 41 150., HO II. 87–90., AOklt. XXXV. 85. sz.

²⁰³ Vö. Kristó Gy.: *Az Anjou-kor háborúi*, 131., Gál Judit: *Egy ismeretlen ismerős. Szerbia középkori története*. Bp., 2025. (Kaleidoszkóp könyvek. Bölcsészeti- és társadalomtudományok) 109–114.

²⁰⁴ Engel: *Arch* 223.

²⁰⁵ Uo. 115.

bán Domonkosnak az embere lett (1345-ben és 1347-ben macsói várnagya volt),²⁰⁶ családon belül maradt tehát Lekcsei András *dominus*ának személye. Az András várnagy származási helyét jelölő birtok, Lekcse Bodrog megyében feküdt, azonban az Ostfiaknak máshonnan is kerültek ki familiárisaik: Domonkos veszprémi alispánjai között találunk feltehetően Vas megyei származásút is (Miskei Antal: 1330–1342, 1345–1353), illetve feltételezhetően Veszprém megyéből származót is (Barnagi Pető: 1349–1352).²⁰⁷

A familiárisok körének felvillantásán kívül Miklós politikai karrierje, legalábbis annak kezdete, közvetve a Kőszegiekhez fűződő viszonyáról is árulkodik. Miklós fordul elő 1321-ben a Valkó megyei Kórógy első várnagyaként az erősség királyi kézre történő visszakерүlése után. A vár valójában már 1316/1317-ben a király kezére került a Kőszegiektől,²⁰⁸ és mivel az erősségnek Miklóst megelőző várnagya nem ismert,²⁰⁹ csábítónak tűnik a feltételezés, hogy már 1316/1317. évi kezdettel betölthette az Ostfi-ágbeli előkelő a *castellanusi* tisztséget Kórógy várában. Mindenesetre az a tény, hogy Miklós az első ismert várnagya Kórógnak az erősség Kőszegiektől történő visszafoglalása után, azt sejtetheti, hogy Miklós I. Károly egy kipróbált, megbízható híveként kaphatta meg a tisztséget. Feltehetjük tehát, hogy III. Osl fia Miklós Kórógy visszafoglalását megelőzően, az 1310-es évek első felében vagy akár még korábban is a király táborába tartozott, de legkésőbb akkor már az uralkodó embere volt, amikor atyafija, Csornai Lőrinc és Nagymartoni Pál is csatlakoztak I. Károlyhoz (1316/1317 körül).

Karácsonyi is megjegyezte, hogy III. Osl fiai apjuk példáját követték, és III. András, majd halála után I. Károly oldalán álltak, azonban az apai minta bizonyára nem volt elegendő ahhoz, hogy a 14. század első évtizedében egy Sopron megyei előkelő meg tudjon maradni a király hűségén. Karácsonyi azt is hozzátette III. Osl fiai pályafutásának ismertetéséhez, hogy Kőszegi András soproni lázadásakor az Ostfi fivéreknak menekülniük kellett Sopron megyéből, amiért nem a Kőszegiek oldalán álltak.²¹⁰ Figyelembe véve az Ostfiak későbbi tisztségviseléseinek Sopron megyétől távolabbi helyszíneit, valamint azt, hogy a Valkó megyei Kórógy várnagyi tisztségét már akár 1316/1317-től betölthette Ostfi Miklós, elképzelhető, hogy Kőszegi András lázadása valóban járt némi Sopron megyei visszaszorulással az Ostfiak számára, de a király embereként sikeres karriert tudtak építeni törzsbirtokaiktól távolabb.

1346-ban a fivéreik közül Péter, János és Domonkos voltak még életben: ekkor Péter kivette részét a Sopron megyei fekvőségeikből, János és Domonkos pedig együtt birtokoltak.²¹¹ Mint fentebb említettem, a 14. század közepén Domonkos veszprémi ispán és macsói bán volt, János pedig varasdi ispán, tehát egyikük főképp a macsói bánsághoz, másikuk elsősorban Szlavóniához kötődött, ami azt is jelenthette, hogy az Ostfi-ág elég-

²⁰⁶ Engel: *Arch.* 364.

²⁰⁷ Uo. 232.

²⁰⁸ Fügedi E.: *Vár és társadalom*, 152–153.

²⁰⁹ Engel: *Arch.* 346.

²¹⁰ Karácsonyi J.: *Magyar nemzetségek*, 862.

²¹¹ Sopron I. 189–192.

gé eltávolodott ekkorra már a soproni birtokaiktól, legalábbis feltehetően nem azokon tartózkodtak. Péter birtokrészeinek kihalása tekinthető egyfajta családképződési törekvésnek is, ami a 14. század közepén gyakori tendencia volt a nemzetségek körében. III. Osl unokái közül többen is várnagyi és ispáni pozíciókat töltöttek be,²¹² nem egy esetben olyanokat, amilyeneket korábban rokonaik is (a varasdi ispánság például ilyen), illetve ősi birtokaik helyszínén és környékén is viseltek méltóságokat. Ezek alapján a Sopron megyei visszaszorulás legfeljebb Kőszegi András lázadásának idejében történhetett ideiglenesen az akkor (is) királypárti előkelők számára. Úgy vélem, hogy a fentebb vázolt Anjou-kori karrierok valamelyest visszavezethetők még III. Osl Árpád-kor végi oldalváltására is, ez ugyanis lehetővé tette utódai számára, hogy már az Anjou-kor elejétől karriert építhessenek a mindenkori király támogatóiként.

Függetlenség az oligarcháktól?

Két ágról nem maradt fenn azt illető adat, hogy bármelyik előkelőbb család *familiájába* csatlakoztak vagy kényszerültek volna, így velük kapcsolatban felvethető, hogy függetlenek maradtak a korszakban az oligarcháktól.

A Vicaiak

A korábbi szakirodalomban felmerült annak a lehetősége, hogy a Vicai-ági II. Beled Csák nembeli Máté fia Máté familiárisa lett volna.²¹³ Azonban a Vicaiakról a 13. század elejét követően a század második feléből is csak olyan adatokkal rendelkezünk, amelyek szerint az ág tagjai továbbra is a király megbízható híveinek számítottak.

1262-ben IV. Béla sikeresen megvédte a Vicaiak széplaki vásárljogát a szomszédos Hegykő ellen.²¹⁴ 1284-ben újra széplaki vásártartásról tanúskodik egy oklevél.²¹⁵ Az 1270-es években több birtokadományban is részesült I. Beled fia II. Beled IV. László királytól. A 13. századi cseh–magyar–osztrák kapcsolatokat feldolgozó Rudolf Veronika szerint 1273 tavaszán II. Beled részt vett IV. László oldalán egy osztrák–morva támadás elhárításában a Bád vizénél (ma Badese, Ausztria) és a Sopron megyei Pata váránál,

²¹² Domonkos egyik fia, Miklós a Trencsén megyei Ugróc várnagya volt 1352 és 1381 között. – Engel: *Arch* 450. János fia, János 1365-ben udvari lovagként tűnt fel, 1370-ben a Veszprém megyei Somló és Tihany várnagyaként, 1375-ben a Pozsony megyei Borostyánkő castellanusaként, 1375–1376-ban pedig a somogyi ispáni tisztséget viselte. 1376–1379-ben varasdi ispán volt, mint ahogyan korábban apja is. Az 1380–1381-es évekből zalai, vasi és soproni ispánságáról tanúskodnak az oklevelek, amely terület ősi birtokaik helyszíne. Ezen kívül 1381–1382-ben unokatestvéréhez, Domonkos fia Miklóshoz hasonlóan trencsényi várnagy is volt. – Engel: *Arch* 484., 415., 444., 285., 176., 224., 236., 228., 181., 448.

²¹³ Kristó Gy.: A Csákok és a Kőszegiek harca, 335.

²¹⁴ Sopron I. 25–26., RA 1294. sz.

²¹⁵ UBB IV. 363., vö. Weisz Boglárka: Vásártartás az Árpád-korban. *Századok*, 141 (2007) 902.

amiért 1276-ban a Vicától és Beledtől közvetlenül délre elhelyezkedő Vas megyei Kecöl (*Kechul*) birtokot kapta a királytól.²¹⁶ Ez évben később Kecöl helyett a soproni várhoz tartozó Lózs (*Lous*), Lobló (*Lablu*) és Tard (*Tord*) nevű földekben részesült.²¹⁷ Ezen adománylevél *narratiója* említi, hogy Beled nemcsak IV. László, hanem V. István alatt is érdemeket szerzett, így véleményem szerint felvethető annak a lehetősége is, hogy Beled badesei vitézkedése inkább – Rudolf rekonstrukciójával ellentétben – II. Ottokár cseh király 1271. évi betöréséhez kapcsolható,²¹⁸ amelyben nem mellesleg Beled rokonai, az Ostfi-ági Jakab és III. Osl is részt vettek.²¹⁹ Rudolf maga is megfogalmazott némi kételyt azzal kapcsolatban, hogy a badesei események feltétlenül az 1273. évhez köthetők lennének, a Kecölt adományozó oklevél szerint ugyanis Beled a Sopron megyét támadó csehek ellen vitézkedett, az 1273. évi betörés pedig osztrák részről érkezett, és elsősorban Vas megyét, kisebb részben Győr és Zala megyét, valamint Szlavóniát érintette.²²⁰ Lózs birtoklásában egyébként 1291-ben III. András is megerősítette Beledet,²²¹ 1279-ben pedig egy balfi (*Wolf*) szőlőt is kapott az Osl nembeli előkelő, Lózstól nem messze északkeletre.²²² II. Beled egyik fia, László 1283-ban az Osl nemzetség törzsbirtokainak helyszínén viselt hivatalt, soproni ispánként fordul elő ekkor az oklevelekben.²²³

Kristó a balfi adomány kapcsán megjegyezte a 13. század végi Sopron megyét vizsgáló tanulmányában, hogy mivel Beled Csák nembeli Máté fia Mátétól kapta a szőlőt, valószínűleg a familiárisa lehetett a Csák nembeli főúrnak, akinek „érdekében állott az Osl nembeli Beled javainak növelése”.²²⁴ Máté azonban nádorként adta a szőlőt Belednek, az az évi soproni *generalis congregatio* alkalmával, amikor a Beled által gonosztevőnek kikiáltott Péter soproni polgárt kivégeztették: Beled Péter szőlőjét kapta meg, részben azért, mert az ő tanácsára ítélték el Pétert, részben pedig amúgy is tartozott már neki a szőlővel a kivégeztetett soproni polgár. Ezek alapján nem tartom megalapozott következtetésnek, hogy Beled Máté familiárisa lett volna. A fentebb vázolt okleveles adatok alapján azt állíthatjuk csak biztosra, hogy Beled az 1270-es években nem lehetett az akkor éppen Ottokárral szövetséges Kőszegiek embere, és elszórtan az 1280-as évekből, 1290-es évek elejéről is ez a tendencia látszik kibontakozni.

Az Anjou-kor elején a Vicaiak pályafutásáról kevés adat maradt fenn az oklevelekben. 1309-ben II. Beled fiai, Imre, János, III. Beled és László, illetve II. Beled már elhunyt Miklós nevű fiának utódja, János elcserélték a Vica környéki Szerdahely (*Zeredahel*), Beled (*Belud*) és Csapodcsalád (*Chapudchalad*) birtokokban meglévő részeit a Csor-

²¹⁶ Fejér CD VII/2. 50., RA 2748. sz.

²¹⁷ DL 90 905., Fejér CD VII/2. 57., RA 2753. sz.

²¹⁸ Az 1271. évi eseményekhez ld.: Rudolf V.: *Közép-Európa*, 264–268.

²¹⁹ Fejér CD V/1. 234., HO VI. 183., UBB I. 116., RA 2167. sz.

²²⁰ Rudolf V.: *Közép-Európa*, 291–293.

²²¹ Sopron I. 56.

²²² DL 86 851., HO V. 63–64., UBB II. 126., RP 195. sz.

²²³ Zsoldos: *Arch* 199.

²²⁴ Kristó Gy.: A Csákok és a Kőszegiek harca, 335.

naiakkal a Búdöskút melletti, közvetlenül az osztrák határnál fekvő²²⁵ Sefred (*Sefred*) birtokban meglévő részükért.²²⁶ Ugyancsak az 1309. évi csere Vicai-ágbeli szereplői voltak azok, akik két évvel korábban, 1307-ben visszaállították a csornai egyház szerzeteseit egy malom, egy házhely és azok jövedelmei birtokába,²²⁷ amelyeket feltehetőleg az interregnum során fennálló zűrzavaros viszonyok következtében veszítettek el ideiglenesen. 1322-ben III. Beled Sopron megye egyik szolgabírája volt,²²⁸ egy 1347. évi oklevél pedig arról tanúskodik, hogy a Vicaiak a Csornaiaknak zálogba adtak egy malmot.²²⁹ Rekonstruálható házassági kapcsolataik is arról árulkodnak, hogy Sopron megyei fekvőségeik közelében élők, az országos politikában nem részt vevő kisbirtokos családokkal házasodtak a 14. század első felében. II. Beled fia Imre két leányának tudjuk azonosítani a férjét az oklevelekből: Ilona házastársa Ebergőci István volt, Imre ismeretlen nevű leányának férje pedig Meggyes Jakab.²³⁰ Egy másik okleveles adatból – miszerint 1355-ben Ebergőci István Meggyes Jakabbal közösen adta zálogba egy nagymuzsaji birtokrészét – Meggyes Jakab birtokára is következtethetünk: a diploma Dági (*de Daag*) Meggyes Jakabként említi az Osl nembeli leány férjét,²³¹ Dág pedig a mai Ágfalvával azonosítható.²³² Dág egyébként 1278-ban még az Osl nemzetség Németi-ágának kezén volt, ekkor Dénes kapta királyi adományként.²³³

A Herbortyaiak

A Vicaiakhoz hasonlóan a Herbortyaiakról sem maradtak fenn olyan adatok, amelyek familiárisi függésről árulkodnának. Az alábbiakban kifejtendő összkép alapján a Herbortyaiakról a Vicaiaknál nagyobb valószínűséggel állítható, hogy az oligarchák korában nem kerültek be egyik oligarchacsalád *familiájába* sem. Megalapozottá teszi ezt a vélekedést az is, hogy a ránk maradt adatok nem hézagosan, hanem viszonylag sűrűn maradtak ránk I. Herbord és II. Herbord életéről.

A IV. Béla és V. István uralkodása alatt még megelőzött I. Herbord IV. László uralkodása során már folyamatosan, haláláig méltóságokat viselt. Udvari tisztségek betöltéséig is eljutott az 1272-ben viselt tolnai és baranyai ispáni címet²³⁴ követően: 1273–1274-ben lovászmester, 1274-ben asztalnokmester (emellett 1273–1275-ben baranyai ispán), 1277-

²²⁵ Vö. Csánki III. 628.

²²⁶ Sopron I. 70–71.

²²⁷ DL 1714., Fejér CD VIII/3. 649–650., UBB III. 198.

²²⁸ Sopron I. 121.

²²⁹ Sopron I. 193–194.

²³⁰ Vö. Engel: *Gen Osli* nem: 2. tábla: Vicai (Lócsi). Ebergőci Isvánhoz ld.: UBB IV. 201., Meggyes Jakabhoz ld.: Sopron I. 248.

²³¹ Sopron I. 244.

²³² Csánki III. 604.

²³³ DL 1040., ÁÚO IX. 223–225., RA 3005. sz. – Részletesen ld. A *Németiek* alfejezetben.

²³⁴ Zsoldos: *Arch* 132., 212.

ben lovászmester (és újra baranyai ispán) volt, 1279-ben pedig egy másik megye, Vas élére került ispánként.²³⁵

Felmerülhet annak a lehetősége is, hogy az 1279. évből ismert „H” mosoni ispán és lovászmester Herborddal azonosítható.²³⁶ Ebben az évben IV. László lecserélte azon tisztségviselőit, akik nem köteleződtek el mellette a pápai legátusként tevékenykedő Fülöp fermói püspökkel fennálló konfliktusában a kun törvények végrehajtását illetően. A lovászmesteri pozícióban Csák nembeli Pétert váltotta ez a bizonyos „H” lovászmester, bár Péter nem kegyvesztett lett, csak átkerült egy másik tisztségbe: az asztalnokmesteri címet kapta testvére, Csák nembeli István helyett. „H” helyére pedig elég rövid időt követően Péc nembeli Apor került a lovászmesteri tisztségben, míg a mosoni ispáni méltóságban Csák nembeli Péter követte.²³⁷

Farkas Csabával egyetértve úgy vélem, Herbord nem azért veszítette el a lovászmesteri és mosoni ispáni címét, mert kegyvesztetté vált volna, hanem mert ekkor hunyt el, egy 1280. évi oklevél legalábbis már *bone memorie*ként hivatkozik rá.²³⁸ Így az 1279. évi pozíciócserék is inkább csak Herbord hűségét bizonyítják, hiszen az előkelőknek azon megbízható körébe tartozott, akik a cserék alkalmával tisztségeket kaptak a királlyal szembekerülők helyett, és ezeket a pozíciókat ráadásul haláláig be is tölthette.

1279-ben IV. László még megerősítette I. Herbordot és fiát, II. Herbordot Percel birtokában, amiért mind neki, mind korábban IV. Bélának és V. Istvánnak szolgálatokat tett.²³⁹ Farkas felhívta a figyelmet arra, hogy I. Herbord az 1272 és 1279 közötti udvari méltóságviselőket tekintve viszonylag egyedi karrierrel rendelkezett: egy másik generáció tagja volt (azaz nem szolgált István hercegi vagy ifjabb királyi udvarában, és nem is köthető egyértelműen Istvánhoz IV. Béla egykori bizalmi embereként), valamint örökölt és szerzett birtokai, illetve ispánságai nem fedték egymást.²⁴⁰

Véleményem szerint összességében I. Herbord pályafutásából egy olyan királyhű főúr képe rajzolódik ki, aki sem a Csákok, sem a Kőszegiek vezetete főúri érdekszoportosuláshoz nem volt köthető, hiszen mindkét érdekszoportosulás tagjaival viselt közösen hivatalokat. Bizonyára IV. László hű bárójaként jutott folyamatosan tisztségekhez a király trónra kerülésétől haláláig. Farkas elképzelhetőnek tartja, hogy Herbord azért is kerülhetett a Csákokkal közösen a „kormányzatba”, mert leánya, Kata a Csák nemzetséghez házasodott be, sőt a Csákok a politikai játszmákban is felhasználhatták Herbordot.²⁴¹ IV. László uralmával kapcsolatban azonban felmerült az a meglátás Molnár Péter részéről, hogy nem beszélhetünk a király hatalmát tevőlegesen háttérbe szorító nagyúri „ko-

²³⁵ Zsoldos: *Arch.* 55., 57., 58., 132., 225.

²³⁶ Vö. még: Farkas Cs.: Osl nembeli Herbord, 42–43.

²³⁷ Minderre ld.: Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig: Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. *Történelmi Szemle*, 39 (1997) 1. 82–83.

²³⁸ Sopron I. 47.

²³⁹ DL 40 153., ÁÜO IX. 239–240., RA 3018. sz.

²⁴⁰ Farkas Cs.: Osl nembeli Herbord, 40.

²⁴¹ Uo. 42., 45.

alíciókról”.²⁴² Úgy vélem, I. Herbord pályafutása is ezt az elképzelést erősítheti. A Csákokhoz történő beházasodásnak két okból is kisebb jelentőséget tulajdonítok: egyrészt – mint ahogyan azt Farkas is megjegyezte – Herbord leánya 1258-ban már nem élt,²⁴³ így a korábbi rokonság ténye elhalványulhatott az 1270-es évekre, másrészt Kata férje a Csák nemzetségnek a Kisfaludi-ágához tartozó János volt,²⁴⁴ nem pedig a kormányzati tagokat elsősorban adó Trencsényi-ágból származott.

Herbord másik utóda leányán, Katán kívül fia, II. Herbord volt. Úgy gondolom, II. Herbord kapcsán is felvethető az a lehetőség, hogy a Kőszegiektől és a Csákoktól független főúr tudott maradni az 1280–1290-es években, az oligarchák megerősödésének időszakában is. II. Herbord többször is a mindenkori uralkodó pártfogásában tűnik fel ezekben az évtizedekben, nemegyszer nyíltan szembekerülve a Kőszegiekkal. Első ismert adatunk róla, hogy 1280-ban bizonyítja, a csornai egyháznak apjával együtt még annak életében adományt tettek kegyúrként.²⁴⁵ II. Herbord 1284-ben Borostyánkő ostromakor a Kőszegiek ellen harcolt a király oldalán, amikor egyébként fogságba is esett – atyafiával, Csornai Gergellyel és Agyagosi Péter fia Andrással együtt –, és csak huszonöt márkáért szabadult. II. Herbordnak el kellett zálogosítania a korábban apja által zálogba vett széplaki birtokrészeket atyafiainak, az Ostfi-ághoz tartozó III. Oslnak és Jakabnak, akik a zálogösszegeből ki tudták váltani a fogságba esett rokonaikat.²⁴⁶ Ez a nemzetségen belüli szolidaritásra, összefogásra is jó példát jelent, ami segíthetett megőrizni a Herbortyiaiak számára függetlenségüket. Farkas úgy véli, hogy II. Herbord a borostyánkői eseményekig IV. László kíséretéhez tartozhatott, de apja neve már nem volt elegendő ahhoz, hogy tisztségben is részesüljön, fogságba esése után pedig már nem került vissza a királyi udvarba.²⁴⁷ Úgy gondolom, annak a lehetősége is felvethető, hogy II. Herbord udvari pozíció nélkül is meg tudta őrizni függetlenségét az oligarchákkal szemben.

Kristó egy 1285. évi oklevél alapján – amely Kőszegi Miklós tanújaként említi II. Herbordot, illetve Agyagosi Péter fiait: Gergelyt, Andrást és Súr²⁴⁸ – azt rekonstruálta, hogy Borostyánkő ostroma után csatlakozniuk kellett az Osloknak a Kőszegiekhöz, ami „nyilván a megfélemlítés, a fogság eredménye”.²⁴⁹ Kristó Herbord és az Agyagosiak vélt csatlakozásának időpontjához, tehát 1285 környékéhez kötötte a Kőszegiek jelentősebb Sopron megyei térnyerését is.²⁵⁰ Az általa alapul vett oklevél azonban hamisít-

²⁴² Molnár Péter: *Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytana”. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege*. Bp., 2023. (Arpadiana XII.) 380.

²⁴³ HO V. 30.

²⁴⁴ Engel: *Gen Csák nem*: 4. tábla: Kisfaludi és Mihályi

²⁴⁵ Sopron I. 47. – Csornán és Erlényben egy-egy, Percelen, Beleden, Újfaluban, Horpácson, Ilmicen és Csáván két-két mansiót, Vica mellett pedig malmokat adományoztak.

²⁴⁶ DL 40 172., ÁkO 135., ÁÚO IV. 274., 275., 293–294., HO VI. 323–325., DPM 105. sz.

²⁴⁷ Farkas Cs.: Osl nembeli Herbord, 46.

²⁴⁸ ÁÚO IX. 428.

²⁴⁹ Kristó Gy.: A Csákok és a Kőszegiek harca, 336.

²⁵⁰ Uo.

vány,²⁵¹ így habár lehetnek benne hiteles elemek, azt nem tudjuk biztosra állítani, hogy a Herbortyaiak és a Kőszegiek kapcsolata vizsgálható a diploma alapján. Azt sem jelenthetjük ki, hogy II. Herbord a Kőszegiek familiárisa lett volna, és azt sem, hogy az 1280-as évek közepétől a Kőszegiekhez történő csatlakozás volt a legrealisabb lehetőség a Sopron megyében birtokos Osl nemzetségnek. Csornai Gergely esetében például azt láttuk, hogy 1287-ben is minden bizonnyal még a király oldalán volt, Höflányi János pedig a Nagymartoniak *familiájába* tartozott.

II. Herbord 1291-ben újra a király hű alattvalójaként tűnt fel: ekkor III. András megerősítette Percel soproni várföld birtokában, amiért részt vett a Habsburg Albert osztrák herceg elleni hadjáratban és várak visszavívásában.²⁵² 1297-ben III. András Kőszegi Miklós fiát, Jánost intette, hogy adja vissza a Moson megyei Ilmic (*Ilmeuch*) nevű birtokot II. Herbordnak, és kárpótolja az okozott károkért.²⁵³ A fekvőség sorsa egy 1363. évi ítéletlevélből követhető nyomon, amelyben egy 1299. évi oklevél átírása is szerepel, miszerint választott bírák segítségével II. Herbord és a vavári káptalan megosztottak Ilmicen.²⁵⁴ Ez azt jelenti, hogy Ilmic 1297 után, de még 1299 előtt bizonyára visszakertült Herbordhoz Kőszegi Miklós fiától, Jánostól az uralkodó támogatásával. Az ilmici eset a Kőszegiek által okozott károkról is beszámol, tehát megállapíthatjuk azt is, hogy Herbord nem tudta elkerülni az oligarchacsalád dűlőseit, de mivel a király támogatását kérte és kapta, feltehetően nem a Kőszegiek embere volt ekkor. Ezt erősítheti az is, hogy 1296-ban a Kőszegiek kezén lévő borsmonostori apátság dézsmahuszadát is lefoglalta.²⁵⁵ II. Herbord nem mellesleg a soproni polgárok fölött is hatalmaskodott,²⁵⁶ és több alkalommal károkat okozott Győr nembeli Óvári Konrád birtokain is.²⁵⁷ II. Herbordnak valószínűleg voltak saját familiárisai is: 1308-ban legalábbis II. Herbord és fia, István Gyalócai Both fia Istvánnak – talán mint familiárisuknak – adták a Sopron megyei Dicsk birtok felét.²⁵⁸ Dicsk és Gyalóka Gereblyénnel együtt – mint fentebb már említettem – egyébként pont az Osl nemzetséghez került vissza Both fia István halála után: 1319-ben Csornai Lőrinc kapta meg a fekvőségek egyik részét, a diploma pedig megjegyezte Both fia István hűtlenségét is.²⁵⁹ Istvánnak az 1310-es évek második felében, a Kőszegiek lázadásai alkalmával nyílt lehetősége a hűtlenségre, ami szintén azt jelentheti, hogy korábbi uraival, a Herbortyaiakkal együtt ezt megelőzően, legalábbis a neki szóló adomány idején, 1308-ban még a király oldalán álló, hűséges kisbirtokos lehetett. A birtokok másik felét nem mellesleg Csornai Lőrinc mellett egy bizonyos Miklós prépost és György kapták meg, akik örökölt birtokaikként hivatkoztak a fekvőségekre. Ennek nyo-

²⁵¹ Szentpétery I.: *A borsmonostori apátság*, 40–47., vö. még: Zsoldos A.: Sopron város és megye, 209.

²⁵² DL 40 207., ÁÚO X. 19., RA 3764. sz., Rudolf V.: *Közép-Európa*, 686.

²⁵³ ÁÚO V. 29., RA 4134. sz., 4135. sz.

²⁵⁴ DL 41 542., Sopron I. 338–351.

²⁵⁵ DL 22 476., Fejér CD VII/2. 79., MES II. 426.

²⁵⁶ ÁÚO IV. 381.

²⁵⁷ Például: ÁÚO XII. 696.

²⁵⁸ DL 40 314., Sopron I. 69., AOkt. II. 424. sz.

²⁵⁹ Sopron I. 95–96.

mán Pór felvetette, hogy István mellett ők is II. Herbord fiai lehettek,²⁶⁰ azonban inkább a Zemenyei-ág tagjairól lehet szó a családfa alapján.

Összegzés

Az Osl nemzetség első ismert generációjának tagjai, azaz I. Osl fiai között már a 13. század elején találunk olyan, pályafutásukat az udvarban indító, érdemeikért birtokadományokban részesülő nemzetségtagokat, akik között voltak országos vagy udvari tisztséget viselők, illetve megyésispánok II. András vagy Béla herceg embereként (Benedek váradi püspök 1231–1243 között, majd győri püspök 1243–1244-ben; I. Beled, a Vicaiak és a Höflányiak őse Béla erdélyi hercegi tárnokmestere 1233-ban; II. Osl, az Ostfiak őse soproni ispán 1235-ben, szörényi bán 1240-ben, tárnokmester és pozsonyi ispán 1246-ban). IV. Béla alatt viselt tisztséget ugyanebből a generációból Miklós (1238–1239-ben győri ispán), valamint Béla köreihez köthető az udvarban vele nevelkedő I. Herbord is, a Herbortyai-ág őse, aki azonban a később trónra kerülő Bélától nem kapott pozíciókat, csak később, IV. Lászlótól részesült udvari méltóságokban (1273–1274-ben lovászmester, 1274-ben asztalnokmester, 1277-ben újra lovászmester) és megyésispánságokban (1272-ben tolnai és baranyai ispán, 1277-ben baranyai ispán, 1279-ben vasi ispán). Vica László is IV. Lászlótól kapott ispáni címet 1283-ban, ráadásul az Oslok magánbirtokainak fő helyszínén, Sopron megyében. IV. László idején több nemzetségtag is harcolt 1284-ben Borostyánkőnél a Kőszegiek ellen, ekkor tehát még nem volt jellemző a *genus* tagjai körében, hogy az oligarchacsaládot szolgálták volna. Csornai Gergely pedig még ezután három évvel is a király *parvulus*aként tűnt fel egy oklevélben.

I. Osl fiaihoz fűződik a *genus* első birtokosztálya, amelyre Miklós győri ispán halála után, 1250 körül került sor: a még csak Sopron megyei birtokokat említő divízió az Engel szerint csak 1340 tájékától elterjedt telekosztály egy korai megjelenésének tekinthető, és a családképződési folyamatok elindulását is ehhez köthetjük a nemzetségben. Egy másik birtokosztály a Csornai-ágon belül zajlott le 1264-ben: II. Tamás egy Zala megyei birtokot, testvére, Imre pedig Sopron megyei fekvőségeket és egy Somogy megyei birtokot kapott. Első ízben itt lehetünk tanúi annak, hogy a nemzetségnek Zala megyében is voltak fekvőségei, ami azért is fontos, mert ez a megye az egyik fő színtere volt a sikeresebb nemzetségtagok későbbi karrierépítésének (elsősorban az 1321–1323 közötti zalai ispán Csornai Lőrincének) legszűkebb pátriájukon, Sopron megyén kívül. Soproni fekvőségeiket leszámítva az Oslok kismértékben birtokoltak a közeli nyugat-dunántúli megyékben is (Moson, Győr, Vas, Zala, Somogy megye). Vas megyében főképp az Ostfiak bírtak fekvőségeket, ami hozzájárult ahhoz is, hogy rövidebb időre a Kőszegiek érdekszférájába kerültek. Az Oslok az ország néhány távolabbi pontján is szereztek birtokokat: Bihar megyében a Keserői-ágnak volt pár fekvősége, Pilis megyében pedig a Németiek bírták Aszófót, amíg hűtlenség miatt

²⁶⁰ Pór A.: Osl nemzetség, 174.

el nem veszítették 1318-ban. Említésre méltó, hogy hiába sikerült törzsbirtokaiktól távol, az ország közepén is fekvőséghez jutniuk, ami akár a Kőszegiektől való függetlenséget is garantálhatta volna, ez az összefüggés nem tűnik igazolhatónak: I. Károly épp az oligarchacsáládhoz történő csatlakozás miatt fosztotta meg őket a Pilis megyei birtoktól, tehát vélhetően a helyi, Sopron megyei kereteket nem lépte át pályafutásuk a távolabbi birtoklás ellenére sem. Karrierépítés szempontjából is jelentős, nagyobb színtere volt az Oslok birtokszerzéseinek a Drávántúl: Körös megyében a Herbortyaiak már a 13. század közepén birtokoltak, Varasd megyében pedig 1327 után a Csornaiak és az Ostfiak vetették meg a lábukat, akik többször a megye ispáni címét is viselték.

Összességében több olyan ága is volt a nemzetségnek, amely a helyi, Sopron megyei keretek között maradt meg: ide sorolhatók az Agyagosiak, Németiek, Belediek és Zemenyeiek. A többi ág tagjai között találunk nagyobb karriert befutó Osl nembelieket, de a Vicai-, Höflányi- és Herbortyai-ágak fokozatosan kiszorultak az országos politikából, pedig közülük az oligarchia korszaka előtt még II. András, majd IV. Béla belső köreihez tartozó nemzetségtagok kerültek ki. Ezt különösen jól szimbolizálja a Höflányiak esete: a 14. század közepén némely tagjuk mindössze megyei karriert épített ki, azt is a nemzetségből addigra kimagasló Csornai-ág (akkor már Kanizsaiak) embereiként tették. A Csornaiak mellett az Ostfiak emelkedtek még ki, főképp a 14. század első felében.

A Sopron megyei érdekeltségeket a helyi házasságokkal is lehetett mélyíteni: számos esetben láthatunk arra példát, hogy a nemzetség egyes tagjai környékbeli kisbirtokos családokkal házasodtak (az Agyagosiak részéről említhető az Örsi Miskával és a Nádasdi Perluppal kötött házasság, a Vicaiak részéről pedig a Dági Meggyes Jakabbal és az Ebergőci Istvánnal kötött frigy). Emellett a sikeresebb, gazdagabb ágak tagjai között voltak olyanok, akik országos jelentőséggel bíró, akár udvari kapcsolatokra visszavezethető házassági kapcsolatokat kötöttek, ám sokszor ezek az esetek is kecsgettettek helyi birtokszerzési lehetőségekkel (Csornai Lőrinc és Ostfi III. Osl felesége Nagymartoni leány volt, az Ostfiak pedig a Hahót és a Pápa nemzetségekbe is beházasodtak, de az oligarchia kora előtről említhető egy Zemenyei leány és Locsmándi Frankó házassága, valamint Herbortyai Kata és Csák nembeli Kisfaludi János frigye is).

A Sopron megye hatalmi viszonyait tagláló korábbi tanulmányokhoz képest az ágankénti elemzés árnyaltabb képhez vezetett az Osl nemzetség társadalmi helyzetéről. Az Osl nemzetség vizsgálata rávilágított arra, milyen egyéb karriert futhattak be a nemzetség tagjai azon a lehetőségen felül, hogy a Sopron megyére is kiterjedő tartományt kiépítő Kőszegiek *familiájá*hoz csatlakozhattak. Arra vonatkozóan nem rendelkezünk példával, hogy egy ág egy adott intervallumban megosztotta volna a lojalitását, azonban az nem ritka, hogy a különböző ágak mást-mást szolgáltak egy adott időszakaszban. Ennek ellenére több esetben megfigyelhettük, hogy voltak nemzetségi szolidaritásra példák a tágabb atyafiságban is.

Az Osl nembeliek nemcsak a Kőszegiek, hanem más családok familiárisai is lehettek: a Höflányi-ágból arra láthattunk példát, hogy János 1287-ben Nagymartoni Simon és Mihály embere volt. A Höflányiak ezt követően csak 1327-ben tűntek fel legközelebb a forrásokban: akkor épp egy család oldalán sem álltak, a Kőszegiek ellen tanúskodtak. 1287 és 1327

közötti szolgálatokról nem tudunk biztosat mondani, maradhattak akár a Nagymartoniak familiárisai, de ideiglenesen a Kőszegiekhez is csatlakozhattak. A Nagymartoniakon kívül a Csákok emberei is lehettek az Osl nembeliek: az 1270-es évek végén Agyagosi Súr és Németi Dénes Csák nembeli Máté fia Máté familiárisaként tűntek fel. Az Oslók Csákokhoz történő csatlakozása Zsoldos szerint nem alkalmas a Csákok és Kőszegiek Sopron megyei vetélkedésének alátámasztására, hiszen amiatt is lehettek Máté emberei bizonyos nemzetségtagok, mert a soproni ispán szolgálata – aki nemegyszer épp egy-egy Csák nembeli főúr volt a korszakban – vonzó karrierlehetőségnek tűnt a megyebeli előkelők számára.²⁶¹ Nem mellesleg az egész korszakból csak az 1270-es évek végéről mutatható ki, hogy egyáltalán néhány Osl nembeli a Csákok familiárisa volt. A Zemenyeiekről cáfoltam, hogy Csák nembeli Máté fia Máté familiárisai lettek volna. A kezdetben Csák-familiáris Agyagosiaknak 1281-ben néhány birtokukat feldúlták a Kőszegiek, akik később zálogosítás révén meg is szereztek ezeket. Nem tudjuk biztosra, hogy az Agyagosiak ezután csatlakoztak-e a Kőszegiekhez, de az bizonyos, hogy több adat alapján is egy kevésbé tehetős ágról beszélhetünk, akik – több más ághoz hasonlóan – kapcsolatban álltak a Nagymartoniakkal is az 1310-es években. A korábbi szakirodalom által hangsúlyozott Csák- és Kőszegi-familiaritáson kívül tehát az Osl nembeliek számára – az egyébként a korszak nagy részében Kőszegi-familiáris – Nagymartoniakkal való kapcsolat is megkerülhetetlen volt, ami a Sopron megyei szomszédos birtokláson felül akár a 13. század eleji közös udvari kapcsolatrendszerre is visszavezethető.

Több másik ág tagjait az úgynevezett oldalváltók közé sorolhatjuk, azaz pályafutásuk során átálltak egy oligarcha szolgálatából a mindenkori királyhoz. Az 1270-es években a Csák nembeli Máté fia Máté *familiájához* csatlakozó Németi Dénes fiai legkésőbb 1318-ra a Kőszegiek emberei lettek, ami a – több birtokuktól megváló – Németiek társadalmi helyzetét, anyagi lehetőségeit tekintve akár már jóval korábban is megtörténhetett. Néhány halvány nyoma van a Nagymartoniakkal ápoltt kapcsolatuknak is, ami közvetve szintén elősegíthette, hogy a Németiek a Kőszegiek érdekszférájába kerüljenek. Később azonban I. Károly táborához csatlakoztak, 1327-ben már nem álltak a Kőszegiekkel egy oldalon. A Csornaiak közül Gergely az 1280-as években több ízben is a király oldalán tűnt fel, míg öccse, Lőrinc, bár pályafutása elején a Kőszegiek embere és többször a várnagya is volt, legkésőbb 1319-re, de talán már 1316/1317 körül csatlakozott I. Károlyhoz. Ahhoz bizonyára nem voltak meg az erőforrásai, hogy ennél korábban áttérjen a király hűségére, annyira azonban tudott önálló politikát folytatni, hogy az 1310-es évek második felében függetlenedjen a királlyal szembekerülő oligarchacsáladtól, sőt a Kőszegi-felkelések leverésében is több alkalommal részt vett. Ehhez vélhetően hozzásegítette egyrészt több megyére kiterjedő birtokhálózata (Zala megyei erőforrásait például az ottani Kőszegi-ellenes harcok során is fel tudta használni), másrészt kapcsolatrendszere is, ugyanis felesége Nagymartoni leány volt. Szintén az oldalváltók közé sorolhatók az Ostfiak, akik már III. András alatt, valószínűleg 1296 körül átálltak a király oldalára a Kőszegiekéről. Az

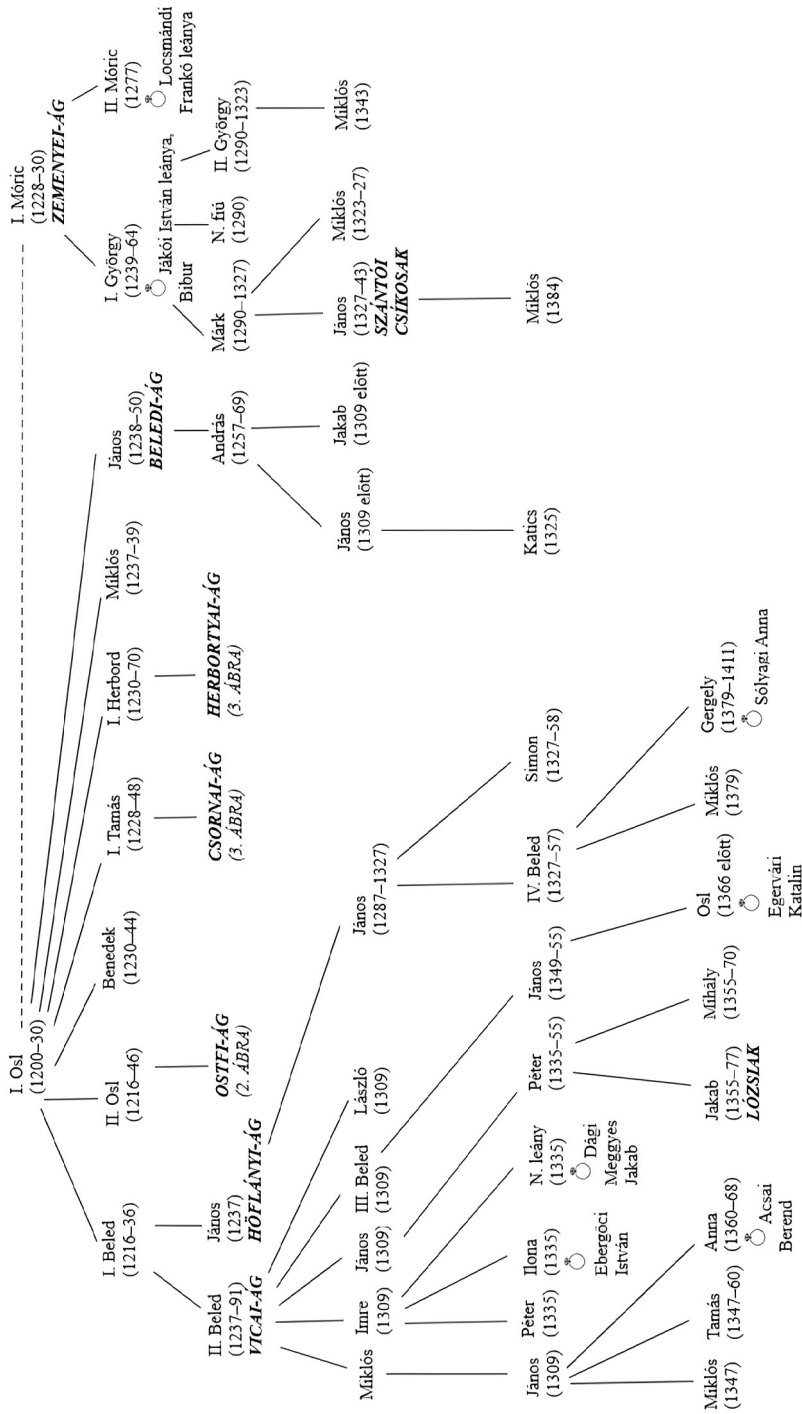
²⁶¹ Zsoldos A.: Sopron város és megye, 208.

oldalváltás előtt a Kőszegiekhez való betagozódást az is előmozdíthatta, hogy az Ostfiak birtokszerzési súlypontja áttevődött az oligarchacsalád centrális területének számító Vas megyére. Az Ostfiak oldalváltását a mindenkori király pártfogásán felül az is motiválhatta akár, hogy dűlást szenvedtek a Kőszegiektől, de kapcsolatrendszerük is elősegíthette az átállást. Kristó több, jelen kutatás segítségével árnyalható megállapítást is tett az oldalváltás jelensége kapcsán. Egyrészt egy hamis oklevél alapján még úgy vélte, hogy az Oslo 1285 tájékán csatlakoztak a Kőszegiekhez. A részletesebb elemzésből viszont az rajzolódik ki, hogy a Kőszegiekhez történő betagozódás időpontja ennél jóval tágabb intervallumra tehető (a Németiek például csak 1318-ban tűntek fel velük egy oldalon), nem minden ágra jellemző, és több esetben nem is volt hosszú életű. Másrészt Kristó azt is rögzítette, hogy az 1310-es évek második felében álltak az Oslo a király mellé, és úgy értékelte a Sopron megyei hatalmi viszonyokat, hogy „a Csákok és a Kőszegiek harcát a király nyerte meg és az Oslo (a Kanizsaiak), akik szeniorjaikkal együtt nem hulltak legyőzöttként a porba, hanem a királlyal szövetségben győztek szeniorjaik felett, hogy azután káprázatos magasságokba törjön csillaguk.”²⁶² Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az Osl nemzetség egyes tagjainak oldalváltása nem köthető ennyire egységes időponthoz, és nem is minden ág érte el azt a társadalmi szintet, amely ezt az átállást egyáltalán lehetővé tette. Szembetűnő az is, hogy a Csornaiak későbbi oldalváltása az Ostfiakhoz képest nem érintette hátrányosan karrierépítésüket az oligarchák legyőzése utáni időszakban: az 1310-es évek második felében történő oldalváltás hasonló pályafutásokhoz vezethetett el I. Károly uralmának második felében, mint az 1290-es évek közepén történő átállás. Ezen a ponton érdemes egy pillantást vetni más nemzetségekre, és felhívni a figyelmet arra az eshetőségre is, hogy az sem feltétlenül a „legyőzöttként történő porba hullással” járt, hogyha egy-egy előkelő egy oligarcha *familiájában* maradt I. Károly uralkodása alatt is. Ez ugyanúgy elvezethetett felemelkedési lehetőségekhez, udvari kapcsolatokhoz (például Türje nembeli Szentgróti II. Fülöp esetében).²⁶³

Felvethető annak a lehetősége is, hogy a Vicaiak és a Herbortyaiak függetlenek maradtak a familiárisi szolgálattól a korszakban. Ez főképp a Herbortyaiakról valószínűsíthető különösképpen, a Vicaiakról ugyanis – bár Csák-familiaritásuk cáfolható volt – hosszú időn át csak szórványos adatokkal rendelkezünk. A Herbortyaiak közül I. Herbord az elemzés alapján nem kötődött egyik főúri érdekcsoportosuláshoz sem, fiának, II. Herbordnak a pályafutásában pedig számos olyan momentum található, amely egy tisztséget nem viselő, de a király pártfogásának köszönhetően mégis a Kőszegiektől független előkelő képét rajzolja ki. Olyan hiteles okleveles adat pedig nem maradt fenn, amely II. Herbordot akár a Kőszegiek, akár mások familiárisaként említene, ellenben az oligarchacsaláddal szembeni hatalmaskodásáról tanúskodik egy diploma.

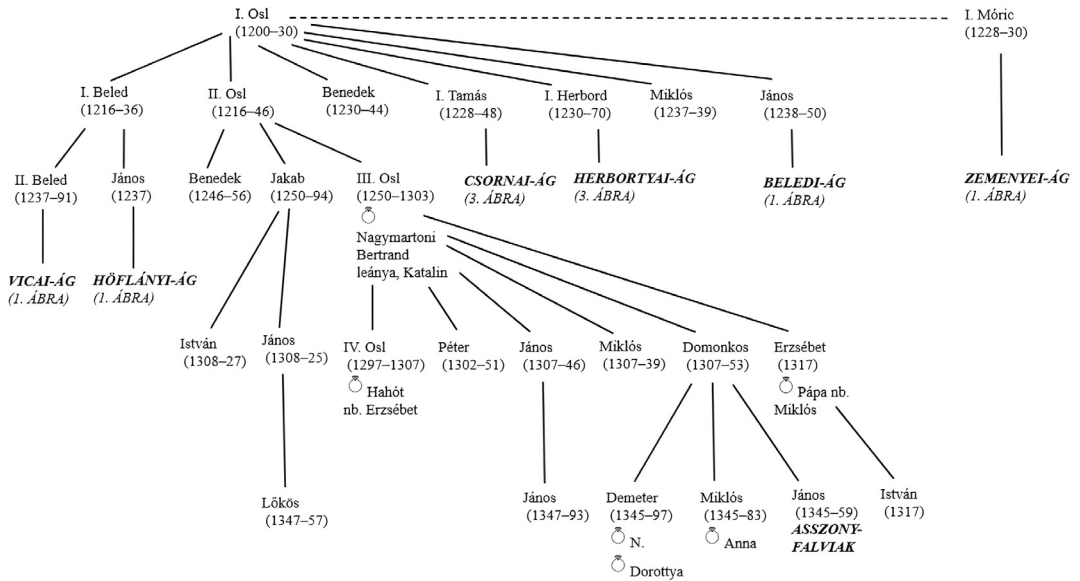
²⁶² Kristó Gy.: A Csákok és a Kőszegiek harca, 339.

²⁶³ Varga Virág: A Türje nembeli Szentgrótiak a 13. században és a 14. század első felében. In: Hunyadi Sándor – Illés Kornél András – Varga Virág – Vas Máté (szerk.): *Micae mediaevales XIII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Bp., 2024. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 20.) 136–137.

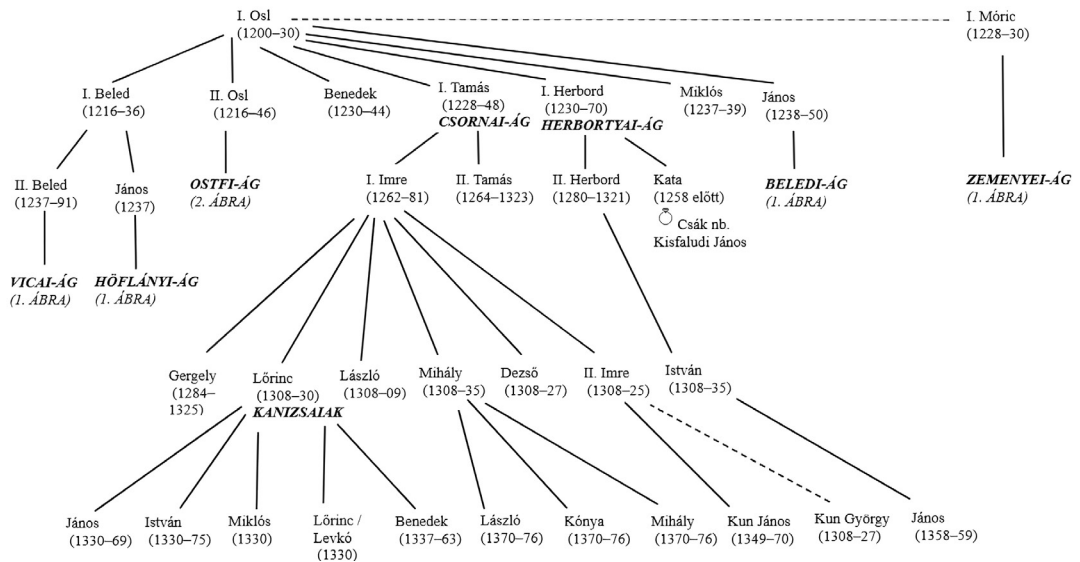

1. ábra: A Vicai-, Beledi- és Zemenyei-ág családfája a 13. században és a 14. század elején
(Megjegyzés: a Zemenyei-ágban I. Györgynek II. György és Márton kívül legalább egy ismeretlen nevű fia volt, vö. DL 47 83.o.)

AZ OSL NEMZETSÉG TÁRSADALMI HELYZETE AZ OLIGARCHÁK KORÁBAN

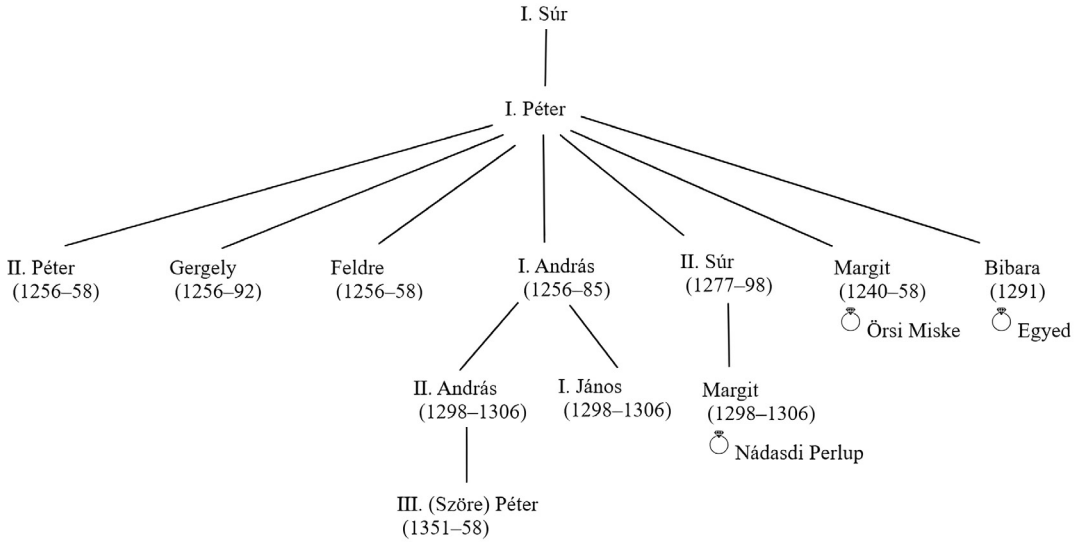

2. ábra: Az Ostfi-ág családfája a 13. században és a 14. század elején

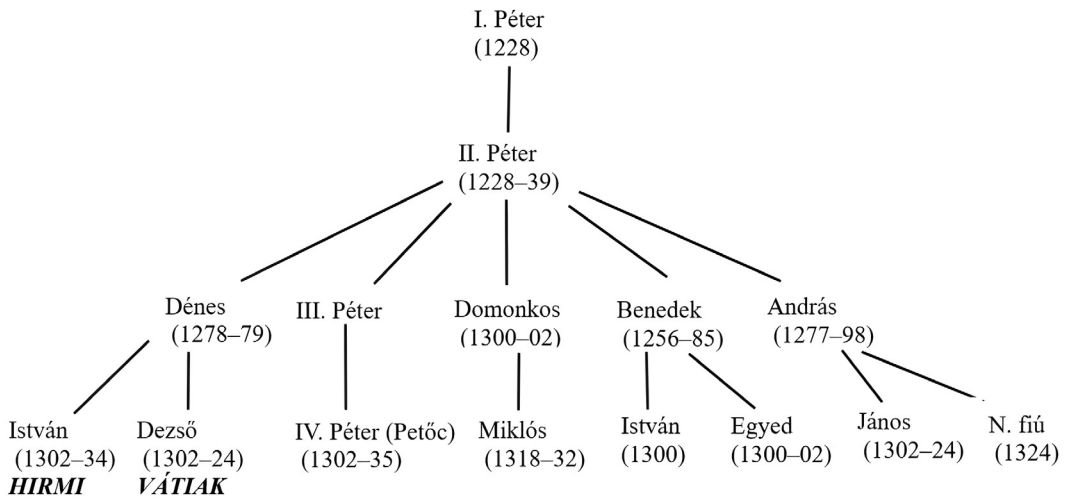

3. ábra: A Csornai- és a Herbortyai-ág családfája a 13. században és a 14. század elején

VARGA VIRÁG

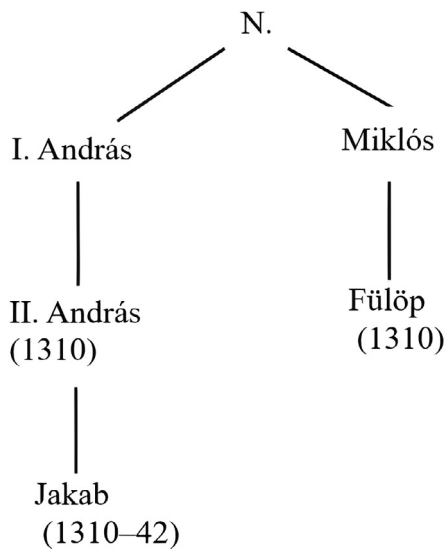

4. ábra: Az Agyagosi-ág családfája a 13. században és a 14. század elején

5. ábra: A Németi-ág családfája a 13. században és a 14. század elején

(Megjegyzés: Andrásnak Jánoson kívül legalább egy ismeretlen nevű fia volt, de akár több is lehetett, vö. Sopron I. 98–99.)

6. ábra: A Keserői-ág családfája a 13. században és a 14. század elején

7. ábra: Töredékek az Osl nemzetség családfájáról

THE SOCIAL STATUS OF THE OSL KINDRED IN THE PERIOD OF THE OLIGARCHS

In this paper, I examine the Osl kindred—a noble kindred that mainly held estates in Sopron County—on the basis of charters, focusing on the period of the oligarchy (from about 1260 to 1323). My main question is what was the social status of the different branches of the Osl kindred during this period: what were the main career paths of the most prominent members of the kindred?

Firstly, the members of the Osl kindred may have been *familia* members not only of the oligarchic Kőszegi family of the Héder kindred which built up a province that included Sopron County, but also of other families and kindreds. In 1287, we have an example of János Höflányi of the Osl kindred being a *familia* member of Simon and Mihály Nagymartoni. In addition, the members of the Osl kindred may also have been *familia* members of the Csák kindred: in the late 1270s, Súr Agyagosi and Dénes Némethi appeared as *familia* members of Máté, son of Máté of the Csák kindred. Secondly, other branches moved from the service of an oligarch to the service of the king. By 1318 at the latest, the sons of Dénes Némethi had become the *familia* members of the Kőszegi family, but later they joined King Charles I's side: in 1327 they were no longer on the same side as the Kőszegi family. As for the Csornai branch of the Osl kindred, Gergely appeared on the side of the king several times in the 1280s, while his brother Lőrinc—although he was a *familia* member of the Kőszegi family and more than once their *castellanus* at the beginning of his career—joined King Charles I by 1319 at the latest. The Ostfi branch of the Osl kindred switched to the king's side from the Kőszegi family relatively early, in the second half of the 1290s, probably around 1296. Thirdly, in connection with the Vicai and Herbortyai branch, the possibility can be raised that they remained independent of the service of other families or kindreds during this period.

Furthermore, at the beginning of the paper I briefly summarise the history of the Osl kindred in the first half of the thirteenth century. I also present the family trees on the basis of the sources compared to the family trees published in previous literature. I analyse the Osl kindred's estate acquisition, political offices and marriage strategies. The study also provides a more nuanced picture of the power relations of Sopron County during the period of the oligarchs.

Keywords: Osl kindred, Sopron County, oligarchy, thirteenth century, genealogy, Nagymartoni family, Kőszegi family, social history

ALEXANDRU MIHAI POP

A Golden Age of Opportunity?

SOCIAL ADVANCEMENT STRATEGIES OF THE BAIÁ MARE RULING ELITE IN THE 15TH CENTURY

Introduction

IN MEDIEVAL HUNGARY, mining was a closely supervised activity by the royalty given the significant revenue generated from extracting and processing precious metals. To enhance the efficiency and profitability of this activity, monarchs promoted the rapid urban development of mining settlements, gave them privileges and increased the number of chambers, the institutions of control. Baia Mare (Nagybánya, Neustadt) known as *Rivulus Dominarum* during the Middle Ages benefited greatly from these policies, emerging as an urban center located at the base of the Gutin Mountains, rich in gold and silver. While the legal aspects of mining towns are well-researched, less is known about the social dynamics and how the ruling elite benefited from mining activities. In this respect, this study aims to analyze the composition of the Baia Mare ruling elite during the fifteenth century and to evaluate the strategies of social advancement they adopted, particularly their involvement in the mining sphere to get a higher social status. The focus of the argument will be on the social aspects of the town council rather than on the legal framework of the governing body.

Unlike the other urban centers of medieval Hungary, there are no meeting protocols or municipal elections records available for Baia Mare where members of the ruling elite are systematically recorded, and it is not sure whether such records were prepared at all. Such documents are preserved only from the late 1560s. Therefore, I used a wide range of sources such as privileged diplomas, last wills, correspondence, donations, lawsuits, guild statutes, and university records that name individuals in leading roles.

In order to reconstruct the composition of the ruling elite as much as possible, I used the tools of archontology.¹ In doing so, I collected the individuals named judge (*iudex*) or juror (*iuratus*) and ordered them chronologically. For these individuals who constantly appear in the documents, I used the tools of prosopography to reconstruct their political careers.²

¹ For the methodology of studying royal officials, please consult István Kádas – Boglárka Weisz: Archontology and Prosopography of Financial Administration in Medieval Hungary. *Medieval Prosopography*, 35 (2020) 99–118. The fundamentals of archontology are presented in Engel: *Arch*.

² For a thorough understanding of the modern principles of prosopography, please consult Lawrence Stone: Prosopography. *Daedalus*, 100 (1971) 1. 46–79.

The study of the urban elite is a relatively new line of research that aims to answer questions about how the members of the town's leadership acquired and exercised political power. The concept of urban elite was developed within sociological studies and has been adopted by historians as a more relevant term rather than the anachronistic patriciate. The elites, in this case, refer to the group at the top of the urban hierarchy who acquired decision-making power within their community.³

To evaluate the criteria of social mobility I used the concepts of economic, social and cultural capital, developed by Pierre Bourdieu. By economic capital, I mean accumulated wealth; by social capital, social relationships; and by cultural capital, knowledge and skills acquired either locally or at a university.⁴ As for understanding the movement of individuals within a territory, the concept of geographical mobility is the most appropriate. However, it is important to distinguish between simple mobility, which applies to those who travel for studies or work, and migration, which involves temporary settlement and often the loss of contact with the place of origin.⁵

Social composition of the urban council

For the fifteenth century, we know the composition of the entire town council only from two documents issued more than seventy years apart (Table 1). The first document dated 1408 is the confirmation of the will of a wealthy citizen⁶ and the second was issued in 1480 and is the furriers' guild regulations.⁷ However, from these documents, we can draw some conclusions about the changes at the level of the town council over two generations, namely the political rise of wealthy craftsmen and merchants.

For Transylvania, the province bordering Baia Mare, Konrad Gündisch talks about the phenomenon of the gradual replacement of the old land-owning elite called *geréb* or *Gräff* with a new 'entrepreneurial' group interested in trade sometime during the fourteenth and fifteenth centuries.⁸ According to Gyula Schönherr, the Baia Mare mining families trace their origins to the German settlers who inhabited the Hornád (Hernád) valley. He reached this conclusion after an onomastic analysis of the names of individu-

³ Elizabeth Crouzet-Pavan: Les élites urbaines: aperçus problematique (France, Angleterre, Italie). In: Claude Gauvard (ed.): *Les élites urbaines au Moyen Âge*. Rome, 1997. 11–12.

⁴ Pierre Bourdieu: The forms of capital. In: John G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, 1986. 241–242.

⁵ Jacques Dupâquier: Sédentarité et mobilité dans l'ancienne société rurale. Enracinement et ouverture: faut-il vraiment choisir? *Histoire & Sociétés Rurales*, 18 (2002) 2. 122., 129–133.

⁶ Fejér CD X/4. 711–713.

⁷ Costin Feneșan: Statutul din 1480 al breslei blănarilor și cojocarilor din Baia Mare. *Revista Arhivelor*, LXVII, LII (1990) 4. 396–404. Arhivele Naționale ale României – Maramureș (hereinafter: ANR), Fond Primăria orașului Baia-Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 16.

⁸ Konrad Gündisch: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. Köln–Weimar–Wien, 1993. 233–234.

als who were part of the local elite. Their settlement was facilitated by the king after important gold resources were found in the Gutin Mountains area.⁹

The integration of merchants and craftsmen within the elites coincided with the expansion of trade and the overall growth of the urban population. Only those artisans who were wealthy enough to support themselves by their investments or who delegated their work to their offspring were physically able to participate in the decision-making process.¹⁰ The ruling elite of Baia Mare increasingly included guild members during the fifteenth century and this trend is noticeable in the names of individuals holding public office. Craft activity in the mining town was rather modest, with at least three guilds involved in municipal government mentioned in historical sources: tailors, furriers, and butchers.

The involvement of goldsmiths in local governance is not surprising, considering the economic background of Baia Mare. We can identify at least two reasons why goldsmiths achieved a high social status. They accumulated wealth by meeting society's demand for luxury goods and participating in the processing activities associated with the mining and monetary chamber. Craftsmen were valued for their skills and their creations were appreciated for the quality of the materials as well as their artistic value.¹¹ Commissions from the goldsmiths of Baia Mare came from prominent political and ecclesiastical figures of the kingdom, including King Matthias Corvinus (1458–1490) and Archbishop Hippolytus of Esztergom (1487–1497).¹²

The textile craftsmen acquired a prestige status and political influence in the towns due to the daily needs they fulfilled in society. The tailors had been organized into a guild since the early fifteenth century. In 1402, they complained to Đurađ Branković (1427–1456) about the competition posed by unlicensed craftsmen. Although the town's owner then granted them protection, the issue persisted as the tailors sought the same help from King Matthias in 1469.¹³ The furriers got their guild officially recognized by Matthias Corvinus in 1480 after numerous petitions to operate freely and without any foreign competition. A member of the newly formed guild, Antonius Pellifex (Latin for leathersmith) was noted as a councilor that year, highlighting their direct involvement in the process.¹⁴

Alongside textile crafts, the food guilds gained significant importance within the community, as food supply was a pressing issue for the mining town. Butchers appeared as a guild during the reign of Vladislaus II Jagiello (1490–1516), with their organization likely occurring already during the rule of Matthias Corvinus. They began to exert

⁹ Gyula Schönherr: Nagybánya monográfiája, III. fejezet. A városi élet kialakulása. In: Győző Morvay (ed.): *Schönherr Gyula dr. emlékezete*. Budapest, 1910. 377–379., 389., 403.

¹⁰ Ágnes Flóra: *The Matter of Honour: The Leading Urban Elite in Sixteenth Century Transylvania*. Turnhout, 2009. 186.

¹¹ Ștefan Pascu: *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*. Cluj, 1954. 200–201.

¹² Ioan I. Pintilie: Meșteșugurile și breslele. In: Mitrofan Boca (ed.): *Monografia municipiului Baia Mare vol. I*. Baia Mare, 1972. 312–313.

¹³ Lajos Szádeczky: Nagybánya régi iparáról és czéheiről. *Századok*, 23 (1889) 677–678.

¹⁴ Feneșan, C.: Statutul din 1480, 396–404.

considerable political influence from the beginning of the sixteenth century onwards, despite the ethnic conflicts between the Hungarian craftsmen and their German counterparts that erupted in 1506.¹⁵

Among the members of the guilds, there were other wealthy craftsmen in the town leadership whose association was uncertain. Among them are locksmiths as Adam Antonius Lakatos (Hungarian for locksmith) in 1464 and blacksmiths, Valentinus Kowach (Hungarian for blacksmith) in 1505. In addition to craftsmen, merchants who obtained a significant economic status also participated in decision-making activities as it happened in 1480 with Petrus Institor (Latin for merchant or trader). Given the presence of Ulrich Notarius in the council, it is assumed that at the beginning of the fifteenth century, one of the jurors also held the position of notary.¹⁶ Ágnes Flóra suggests that the involvement of notaries as councilors is proportional to the volume of written literature produced in the town. This office defined its duties with the establishment of urban chanceries from the mid-fourteenth century. The notary became a permanent employee, hired to issue domestic documents as well as for legal counseling. Although no longer a council member *per se*, the notary retains his privileged status among other members of the ruling elite.¹⁷

For the mining towns whose urban status was acquired during the fourteenth century, Katalin Szende showed that the development of municipal literature happened fast. It was the king's desire for these newly founded mining towns to become fully operational in a small amount of time. The process happened as follows: first, the king granted the town autonomy and a legal operating framework through the diploma of privileges. Next, the town obtained the authentication seal for its domestic written documents. As the volume of municipal literature grew, local chanceries were established. This was followed by the compilation of municipal books, and finally, the creation of municipal archives, a level of development reached by only a few towns. Notaries played a key role in the professionalization of municipal literacy: with their legal and accounting expertise, they assisted the town officials at the royal court and were also involved in the local institutions of the royal treasury.¹⁸

¹⁵ Szádeczky, L.: Nagybánya régi iparáról, 684.

¹⁶ Aurel S. Feștilă: Organizarea și structura organelor de conducere ale orașului – organizarea administrativă. In: Boca, M. (ed.): *Monografia*, 205.

¹⁷ Ágnes Flóra: "Laborem circumspecti domini notarii": Town Notaries in Early Modern Transylvania. In: Marco Mostert – Anna Adamska (eds.): *Writing and the administration of medieval towns. Medieval Urban Literacy I*. Turnhout, 2015. 315–317.

¹⁸ Katalin Szende: The Mine is Mine! The Visual Assertion of Royal Authority in the Mining Towns of the Medieval Kingdom of Hungary. In: Carmen Florea – Greta-Monica Miron (eds.): *Istoria ca interogație. Mariei Craciun, la o aniversare*. Cluj-Napoca, 2020. 234–236, 242–243.

Building a long-standing career

A look at my archontological list reveals that in Baia Mare there were some prestigious families that shared their power by having their members in high positions in the urban council. Several sources prove that members of these families were mine owners, as indicated by the use of the term *montanista* attached to their names. This is true, at least, for the More¹⁹ and Huffnagoll (Hufnagel) families.²⁰

The town council of Baia Mare followed the same structure as other similar political bodies in the kingdom and consisted of twelve councilors and a judge.²¹ The term of office was one year, with elections most probably held around Christmas at the end of the fifteenth century. This is suggested by two documents from 1496: Petrus Huffnagoll was recorded as a judge in February²² and Georgius Literatus alias Pisetarius in 29 December.²³ Naturally, some individuals have built long-standing careers (Table 2).

Hertel held the office of judge for several years, possibly consecutively, in 1391 and 1393. He was notable for being involved in the conflicts between the citizens and the local nobility over the use of the forests surrounding the town. Following his plea, Sigismund of Luxembourg (1387–1437) granted protection to the miners against the abuses of the Drágffy family.²⁴

The members of the Gewbel (Göbel) family were actively involved in the administration of Baia Mare starting from the mid-fifteenth century. For example, Jacobus Gewbel was mentioned as a judge in 1445, when he asked the notary Petrus Serthew from Cluj (Kolozsvár, Klausenburg) to transcribe the old privileges.²⁵ Thomas Gewbel, one of his kin, is mentioned as a judge multiple times, in 1471²⁶ and 1480.²⁷ He also held the office of chamber count in 1479²⁸ and 1480 simultaneously with the highest position in the council. In 1476, Thomas Gewbel was involved in legal disputes between Baia Mare and the Drágffy family over the

¹⁹ Stephanus More *montanista* is mentioned in a document from 1490 and presented before the chapter of Oradea (Nagyvárad) for the trial between Baia Mare and the Drágffy family for the nearby forests. – ANR – Maramureș, Fond Primăria orașului Baia-Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 180.

²⁰ Cristophorus Hufnagel *montanista* was a student at the University of Bologna in 1476. – László Szögi (ed.): *Magyarországi diákok a középkori egyetemeken*. III. Budapest, 2019. 151.

²¹ For this topic, see Bálint Lakatos: *Mezővárosi és falusi önkormányzati testületek Magyarországon a késő középkorban*. *Századok*, 148 (2014) 2., 495–530., Kálmán Zsolt Sütő: *Organizarea și structura organelor de conducere a orașului Baia Mare în sec. XVI–XVIII*. *Revista Arhivei Maramureșene*, 10 (2017) 85–113.

²² DF 270 787.

²³ ANR – Maramureș, fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 45. *Képvisezői irományok VII*. Buda, 1872. 283.

²⁴ Péter Németh: *A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008. (Jósa András Múzeum Kiadványai 60.) 9.

²⁵ ANR – Maramureș, Fond Primăria orașului Baia-Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 4.

²⁶ UGDS VI. 506–507.

²⁷ Feneșan, C.: *Statutul din 1480*, 398–399.

²⁸ Gusztáv Wenzel: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Budapest, 1880. 408.

use of the royal forests.²⁹ Without doubt, Thomas gained an influential position not only locally but also regionally and to some extent at the royal court. To highlight this, in 1471, he supported the former town preacher, Andreas Hanko of Moravia, by providing a recommendation for him to fill the position of parish priest in Bistrița (Beszterce, Bistritz). Also, in 1479, at his request, the king granted the local furriers the right to organize themselves into a guild.³⁰ In 1492 he may not have lived. At that time, there was a lawsuit between Balthasar Roth, a citizen of Košice (Kassa, Kaschau), and the late Thomas Gewbel over a debt of one thousand and four hundred florins that the latter owed to Balthasar.³¹

Erasmus Naymaster was a significant official in the late fifteenth century, appearing several times in documents. In 1481, as a judge, he mediated the recovery of some debts owed by Paul, son of Cristoforo Italus, to Mathias, a creditor from Košice.³² In 1492, he was involved in a matter concerning the *ius patronatus* the town had. Upon the death of the former parish priest, Philippus, the king sought to appoint his men, Nicolaus, the son of Benedictus de Chaak, to the vacant position. However, the townspeople protested and instead elected their own candidate, Benedictus de Chepel. The town's right to freely choose its own priest was respected after the local authorities had presented the ancient privileges that regulated this practice.³³ Similarly to the abovementioned individuals, he was also involved in disputes related to the Drágffy family, serving in 1492 as a judge and previously in 1490 as a juror.³⁴

Petrus Huffnagoll appears in similar roles in historical sources. As a judge in 1496³⁵ he confirmed the transaction made by Adam Harrar to Johannes Rolla, a citizen of Baia Mare. The object of the sale was a property in Košice located near the parish church of Saint Elizabeth. Also, in 1490³⁶ he was engaged in disputes for the use of the surrounding forests, working alongside his councilor colleague, Erasmus. Engagement in conflicts with neighboring noble families over resources was a consistent feature for individuals with long political careers in the council. Wood was a vital resource for mining, essential for supporting underground galleries and smelting precious ores. The king acknowledged this aspect and sided with the town in these matters. As for the judges, it is most likely that the prestige and experience gained from defending the old privileges helped them advanced within the council and to maintain power. Therefore, cultural capital in the form of persuasion and diplomacy as well as political connections was a good asset for a councilor to gain the higher office of judge and further consolidate his political position.

²⁹ Wenzel, G.: *Magyarország bányászatának*, 402–414.

³⁰ ANR – Maramureș, Fond Primăria orașului Baia-Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 15.

³¹ DF 270 736.

³² DF 271 202.

³³ Ignác Batthyány: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, III. Albae-Carolinae, 1827. 600., Ferencz Kollányi: *A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban*. Budapest, 1906. 221.

³⁴ ANR – Maramureș, fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 180.

³⁵ DF 270 787.

³⁶ ANR – Maramureș, fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 180.

The involvement of local elites in mining

At least two distinct social groups were emerging as political forces in the town administration: the wealthiest guild members and the prestigious families, some of them likely having roots in the settler groups. Although it might appear that mining was exclusively the domain of the latter group, evidence reveals that craftsmen were also involved in this activity. Naturally, goldsmiths were engaged in mining from the beginning due to their skill in ore processing and their expertise in evaluating the quality of the precious metals.³⁷ The name of Valentinus Auriseparator, a councilor in 1480, suggests his probable involvement in the separation workshop where the purification process of gold and silver took place. But we find interesting examples such as Thomas Zabo (Hungarian for tailor), most likely a tailor craftsman and a judge in 1479, who appears in the cementing reports preserved for the years 1480 and 1481.³⁸ These facts highlight that the political and economic elites could not be distinctly separated, as wealth was a constant concern and a primary condition for holding public office. Occupying such a position not only consolidated individual or group interests but also opened up new business opportunities.³⁹ Mining was a shared interest between the two groups of elites that encouraged them to collaborate especially at the political level whenever the rights and privileges of the town were threatened.

The involvement of local authorities in mining is outlined at the institutional level in the diploma of privileges from 1347. The councilors' task was to appoint some specific officials to supervise the mining activity. Among them a *Bergmeister* or *magister montis* with competence in mining management, an *urburarius* responsible for tax collection (the *urbura*), *scansores* for inspecting the underground galleries and an *auritactor* for quality examination and the exchange of precious metals.⁴⁰ However, the important stake was obtaining the lease of the mining and minting chamber present in the town from the second half of the fourteenth century.

A mining and minting chamber is already mentioned in the privilege diploma of 1376 alongside the duties of the chamber count.⁴¹ As the king's representatives in the town, they possessed extensive powers, especially in the legal field where they judged major crimes together with the town council. Initially established in Szatmár, the office was relocated to Baia Mare, much closer to the mining shafts. This decision appears to follow Charles I's (1308–1342) reforms to reorganize the finances. Those included the intro-

³⁷ Pascu, Ș.: *Meșteșugurile*, 212.

³⁸ Oszkár Paulinyi: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. A *Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, 6 (1936) 99–131.

³⁹ Flóra, Á.: *The Matter of Honour*, 188–189.

⁴⁰ Boglárka Weisz: Mining Town Privileges in Angevin Hungary. *Hungarian Historical Review*, 2 (2013) 2. 296–299., *Documente privind istoria României, C. Transilvania, Veacul XIV, Vol. IV. (1341–1350)*. București, 1951. 400–404.

⁴¹ *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania, Vol. XV. (1381–1385)*. București, 2014. 13–19.

duction of a tax system ensuring that landowners would no longer be dispossessed of their land but would instead pay a tax, consisting of one tenth of gold and one eighth of silver production (*urbura*). The institution of the chamber underwent some changes, as several offices were established throughout the territory. Through them, the king controlled the exchange and trade of precious metals.⁴² To solve the problem of supplying the mints with raw materials, the mining chambers hosted monetary workshops and both offices were under the leadership of a single man. This consolidation occurred in traditional mining centers, Baia Mare among them. Given the profitability of processing precious metals, mints were also established in non-mining urban centers like Sibiu (Nagyszeben, Hermannstadt).⁴³

In 1468, King Matthias was convinced by the Treasurer, John Ernuszt (c. 1420–1476), to permit the council of Baia Mare to lease the local chamber, alongside those of Sibiu and Baia de Arieș (Aranyosbánya, Offenburg) for thirteen thousand gold florins.⁴⁴ During the fifteenth century, the coins minted at Baia Mare featured, on the reverse side, the initial 'N' on the left and the initial of the chamber count or his heraldic insignia on the right. From the 1468 onwards, the coins minted by the town bore a collective mark consisted of a crossed hammer and pick.⁴⁵

If we look at the archontological records that list the names of those who held the office of the chamber count in Baia Mare, together with the numismatic data that identify the monetary insignia associated with these individuals, it transpires that the authorities of Baia Mare were in charge of the mining and minting chamber several times during the fifteenth century. Two relatively long periods emerged when the urban elites acquired this privilege: between the years 1430–1440 and 1469–1480.

The first period is marked by an urban decline, as the town became the private property of Serbian despots. Baia Mare, along with Baia Sprie (Felsőbánya, Mittelstadt), Szatmár, and Némethi (modern-day Satu Mare, Szatmárnémeti, Sathmar), as well as Debrecen (Debrezin) were acquired as a pledge around 1411 by Stefan Lazarević (1402–1427), together with the right to mint coins in Baia Mare. The town lost its royal status and experienced a decline in urban liberties. However, the control exerted by the new lord was moderate, as the despot could not be physically present in the city and relied on his loyal followers. After Stefan Lazarević's death in 1427, his nephew Đurađ Branković took over the pledge and successfully acquired additional properties for his benefit.⁴⁶ During

⁴² Zoltán Batizi: Mining in Medieval Hungary. In: József Laszlovszky – Balázs Nagy – Péter Szabó – András Vadas (eds.): *The Economy of Medieval Hungary*. Leiden–Boston, 2018. 173–174.

⁴³ Márton Gyöngyössy: Város és pénzverde a késő középkori Magyarországon. *Budapest régiségei*, 48 (2015) 142.

⁴⁴ UGDS VI. 351–352., Márton Gyöngyössy: King Matthias' Great Monetary Reform. In: Péter Farbaký – András Végh (eds.): *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490*. Budapest, 2008. 286.

⁴⁵ Ioan Sabău: Despre monetăria din Baia Mare în secolele XV–XVII. *Marmatia*, 3 (1977) 57.

⁴⁶ Gyula Schönherr: Nagybánya közjogi helyzete a mohácsi vész előtt. In: Morvay, G. (ed.): *Schönherr*, 256–259.

Branković's rule, the Baia Mare chamber was led among others by a citizen, Nicolaus Wasserpauch, whose mint marks appear on coins manufactured in 1433 and later in the early 1440s. He became involved in a dispute with his former associate, Johannes Cammermaister, over allegations of embezzling money from the chamber's rental. At the end, the Buda court found Cammermaister not guilty and Wasserpauch was compelled to pay a fine for defamation.⁴⁷

In the 1470s, under the administration of the local ruling elite, mining experienced a flourishing period, marked by steady production and significant revenues. However, extensive mining led to saturation and forced the workers to dig deeper galleries that soon became flooded, and were finally abandoned by the owners. This situation caused a major setback in mining activity, and the actions taken by royal officials failed to resolve the issues. These events are recounted in a report prepared for the king and dated 1501.⁴⁸ In 1483, King Matthias appointed Johannes of Feleghaz as chamber count. He forced the miners to resume work, and this led to widespread discontent. He was imprisoned and replaced by Stephanus Zewld of Ozthopan, who also ruled with an iron fist. Faced with miners' unrest from significantly lower wages, he requested troops from the king against the insurgents. The situation escalated rapidly and resulted in several fires in the mines. Ultimately, Stephanus Zewld of Ozthopan was killed. In response to these events, King Vladislaus appointed the nobleman Bartholomeus Drágffy as chamber count in 1491.⁴⁹ Unfortunately, the mining crisis of the early 1480s had long-term repercussions. Despite the monarch's investments in mining,⁵⁰ economic activity in Baia Mare never fully recovered its previous strength.

The opportunities of being a chamber count—open for everyone?

For the local ruling elites, the office of chamber count was attractive for several reasons. It was a profitable business, as demonstrated by the substantial revenues generated by the chamber in the second half of the fifteenth century. The office gave the councilors increased legal authority over the town dwellers, adjudicating both major and minor dis-

⁴⁷ Aleksandar Krstić: Писмо деспота Ђурђа Бранковића краљици Барбари и угарским сталежима и други акти поводом спора око закупа коморе у Нађбањи (1431–1433) / The Letter of Despot Đurađ Branković to Queen Barbara and the Hungarian Estates and Other Documents Regarding the Dispute over the Lease of the Chamber in Nagybánya (1431–1433). Иницијал. Часопис за средњовековне студије / Initial. A Review of Medieval Studies, 10 (2022) 169., 186–189., L. Bernát Kumorovitz: *Budapest Történetének Okleveles Emlékei Harmadik Kötet* (1382–1439). Budapest, 1987. no. 1035., 1037.

⁴⁸ DF 279 996.

⁴⁹ István Draskóczy: Nagybánya bányászata az 1480-as években. Szempontok a város pecsétjének történetéhez. In: Tamás Körmendi – Gábor Thoroczky (eds.): *Auxilium historiae: tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Budapest, 2009. 107–109.

⁵⁰ King Vladislaus II used the tax revenues paid by the Saxons to fund the repair of the mines. ANR – Sibiu, Magistratul oraşului şi scaunului Sibiu, Colecţia de documente medievale, Seria U, II, no. 515. ANR – Sibiu, Magistratul oraşului şi scaunului Sibiu, Colecţia de documente medievale, Seria U, II, no. 569.

putes. Additionally, it offered greater visibility at the royal court for the local authorities and the chance to secure favors with the monarch. For example, during the 1470s, they received various confirmations of the old privileges, the right to build a stone defensive system⁵¹ and an invitation to participate in the Diet alongside the royal free towns.⁵²

The office of chamber count was typically limited to one year but could be extended. Additionally, these officials, along with their subordinates, held a special status as they were placed under the direct jurisdiction of the king and were exempted from many taxes and duties.⁵³ Analyzing the group of chamber counts in Baia Mare, it is noteworthy that individuals in this position displayed significant mobility, both geographically and socially (Table 3).

We can perceive geographical mobility both in terms of place of origin as well as destination and career mobility. Some chamber counts came from outside the kingdom, particularly from Italian and German regions. Officials came from counties at the edge of the Kingdom of Hungary or from the capital Buda. Besides that, prosopographic studies have shown that many individuals held various positions within the financial administration which required continuous movement across the territory. Researching the most visible officials, their upward mobility was mainly based on their cultural capital or knowledge and skills in the field of economy and finance. The economic capital, that is, sufficient wealth to provide support for the king's military campaigns and social capital, namely the use of the *familiares* network to get appointed in a higher position was equally important, and the following examples further support this argument.

Italian-born chamber counts were highly mobile both geographically and professionally. Once they arrived in Hungary, they engaged in trade in luxury goods and provided loans to different officials, among them the king. In exchange for their services, they gained various economic privileges and positions within the royal financial administration.⁵⁴ Two such individuals, Cristoforo Italicus (Christoforo di Andrea) and Antonio di Francesco Zati were originally from Florence. Krisztina Arany suggests that the two belonged to the same family, Zati.⁵⁵ Cristoforo entered the service of John Hunyadi (1446–1453) in the salt and precious metals administration in Transylvania and also in Baia Mare after the town became part of Hunyadi's possessions and later his son's. They collaborated in running the chamber of Transylvania in Cluj in 1446 and the chamber of Baia Mare in 1455. We know that Cristoforo became a citizen of both Sibiu and Baia Mare. He married the daughter of a patrician in Sibiu, that he owned a building in the

⁵¹ ANR – Maramureș, Fond Primăria orașului Baia-Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 10.

⁵² DL 24 751.

⁵³ Bálint Hóman: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapest, 1921.

⁵⁴ Andrea Fara: Italian Merchants in the Kingdom of Hungary in Late Middle Ages and Early Modern Period (XIIIth-XVIth Centuries). In: Iulian Mihai Damian – Ioan-Aurel Pop – Mihailo St. Popović – Alexandru Simon (eds.): *Italy and Europe's Eastern Border (1204–1669)*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2012. 127.

⁵⁵ Krisztina Arany: *Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century*. Kiel, 2020. 321–323.

town center.⁵⁶ The Italian chamber counts not only enhanced the efficiency of the chamber system in Transylvania but also chose to settle permanently in the province. They integrated into the local elite through business and marriages, which was one of the strategies these individuals adopted to improve their social status.⁵⁷

Emeric Zápolya came from a small noble family in Pozsega County and began his administrative career as a secretary to John Hunyadi. Between 1456 and 1457, he was named chamber count and castellan in Baia Mare. During the political crisis caused by the death of Ladislaus Hunyadi and the imprisonment of Matthias, he successfully defended Hunyadi's property and secured the mining and minting chamber for the family. This event consolidated the trust of the future King Matthias in him and so, in 1459 Emeric was holding both the titles of royal treasurer and chamber count of Baia Mare. He also had an impressive military career as he was named ban of Croatia and Dalmatia and governor of Bosnia in 1464 and 1465. From 1486 until his death in 1487, he served as a palatine. During this time, his family gathered significant wealth, around twenty fortified residences obtained through royal favor and marriage.⁵⁸

Stephanus Kowath (Kovács) was a nobleman and a citizen of Buda. His mint marks feature a cross above a horseshoe. He entered the financial administration as the head of the thirtieth custom offices in the kingdom during 1464–1467. At that time, he was also in charge of the chamber in Košice. Stephanus played a key role in implementing the monetary reforms of Matthias Corvinus in 1467 and held the position of chamber count in Baia Mare, Sibiu, Košice and Buda simultaneously. That same year, he received a donation from Matthias Corvinus as recognition of his loyal service and also for a money donation to the king. Following this, he became involved in salt mining as the head of the Dej (Dés, Desch) and Sic (Szék, Secken) chamber in 1468 and the salt chamber of Transylvania in 1469. Throughout the 1470s, he served as a judge in Buda.⁵⁹

⁵⁶ István Draskóczy: Olaszok a 15. századi Erdélyben. In: *Scripta manent: Ünnepi tanulmányok a 60. életét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Budapest, 1994. 126–128., Arany, K.: *Florentine*, 321–323., Gustav Gündisch: *Patriciatul din Sibiu în evul mediu*. In: István Draskóczy (ed.): *Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*. Sibiu–Heidelberg, 2001. 135.

⁵⁷ Katalin Prajda: *Unions of Interest. Florentine Marriage Ties and Business Networks in the Kingdom of Hungary during the Reign of Sigismund of Luxemburg*. In: Jacqueline Murray (ed.): *Marriage in Premodern Europe. Italy and Beyond*. Toronto, 2012. 151.

⁵⁸ Richárd Horváth: Imre Szapolyai. In: Péter Farbaký – Enikő Spekner – Katalin Szende – András Végh (eds.): *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition catalogue*. Budapest, 2008. 269–270., Richárd Horváth: Szatmár és a Szapolyaiak. In: Juan Cabello – Norbert C. Tóth (eds.): *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Némethi Péter tiszteletére*. Nyíregyháza, 2011. (A Jósza András Múzeum Közleményei 68.) 10–11., Tibor Neumann: Two Palatines and a Voivode, or the Szapolyai Family's Journey to the Royal Throne. In: Pál Fodor – Szabolcs Varga (eds.): *A Forgotten Hungarian Royal Dynasty: The Szapolyais, Mohács 1526–2026*. Budapest, 2020. (Rekonstrukció és emlékezet) 21., 25–28.

⁵⁹ Ferenc Soós: A középkori Magyarország gazdasági- és pénzügyigazgatási tisztségviselői. *Numizmatikai Közöny*, 112–113 (2013–2014) 99., 103–105., 110., 115., András Kubinyi: A kincstári személyzet a XV. század

As for the chamber counts of Baia Mare origin, there has been no example so far of an individual who gained a further position within the royal administration. Moreover, we have the example of Georgius Literatus alias Pisetarius, judge in 1496. The name of 'Pisetarius' suggests that he might have had a position in the mining chamber before. We can assume that, after serving in the chamber administration, the officials returned to the urban council or pursued a career in municipal administration. Compared to the most successful foreign chamber counts, we can presume that the local ruling families had limited economic resources and weak social capital, both insufficient to promote themselves at a high political level.

Academic peregrination—pursuing knowledge or building relationships?

Analyzing university records reveals further efforts to strengthen social relationships on a national and even Central European scale. The number of students is often seen as an indicator of urban development, but it can also reflect the elite's efforts to attain a higher social status. Similar to other urban settlements⁶⁰ in Transylvania, the number of students from Baia Mare was significant, with around forty-two individuals recorded between 1385 and 1523 (Table 4).

The members of the urban elite recognized the importance of sending their children to universities. It was an asset for them to secure political or ecclesiastical careers within their communities or throughout the kingdom. By gaining high-ranking offices, these students not only brought prestige to their families but also strengthened their political power at the local level.⁶¹ In Baia Mare, notable cases include the Naymaster (Newmaster), Huffnagoll (Hufnagel) and More families who had the necessary resources to send their sons to universities. For most of these students, the primary goal was not the accumulation of knowledge as evidenced by how few obtained university degrees, but rather to pursue new opportunities by the formation of new social connections.⁶²

Those who pursued university studies came from four categories: craftsmen (Stephanus Sartoris⁶³), mining entrepreneurs (Cristophorus Hufnagel Montanista, Nicolaus Montanista), chamber employees (Andreas, son of Petrus Monetarius, Pau-

második felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 12 (1957) Note 113., 41–42., KmJkv. I. no. 1763., no. 1768., no. 1796.

⁶⁰ For an overview of the towns with the highest number of students in the Transylvania region, see Sándor Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. 68–71.

⁶¹ Andrea Fara: I Sassoni di Transilvania nelle Università d'Europa tra XIV e XVI secolo. *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, VIII (2006) 8. 120.

⁶² Borbála Kelényi: Students from the Medieval Hungarian Kingdom at the University of Vienna. In: Ágnes Fischer-Dárdai – István Lengvári – Éva Schmelcz-Pohánka (eds.): *University and Universality. The Place and Role of the University of Pécs in Europe from the Middle Ages at Present Day*. Pécs, 2017. 199.

⁶³ Latin name for tailor.

lus Monetarii⁶⁴), and clerics (Paulus Newman de Camentz dioc. Misnensis capellanus capelle Assumptionis Baetae Mariae Virginis, Stephanus Ungarus plebanus). They mostly attended the universities in Vienna and Cracow, but also in Italy, most likely to pursue a high ecclesiastical career. However, very few of them managed to obtain a degree. But there are examples of impressive academic careers such as the one built by Johannes More. He came from a family of mine owners with strong connections in the town council. He began his studies in 1449 at the university of Vienna, where he enrolled in the faculty of law. He achieved the title of bachelor (*Baccalaureus Artium*) and later became an assistant to Professor Lucas Bala de Zyla.⁶⁵ His example might highlight the tendency of the next generations to pursue ambitions distinct from those of their fathers and grandfathers, often toward intellectual or ecclesiastical careers.⁶⁶

Conclusions

The evolution of the Baia Mare ruling elites follows the dynamics of those in medieval Hungary as the elites with origins in old settler families witnessed the social and political advancement of wealthy craftsmen and merchants. In Baia Mare, these two elite groups centered their interests around mining and worked together for its prosperity. The primary goal was to attain the position of chamber count, which offered greater visibility at the royal court. This is evidenced by the privileges that enhanced the urban status of Baia Mare in the second half of the fifteenth century. The assets that the local ruling elite possessed for this office included political skills demonstrated in the trials with neighboring noble families over wood resources. For a councilor this kind of success enhanced his prestige and was an asset for someone who aimed at the higher position of judge. The influence of the local elite was at its peak in the 1470s when the town secured the lease of the chamber for at least a decade. But if we compare the professional paths of foreign-born chamber counts with those of the local elite, we see so far that the citizens of Baia Mare did not advance in the administrative hierarchy but instead returned to the town council. This suggests a pattern of rather downward social mobility. Despite following strategies to enhance social status such as renting the mining chambers and attending universities, it appears that the local elites failed to secure higher offices within the realm and ultimately, they pursued distinguished careers at the local level.

⁶⁴ Latin names for someone involved in coinage production.

⁶⁵ Tonk, S: *Erdélyiek egyetemjárása*. 257., no. 993., Anna Tüskés: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526. Students from Hungary at the University of Vienna 1365–1526*. Budapest, 2008. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1.) 176., no. 3351.

⁶⁶ Flóra, Á.: *The Matter of Honour*, 207.

**A GOLDEN AGE OF OPPORTUNITY?
SOCIAL ADVANCEMENT STRATEGIES OF THE BAIJA MARE
RULING ELITE IN THE 15TH CENTURY**

Recently, the concept of 'elite' has been increasingly embraced by scholars in urban historical studies as this term allows us to move beyond the limitations of notions like patriciate, oligarchy, or aristocracy. It provides a clearer framework for quantifying the social mobility of individuals who shaped everyday life. Adopting this perspective, my goal is to examine the social dynamics of the ruling elite of Baia Mare (Nagybánya, Neustadt, in Romania), a mining town within medieval Hungary, during the fifteenth century. The surviving documents are scarce, so I used a broad range of sources that includes privileges, prescriptive documents, correspondence, legal records and guild statutes. I desired to recreate the composition of the urban council as much as possible by implying the method of archontology. I also tried to reconstruct the political careers of individuals who attained positions of authority by using prosopography as a tool. The study seeks to inventory the members of Baia Mare's local leadership and to assess their strategies for upward social mobility. The argument emphasizes the involvement in mining and more specifically in renting the mining and minting chamber as a means to acquire a higher social status. I tried to evaluate which assets were essential for individuals to secure leadership positions and what resources were necessary to ascend into roles within the royal administration.

Keywords: ruling elite, mining town, mining and minting chamber, chamber count, social mobility, geographic mobility, cultural capital, social capital, economic capital

1408 ⁶⁷	Simon Aurifaber (judge)	1480 ⁶⁸	Thomas Gewbel (judge)
	Ladislaus Steygar		Johannes Sartor
	Jacobus Jerul		Petrus Packzy
	Juncher Huppel		Erasmus Naymaster
	Nicolaus penes Ecclesiam		Christianus Prewss
	Christophorus Druchher		Stephanus More
	Nicolaus Vinlopp		Johannes Telky
	Johannes Kistel		Jacobus Schonlyay
	Conradus Aurifaber		Antonius Pellifex
	Henricus Melczer		Bernhardus Thawsdorffer
	Nicolaus Magher		Stephanus Magnus
	Petrus Huwat		Valentinus Auriseparator
	Ulricus Notarius		Petrus Institor

Table 1: *The composition of the town council*

⁶⁷ The will of Johannes Omechin. – Fejér CD X/4. 711–713.

⁶⁸ The status of the furriers' guild. – ANR – Maramureş, Fond Primăria oraşului Baia Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 16., Feneşan, C.: Statutul din 1480, 396–404.

Year	Judges
1329	Corrardus
1347	Martinus
1376	Herislinus
1391	Hertel
1393	Hertel
1408	Simon Aurifaber
1445	Jacobus Gewbel
1464	Jacobus
1471	Thomas Gewbel
1479	Thomas Zabo
1480	Thomas Gewbel
1481	Erasmus Naymaster
1490	Petrus Hupnogoli
1492	Erasmus Neymaster
1496	Petrus Hufnagoll (28 February)
	Georgius Literatus alias Pisetarius nunc autem judex (29 December)
1505	Stephanus de Rau
1511	Stephanus Dekan

Table 2: Baia Mare judges from 1329 to 1511⁶⁹

⁶⁹ The table lists the names of the judges as they appear in *Documente privind istoria României, C. Transilvania, Veacul XIV, Vol. IV (1341–1350)*. București, 1951. 400–404., *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania, Vol. XV (1381–1385)*. București, 2014. 13–19., Péter, N.: *A középkori Szatmár megye*, 249–251., Fejér CD X/4. 711–713., ANR – Maramureș, fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 138., ANR – Maramureș, fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 4., *Képviselőházi irományok, VII. kötet*. 1872. 278–288., Gusztáv, W.: *Magyarország bányászatának*, 400–401., ANR – Maramureș, fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 14., Feneșan, C.: Statutul din 1480, 399–404., ANR – Maramureș, fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 23., ANR – Maramureș, fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 27., ANR – Maramureș, fond Primăria orașului Baia Mare, Seria 2 – Documente privilegiale, no. 31.

A GOLDEN AGE OF OPPORTUNITY?

Chamber counts	Notaries / Clerks	Tax collectors	Mining and Minting Chambers					Salt Chambers	Political offices
			Baia Mare	Transylvania	Kremnica	Košice	Buda		
Iacobus Ventur		x	x		x		x		x
Markus von Nürnberg			x		x		x		
Kammerer Ulrik			x		x		x		
Stephanus Remetei			x						x
Nicolaus Wesserpauch			x						
Johannes Cammermaister			x						
Urbanus Polner			x			x			
Eylhardus			x						
Odvardus Italus			x				x	x	
Cristoforo de Florentia		x	x	x				x	
Antonio di Francesco Zati			x	x					
Emeric Zápolya	x		x					x	x
Nicolaus Zápolya			x						x
Veit Mühlstein			x		x				x
Stephanus Kowath		x	x	x			x		
Cristanus Preuser			x						
Thomas Gewbel			x						
Albert Jung			x						

Chamber counts	Notaries / Clerks	Tax collectors	Mining and Minting Chambers					Salt Chambers	Political offices
			Baia Mare	Transylvania	Kremnica	Košice	Buda		
Stephanus Zewld of Ozthopan	×		×						×
Johannes Feleghagi	×		×					×	
Bartholomeus Dragfi			×						×
Ladislaus Literatus of Felsökwbyn		×	×						×
Matheus Bohemi			×						
Laurentius Kakas			×						×
Johannes Zolthay			×						
Johannes Posegay		×	×						
Cristianus Heningk			×						
Albertus de Kakon			×						
Johannes Kanczler		×	×		×				×

Table 3: The geographical and social mobility of the fifteenth-century Baia Mare chamber counts⁷⁰

⁷⁰ To compile the table, I referred to the following sources: Gyöngyössi, M.: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika*, 243–314., Antal Horváth – Lajos Huszár: *Kamaragrófok a középkorban. Numizmatikai Közlöny*, 54–55 (1955–1956) 21–33., Károly Szász: *Adatok a nagybányai pénzverő középkori kamaragrófjairól. Idem*, 34–35., Lajos Huszár: *Kamaragrófok a középkorban. Idem*, 64–65 (1965–1966) 55–59., Soós, F.: *A középkori Magyarország*, 81–123.

A GOLDEN AGE OF OPPORTUNITY?

No.	Name	Year	University
1.	Nicolaus Bleyweger de Rivulo dominarum	1385/ 1386?	Prague
2.	Jacobus Zey de Rivulo Dominarum	1410	Cracow
3.	Nicolaus Peschel de Riuolo Dominarum	1410	Vienna
4.	Nicolaus Weynannt de Riuulo Dominarum	1411	Vienna
5.	Gabriel de Riuolo dominarum	1422	Vienna
6.	Georgius de Riuulo dominarum	1427	Vienna
7.	Jacobus Daud de Riuulo dominarum	1433	Vienna
8.	Johannes Benedicti de Rivola Dominarum	1436	Cracow
9.	Cristophorus/Christianus de Riuola dominarum	1437	Vienna
10.	Johannes de Riuola dominarum	1437	Vienna
11.	Andreas Petri Monetarii de Riwlo Dominarum	1437/ 1438	Cracow/ Vienna
12.	Johannes Sagax de Riuolo dominarum	1441	Vienna
13.	Johannes More de Riuulo dominarum	1449	Vienna
14.	Thomas Johannis de Riwlo Dominarum alias de Kyep	1454	Cracow
15.	Michael Neumaister de Riuulo Dominarum	1456	Vienna
16.	Leonardus Johannis de Riwlo Dominarum	1460	Cracow
17.	Celestinus Christofori de Nova Civitate (Newmaister)	1470/ 1471	Cracow/ Vienna
18.	Nicolaus Erasmi de Riwlo Dominarum	1475	Cracow
19.	Cristophorus Hufnagel montanista Rivulidominarum (Hufnagel)	1475	Bologna
20.	Paulus Newman de Camentz dioc. Misnensis capellanus capelle Assumptionis Baetae Mariae Virginis in Rivulidominarum	1476	Bologna
21.	Bartholomeus Johannis de Riwulo Dominarum	1477	Cracow
22.	Paulus Monetarii ex Riuulo	1478	Vienna
23.	Stephanus Sartoris ex Riuolo Dominarum	1478	Vienna
24.	Nicolaus Nicolai de Riwlo Dominarum	1487	Cracow
25.	Benedictus Psitacus Ladislai Vngarus de Riwlo Dominarum	1488	Cracow
26.	Michael Nigri Jacobi de Riuulo Dominarum	1489	Vienna
27.	Adam Harrer ex Riuulo Dominarum	1491	Vienna

No.	Name	Year	University
28.	Johannes Schueler ex Riuulo Dominarum	1491	Vienna
29.	Johannes Gregorii de Rivulo Dominarum	1492	Cracow
30.	Franciscus Martini de Riwlo Dominarum	1493	Cracow
31.	Johannes Erasmi de Riwlo Dominarum	1493	Cracow
32.	Johannes Volwgangi de Riwlo Dominarum	1493	Cracow
33.	Stephanus Ungarus plebanus Rivuli Dominarum	1494	Padova
34.	Jeronimus Petri de Rivulo Dominarum	1498	Cracow
35.	Johannes Giesser de Riuolo Dominarum	1499	Vienna
36.	Nicolaus Montanista de Riuolo Dominarum	1499	Vienna
37.	Paulus Georgii de Rivulo Dominarum	1499	Cracow
38.	Petrus Mathie de Riwlo Dominarum	1499	Cracow
39.	Fabianus Michaelis de Riwlo Dominarum	1505	Cracow
40.	Thomas Luce Diak de Riwlo Dominarum	1505	Cracow
41.	Laurentius Petri de Rivulo Dominarum	1509	Cracow
42.	Johannes Joannis de Rivulo Dominarum	1523	Cracow

Table 4: Students from Baia Mare during 1385–1523

⁷¹ The table contains the names of the students as they appear in Tonk, S.: *Erdélyiek egyetemjárása*, 197–347., no 11., 78., 263., 295., 362., 426., 429., 510., 529., 556., 625., 781., 793., 855., 957., 959., 973., 993., 1123., 1126., 1128., 1131., 1152., 1320., 1338., 1634., 1674., 1742., 1746., 1803., 1814., 1827., 1874., 1876., 2053., 2247., 2309., 2351., Tüskés, A.: *Magyarországi diákok*, 81. no. 842., 83. no. 902., 110. no. 1596., 126. no. 1992., 141. no. 2379., 147. no. 2555., 148. no. 2572., 150. no. 2610., 158. no. 2822., 179. no. 3351., 202. no. 3935., 229. no. 4546., 249. no. 5026., 250. no. 5037., 269. no. 5471., 271. no. 5510., 5517., 286. no. 5868., 285. no. 5887., Péter Haraszti Szabó – Borbála Kelényi – László Szögi: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken, 1348–1525., II. kötet. (Students from Hungary at the Universities of Prague and Krakow. Volume II)*. Budapest, 2017. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2.) 52. no. 73., 53. no. 81., 83. no. 303., 105. no. 596., 106. no. 617., 136. no. 1005., 151. no. 1189., 193. no. 1671., 206. no. 1852., 211. no. 1914., 269. no. 2614., 271. no. 2637., 285. no. 2805., 290. no. 2853., 292. no. 2872., 293. no. 2885., 314. no. 3117., 325. no. 3224., 326. no. 3229., 356. no. 3579., 360. no. 3604., 380. no. 3804., 442. no. 4440., Péter Haraszti Szabó – Borbála Kelényi: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban, 1100–1526 (Students from Hungary at the Universities of France, England, Italy and Germany in the Middle Ages 1100–1526)*. Budapest, 2019. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3.) 151. no. 258., 246. no. 551., 337. no. 1068.

II.
EGYHÁZ- ÉS
VALLÁSTÖRTÉNET –
CHURCH HISTORY AND
RELIGIOUS CULTURE

DAVID TROJAN

*Melioratio terre episcopalis**

PROPERTY SECURING OF THE PRAGUE DIOCESE IN THE CONTEXT OF MEDIEVAL TRANSFORMATION

THE PRECISE NATURE and scope of the Prague bishopric's initial economic provision, whose establishment at St. Vitus Church is documented as early as the 970s, remains uncertain. Nevertheless, the income is likely derived from the individual ducal estates and the tithe (regardless of its provenance and character) constituted most of the episcopal revenue. Reducing the bishopric's economic dependence on the ruler of Prague was a crucial aspect of episcopal emancipation. This gradual shift can be observed from the middle of the twelfth century onwards, encompassing the diocese's temporal and spiritual aspects. In particular, it involved the provision and administration of parish churches.¹

Introductory general overview

The earliest known references to small episcopal estates are found in the *Chronica Bohemorum* of Prague dean Kosmas, who died in 1125. As a result of his role, Kosmas was naturally interested in the episcopal economy's income. Furthermore, he documented the structural transformation of the cathedral chapter: "with divine help, [provost Mark] ordained twenty-five brethren, giving them a clerical habit and an equal amount of food and drink, according to the rule."² Subsequently, in response to specific griev-

* The paper is based on the most extensive chapter of the author's published diploma thesis (David Trojan: *Tobidáš z Benešova. Biskup – Hospodář – Politik*. Prague, 2023.), which will not be cited further unless it is strictly necessary. – This study has been produced with the assistance of the database Czech Medieval Sources online, provided by the LINDAT/CLARIAH-CZ Research Infrastructure (<https://lindat.cz>), supported by the Ministry of Education, Youth and Sports of the Czech Republic (Project No. LM2023062).

¹ It is imperative to set aside the extensive discussions surrounding the nature of the early domestic nobility and their property (and its relationship to the duke of Prague), as well as the ongoing debate on the nature and origin of the bishop's tithe, which constituted the backbone of the diocese's economic security, particularly in its early days.

² Berthold Bretholz – Wilhelm Weinberger (eds.): *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*. II. 26. Berlin, 1923. 119. (MGH SS rer. Germ. N. S. 2.) Translation according to János M. Bak – Pavlína Rychterová (eds.): *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum; Cosmas of Prague, the Chronicle of the Czechs*.

ances, he “assigned then three-quarters of the tithe to the brethren and retained only one quarter to himself, so that each brother received annually without fail thirty bushels of grain, the same amount of oats, and four pennies per week for meat.”³ It is evident that, during the initial decades of its existence, the chapter wholly relied on a portion of the bishop’s tithe.⁴ The gradual separation of the bishopric’s property and the property of the chapter as an administrator of the Prague church is likely to have occurred only in the twelfth century. However, the cathedral chapter continued to influence the diocese’s temporal administration through the right of consent (*ius consensu*), which it exercised concerning the bishop’s temporal management throughout the thirteenth century.⁵ In this context, it is pertinent to recall that the right of episcopal election was ceded to the Prague Chapter by Otakar I Přemysl (1198–1230) around 1206.

During the twelfth century, an increasing number of sources reports and references to individual episcopal estates emerged. These were typically manors (*curiae*) situated within the so-called ‘old settlement area’ or larger retreats that had subsequently been colonised.⁶ In particular, the territory of these estates saw the emergence of a system of the lowest-ranking service nobility, often known as *milites episcopi*, who were responsible for administering the estates and their defence.⁷ They constituted the nucleus of the episcopal retinue, as described by the chapter annalist to the year 1279: “[Bishop-

Trans. Petra Multová – Martin Rady – Libor Švanda. Budapest–New York, 2020. (Central European Medieval Texts 10.) 223.

³ Bak, J. M. – Rychterová, P. (eds.): *Cosmae Pragensis Chronica*, 223.

⁴ The repercussions of such an enduring economic relationship are still discernible in the thirteenth century. – CDB V/1. 327–328.

⁵ This right is typically emphasised by the formulas “cum concensu capituli.” The form collection of Bishop Tobias even depicts a kind of power of attorney granted by the chapter to the bishop to sell small estates of little utility to the bishopric without the need for any further approval (Jan B. Novák [ed.]: *Formulář biskup Tobiáše z Bechyně*. Prague, 1903. [hereinafter: FTB] 207.). – The close relationship between the bishopric and the chapter is exemplified by their involvement in a dispute between the bishop and the Prague Knights of the Cross with the Red Star over constructing a weir on the Moldau. This was to have a detrimental impact on the nearby bishop’s mill. The chapter opposed the infringement of “iniuriam nostre ecclesie,” namely ordered “ex auctoritate a domino nostro [...] episcopo.” – FTB 44–47.

⁶ The precise boundaries of individual estates are frequently unclear for the earlier period, extending up to the second half of the fourteenth century. A typical colonisation district is the ‘predium Selev,’ which was acquired by Bishop Otto (1140–1148). It was then divided into two parts, with the northern one becoming the foundation for the subsequent Premonstratensian canonry of Seelau (Želiv) and the larger southern area colonised by Prague’s bishops. The archbishop’s urbarium from the 1370s lists for this district over ninety villages, three minor towns (‘oppida forensia’) and the town of Pelhřimov. (Cf. Josef Dobiáš: *Dějiny královského města Pelhřimov, Díl I*. Pelhřimov, 1927. 146–235., Jan Klápště: *The Czech Lands in Medieval Transformation*. Leiden–Boston, 2012. 205–206., 272–274.) – The insufficiency of these reports is particularly evident when compared with the translational charter of the Olomouc church (issued shortly before spring 1142) by Henry Zdík, which in a highly logical manner lists all the bishopric’s estates. – CDB I. 116–123.

⁷ Typically, notwithstanding the lack of differentiation in social status: “Item Onso habet duos laneos, quos habet pro servitio, et servit cum balista.” – Josef Emler (ed.): *Decem registra censuum bohémica compilata aetate bellum husiticum praecedente*. Praga, 1881. (hereinafter: DRC) 110.

elect Tobias] took with him individuals from the venerable congregation of the Prague church, as well as nobles, knights, and squires from his court (*nobiles superiores, mediocres et infimos*).⁸ These episcopal clients were likely involved in alienating small peripheral estates from more prominent and less anchored districts.⁹

The fragmentation of the bishop's domain—although these estates formed for a short time a separate imperial principality under Henry Břetislav (1187–1197), *de jure* independent of the Bohemian duke—probably allowed the use of these estates as a kind of travelling stations, as is evident from their distribution within the diocese (see Figure 1). However, this also complicated their economic utilisation. In the case of the Prague bishopric, the consolidation (arondisation) of estates was delayed by almost a century compared to the leading Bohemian monasteries.¹⁰ The development of the property background of the neighbouring diocese of Olomouc was fundamentally influenced by the fief law introduced by Bruno of Schauenburg (1245/7–1281) in the middle of the thirteenth century, which significantly overlapped with the previous development.¹¹ In

⁸ *Výpravování o zlých letech*, FRB II. 337. – The regional contacts of bishops, their local administrators and the regional nobility are further evidenced by the testimonial series of circumambulations ('circuitiones') of several newly acquired villages. – Josef Emler (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* (hereinafter: RBM) II. Praga, 1881. 683., 719., 726–727. If the circumambulation is understood as a specific act of (renewing) memory and declaration of property status, then members of the local elite participated in it because it affected them directly and, at the same time, provided them with the opportunity to inscribe themselves in the consciousness of the episcopal (economic) administration, whether on a regional or diocesan level. A comparable relationship between the minor local nobility and the episcopal administration can be tentatively inferred from the evidence of the middle of the fourteenth century when some descendants of these witnesses are identified as the burgraves of the archbishop's centres (for details see Trojan, D.: *Tobiáš z Benešova*, 109–113.). Indeed, Bishop Tobias entered into a lease agreement with an unnamed nobleman for a part of the Řečice district, which included a fortress, to protect it. – FTB 30–32.

⁹ The designation of these estates is highly variable. As an example, the largest property unit was referred to as "villicacio Rechycensi," "prouincie Recziczensis," and also "(in partibus) province Siloensis" at the end of the thirteenth century. – Cf. Rostislav Nový: *Nejstarší český urbář z let 1283–84. Československý časopis historický*, 8 (1960) 2. 223., RBM IV. 753., FTB 30–32. The term 'districtus,' which subsequently became a common designation, was not yet widely used in the vocabulary of the episcopal office by the end of the thirteenth century.

¹⁰ However, it seems reasonable to suggest that this may be partly due to the source base. While considerable attention has been devoted to examining the property background of individual monasteries, a comprehensive comparative study remains to be undertaken. The reasons for Bishop Tobias to dispose of the fragmented estates (that is isolated villages and parts of them) are detailed in the aforementioned formulary. The episcopal power is unable to defend these minor holdings effectively "temporibus guerrarum [...] propter invasionem violentam" as well as against "avaritiam vicinorum." – FTB 207.

¹¹ Klaus J. Heinisch: Bruno von Schauenburg, Bischof von Olmütz (1245–1281). Kolonisator und Staatsmann. *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau*, 20 (1979) 13–50., for further detail, see: Libuše Hrabová: *Ekonomika feudální državy olomouckého biskupství ve 2. polovině 13. století*. Praha, 1964. (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis) and Dalibor Janiš: *Milites ac famuli episcopi olomucensis. Feudal System of the Bishopric of Olomouc and Military-Service Relations in*

the case of larger estates, it seems plausible to suggest that independent economic activity, including the disposition of property donated by the duke,¹² may have emerged by the end of the twelfth century. However, it is impossible to trace this activity's nature or extent with any certainty.¹³

The assertion of the disposition rights of church institutions following canon law principles, that is to say, the economic, or more accurately, the land emancipation of the Prague bishopric (but also of other church institutions), can be observed throughout the thirteenth century, in parallel with the political, administrative and judicial emancipation of those institutions. The pivotal negotiations at Schatzberg (Šacká hora; 1221), which marked the culmination of the power dispute between Bishop Andrew (1215–1223) and King Otakar I and a substantial portion of the Bohemian prelates, signified, at least in theory, a notable shift in the economic trajectory of the diocese.¹⁴ In consequence, the king granted the bishop and the cathedral, or instead, their people and estates, all freedoms (*omnem libertatem*) and relieved them of all land burdens.¹⁵ Furthermore, matters pertaining to criminal justice were discussed, particularly concerning the question of jurisdiction, the imposition of fines (the proceeds of which were now to be allocated to the bishop or the church), and the legal protection of these individuals in the event of prosecution for murder on the bishop's estates.¹⁶ It is evident that efforts were made to centralise the exercise of ruler's power. The monarch delegated the jurisdiction over church subjects on crucial issues from the local authorities to officials of the Prague royal court.

the Medieval Czech Lands in the 13th century. In: Radosław Kotecki – Jacek Maciejewski (eds.): *Ecclesia et bellum. Kościół wobec wojny i zaangażowania militarnego duchowieństwa w wiekach średnich*. Bydgoszcz, 2016. 256–271.

¹² Until the end of the thirteenth century, the cathedral church space was reserved for the exclusive use of the monarch, which meant that the bishops of Prague were also dependent on the monarch's favour. The same was true of the episcopal chapter, which also drew on donations from individual canons. It is, however, crucial to differentiate between the handling of the personal (family) property of the bishop and the property of the 'eternal' institution itself, which the bishop administers. It is more common to find smaller transactions from the end of the twelfth century onwards.

¹³ The bishop's foundations—the small chapters in Týn nad Vltavou and at St. Giles in Prague's Old Town, as well as the parish churches on the bishop's estates, represent a particular point of interest in this context.

¹⁴ Robert Antonín: Bishop Andrew of Prague and Church in Medieval Czech Lands after the Fourth Lateran Council. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 69 (2020) 4. 453–469.

¹⁵ CDB II. 203–205.: "[...] Pragensi episcopatu et ecclesie et hominibus tam ipsius episcopi quam ecclesie omnem libertatem et remittimus [...] omnem exactionem sive inquietacionem, vendicionem, naroc, zwod, hlauam, wrez, collectas generales, edificationem castrorum, fossata, presecu, prouod, nares et omnia alia gravamina." On the content of the enumerated burdens cf. Václav Novotný: *České dějiny I/3., Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)*. Praha, 1928. 512.

¹⁶ The pivotal point of the dispute—bishops' tithes—remained unresolved. Similarly, Schatzberg's agreement cannot be considered a significant achievement of the bishop. This is corroborated by the fact that Bishop Andrew did not return to the diocese and died in exile in Italy in July 1223.

These immunities were subsequently extended by the king, under the influence of the papal legate Gregory, in March 1222 to all people and estates belonging to the church institutions in general. In doing so, he emphasised, among other things, the importance and validity of written testimony, thereby encouraging the development of written culture concerning economic matters.¹⁷

Nevertheless, it is unclear whether these privileges played a crucial role in the development of the Prague bishopric and its economic emancipation. The lack of respect for these provisions is evidenced by a series of other immunities obtained throughout the thirteenth century by the bishop and representatives of other ecclesiastical institutions, including several false ones. It seems that the domestic context may not have been fully prepared for the implications of collective privilege. Its primary purpose may have been to address curial demands formally. The fact that even half a century after these negotiations, the monarch regarded the property of the Bishop of Prague as a form of 'perpetual loan' is further indicated by the attitude of Otakar II Přemysl (1253–1278) towards Bishop John III (1258–1278). This involved the withdrawal of two property units without adequate compensation (the so-called 'right of forced exchange').

Bishop Tobias and the peak of economic development of the bishopric

Following the death of Otakar II at Marchfeld (26 August 1278) and the subsequent passing of 'his' bishop, John III, the chapter elected the provost, Tobias (1278–1296), a member of the noble family von Beneschau (Benešovici),¹⁸ as his successor with no delay. The five-year tutelage of Otto V of Brandenburg (1278–1283) for the immature king Wenceslaus II at the beginning of Tobias' episcopate represented, on the one hand, an economic decline including famine and the plundering of villages—particularly in the northern half of the land. Conversely, the development of the realm enabled the bishop to restore these plundered estates with greater ease on the basis of *emphyteusis*. He benefited from this specific position (for the first five years, he acted as a more or less officially appointed realm administrator) and later, no doubt, from the greater affection of King Wenceslaus II (1283–1305) for the Church in general, enabling him to exercise his rights more successfully. It is evident that the financial security of the See of St. Adalbert had a significant impact on its overall functioning. Furthermore, it

¹⁷ It is evident that, given the particular interests of individual institutions, it is not feasible to categorise the 'Bohemian Church' as a unified interest group.

¹⁸ Jaroslav Kadlec: *Bischof Tobias und die Prager Diözese während seiner Regierungszeit (1278–1296). Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg*, 6 (1972) 119–172., Trojan, D.: *Tobiáš z Benešova*. – In older historiography, as well as in foreign literature, he was mistakenly referred to by the nobiliary particle of Bechyně. On those mistakes in the bishops' predicates see: David Trojan: *Šlechtictví pražských biskupů a jeho odraz v biskupské heraldice*. (In print.)

facilitated the gradual completion of the long-term development of the Prague bishopric's economic background; the following section will discuss the various aspects of this medieval transformation.

This fact is reflected significantly in Tobias' *Urbarium* from 1283/4. A preserved fragment of this document shows the state of the bishop's economy in two relatively different districts (Žerčice-Běchary and Trhový Štěpánov) and the town of Řečice.¹⁹ A comparison of this source with the archbishopric's *urbarium*, which is a century younger but more detailed and already lists individual settlers as the basic unit for collecting serf dues, demonstrates the relative stability of the lan (*laneus*) structure of individual villages, regardless of whether they were settled under *ius theutonicum* or operated under the older common law. However, whereas Tobias' land register still uses the traditional units of land area (*terra, jugera hereditaria*), the more recent sources already refer only to the lans (*lanei*) and thus demonstrating the continuing transformation of the land structure.²⁰ This, therefore, demonstrates that these villages were either newly settled or the fields were being cultivated on a different scale. Nevertheless, most of these transfers, regardless of whether they were based on emphyteutic law or merely formally executed, can only be tentatively dated. Furthermore, it is often unclear to which of the bishops of Prague or perhaps their administrators this development can be attributed. Notably, there is a paucity of information regarding these individuals, who played a pivotal role in specific regions' evolution until the mid-fourteenth century.

An almost absurd example is the establishment of the town of Roudnice. Despite the ignorance of its inhabitants, they did not accept any location charter and only obtained the listing retrospectively due to their lack of knowledge (*per simplicitatem et ignorantiam*).²¹ However, Bishop Tobias' collection of forms demonstrates the existence of numerous location charters pertaining to villages and, in particular, market towns (*loca forensia*), which explicitly address the restoration of plundered and abandoned estates and provide a clear delineation of serf obligations, particularly regarding monetary and in-kind (most often symbolic) levies.²² These acts fulfil the *melioratio terre*, as

¹⁹ Nový, R.: Nejstarší urbář. The younger additions and corrections demonstrate that the land register was still in use at least until the end of the thirteenth century.

²⁰ DRC 92–147. – The impact of emphyteusis on the transformation of these properties was significant. Within some districts, especially in the region of Řečice – Pelhřimov, two groups of settlements could be distinguished based on the form of the individual fields. These were the newly emphyteuticised settlements and the older ones that had been only converted to emphyteusis. It can be reasonably inferred that the older settlements may be identified where the individual estates are not rounded to the usual lans, or parts thereof, but are instead given more precise measurements in 'jugera.' This suggests that the remeasurement of the older situation may have occurred. These settlements' contemporary and relatively uniform organisation is evidenced by the identical feudal duties recorded in the archbishop's land register.

²¹ RBM II. 833.

²² For an overview and analysis of the extant location acts cf. Trojan, D.: Tobiáš z Benešova, 136–146. and 342–344. To illustrate, we may refer to the villages of Obora and Veltěže, situated within the productive

referenced in the paper's title.²³ It should be noted, however, that the aforementioned transfers did not necessarily imply an immediate acceptance of the emphyteusis. Instead, its layers were often implemented gradually. This practice is also addressed in the provisions of one of Tobias' successors, John IV of Dražice (1301–1343). In his mandate prohibiting leasing church property to 'powerful laymen,' he refers to Tobias' earlier practice. From this perspective, therefore, emphyteusis represents a potential threat to church assets through their alienation, and thus, rural peasants appear to be the most suitable recipients.²⁴

The process of centralising the economic administration of the bishop's estates was progressing gradually. The courtyard, often located within the confines of the burgrave's fortress or *curia*, served as the central hub of communication, facilitating interactions between the bishop's representatives and the subordinate villages. These interactions were primarily with the advocates (*iudices*; that is contributions in kind, possibly converted into a monetary amount and organisation of corvée obligations).²⁵ On the other hand, less frequently, likewise with the bishop's chamber and the Prague court in general, they played both the role of a supplier of food and horses (especially for courts nearby),²⁶ collector of the payment of fines and fees, and in the other direc-

agricultural landscape of the Louny region. – Eduard Šebesta (ed.): *Nově nalezený zlomek Formuláře Tobiáše z Bechyně*. Praha, 1905. 23–24. The locator of the village (that is the advocate), is granted a free lan 'pro iudicio,' which he is permitted to sell, but only as a standard tributary, as well as a one third of the court fines ("in causis criminalibus seu civilibus"). Furthermore, the emphyteutical locating is to be completed within one year. The bishop stipulates that the advocate is to have no share of the bishop's fisheries, hunting grounds, river islands or forests. The villagers are then required to pay an annual one grzywna of silver (half to St. George, half to St. Gall) from the remaining forty lans. Additionally, they must pay three strich to the nearby bishop's court at Počedelice. Those villages are required to provide various agricultural produce, including wheat and winter wheat, oats, chickens, eggs, lambs (alternatively seven or twelve denarii), and cheese (or four denarii), from each plot of land. Furthermore, they are obliged to provide, should the need arise ("propter nostram ingruentem necessitatem"), a subsidy of an unspecified nature. The final condition, which is not exclusive to this case, is the restriction of land ownership to a maximum of two lans. Additionally, the holder is required to reside on the land. Notably, the purchase sum ('arrha') is only documented in a limited number of instances.

²³ Land enhancement is also addressed in the individual location charters—typically "conditionem nostram et episcopatus nostri volentes facere meliorem" – FTB 196–197.

²⁴ Cf. Josef Žemlička: Emfyteuze, nájmy a propůjčování jako hrozba církevním majetkům. *Mediaevalia Historica Bohemica*, 23 (2020) 1. 45–58.

²⁵ In really fragmented districts, the serfs often had to travel several tens of kilometres to perform corvée. One notable example is the performance of corvée at the court in Liblice (Český Brod) by serfs from distant Onomyšl and Nepoměřice (30 km), while serfs from nearby Bohouňovice II performed mowing corvée at the court in Kyje near Prague (36 km). Although the extent of the workers' duties is only known in more detail for the second half of the fourteenth century, it seems that their scope did not change much from the end of the thirteenth century. As is the case in later periods, labour duties are commonly stated in acts rather than in terms of days.

²⁶ The food reserves gathered in the Prague bishop's court are detailed in the Narration of the Bad Years in connection with its plundering. The courts in Kyje and Liblice, situated close to the centre of Prague,

tion they were recipients of supposed instructions of an economic and administrative nature.

In conjunction with the evolution of the network of minor settlements (*oppidum forense* or *locus forensis*), these commercial and monetary exchange hubs gradually supplanted or augmented the preceding centres, namely the courtyards, within the administrative structure. The predominantly agrarian nature of these communities is evident from the fact that the payments in question were to be made from lans of an appropriate size rather than from urban plots, as is attested to both in the relevant charters about the reconstruction of settlements that had been razed and in more recent sources. The judicial immunities, market, and other rights the monarch granted on the bishop's intercession were an effective and relatively unburdened means of compensating the bishop for the inconveniences he had suffered and rewarding him for his faithful service. The two privileges granted by Wenceslaus II do indeed refer to the rights that other locations within the episcopate have already enjoyed (*quas habuerunt et habent alia loca forensia episcopatus*).²⁷ Despite the slight discrepancies between the two charters, there was a certain degree of awareness, at least at the legal level, of the content of these rights. However, their precise nature and scope varied considerably from one instance to another, depending on the identity of the grantor and the recipient. Bishop Tobias, motivated by the recurrent attacks on his property, also had several of these settlements fortified (or, more accurately, enclosed by a wooden wall), as did in the case of several churches in these centres.²⁸

In addition to providing spiritual care, the parish priests at these churches also performed various auxiliary notarial and scribal tasks. In February 1300, Bishop Gregory (1296–1301), Tobias' successor, confirmed the presbytery in the aforementioned town of Řečice to the cathedral canon Vojslav. In the charter, he enumerated the duties of the parish priest, which included assisting in the collection of payments and subsidies, as well as assisting in all judicial and legal proceedings concerning the *districtus Rzeciczensis*. In return for these services, the parish priest was entitled to the income from fines (*utilitas delencialium*) and a tithe of the bishop's income from this extensive district. The parish's endowment was also considerable, comprising four entire villages and

provided the bishop's court with sufficient horses for its needs, as evidenced by the account of the burning of the court and the driving away of the herds. In general, these moments of crisis, whether chroniclers' lamentations or perhaps exaggerated compensation claims, are crucial for understanding the bishopric's economic strategies at a time when no serial economic sources survive (that is before the mid-fourteenth century). It would be erroneous, however, to assume that such records were not regularly produced, as evidenced by the already mentioned fragment of Tobias' *Urbarium*.

²⁷ For an overview of the location charters, see note 22. – RBM II. 1199. Cf. Rostislav Nový: Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách. *Československý časopis historický*, 21 (1973) 1. 73–109.

²⁸ This activity subsequently left a profound impression on the subsequent 'memory of the bishoprics.' Cf. Gelasius Dobner (ed.): *Series episcoporum Pragensium omnium*. In: *Monumenta Historica Bohemiae* III. Prag, 1774. 38.

four lans adjacent to the parochial vicarage.²⁹ This mutually beneficial involvement of educated clerics in the bishop's temporal administration would not have been unusual. Indeed, canons frequently merged rich benefices in perpetuity with their canonries or prebends (in a similar manner to religious houses incorporating their parishes). Furthermore, the spiritual administration, as well as associated duties, were performed by tenants of parishes (vicars), who paid a contractual portion of the proceeds of the parish benefice to the canon residing in Prague. In this context, the roles of the bishop as both a spiritual administrator of the diocese and a feudal lord responsible for the economic management of his resources appear to be in conflict. It seems that the parish network within larger districts was developed more systematically than in areas with a more fragmented property structure. It can also be assumed that these parish districts offered greater security of tenure, even though the bishop did not need to realise the spirit of the economy of salvation with these churches. Additionally, the stipulations set forth by the Fourth Lateran Council in 1215 and the bishop's prerogative to bestow confirmation upon individual parish priests were fulfilled mainly on his own estates and those of the royal and monastic domains.³⁰ Nevertheless, the churches in central localities were undoubtedly among the more affluent ones. However, the written episcopal memory recalls only the donations given to Prague Cathedral with fondness, as its canons were responsible for its upkeep.

The central level of economic administration (functioning within the Prague bishop's court), which was then headed by a *magister camere*, whom a treasurer assisted, is largely unrecorded until the mid-fourteenth century. For the earlier period, only a few names of chamberlains and scribes of the bishop's chamber are known, and no detailed knowledge of their powers exists. It is also evident that they were responsible for the coordination of communication at the individual central locations.³¹ The central role of these local officials is typically reflected in the location charter for the episcopal town of Příbram. In addition to the obligatory levies in kind, the charter formulary reminds us that an appropriate sum of money could replace the levied lambs and pigs. Therefore, the decision rests with the bishop or the duly authorised administrator (*quod in nostra optione consistit*).³² Some *alii nuncii nostri* are mentioned in connection with another location, and they presumably could handle this communication.³³ As mentioned above, the increase in the economic

²⁹ RBM IV. 753., David Trojan: (Arci)biskup a jeho faráři, *Historie – Otázky – Problémy*, 14 (2022) 1. 44–46.

³⁰ Cf. Josef Žemlička: Návrat českých pánů k pohanství? Ke zprávě Františka Pražského o křivdách na farním kléru. In: Martin Nodl – František Šmahel (eds.): *Pohané a křesťané: christianizace českých zemí ve středověku*. Praha, 2019. 31–44.

³¹ However, the connection between temporal and spiritual administration of the diocese is obvious. Cf. Lukáš Führer: *Listina pražských biskupů v pozdním 13. století. Diplomatická analýza a její metody v době transformace*. Dissertation thesis. Brno, Masaryk University, 2019. 126–127. and 287–288., Trojan, D.: *Tobiáš z Benešova, 172–177. – On the later conditions*, see the introduction to Václav Chaloupecký (ed.): *Účet pokladníka pražského arcibiskupství*. Praha, 1912.

³² FTB 205–206.

³³ FTB 130–131.

and administrative agenda at the end of the thirteenth century appears to have reinforced these connections and interactions at the centre-periphery level. The lowest level of economic administration seems to have been the most stable one, with sources mentioning the presence of foresters, fishermen, carters, porters, birdmen, fowlers, honey harvesters, and other servants settled on the bishop's estates.³⁴

The collection of the episcopal tithe, which had already become a subject of Bishop Andrew's litigation at the beginning of the century and whose cessation to the monasteries or other ecclesiastical institutions indicated the bishop's favour, also underwent notable transformations during Tobias' episcopate. Indeed, in response to the broader socio-economic context, especially the development of non-agricultural settlements, there was a shift in the basis for the episcopal tithe. The fireplace (hence *fumales* or *podýmné* in Czech) supplanted the original unit of agricultural land. This modification resulted in an augmented yield, albeit a negligible one. Contemporary sources, half a century younger, cite a rate of half *grosz* per house, which permitted the cleansing of the episcopal chamber's income, mainly when the income from individual districts was vulnerable to shortfalls. This was precisely during the episcopate of Tobias.³⁵

The close relationship between the bishop and 'his king'³⁶ thus enabled Tobias to take several practical steps to stabilise the bishopric in property terms and, consequently, to strengthen his own position in the spiritual affairs of the kingdom. Firstly, this entailed a series of claims, the replacement of the damage incurred over the previous half-century,³⁷ and the confirmation or granting of new economic and judicial privileges (in particular, the acquisition of complete jurisdiction over his subjects). Secondly, there was the actual amelioration of the episcopal goods. Typically, this involved the stabilisation of settlements, often under German law, the development of a network of market towns and their economic privileges, as well as the modest beginnings of mining

³⁴ The entire system of these servitors is documented in the Prague Archbishopric's *Urbarium* from the 1370s. – DRC 92–147.

³⁵ It is necessary to note that this was not a reduction in the burden of serfdom; instead, it was a change in the recipient of the sum of money collected. Cf. Rostislav Nový: *Dýmné. Časopis společnosti přátel starožitností*, 68 (1960) 1. 1–9.

³⁶ This is a concise account of the relationship between Bishop Tobias and the young Wenceslaus II, who returned with the bishop's assistance from his captivity in Brandenburg (May 1283). During this period, the Bishop of Prague retained significant influence over the monarch. In the latter half of the decade, however, a dispute arose between Tobias of Benešov and the supporters of the king's stepfather, Závěš of Falkenstein, concerning the leading position at the royal court. This dispute grew into a kind of 'domestic war,' resulting in the plunder of the bishop's estates between 1287 and 1290. The extent of the damage is detailed in the bishop's form collection, which has been cited numerous times and serves as a fundamental source for the economic history of the diocese at the end of the thirteenth century.

³⁷ Nevertheless, if the bishop had calculated the damages for the domestic war mentioned in the previous note at 14,675 grziwnas in silver, the compensation awarded to him by the provincial court should have been just under 2,000 grziwnas. Furthermore, the bishopric did not retain these estates, which had been confiscated from Falkenstein's partisans, for an extended period. Additionally, Tobias received further, more minor compensation for the estates already confiscated to his predecessors.

activity (although, as already existing, it is only documented at the very beginning of the fourteenth century) and the completion of colonisation activity.

Conclusion

A distinguished ecclesiastical career, his family background and origins, and the political situation of the 1280s enabled Tobias to achieve the definitive emancipation of the See of St. Adalbert and to successfully advocate for the implementation of numerous demands for reform initially proposed by Bishop Andrew in the 1210s and early 1220s, encompassing spiritual, ecclesiastical, legal, administrative, and economic matters. In conclusion, Tobias succeeded in establishing the position of the bishopric as a firmly established institution within the broader structure of the provincial society. This was achieved through the consolidation of property holdings, which were still being expanded by some of his successors, and through establishing social status and a military contingent likely based on the dependent lowest gentry.³⁸ Consequently, the bishop became progressively more autonomous from the monarch in economic matters pertaining to the functioning of his own administrative apparatus. It is commonly asserted, albeit with some simplification, that the bishop of Prague was among the wealthiest feudal lords after the king. However, it would be remiss to attribute the entire credit to Tobias. The bishop and the king continued to engage in cooperative activities, albeit based on a mutually beneficial arrangement. In essence, the king was expected to serve as the guarantor of his subjects' salvation, the protector of the vulnerable (including widows, orphans, and the clergy), and, as articulated by Tobias in his correspondence, the defender, protector, and special master of the Prague church, the king's holy mother, and of the bishop's people. Wenceslaus II is regarded as an exemplar of a pious king, at least in the view of the *Chronicon Aule Regie*.³⁹

A comparison with geographically proximate dioceses reveals the evolution of the Prague diocese, which was until 1344 part of the Mainz archdiocese. Its distinctive character was shaped not only by the symbolic convergence of the episcopal seat and the centre of the kingdom (principality) in the cathedral church, which was dedicated to the patrons of the country, Vitus, Wenceslaus, and Adalbert. The efforts of the Bohemian monarch to maintain the subordination of the Bishop of Prague, in contrast to the Bishop of Olomouc, who was perceived as an extension of the Prague ruler against the

³⁸ The chronicler Franciscus of Prague, seemingly concerning his political involvement, states that he was to be the inaugural member of the king's retinue ("ad servitudinem regis se dedit") with the episcopal military forces. This assertion misinterprets the facts but offers insight into how Tobias' episcopate was perceived within the Prague church half a century later. – Jana Zachová (ed.): *Chronicon Francisci Pragensis*, FRB Series Nova I. Prague, 1997. 45.

³⁹ FTB 26–27. Cf. Robert Antonín: *The Ideal Ruler in Medieval Bohemia*. Leiden–Boston, 2017. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 44.), especially 339–362.

Moravian appurtenant dukes in the eleventh and twelfth centuries. In the thirteenth century, the economic background of the Bishop of Olomouc was significantly influenced by the introduction of the fief system by Bruno of Schauenburg. Inspired by imperial economic and legal conditions, Bruno organised the property relations in his diocese, including the development of a network of towns and the establishment of a manorial court in Kroměříž. Bishop Tobias completed the economic emancipation of the See of St. Vitus, which constituted a pivotal stage in the redefinition of the relationship between the Bishop of Prague and the Bohemian king under the first Luxembourgs.⁴⁰

⁴⁰ The scope of the study does not allow for a more comprehensive comparison of the economic development of neighbouring dioceses, moreover in many cases not enough attention has been paid to these issues. On the wider context within medieval Bohemia summarizing: Klápště, J.: *The Czech Lands*, Idem: *Středověká změna v zrcadle doby kolem roku 2000*. In: Mikuláš Netík – Martin Wihoda (eds.): *Morava v proměnách dlouhého 13. století*. Praha, 2023. 14–30.

**MELIORATIO TERRE EPISCOPALIS.
PROPERTY SECURING OF THE PRAGUE DIOCESE IN THE CONTEXT
OF MEDIEVAL TRANSFORMATION**

The bishop of Prague, Tobias of Benešov (1278–1296), constituted a significant advance in the economic security of the Prague diocese. The partially preserved economic agenda from the time of his episcopate (comprising a fragment of an *urbarium*, charters, and a collection of forms known from several manuscripts) allows us to trace the bishop's strategy. This includes especially the emphyteutic locations of villages and market towns, the extension of their rights, the transformation of the nature of the bishop's tithe, the efforts to make individual districts function efficiently, and the written record of this agenda itself. The bishop was able to exploit the crisis of the so-called 'evil years' to the diocese's advantage in terms of its economic development and ecclesiastical emancipation.

Keywords: bishopric of Prague, medieval transformation, Tobias of Benešov (1278–1296), emphyteusis, episcopal estates, temporal administration of the diocese

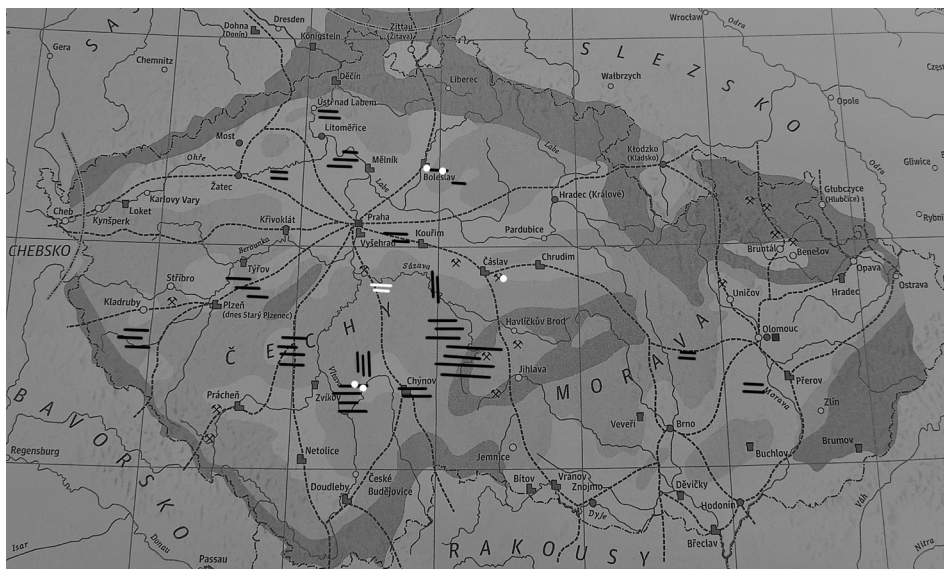

Figure 1: Summary of episcopal possessions at the end of Tobias' episcopate, omitting small, hard-to-locate goods

horizontal black hatching: older goods

vertical hatching: Tobias' gains

white hatching and dots: Tobias' losses

Map base: Settlement of the Bohemian lands in the mid-thirteenth century (the colour scale shows the progress of the settlement process, centres and main communication routes are marked).

Base map from Eva Semotanová – Jiří Cajthaml (eds.): *Akademický atlas českých dějin*. Praha, 2016. 96–97.

ÓNADI SÁNDOR

„Krisztus egész kiválasztott seregével”*

EXHORTÁCIÓK AZ ELSŐ KERESZTES HADJÁRAT RÉSZTVEVŐINEK LEVELEIBEN

Bevezetés

A CLERMONT-I ZSINAT zárásaként II. Orbán pápa (1088–1099) 1095. november 27-én prédikációt intézett a zsinatra érkező egyháziak és világiak, valamint a pápai szónoklat hírére összesereglett tömeghez, ami Európa-szerte ezreket inspirált arra, hogy felvegyék a keresztet, és a pápa felhívására fegyveres zarándoklatra induljanak Keletre. A zarándokok 1099. július 15-én elfoglalták Jeruzsálemet, s ezzel teljesítették a fogadalmukat. Az idáig vezető út azonban nem volt könnyű, és sokszor csak egy hajszál választotta el a vállalkozást a teljes összeomlástól. E hajszál mibenléte már a kortársakat is foglalkoztatta: ők leginkább a zarándokok által, szenvedéseik árán kiharcolt isteni jutalomként, *mercesként* értelmezték Jeruzsálem elfoglalását és a hadjárat sikerét, amelyben nagy szerepet kapott az egyháziak tevékenysége, az általuk végzett kommunikáció is.¹

A kutatás legnagyobb kihívása a források jellegével magyarázható. Annak ellenére, hogy az első keresztes hadjáratról számos beszámoló született, ezeket több szempont miatt is rendkívül óvatosan kell kezelnünk, ha nem a hadjárat eseménytörténetére, hanem a konkrét prédikációkra, valamint azok fogadtatására vagyunk kíváncsiak.

A tanulmány során a források sajátossága miatt elsősorban a résztvevők által írt levelekre támaszkodva kívánom feltárni az exhortációk, prédikációk lehetséges témáit:

* A szerző a DE TKP Magyarország helye és képe a középkori Európában Kutatócsoport munkatársa. A kutatás a TKP2021-NKTA-34 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a TKP2021-NKTA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

¹ Türoszi Vilmos hivatkozik így a Szent Lándzsa ereklyére mint az isteni beavatkozás manifesztumára. „[...] prosequente eam universo clero et populo, consolationem quasi de celo missam omnes in commune acceperunt, arbitantes se laborum et molestiarum suarum mercedem condignam recepissee.” – Robert B. C. Huygens (ed.): *Willelmi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon*. Turnhout, 1986. (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis LXIII.) 425., Colin Morris: *The Aims and Spirituality of the First Crusade as seen through the Eyes of Albert of Aachen*. *Reading Medieval Studies*, 16 (1990) 99–117., Bernard McGinn: *Iter Sancti Sepulchri: The Piety of the First Crusaders*. In: Bede K. Lackner – Kenneth R. Philip (eds.): *Essays in Medieval Civilization. The Walter Prescott Webb Memorial Lectures*. Austin, 1978. 33–73.

a kiválasztottság gondolatát – amelyhez hozzátartozott a nehézségek értelmezésének megváltozása –, a bűnbánat fontosságát, a szentek közbeavatkozásának és a mártíromságnak a kérdését, valamint a nem harcolók² jelenlétének a lényegességét. A számtalan buktató miatt azonban – ahogy Marcus Bull is hangsúlyozza – tudatában kell lennünk annak, hogy gyakran csak általános tendenciákat, hozzávetőleges mintákat tudunk tetten érni a résztvevők motivációját, lelkeségét illetően, ezek ugyanis egyénre vonatkozóan még a levelekből sem következtethetőek ki teljes bizonyossággal.³

A hadjárat vizsgálatánál megkülönböztetünk résztvevőktől és nem-résztvevőktől származó forrásokat.⁴ E kategóriákat műfaji alapon is csoportosíthatjuk, így a résztvevőktől származó narratív források közé soroljuk a *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*-ot,⁵ valamint Petrus Tudebodus,⁶ Aguilers-i

² A hadjáraton részt vevő fegyvertelenek. Számuk még a kortársak számára is nehezen megbecsülhető (*Fulcheri Carnotensis: Historia Hierosolymitana*. Hrsg. Heinrich Hagenmayer. Heidelberg, 1913. [a továbbiakban: FC] 183.). Ennek egyik oka az a „társadalmi mobilitás”, amely során fegyveresek szegényedtek el (Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 158.) s kényszerültek eladni fegyverzetüket, vagy éppen szegények zsákmányoltak fegyvert (pl. Heinrich Hagenmayer [ed.]: *Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*. Heidelberg, 1890. 319. [a továbbiakban: GF]), s – feltehetően szükségszerűségből adódóan – szegődtek egy főúr kíséretébe.

³ Marcus Bull: Views of Muslims and of Jerusalem in Miracle Stories, c. 1000 – c. 1200: Reflections on the Study of First Crusaders’ Motivations. In: Marcus Bull – Norman Housley (eds.): *The Experience of Crusading. Vol. 1. Western Approaches*. Cambridge, 2003. 20.

⁴ Szándékosan nem a „szemtanú” és „nem-szemtanú” kifejezéseket használom, hiszen Yuval Noah Harari vizsgálata óta tudjuk, hogy e szerzők bár jelen voltak a hadjárat egyes eseményeinél, közel sem úgy kell őket elképzelnünk, mint objektív megfigyelőket. – Yuval Noah Harari: Eyewitnessing in Accounts of the First Crusade: The Gesta Francorum and Other Contemporary Narratives. *Crusades*, 3 (2004) 77–99., Bull, M.: *Muslims and Jerusalem*, 15. A szemtanúság, illetve azok megbízhatósága az első keresztes hadjáraton belül is önálló dolgozat témája lehetne. A problémakör összefoglalását ld.: Elizabeth Lapina: *Warfare and the Miraculous in the Chronicles of the First Crusade*. Pennsylvania, 2015. 15–36., Elizabeth Lapina: „Nec signis nec testis creditur...”: The Problem of Eyewitnesses in the Chronicles of the First Crusade. *Viator*, 38 (2007) 1. 117–139., Marcus Bull: The Eyewitness Accounts of the First Crusade as Political Scripts. *Reading Medieval Studies*, 36 (2010) 23–38., Simon John: Historical Truth and the Miraculous Past: The Use of Oral Evidence in Twelfth-Century Latin Historical Writing on the First Crusade. *English Historical Review*, 130 (2015) 263–301. Spencer elveti a „szemtanúi” jelzőt, hiszen szerinte ezek a művek inkább kulturális, irodalmi, sőt akár propagandisztikus szerepet tölthettek be, melyekben a klerikusok szemében megjelenő ideális keresztes képét mutatják be, s mindent ehhez viszonyítanak. – Stephen J. Spencer: Constructing the Crusader: Emotional Language in the Narratives of the First Crusade. In: Susan B. Edgington – Louis García-Guijarro (eds.): *Jerusalem the Golden. The Origins and Impact of the First Crusade*. Turnhout, 2014. 179. MacGregor hasonlóképpen vélekedik a krónikák későbbi buzdító hatásáról. – James B. MacGregor: The First Crusade in Late Medieval Exempla. *The Historian*, 68 (2006) 32.

⁵ GF

⁶ *Historia de Hierosolymitano Itinere* című művének szövege szinte megegyezik a *Gesta Francorum*-éval. Az összehasonlítást ld.: Jean Flori: De l’Anonyme normand à Tudebode et aux Gesta Francorum. L’impact de la propagande de Bohémond sur la critique textuelle des sources de la première croisade. *Revue d’Histoire*

Rajmund⁷ és Chartres-i Fulcher⁸ munkáit. Fulcher – Boulogne-i Balduin (1060 után – 1118)⁹ káplánjaként – követte urát Edesszába, így 1097 szeptemberétől már nem megfigyelője az eseményeknek. A hadjárat fősodrában végig részt vevők tehát egyrészt a *Gesta Francorum* ismeretlen szerzője, aki Boemunddal, Taranto hercegével (1058 k. – 1111) vonult, másrészt Aguilers-i Rajmund, aki a Le Puy-i Szűz Mária-katedrális kanonokjaként indult el, majd IV. Rajmund, Saint-Gilles és Toulouse grófjának (1042 k. – 1105) káplánjaként vett részt a vállalkozásban.

A szerzők egy újabb nemzedékéhez tartozik a *Gesta Francorum*ot alapként használó három bencés szerzetes, Nogent-i Guibert (1055 k. – 1124),¹⁰ Doli Baldrik (1050 k. – 1130)¹¹ és Reimsi Róbert (1055 k. – 1122),¹² akik kapcsán Conor Kostick emeli ki, hogy az ő munkáik a számtalan interpoláció miatt a hadjárat eseménytörténetének rekonstruálása helyett inkább az észak-francia klérus ezzel kapcsolatos értékítéletére világítanak rá.¹³ Külön egységként kezelhető Caeni Rudolf munkája,¹⁴ aki Tankréd (1075 k. – 1112), Boemund unokaöccse megrendelésére készítette el a művét. A hadjárat lezárása után hazatérő zarándokok beszámolóit alapján írta Aacheni Albert a *Historiáját*,¹⁵ amelyet adatgazdagsága miatt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, de nem kezelhetjük mellékes tényként, hogy Albert maga sosem járt a Szentföldön.

Fontos megjegyezni, hogy a résztvevőktől származó beszámolók is leghamarabb a hadjárat befejezését követő néhány éven belül kerültek lejegyzésre, míg Fulcher munkája az

Ecclésiastique, 102 (2007) 3–4. 717–746., Marcus Bull: The Relationship between the *Gesta Francorum* and Peter Tudebode's *Historia de Hierosolymitano Itinere*: The Evidence of a Hitherto Unexamined Manuscript (St. Catharine's College, Cambridge, 3). *Crusades*, 11 (2012) 1–18., John France: The Anonymous *Gesta Francorum* and the *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* of Raymond of Aguilers and the *Historia de Hierosolymitano itinere* of Peter Tudebode: An Analysis of the Textual Relationship between Primary Sources for the First Crusade. In: John France – William G. Zajac (eds.): *The Crusades and their Sources: Essays Presented to Bernard Hamilton*. London, 1998. 39–79., Jean Flori: *Chroniqueurs et propagandistes: introduction critique aux sources de la première croisade*. Genève, 2010., *Petrus Tudebodus: Historia de Hierosolymitano Itinere*. Pub.: John H. Hill – Laurita L. Hill. Paris, 1977. (a továbbiakban: PT)

⁷ *Le Liber de Raymond d'Aguilers*. Pub.: John H. Hill – Laurita L. Hill. Paris, 1969. (a továbbiakban: RaAg)

⁸ FC

⁹ 1100–1118 között a Jeruzsálemi Királyság első megkoronázott királya.

¹⁰ Guiberti Abbatis Sanctae Mariae Novigenti: *Historia quae inscribitur Dei Gesta per Francos*. Turnhout, 1996. (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis CXXVII A.) (a továbbiakban: GN)

¹¹ Baldrici episcopi Dolensis: *Historia Ierosolimitana*. In: Recueil des historiens des croisades. Publié par les soins de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres. Historiens occidentaux. (a továbbiakban: RHC OC) T. 4. Paris, 1879. 1–89. (a továbbiakban: BB)

¹² Roberti Monachi: *Historia Iherosolimitana*. In: RHC OC T. 3. Paris, 1866. 721–882. (a továbbiakban: RR)

¹³ Conor Kostick: Courage and Cowardice on the First Crusade, 1096–1099. *War in History*, 20 (2013) 35.

¹⁴ Radulfo Cadomensis: *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana*. In: RHC OC T. 3. Paris, 1866. 603–716.

¹⁵ Habár Aacheni Albert nem tekinthető szemtanúi beszámolóinak, információit visszaérkező zarándokoktól szerezte be. Értesüléseit összevetve a többi krónikával, megbízható szerzőnek nevezhető. Morris szerint létezhetett egy lotaringiai krónika, amelyből Albert és a későbbi szerző, Türoszi Vilmos meríthetett a művéhez. – Morris, C.: *The Aims*, Susan B. Edgington (ed.): *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*. Oxford, 2007. (a továbbiakban: AA)

1120-as évek végén készült el, így ezek erősen koncepciózusak lehetnek. Thomas Asbridge az 1098. június 14–15. éjjelén „előkerülő” Szent Lándzsa¹⁶ példáján keresztül mutatott rá, hogyan alakultak a keresztes hadjárat eseményei az emlékezet kollektívává válása során „történelemmé”. Nagy valószínűséggel a kútfőket nem a megtévesztés szándéka, hanem az események értelmezésének és megértésének vágya s legfőképpen a Lándzsa atmoszféráját kihasználó 1098. június 28-i, nagy túlerővel szemben, Antiókhianál megszerzett győzelem „csodájának” magyarázata vezényelte.¹⁷ Az említett történetírók mindenben Isten jutalmazó vagy büntető kezét látták, és a hadjárat sikeres befejezése után valóban úgy értelmezhetők, hogy Isten cselekedeteit hajtották végre. E kettősség átjárta a tudósításait is, amit jól példáz Rajmund beszámolója, miszerint Isten egyrészt bűnbánatra indítja (*concuti voluit ad penitentiam*), másrészt megörvendeztette (*letificavit*) őket.¹⁸ Elisabeth Lapina hívja fel a figyelmet arra, hogy az első keresztes hadjárat krónikásai közül sokan nemcsak szemtanúként írták le az eseményeket, hanem a tisztító szenvedést és a csodás eseményeket megtapasztaló résztvevőként is. A transzcendenssel való fizikai kapcsolatuk révén nem csupán az eseményeket mesélték el, hanem az isteni szándékokat is taglalták, így Flori nem véletlenül nevezi őket „lelkes szemlélőnek”.¹⁹

Az utóbb felsoroltak mellett nehezítő tényezőnek számít, hogy az elbeszélő forrásaink közül csupán egy esetben, a *Gesta Francorum* kapcsán merül fel annak a lehetősége, hogy megalkotásában világi személy is részt vehetett.²⁰ Ez azért különösen fontos, mert így az elemzés tárgyát képezhető prédikációk és buzdító beszédek javarészt olyan szerzők közvetítésével maradtak fenn, akik egyházi tanítatásban részesültek, és évekkel később, az akkor már konszenzuálissá vált történetet megírva gyakran fikciós elemekkel egészítették ki az elbeszéléseiket. Ennek eredményeként e szövegek számos, a korszak

¹⁶ Egy alacsony származású zarándok Provence-ból, akinek saját beszámolója alapján látomásokban jelent meg Szent András, aki megmutatta neki a Szent Lándzsa rejtékhelyét. A kérdésről ld.: Colin Morris: *Policy and Visions. The Case of the Holy Lance at Antioch*. In: John Gillingham – J. C. Holt (eds.): *War and Government in the Middle Ages: Essays in Honour of J. O. Prestwich*. Cambridge–New York, 1984. 33–45., John France: *Two Types of Vision on the First Crusade: Stephen of Valence and Peter Bartholomew*. *Crusades*, 5 (2006) 1–20., Wolfgang Giese: *Die Lancea Domini von Antiochia (1098/1099)*. In: *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica München*, 16.–19. September 1986. Vol. 5. Hannover, 1988. (MGH Schriften 33.) 485–504., Randall Rogers: *Peter Bartholomew and the Role of “The Poor” in the First Crusade*. In: Timothy Reuter (ed.): *Warriors and Churchmen in the High Middle Ages*. London, 1992. 109–122., Conor Kostick: *The Afterlife of Bishop Adhémar of Le Puy*. *Studies in Church History*, 45 (2009) 120–129., Conor Kostick: *The Trial by Fire of Peter Bartholomew: A Case Study in Medieval Social Conflict*. *Leidschrift: Met Het Kruis Getekend*, 27 (2012) 21–40., Conor Kostick: *The Social Structure of the First Crusade*. Leiden, 2008. 134–149., Jay Rubenstein: *Armies of Heaven: The First Crusade and the Quest for Apocalypse*. New York, 2011. 157–262., Sylvia Schein: *Die Kreuzzüge als volkstümlich-messianische Bewegungen*. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 47 (1991) 1. 121.

¹⁷ Thomas Asbridge: *The Holy Lance of Antioch: Power, Devotion, and Memory on the First Crusade*. *Reading Medieval Studies*, 33 (2007) 21.

¹⁸ RaAg 51.

¹⁹ Lapina, E.: *Warfare*, 36., Flori, J.: *Chroniqueurs*, 9.

²⁰ Flori, J.: *Chroniqueurs*, 76.

retorikájának megfelelő – feltételezhetően fiktív – buzdító beszédet, prédikációt tartalmaznak, amelyeket nem elemezhetünk egy zsinat során, több kútfő által is megörökített prédikációhoz hasonló módszerekkel.

A prédikációk, a hadjárat lelkiségének témája számos vizsgálat tárgyát képezte, árulkodó azonban, hogy Penny J. Cole a keresztes hadjáratok prédikációival foglalkozó monográfiája II. Orbán prédikációjának elemzését követően a második hadjáratra ugrik.²¹ Christoph T. Maier monográfiájának bevezetőjében kiemeli, hogy a keresztes prédikációk száma magas lehetett, ugyanakkor kevés konkrét információval rendelkezünk róluk. Ennek oka, hogy az általában kéziratossá vált prédikációgyűjteményekben fennmaradt szövegek rendszerint liturgikus rendben követték egymást, így nehéz elkülönítenünk a keresztes prédikációkat. Az első ilyen tematikus, *ad status* gyűjtemények jóval később, a 12. század végéről, 13. század elejéről maradtak fenn, s felhasználják az első keresztes hadjárat sikereit is a toborzásokhoz.²²

Legutóbb Cecilia M. Gaposchkin 2017-ben megjelent műve foglalkozott átfogóan a keresztes prédikációk kérdésével, aki alapos szövegelemzésekbe bocsátkozott a hadjárat során végzett liturgiát, az egyes résztvevők által elmondott, a narratív forrásokban megörökített beszédek, exhortációkat, prédikációkat illetően.²³

Annak érdekében, hogy megfelelően kezeljem a klerikus szerzők vagy a történetírók esetleges túlzásait, utólagos interpretációit vagy a lejegyzett, irodalmi példákat követő fiktív elemeit, elsősorban a fennmaradt misszilis forrásokból tervezek kiindulni, amelyek „pillanatképként” örökíthették meg a hadjárat eseményeit, s ezekben keresem azokat a szövegrészeket, amelyekből megragadható az egyháziak prédikációs tevékenysége, mint például a zárandokok önképe, célja, helyzetük értékelése. Gaposchkin, David Bachrach és Alexander Murray vizsgálatai is rávilágítanak arra, hogy az elbeszélő forrásokat, az ezekben megörökített fiktív beszédek sem kell teljesen elvetnünk, hiszen azok hitelességet igénylő módon, a retorika szabályai szerint készültek el. Így a beszédek bizonyítékként szolgálnak arra, hogy az írók szerint mi volt a lehetséges vagy pedig a kívánt retorika a csatatéren, ezért a levelek mellett, kiegészítő információként ezeket is

²¹ Penny J. Cole: *The Preaching of the Crusades to the Holy Land, 1096–1270*. Cambridge, 1991.

²² Christoph T. Maier: *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross*. Cambridge, 2000. 3–4., Jessalynn Bird: *Preaching and Narrating the Fifth Crusade: Bible, Sermons and the History of a Campaign*. In: Elizabeth Lapina – Nicholas Morton (eds.): *The Uses of the Bible in Crusader Sources*. Leiden–Boston, 2017. 328., Jessalynn Bird: *Preaching and crusading memory*. In: Megan Cassidy-Welch (ed.): *Remembering the Crusades and Crusading*. New York, 2017. 16–18., Cecilia M. Gaposchkin: *The Liturgical Memory of July 15, 1099: Between History, Memory, and Eschatology*. In: Megan Cassidy-Welch (ed.): *Remembering the Crusades and Crusading*. New York, 2017. 34–48. Az ötödik keresztes hadjárat (1217–1221) iránt érdeklődők szerencsésebbnek mondhatóak, hiszen fennmaradtak a toborzásban, a hadjáratban részt vevő egyének bibliai kommentárjai, prédikációi, levelei, így a narratív források mellett ezekre is támaszkodhatnak. – Bird, J.: *Preaching*, 317.

²³ Cecilia M. Gaposchkin: *Invisible Weapons. Liturgy and the Making of Crusade Ideology*. London, 2017.

beemelem a vizsgálatba.²⁴ Az elsődleges forrásaink közé hét levél sorolható, amelyek közül mind kiadásra került a Heinrich Hagenmayer által szerkesztett forráskiadásban,²⁵ sőt Veszprémy László munkásságának köszönhetően a hadjárat vezetői által II. Orbán pápának írt levélén²⁶ kívül mind olvasható magyarul is.²⁷

Két levél Istvánhoz, Chartres és Blois grófjához (1089–1102) köthető, másik kettő Ribemont-i Anzelmehez,²⁸ további kettőt pedig a székhelyéről elmenekült s ekkor Cipruson tartózkodó jeruzsálemi pátriárka, Simeon (1088 után – 1099) és „más nyugati püspökök” írtak,²⁹ további egy misszilit pedig a hadjárat világi vezetői küldtek 1098 szeptemberében II. Orbán pápának. Blois-i István mindkét levelének címzettje felesége, Adéla, témájukat tekintve pedig a hadjárat eseményeiről számolnak be. Az első dokumentum³⁰ megírása Nikaia elfoglalását követően történt, 1097. június 24. környékére datálható, míg a második³¹ Antiókhia ostroma során, 1099. március 29-én került megírásra. Anzelm hasonló szándékkal, II. Manassess reimsi érseknek (1096–1106) címezte mindkét levelét. Az első³² 1097. november végén, amikor a sereg hozzálátott Antiókhia ostromához, a másodikat³³ pedig 1098 júliusában, a moszuli emír, Kerboga (1096 k. – 1102) támadásának sikeres visszaverése után írta. Az első³⁴ Simeon pátriárkához köthető dokumentum 1097 októberében, a második³⁵ 1098 januárjában íródott.

²⁴ Gaposchkin, M. C.: *Invisible Weapons*, David S. Bachrach: Conforming with the Rhetorical Tradition of Plausibility: Clerical Representation of Battlefield Orations against Muslims, 1080–1170. *The International History Review*, 26 (2004) 3. 1–19., Alexander Murray: Religion Among the Poor in Thirteenth-Century France: The Testimony of Humbert de Romans. *Traditio*, 30 (1974) 286–288. Veszprémy László áttekintése s a magyarokra, illetve normannokra vonatkozó elemzése során is hasonló egységeket tematizált: igaz ügyért való harc, isteni segítség, kiválasztott nép. – Veszprémy László: Szónokló hadvezérek. Összehasonlító normann–magyar harctéri retorika 170–171. *Magyar Könyvszemle*, 128 (2012) 2. 169–179.

²⁵ Kreuzzugsbriefe 1088–1100

²⁶ Epistula Boemundi, Raimundi comitis S. Aegidii, Godefridi ducis Lotharingiae, Roberti comitis Normanniae, Roberti comitis Flandrensis, Eustachii comitis Boloniae ad Urbanum II papam. In: Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 161–165.

²⁷ Veszprémy: *Keresztes háború*. A levelek hivatkozásánál a magyar és a latin nyelvű változatot is hivatkozni fogom, idézetnél pedig csak az adott nyelvű kiadást.

²⁸ Ostrevant és Valenciennes ura, aki II. Flandriai Róbert gróf (1093–1111) kíséretében vett részt a hadjáratban.

²⁹ Az első levél intitulációjában Simeon és Adhemar, Le Puy püspöke szerepel (Veszprémy: *Keresztes háború*, 137–138., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 141–142.), míg a másodikban Simeon és „aliorum episcoporum ad occidentales” (Veszprémy: *Keresztes háború*, 144–146., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 146–149.).

³⁰ Veszprémy: *Keresztes háború*, 133–136., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 138–140.

³¹ Veszprémy: *Keresztes háború*, 146–151., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 149–152.

³² Veszprémy: *Keresztes háború*, 140–144., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 144–146.

³³ Veszprémy: *Keresztes háború*, 154–159., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 156–160.

³⁴ Veszprémy: *Keresztes háború*, 137–138., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 141–142.

³⁵ Veszprémy: *Keresztes háború*, 144–146., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 146–149.

Kik prédikáltak?

A kútfők gyakori retorikai megoldásai miatt a prédikációk témája mellett sokkal nehezebb a prédikátorok körének meghatározása. Árulkodó, hogy a Jonathan Riley-Smith, Jonathan Phillips, Allan V. Murray, Guy Perry és Nicholas Morton által összeállított, a University of Leeds, a Royal Holloway University of London és a British Academy által fenntartott keresztes adatbázis³⁶ több mint hetven részt vevő klerikus nevét tartalmazza, a vizsgálat tárgyát képező levelek mégsem említik egyikőjüket sem, s narratív források alapján is mindössze ötöt tudunk prédikációs tevékenységhez kötni. Ők rendszerint a hadjárat szellemi vezetői, mint Amiens-i Remete Péter (1050 k. – 1115),³⁷ Adhemar, Le Puy püspöke (1082–1098), Chocques-i Arnulf (1060 k. – 1118),³⁸ Narbonne-i Péter,³⁹ Desiderius Péter,⁴⁰ valamint egyik krónikánk szerzője, Aguilers-i Rajmund.

Miről prédikál(hat)tak?

A levelekből több, prédikáció tárgyát képezhető témára is rávilágíthatunk. Az első ilyen a kiválasztottság gondolata, amelynek egyik eleme az Istenhez fűződő kapcsolat hangoztatása. István és Anzelm is többször hivatkoznak a keresztes seregre *exercitus Christiként*, *Deiként* vagy épp *Dominiként*, míg máskor *populus Deiről* írnak.⁴¹ E gondolat megszületését nemcsak a keresztény-muszlim szembenállásban kell keresnünk, hanem, ahogy Michael McCormick is rávilágít, ehhez nagyban hozzájárult az is, hogy sokan

³⁶ <https://www.dhi.ac.uk/crusaders/> (Letöltés ideje: 2025. április 2.)

³⁷ Keresztes prédikátor, a „népi keresztes hadjáratnak” nevezett vállalkozás egyik vezetője, aki Közép-Franciaországból kiindulva toborzott, s seregét távollétében, 1096. október 21-én Nikomédiánál felmorzsolta Kilidzs Arszlán szeldzsuk-török szultán serege. – AA 2–4., 34–36., GF 106–130., E. O. Blake – C. Morris: *A Hermit Goes to War: Peter and the Origins of the First Crusade. Studies in Church History*, 22 (1985) 79–107.

³⁸ II. Róbert normandiai herceg (1087–1106) káplánja. A szülőhelye körüli vitát David mutatja be, s tisztázza, hogy a Théroouanne egyházmegyében található Chocques faluban született. – Charles W. David: *Robert Curthose. Duke of Normandy*. Cambridge, 1920. 217.

³⁹ Provence-i klerikus, akit a hadjárat során Albara püspökévé választottak. – RaAg 90–92. Tudebodus teszi hozzá, hogy Pétert Antiókhiaába vitték, ahol az ortodox pátriárka felszentelte, majd „Le Puy püspökének, Adhemarnak a helyére lépve tanácskozásokat tartott.” – PT 117. A kérdésről ld.: Jean Richard: *Note sur l’archidiocèse d’Apamée et les conquêtes de Raymond de Saint-Gilles en Syrie du Nord. Syria*, 25 (1946–1948) 105., Herbert E. J. Cowdrey: *The Reform Papacy and the Origin of the Crusades*. In: *Le Concile de Clermont de 1095 et l’appel à la Croisade. Actes du Colloque Universitaire International de Clermont-Ferrand (23–25 juin 1995) organisé et publié avec le concours du Conseil Régional d’Auvergne*. Rome, 1997. (Collection de l’École française de Rome 236.) 65–69., Bernard Hamilton: *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church*. London–New York, 2016. [reprint of the 1980 edition] 9–11.

⁴⁰ Isoárd, Die grófjának káplánja, aki a Lándzsá-per kapcsán az erekle hitelessége mellett foglalt állást. – RaAg 97.

⁴¹ *Kreuzzugsbriefe* 1088–1100, 138., 139., 144., 149., 157.

– a feudális társadalmi berendezkedéstől eltérően – nem mindig ugyanazon hűbérúr lobogója alatt harcoltak, hanem a magasztosabb *exercitus Christi* tagjaiként időnként más vezetését követve szegődtek szolgálatba.⁴² Jonathan Riley-Smith a hadjárat kis-ázsiai szakaszára (1097. július–augusztus) teszi a keresztesek kiválasztottságtudatának megerősödését, hiszen viszonylag gyorsan, hét hét alatt bevették Nikaiát (1097. június 19.), majd július 1-jén, Dorülaionnál az egyik seregettest a bekerítésből felmentve és feltehetően a megsemmisüléstől megmentve sikerült győzniük Kilidzs Arszlán szeldzsuk-török szultán (1092–1107) csapataival szemben. Valószínűleg a kezdeti kihívások leküzdése és a halál elkerülése olyan érzelmeket szabadított fel, amelyek elhintették az égi közbenjárás, a kiválasztottság gondolatát.⁴³ E témával kapcsolatban érdemes még megemlítenünk Blois-i István második levelét: ebben már a sereg mint „Krisztus egész kiválasztott serege” (*omnis electus Christi exercitus*) kerül említésre, s a változás éppen akkor érhető tetten, amikor a sereg az első nagyobb nehézségeken ment át, így szüksége lehetett egy nagyobb morális támaszra.⁴⁴ Szintén ebben a levélben tűnik fel először a hadjárat forrásai közül a *Milites Christi* kifejezés, amelynek jelentése a korszakban fokozatosan helyeződött át a szerzetességről a világi lovagságra: ez mindenképpen azt a jelentésmódosulást támasztja alá, hogy a keresztesek Isten ügyéért dolgoztak.⁴⁵ Krisztus katonáinak volt még egy sajátos külső ismertetőjegye is: keresztet varrtak a ruháikra. A clermont-i zsinatról író Reimsi Róbert szerint II. Orbán utasította a csatlakozni kívánókat, hogy viseljék a kereszt jelét: ez így a *Gesta* által is említett szimbóluma lett a fogadalomtételnek és a zárandokoknak.⁴⁶ Azokat, akik felvették a keresztet, „keresztel jelöltettek” meg (*crucesignati*),⁴⁷ de mégsem indultak el, kiátkozással fenyegette meg mindkét olyan levél, amelyet Simeon pátriárka és a nyugati püspökök, köztük az egyik pápai legátus, Adhemar küldött Nyugatra.⁴⁸ E gondolat Anzelm második levelében is megfigyelhető: ebben a reimsi érseket kéri, hogy közösítse ki a „hamis zárandokokat” (*falsi peregrini*), akik nem indultak el az „Úr útján” (*iter Domini*).⁴⁹ Ez alapján arra következtethetünk, hogy a prédikációk rendszeres témája volt a fogadalom betartásának fontossága.

E kiválasztott státusz egy sajátos mutatója lehet még a nehézségek értelmezésének megváltozása is. Míg korábban a nehézségeket büntetésként értelmezték, addig István

⁴² Michael McCormick: Liturgie et guerre des Carolingiens à la première croisade. In: *'Militia Christi' e Crociate nei secoli XI–XIII. Atti della undecima Settimana internazionale di studio Mendola, 28 agosto – 1 settembre 1989*. Milano, 1992. 213.

⁴³ Jonathan Riley-Smith: *The First Crusade and the Idea of Crusading*. New York, 2003. 116., Spencer, S. J.: *Constructing*.

⁴⁴ Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 149.

⁴⁵ Katherine Allen Smith: *War and the Making of Medieval Monastic Culture*. Woodbridge, 2011. 32–37.

⁴⁶ GF 105–105., RR 741.

⁴⁷ Michael Markowski: Crucesignatus: Its Origins and Early Usage. *Journal of Medieval History*, 10 (1984) 3. 157–165., Cecilia M. Gaposchkin: From Pilgrimage to Crusade: The Liturgy of Departure, 1095–1300. *Speculum*, 88 (2013) 1. 44–91.

⁴⁸ Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 142., 148.

⁴⁹ Uo. 160.

második levelében arról olvashatunk, hogy „Isten kegyelméből sok fáradságot és végtelenül sok megpróbáltatást”⁵⁰ viseltek el. Anzelm pedig arról ír, hogy „Isten, aki megostorozza minden fiát, akit szeret [...], megtisztított bennünket.”⁵¹ Hasonló megtisztítással elbeszélő forrásokban is találkozhatunk. Fulcher például a tűzzel megtisztított aranyhoz hasonlítja a kereszteseket, akiket az Úr próbára tett, és e szenvedés által megtisztultak bűneiktől. Érdekesség, hogy Fulcher az Úr által kiválasztottaknak (*a Domino praelecti*) nevezi őket.⁵² Anzelm arról számol be, hogy a megpróbáltatások, „mint például az éhezés, az időjárás végletei, a gyáva katonák szökései – minél kegyetlenebbek lettek, annál kitartóbban viselték el őket.”⁵³

E bejegyzések rámutathatnak arra, hogy a megpróbáltatásokat már nem bűnükért való büntetésként, hanem Isten próbatételeiként értelmezték, amelyek csak a kiválasztottaknak adathatnak meg. A kiválasztottság gondolatával párhuzamban kialakult egy fordított mechanizmus: eszerint minél nagyobbak a megpróbáltatások, annál kitartóbban kell azokat viselni, s ennek segítségével annál közelebb kerülhetnek Istenhez a katonáiként. E jámbor állhatatossággal kapcsolatban Jean Payen említi Nagy Szent Gergely pápa (590–604) *Moralia* című, Jób könyvéhez írott kommentárját, amiben a szenvedés mint az isteni kiválasztottság jelenik meg.⁵⁴

A kereszteseknek tehát meg kell tisztulniuk ahhoz, hogy az Úr méltó bajnokai lehessenek. E kivételes, Istennek tetsző életről sajnos az utalásokon kívül nincs szövegszerű bejegyzésünk a vizsgált levelekben. Azonban, ha a fókuszat kiszélesítjük az elbeszélő forrásokra, idézhetjük Chartres-i Fulcher bejegyzését, aki a hadjárat kis-ázsiai szakaszában arról ír, hogy a nyelvi sokszínűsége ellenére a sereg egységes és testvéries volt. Ha valaki hátrahagyta a holmiját, a többiek gondoskodtak arról, hogy az visszakerüljön a jogos tulajdonoshoz.⁵⁵ „Ez illik azoknak, akik megfelelően zárandokolnak” – folytatja.⁵⁶ A *Gesta Francorum* névtelen szerzője egy fiktív beszédet ad Boemund szájába, aki felhívja a figyelmet, hogy Isten zárandokaként jobbnak és alázatosabbnak kell lenniük, mint korábban.⁵⁷ 1097 telén, Antiókhia elhúzódó ostromakor a keresztesek kimerültek,

⁵⁰ Veszprémy: *Keresztes háború*, 148., „[...] multos labores et innumera mala Dei gratia hucusque sustinimus [...]” – Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 150.

⁵¹ Veszprémy: *Keresztes háború*, 155., „[...] Deus, qui flagellat omnem filium, quem diligit, adeo nos castigavit [...]” – Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 157.

⁵² FC 226.

⁵³ Veszprémy: *Keresztes háború*, 157., „[...] fames uidelicet, aeris intemperies, timidorum militum fugas, quae quanto asperiores tanto alacriores nostri in sustinendo fuerunt” – Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 159.

⁵⁴ Jean C. Payen: La pénitence dans le contexte culturel des XIIe et XIIIe siècles: des doctrines contritionnistes aux pénitentiels vernaculaires. *Revue des Sciences philosophiques et théologiques*, 61 (1977) 3. 409.

⁵⁵ FC 203. – Feltehetően Fulcher e jelenete inkább retorikai szembeállítás a később megrekedt, sorozatos nehézségekkel szembesülő, belső konfliktusokkal megosztott „bűnös” keresztes seregnek.

⁵⁶ „hoc enim competit his, qui recte peregrinantur” – FC 203.

⁵⁷ GF 157–158.

az elbeszélő források szerint már a legnagyobb sereggel rendelkező Saint-Gilles-i Rajmund gróf és Boemond is a tábor elhagyását mérlegelte. E sorozatos válságjelenségek hatására Aacheni Albert szerint a klérus betiltotta, hogy a seregen belül bárki megkárosítsa a másikat.⁵⁸ Így tehát az Anzelm által említett *falsi peregrini* ellenpólusaként kialakult a Fulcher nyomán „igaz zárándokoknak”, *recte peregrinantes*nek nevezhetők csoportja.

Gaposchkin a büntetés – a kiválasztottaknak járó jutalom ellentéte – kapcsán összegyűjtötte a különböző ótestamentumi párhuzamokat.⁵⁹ E történetek témája az Úrnak tett közös bűnbánat, amelyre egyedül Anzelm leveleiben találunk példát. Első levelében, Nikaia ostroma előtt, a másodikban pedig a Kerboga ellen 1098. június 28-án megvívott antiókhiai csata előtt írja, hogy bűnbánatot tartva megerősödtek, és magukhoz vették Krisztus testét és véré.⁶⁰ Aguilers-i Rajmund krónikája szerint a két fennmaradt levél szerzője, Anzelm is meggyón a halálos ágyán.⁶¹ Payen hívja fel a figyelmet rá, hogy éppen a keresztes hadjáratoktól kezdve kezdett elterjedni a gyónás gyakorlata társadalmi szinten, valamint a nyilvános gyónás intézménye, amelyre több példát is olvashatunk.⁶² Gaposchkin ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy katonai vállalkozások során minden biztonnal sűrűbben tartottak bűnbánatot, hiszen a megváltás kánonjogi értelemben nem volt automatikus a csatában elesett keresztesek számára, hacsak nem gyóntak.⁶³ Meg kell azonban jegyezni, hogy a csaták előtti bűnbánat tartása és az áldozás közel sem az első keresztes hadjárat nívói, a Karoling-kori hadsereg már rendelkezett egészen hasonló liturgiával.⁶⁴ E gyónások azonban az egyén megváltása mellett isteni közbenjárás kérését is jelentették, amely átvezet az ütközetekhez kapcsolódó tevékenység kérdéskörébe.⁶⁵

Összecsapásoknál is láthatóak prédikációkhoz, a hadjárat szellemiségéhez kötődő elemek. Habár Anzelm és István leveleiben több utalást látunk arra, hogy égi segítséggel, kegyelemből sikerült győzniük, egyikőjükénél sem találunk látomásokra, égi seregek közbeavatkozására történő utalást. A Simeon és „más nyugati püspökök” által írt 1098. januári levélben az szerepel, hogy Krisztus lovagai György (+ 303), Tódor (+ 303), Demeter (+ 306) és Boldog Balázs „valóban elkísérték” (*vere comitantibus*) a kereszteseket.⁶⁶ Talán ennek a kicsírázását látjuk a *Gesta Francorum* és Petrus Tudebodus szövegeiben, akik az

⁵⁸ AA 228.

⁵⁹ Gaposchkin, M. C.: *Invisible Weapons*, 42.

⁶⁰ Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 144., 160. A hadjárat során végrehajtott gyónásra példák: David S. Bachrach: *Religion and the Conduct of War. c. 300–1215*. Woodbridge, 2003. 117–122.

⁶¹ RaAg 108–109.

⁶² Payen, J.: *La pénitence*, 408–409., FC 196–197., RaAg 108–109., AA 376–378.

⁶³ Gaposchkin, M. C.: *Invisible Weapons*, 99.

⁶⁴ McCormick, M.: *Liturgie*, 219., McGinn, B.: *Iter Sancti Sepulchri*, 1978. 50–52., Bachrach, D.: *Religion*, 32–62. Ehhez kapcsolódóan idézhetjük Nagy Károly 791-ben feleségéhez, Fastradához írt levelét, amelyben elmondja, hogy az avarok elleni csata előtt a papok milyen tevékenységet végeztek. – *Epistolae Karolini Aevi*. T. 2. (MGH Epistolae IV.), Hrsg. Ernst Dümmler. Berlin, 1895. 528–529.

⁶⁵ Payen, J.: *La pénitence*, 408.

⁶⁶ A pátriárka levelében felsorolt lovagok közül egyedül Boldog Balázs az, akit nem bizánci harcos szentként azonosítunk. Balázs kérdéséről ld.: Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 272–273., James MacGregor:

1098. június 28-i csatában arról számolnak be, hogy a fehér zászlót hordozó, fehér lovon harcoló katonák segítették őket. Mindkét esetben a *cognosco* (‘megtudni’, ‘megismerni’ jelentésű) igét használják a szerzők, amikor arról írnak hogyan jutott tudomásukra e fehérbe öltözött sereg névsora.⁶⁷ Feltehetően mindkét szövegben Adhemar és Simeon sugallatára, az egyháziak prédikációnak hatására „tudták meg”, „szereztek tudomást” arról, hogy kik is segítették őket.

A *Gesta* és Tudebodus is Györgyöt, Merkúrt és Demetert nevezi meg a lovasok vezetőjeként,⁶⁸ majd szinte ugyanúgy folytatják: „e szavakat el kell hinni, hiszen többen is látták a seregből.”⁶⁹ Tudebodus betoldja még, hogy e segítség úgy érkezett, ahogyan István pap előírta (*mandavit*),⁷⁰ utalva a pap által korábban tett jóvendülésre. Ezt a *Gesta* annak ellenére sem említi, hogy a pap más utasításait, mint például a bűnbánat tartását vagy a *congregati sunt*⁷¹ éneklését – amiért cserébe Krisztus megsegíti a kereszteseket az ötödik napon – ugyanúgy említi, bár Istvánt nem nevezi nevén, egyszerűen egy bizonyos papról (*quidam sacerdos*) ír.⁷² Jean Flori hipotézise magyarázatot adhat e kihagyásra vagy az esetleges betoldásra, miszerint a *Gesta Francorum* azok a részek kerültek átemelésre, amelyek Boemund hírnevét öregbítik, míg a riválisok – mint Saint-Gilles-i Rajmund – érdemeit kisebbsítik.⁷³ István pap, akit Aguilers-i krónikája *Valanti cognomennel*⁷⁴ ír le, a provençe-i táborhoz tartozott, látomását is Rajmund gróffal és Adhemar püspökkel közölte.⁷⁵

A felsorolt szentek közül Szent Demeter és Szent Tódor a korszak fontos bizánci harcos szentjei voltak, és a latin forrásokban való megjelenésük jelzi az Adhemar és Simeon pátriárka közötti kapcsolatot. A *Gesta Francorum*ban említett Merkúr – egy másik bizánci harcos szent – megjelenése arra utal, hogy az itáliai normannok, s így a *Gesta Francorum* névtelen szerzője is, már ismerték őt, és szívesebben adaptálták a bizánci szenteket. Lapina kiemeli, hogy egy szent „átvétele” nem pusztán utánzás volt, hanem

Negotiating Knightly Piety: The Cult of the Warrior-Saints in the West, ca. 1070 – ca. 1200. *Church History*, 73 (2004) 2. 322–325.

⁶⁷ GF 374., PT 112.

⁶⁸ GF 375., PT 112.

⁶⁹ „Haec verba credenda sunt, quia plures ex nostris viderunt” – GF 375–376., „Hec verba credenda sunt, quia plures ex nostris hoc viderunt.” – PT 112.

⁷⁰ PT 112.

⁷¹ Könyörög Krisztushoz, hogy törje meg ellenségei erejét. Aguilers-i Rajmund is leírta István látomását, a „congregati sunt”-ot és az ötödik napot. – RaAg 73. A keresztesek az Úrral való kapcsolatukat egyfajta megállapodásként fogták fel, ahol a segítségért különböző szolgálattal tartoztak. – Jonathan Riley-Smith: *Crusading as an Act of Love. History*, 214 (1980) 65. 181., Jean Flori: Une ou plusieurs « première croisade » ? Le message d’Urbain II et les plus anciens pogroms d’Occident. *Revue Historique*, 285 (1991) 16.

⁷² PT 99–100., GF 335–340.

⁷³ Flori, J.: *Chroniqueurs*, 98., Flori, J.: *De l’Anonyme*, 746.

⁷⁴ RaAg 118. – Valence az Auvergne-Rhône-Alpes régióban található várossal azonosítható.

⁷⁵ PT 69., GF 340., RaAg 118–119.

egyfajta állásfoglalás is: ezzel ruházták át képletesen a szentséget és az isteni támogatást a bizánciakról a riválisaikra.⁷⁶

Bár e szentek mind ismertek és nagy tiszteletben állók voltak Nyugaton,⁷⁷ mégis meglepő a forrásokban való megjelenésük. Riley-Smith szerint ebben nem a keresztesek személyes preferenciáit kell keresnünk.⁷⁸ A keleti szentek említése inkább földrajzilag magyarázható: általánosságban a helyi szentek kultuszának kapcsán Delaruelle jegyzi meg, hogy különleges helyet foglaltak el a népi vallásosságban, ami mindenekelőtt az ereklyekultuszban nyilvánult meg. Feltehetően azok, akik otthon is kiemelt tisztelettel öveztek a helyi szenteket, most úgy vélték, hogy a keleti területek befolyási területe a keleti szenteké.⁷⁹ A harcok szentek segítségének hangoztatása látszik lecsapódni az augsburgi évkönyv 1098. évi bejegyzésénél, amely szerint Szent Tódor, György és Demeter fedték fel a Szent Lándzsa rejtékhelyét a kereszteseknek.⁸⁰

A szentek és ereklyék közötti kapcsolatra sajnos a levelekben nincs szövegszerű utalás. Egyedül Blois-i István említi, hogy 1097-ben Nikomédia városához értek, ahol Boldog Pantaleon mártíromságot szenvedett.⁸¹ A Szent neve a későbbiekben sem kerül elő egyetlen más beszámolóban sem. A 9. század elejéről vannak feljegyzések arról, hogy a Pantaleon koponyaereklyéjét Arles-ban, majd Lyonban őrizték, de későbbi holléte bizonytalan.⁸² Számunkra jelentősebb, hogy István törzsbirtokaihoz közelebb, Burgundiából is van feljegyzés Pantaleon ereklyéjéről, méghozzá a karjáról, amelyet „a kölni érsek hozott Nikomédiából a konstantinápolyi császár ajándékaként”.⁸³ Ez megmagyarázhatja, hogy István miért tartotta érdemesnek, hogy megemlítsen levelében Pantaleont: otthon ismerték, s bizonyára István szeretett volna beszámolni, hogy azon a helyen járt, ahol a szent élt.

A fenti névsorból érdemes kiemelni Szent Györgyöt, akit széles körben ismertek Nyugaton: itt elsősorban a „hit mártírjának” tekintették, míg Keleten már a 7. században

⁷⁶ Elisabeth Lapina: Demetrius of Thessaloniki: Patron Saint of Crusaders. *Viator*, 40 (2009) 2. 96., John France: Byzantium in Western Chronicles Before the First Crusade. In: Norman Housley (ed.): *Knighthoods of Christ: Essays on the History of the Crusades and the Knights Templar*. Aldershot, 2007. 6.

⁷⁷ Christopher Walter: *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*. Aldershot, 2003., Lapina, E.: *Demetrius*.

⁷⁸ Jonathan Riley-Smith: The First Crusade and St. Peter. In: Benjamin Z. Kedar – Hans Eberhard Mayer – Raymond Charles Smail – Jonathan Riley-Smith (eds.): *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*. Jerusalem, 1982. 54.

⁷⁹ Riley-Smith, J.: *The First Crusade and St. Peter*, 58., Etienne Delaruelle: La vie commune des clercs et la spiritualité populaire au XIe siècle. In: *La vita comune del clero nei secoli XI e XII. Atti della Settimana di studio, Mendola, settembre 1959*. Milano, 1962. 143–144., Marcus Bull: The Roots of Lay Enthusiasm for the First Crusade. *History*, 78 (1993) 365. Ezzel magyarázható Balázs jelenléte is. – MacGregor, J.: *Negotiating Knightly Piety*, 322–323.

⁸⁰ Annales Augustani. In: MGH SS 3. 135.

⁸¹ Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 139.

⁸² Szent Pantaleon ünnepét július 27-én tartják. – *Acta sanctorum quotque toto orbe coluntur, vel a Cathom scriploribus celebrantur*. Anvers–Paris–Rome–Bruxelles, 1643–1940. Vol. 33. 397–426.

⁸³ „quod attulit cum corpore eiusdem a Nichomedia Coloniensis episcopus, optentum dono Constantinopolitani imperatoris” – Hugonis Chronicon. In: MGH SS 8. 374.

a Bizánci Birodalom bajnokaként ünnepelték. Szent György többször előkerül a narratív forrásokban is mint a keresztések segítője, sőt a hadsereg „zászlóhordozója” (*vexillifer exercitus*).⁸⁴ Ezt magyarázhatjuk a Szent György-karereklye megszerzésének történetével: az egykorú *Narratio quomodo reliquiae martyris Georgii ad nos Aquicinenses pervenerunt* szerint egy Gerbault nevű pap próbálta meg ellopni egy szíriai kolostorból a karereklyét, amely végül Flandriai Róberthez került.⁸⁵ Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy Róbertet a *Chanson d'Antioche*-ban „Szent György fiaként” (*fils saint Jorje*) említik.⁸⁶ Kiegészítésül szolgálhat még, hogy Rajmund krónikája azután említi, hogy „két lovac, csillogó fegyverzetben [...] fenyegette az ellenséget”,⁸⁷ amikor ez az ereklye hozzájuk került.⁸⁸

Narratív forrásaink több alkalommal is említik az esetetek mártíromságát, amely a hadsereg moráljával is kapcsolatba hozható.⁸⁹ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a II. Orbán clermont-i prédikációjáról tudósító négy beszámoló közül csupán kettő említette a mártírtárust.⁹⁰ Riley-Smith alapján úgy tűnik, hogy ez az átalakulás is a hadjárat kis-ázsiai átkelésével hozható összefüggésbe, amikor a válság első jegyei jelentkeztek (a bekerítéssel, a hadjárat kudarcának lehetőségével való szembesülés vagy a nyári forróság, éhínség), s fokozatosan – feltehetően a papság támogatásával – ébredt fel az a meggyőződés, hogy a hadjárat során esetetek mártíromságot nyernek.⁹¹

Erre utalhatnak Anzelm levelei is, amelyben imákat kér az elhunytak lelkéért, gondolván, hogy nem kerültek a Mennybe,⁹² illetve Simeon pátriárka és Adhemar közös levele

⁸⁴ RaAg 133., Carl Erdmann: *The Origin of the Idea of Crusading*. Trans. Walter A. Goffart – Marshall Whithed Baldwin. Princeton, NJ, 1978. 276–278., Paul Deschamps: *La légende de saint Georges et les combats des Croisés dans les peintures murales du Moyen Âge. Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, 44 (1950) 1. 109–123.

⁸⁵ *Narratio quomodo reliquiae martyris Georgii ad nos Aquicinenses pervenerunt*. In: RHC OC 5. Paris, 1895. 248–251.

⁸⁶ Suzanne Duparc-Quioic (éd.): *La Chanson d'Antioche. Édition du texte d'après la version ancienne, et étude critique*. Vol. 1. Paris, 1977. 304., Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 94.

⁸⁷ „duo equites armis coruscis [...] hostibus imminabant.” – RaAg 45.

⁸⁸ RaAg 45–46. A később keletkezett szövegek Szent Györgyként és Demeterként azonosították őket. – *Gesta Francorum Iherusalem expugnantium*. In: RHC OC 3. Paris, 1866. 496., *Historia peregrinorum euntium Iherosolymam ad liberandum Sanctum Sepulcrum de potestate ethnicorum*, as published in the *Recueil des historiens des croisades*. In: RHC OC 3. 173., Lapina, E.: *Warfare*, 56–57.

⁸⁹ A kérdést jól foglalja össze Herbert E. J. Cowdrey: *Martyrdom and the First Crusade*. In: Peter W. Edbury (ed.): *Crusade and Settlement. Papers read at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and presented to R. C. Smail*. Cardiff, 1985. 46–56., Bachrach, D.: *Religion*, 124., Jean Flori: *Mort et martyr des guerriers vers 1100. L'exemple de la première croisade. Cahiers de civilisation médiévale*, 34 (1991) 121–139., Morris, C.: *The Aims*.

⁹⁰ GN 113., BB 15.

⁹¹ Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 116. – Bizonyítékul szolgálhat még erre Cowdrey általános megállapítása, miszerint azok a szerzők, akik nem vettek részt a hadjáratban, gyakrabban említették az esetetek mártíromságát, mint azok, akiknek első kézből származó tapasztalatai voltak. – Cowdrey, H. E. J.: *Martyrdom*, 50., Morris, C.: *The Aims*, 110.

⁹² Veszprémy: *Keresztes háború*, 140., 143., 144., 154., 157., *Kreuzzugsbriefe 1088–1100*, 144., 145., 157., 160. – Ez arra is rámutat, hogy a zárandokok abban a tudatban végezték küldetésüket, hogy különböző szertar-

is, amely szerint Simeonnak megjelent az Úr, s megígérte „a hadjáratban fáradozóknak, hogy a félelmetes utolsó ítélet napján mindahányan koszorúval a fejükön járulhatnak színe elé”.⁹³

Szintén Riley-Smith volt, aki a források alapján megalkotta a hadjárat vértanúinak különböző csoportjait. Az elsőbe azok tartoztak, akik nem erőszakos halált haltak, hanem általában betegség vagy éhínség miatt hunytak el. Ide tartozott Adhemar püspök és Vilmos, Orange püspöke (1080 k. – 1098) is, akikre a reimsi érsek 1099 végén írt levelében úgy hivatkozik, mint akik „dicsőséges mártíromságtól koronázva békeségben haltak meg”.⁹⁴ Ehhez kapcsolódóan említhetjük még a *Gesta Francorum*-ot, amely a Nikaiánál éhségben elhunytakat is mártírként említi.⁹⁵ A második kategóriába azok a papok és világiak tartoztak, akik „hagyományos” mártírok voltak, nem pedig harcosok, s általában fogságba estek, de nem tagadták meg hitüket. Erre a kategóriára a levelek alapján nem tudunk példát hozni.⁹⁶ Végül, a vértanúk harmadik csoportjába azok tartoztak, akiket csatában öltek meg. Az a gondolat nem volt új, de nem is volt elterjedt, hogy egy ember akkor is elérheti a mártíromságot, amikor ő maga is erőszakot követ el.⁹⁷ Ezt támaszthatja alá Blois-i István második levele, amelyben említi, hogy az Antiókiánál elesettek lelke a Paradicsomba került.⁹⁸

A hadjárat egyik nagy kihívása volt a hatalmas embertömeg élelmezése. A források alapján a klérus kötelező alamizsnaosztással próbálta meg rávenni a tehetősebbeket, hogy segítsenek a szegényeken.⁹⁹ Blois-i István első levelében arról ír, hogy a vezérek a zsákmányolt élelmiszert szétoztották a sajátjaik között, bár ezt ekkor még a császár utasítására tették.¹⁰⁰ Második levelében viszont már arról olvashatunk, hogy sokakat az

tásokon keresztül folyamatos kapcsolatban kell maradniuk az Úrral, hogy kiérdemeljék az ő segítségét.
– Bachrach, D.: *Religion*, 117. Gaposchkin említi, hogy kánonjogi értelemben csak akkor üdvözülhettek, ha előtte meggyóntak. – Gaposchkin, M. C.: *Invisible Weapons*, 99.

⁹³ Veszprémy: *Keresztes háború*, 138., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 142.

⁹⁴ Hagenmayer, H.: *Kreuzzugsbriefe*, 176.

⁹⁵ GF 193.

⁹⁶ Riley-Smith, J.: *The First Crusade*, 114–116.

⁹⁷ Erdmann C.: *The Origin*, 118–147., Herbert E. J. Cowdrey: *Canon Law and the First Crusade*. In: Benjamin Z. Kedar (ed.): *The Horns of Hattin*. Jerusalem–Aldershot, 1992. 43.

⁹⁸ Veszprémy: *Keresztes háború*, 148., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 150.

⁹⁹ A keresztes fejedelmek eskütételével a császár kötelezettséget vállalt, hogy ellátja a sereget. Úgy tűnik, hogy ennek kiegészítésére, majd pótlására kezdték el kiterjedtebben használni az alamizsnaosztásokat.
– Ralph-Johannes Lilie: *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten. Studien zur Politik des byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palästina bis zum 4. Kreuzzug 1096–1204*. München, 1981. 24–35.

¹⁰⁰ Veszprémy: *Keresztes háború*, 136., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 140., Borbás Benjámin: A hadizsákmány felhasználása és hasznosulása a keresztes hadjáratok időszakában (1096–1291). In: Hunyadi Sándor – Rudolf Veronika – Varró Orsolya (szerk.): *Micae Mediaevales XI. Fiatal történészek dolgozatai a közép-kori Magyarországról és Európáról*. Bp., 2023. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 17.) 32–33., Benjámin Borbás: *The Use and Reuse of Spoils of War during the Crusades (1096–1291)*. In: Attila Bárány (ed.): *Mercenaries and Crusaders*. Debrecen, 2024. 54.

éhhaltól mentett meg az isteni gondviselés és az ő pénzüik.¹⁰¹ Bár Anzelm leveleiben nem látunk alamizsnálkodásra való utalást, a mások által elmondott imák fontosságáról azonban többször is ír. E két gondolatot összeköthetni a *Gesta Francorum*ban Adhemar püspökhöz fűződő passzus: a püspök szerint szükség van arra, hogy a szegények mindennapi fohászaikkal imádkozzanak a tehetősebbek bűneiért, akik pedig alamizsnával segítik őket.¹⁰² Ehhez hozzátartozik még a távollévők imáinak fontossága is. Anzelm mindkét levelében két-két alkalommal kéri a címzettet, Manassess reimsi érseket, hogy imádkozzanak és emlékezzenek meg azokról, akik Isten ügyében szorgoskodnak, vagy már elestek út közben, sőt kéri, hogy püspökeket is bírja hasonlóra. Második levele zárásaként azt írja, hogy minden sikerüket nem a saját érdemeiknek, hanem az otthoniak könyörgéseinek tulajdonítják. Simeon és Adhemar püspök 1097. októberi levelükben azt kéri, hogy imádkozzanak és emlékezzenek meg róluk.¹⁰³ Arról, hogy Manassess érsek teljesítette Anzelm kérését, egy levele is tanúskodik, amelyet Lamberthez, Arras püspökéhez (1094–1115) írt. A levélben kéri a püspököt, hogy minden hozzá tartozó plébániában imádkozzanak a keresztesekért.¹⁰⁴

Az otthonmaradottak imáinak fontossága szintén a Karoling-kor katonai hagyományaiban keresendő. Ehhez kapcsolódóan McCormick említi Alcuin III. Leó pápának (795–816) 796-ban küldött levelét, amelyben az egyház feladatáként az imádkozást említi, ami a kereszténység ellenségei felett aratott győzelem kulcsa.¹⁰⁵ A hadjáratra érkező nem harcolóknak tehát volt feladata: ahogy korábban az egyháziakra használt *miles Christi* terminus áthagyományozódott az egész keresztes seregére, úgy az ő imáik is elengedhetetlenek voltak a hadjárat sikeréhez, s ezért is kellett róluk gondoskodni.

Összefoglalás

A tanulmány az első keresztes hadjárat résztvevőinek levelein keresztül vizsgálta a hadjárat során elhangzott prédikációk és exhortációk lehetséges témáit. E vizsgálatához a levelek különösen értékes forrásoknak bizonyultak, hiszen a hadjárat során keletkeztek, így kevésbé hatott rájuk az a konszenzuális elbeszélés, ami megfigyelhető a narratív források esetében. Továbbá fontos kiemelni, hogy e források zöme világi személyhez köthető, így kevésbé hathatott szövegeikre az egyházi tanítatásukból származó retorika. A vizsgálat középpontjában a kiválasztottság gondolata, a szenvedés értelmezése, a bűnbánat fontossága, a szentek közbenjárása és a nem harcolók szerepének kérdése állt.

¹⁰¹ Veszprémy: *Keresztes háború*, 148., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 149.

¹⁰² GF 390–391.

¹⁰³ Veszprémy: *Keresztes háború*, 138., Kreuzzugsbriefe 1088–1100, 142.

¹⁰⁴ Veszprémy: *Keresztes háború*, 160–161., Bachrach, D.: *Religion*, 122–123.

¹⁰⁵ Michael McCormick: *The Liturgy of War in the Early Middle Ages: Crisis, Litanies, and the Carolingian Monarchy*. *Viator*, 15 (1984) 5., Alcuin levelét ld.: Dümmler, E.: *Epistolae Karolini*, 137–138., Smith, K. A.: *War*, 29.

A levelek tanúsága szerint a keresztesek identitásának fontos eleme volt az *exercitus Christi*hez való tartozás, amely a zarándokokat a feudalizmus kötelékein túlmutató, egységes csoportként jelenítette meg. Kiválasztottságukból fakadóan a megpróbáltatásokat nem büntetésként, hanem isteni próbatételként értelmezték, ami így megkülönböztette a „hamis” és „igaz” zarándokokat. Természetesen ennek besorolása közel sem volt ennyire egyértelmű, inkább magukkal szemben tanúsított elvárásként értelmezhető, amely szemlélteti azt a felismerést, hogy ez egy másféle hadjárat, mint a korábbiak.

Különleges példa volt a szentek harctéri megjelenése, hiszen ebben az esetben egy egyháziaktól származó levél tartalmát is ismerjük, amelynek lecsapódása érhető tetten a közel fél évvel későbbi eseményeket megörökítő antiókhiai csata világi forrásainál is. Mutathatja a történet népszerűségét, hogy még az augsburgi évkönyv s későbbi szerzők is beemelték az elbeszéléseikbe e bizánci harcos szenteket.

Utolsó elemként a harcolókért való imák fontossága került elemzésre: ez a háborús liturgiához hasonlóan szintén Karoling gyökerekre vezethető vissza, s megmagyarázhatja a szegények gondozásának fontosságát, hiszen szükséges volt, hogy mindennapi fohászaikkal támogassák őket.

A tanulmány rávilágít arra, hogy a prédikációk elemzésekor elengedhetetlen a forráskritikai szempontok figyelembevétele, hiszen a kortárs beszámolók nem feltétlenül az elhangzott exhortációkat rögzítették, hanem a szerzők céljaihoz igazított retorikai konstrukciókat hoztak létre. Mindezek ellenére a levelek és narratív források együttes vizsgálata lehetővé teszi, hogy betekintést nyerjünk a hadjárat vallási kommunikációjába és a résztvevők lelkiségébe.

**„WITH THE ENTIRE CHOSEN ARMY OF CHRIST”:
EXHORTATIONS IN THE LETTERS OF THE PARTICIPANTS
OF THE FIRST CRUSADE**

The history of the First Crusade (1096–1099) is not solely about military events; it also requires a deeper understanding of the religious and social dynamics at play. Pope Urban II's call in 1095, delivered at the Council of Clermont, inspired thousands across Europe to take up the cross and embark on an armed pilgrimage to the East for the conquest of Jerusalem. Despite numerous challenges, the campaign concluded successfully, interpreted by participants and contemporaries alike as a divine reward earned through the pilgrims' sufferings, greatly influenced by the activities and communications of ecclesiastical figures. However, it is important to note that most of these accounts were written after the campaign's conclusion, not making them in all cases reliable. To mitigate these distortions, this research primarily relies on letters written during the campaign, which may provide a more realistic insight into the spiritual motivations of the pilgrims. Notable examples include the letters of Stephen, Count of Blois, to his wife, Adela, and those of Anselm of Ribemont. These letters illuminate how the consciousness of being chosen shaped the interpretation of hardships, how the institution of confession manifested on the battlefield, the role of saints, and ultimately, the importance of prayers from non-combatants and those not present. Therefore, while examining the preaching activities during the First Crusade through indirect sources, we can gain insights into how religious motivations shaped the spirituality and actions of its participants.

Keywords: First Crusade, preaching, military morale, spiritual motivations, armed pilgrimage, Pope Urban II, Council of Clermont, Crusader letters, Stephen of Blois, Anselm of Ribemont, battlefield confession, role of saints, non-combatants, divine reward, Crusader spirituality, ecclesiastical influence

KOVÁCS ANNAMÁRIA

*Bundschuh és prédikáció**

AZ AUSZTRIÁBAN ŐRZÖTT MAGYARORSZÁGI PRÉDIKÁCIÓGYŰJTEMÉNYEK (1200–1400)

Bevezetés

MEGLEHETŐSEN KÉPLÉKENY, HOGY mit tekintünk magyar irodalomnak: a fogalmat tágabban vagy akár szűkebben is meghatározhatjuk, például a nyelvet, a szerzőt és a keletkezés helyét szem előtt tartva.¹ Annyit bizonyosan leszögezhetünk, hogy legtágabb értelemben a magyar irodalom részének számít, de legalábbis a magyar irodalomtörténet-írás számára releváns minden olyan szöveg, amely hatással volt a szűkebb értelemben vett magyar irodalomra és kultúrára. Ebből a szempontból különösen érdekes lehet a prédikációk vizsgálata, hiszen egy olyan szövegcsopotról van szó, amely kiváltképp elterjedt volt a középkorban. A prédikációk hallgatása olyannyira a hétköznapiak része volt, hogy óhatatlanul befolyásolhatták más szövegek szerzőit.² A középkori prédikációk íróira, másolóira és hallgatóira hatással lehetnek a szentbeszéddek,³ és ez a hatás legalább részben kimutathatóan formálta a gondolkodást, a prédikációkra tehát kultúraalakító tényezőkként érdemes tekinteni. Még ha nem is a Magyar Királyságban

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Erről ld.: Kecskeméti Gábor: A régiség irodalomtörténetének vizsgálati elveiről. *Alföld* 63, (2012) 3. 60–66.

² E téren különösen érdekes felvetés származik Bárczi Ildikótól, aki szerint a középkorig visszavezethető prédikációs exemplumok, példázatok, hasonlatok akár a 20. századig is vissza-visszatértek a prédikációirodalomban, és ezek hatását a magyar irodalom kanonikus szerzőinél véli felfedezni (pl. Csokonai Vitéz Mihály, József Attila). Hipotézise szerint elképzelhető, hogy a templomba járó költők fejében akarva-akaratlanul megragadtak a szentbeszéddek középkorból áthagyományozódott képei, és akár szándékolatlanul is felhasználták őket műveikben. Bárczi Ildikó: *Prédikációk motívumai klasszikus irodalmunkban*. In: Kenyeres Zoltán – Gintli Tibor (szerk.): *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*. Bp., 2002. 22–27.

³ A középkori prédikációkultúra vizsgálatának persze megvannak a korlátai, hiszen a ránk maradt írott források nagy része nem teljes prédikáció, csupán vázlat. A prédikáció ugyanis alapvetően szóbeli műfaj, és akkor „kész”, amikor elmondják. A szóban elhangzott prédikáció vizsgálata természetesen nem lehetséges, és a középkori prédikációkultúra helyett helyesebb volna a középkori prédikációkultúra számunkra megismerhető részéről beszélni; az (irodalom)történetészek pedig kénytelenek a prédikációk kapcsán az írott szövegek vizsgálatára szorítkozni Horváth János szállóigévé vált megfigyelését szem előtt tartva: „szövegek nélkül nincs irodalom”.

szerezték őket, és nem is csak itt voltak elérhetőek,⁴ a prédikációk vizsgálatával ebben az esetben is megválaszolhatók azok a kérdések, hogy milyen tudás jutott el a prédikációkon keresztül a magyarországi hallgatósághoz, vagy másképp megfogalmazva, milyen tudást közvetítettek a prédikációk a magyarországi hallgatók számára. Ha pedig ezt megválaszoltuk, esetleg az is kiderülhet, hogy milyen hatásuk lehetett a magyar irodalomra és kultúrára a szentbeszédeknek. Éppen ezért érdemes a mindedig kevésbé kutatott prédikációgyűjteményeknek nagyobb figyelmet szentelni.

A középkori magyarországi prédikációirodalom első négy évszázadának feltérképezésére történtek már kísérletek, bár nem sok kutató érdeklődését keltette fel eddig: amit a 13–14. századi magyarországi prédikációkról tudunk, főként Vizkelety András és Madas Edit munkásságának köszönhetően ismerjük.⁵ A korszak magyarországi prédikációirodalmának kutatásáról az is elmondható, hogy elsősorban három gyűjteményre, az úgynevezett *Pécsi egyetemi beszédek*re, valamint a Leuveni és a Gyulafehérvári kódexre koncentrált. Ezek közül kiemelt figyelmet csak a *Pécsi egyetemi beszédek* kapott, a Leuveni és a Gyulafehérvári kódex *sermói* pedig az *Ómagyar Mária-síralom* és a *Gyulafehérvári sorok* árnyékában jutottak csak némi tudományos érdeklődéshez. Egyéb Magyar Királysághoz fűződő *sermogyűjtemények* csak annyiban kerülnek a kutatás látóterébe, amennyiben az első három kézirattal kapcsolatba hozhatók; vizsgálatuk is a kéziratokkal való összefüggésük szempontjából történt (ilyen az ÖNB Cod. 1369, amely a Leuveni kódexhez kötődik, illetve két kódex a heiligenkreuzi ciszterci kolostorból, amelyek a *Pécsi egyetemi beszédek*kel mutatnak rokonságot). Ezeken kívül egyes magyar vonatkozású, magyar szentekről írt *sermók* keltették fel korábban a kutatás figyelmét.⁶ A középkori magyarországi prédikációirodalom azonban nem három gyűjteményből állt, és nagyrészt

⁴ A középkorban számos olyan modellsermo-gyűjtemény keringett, amelyeket a prédikátorok földrajzi helytől függetlenül felhasználhattak, és a gyűjtemények elterjedéséből ítélve valóban szinte bárhol fel is használtak. A különböző helyeken előadott prédikációk tehát nem hordoznak földrajzi helytől függő különösebb sajátosságokat (esetleg egy-egy helyi viszonyokra utaló betoldástól eltekintve): hacsak nem helyi szentekről van szó, elvileg nagyjából bármelyik sermo előadható a földrajzi helytől szinte teljesen függetlenül. A skolasztikus sermogyűjtemények elterjedéséről és használatáról rövid összefoglalóként ld.: Madas Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debrecen, 2002. (Csokonai könyvtár [Bibliotheca studiorum litterarium] 25.) 127–132.

⁵ A legfontosabb tanulmányok a témához: Madas E.: *Középkori prédikációirodalmunk*, Vizkelety András: *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni kódexben / Die Rezeption der europäischen Sermoneslitteratur im „Löwener Codex“*. Bp., 2004. (Fragmenta et codicum in bibliothecis Hungariae 4.), Uő: *Eine Aldobrandin zugeschriebene Predigt mit ungarischen Glossen in „Löwener Codex“ und ihre Parallelüberlieferung in Wien. Codices manuscripti*, 11 (1985) 90–93.

⁶ A magyar szentekről szóló prédikációk különböző kéziratokból való összegyűjtését és elemzését célzó tanulmányok közül Madas Edit Szent László-kultuszról írt monográfiáját, illetve Gecser Ottó Árpád-házi Szent Erzsébet (nem csak magyarországi) kultuszára vonatkozó kutatásait érdemes kiemelni. Megemlítendő még Vizkelety András tanulmánya a Szent Istvánról írt prédikációkról. – Madas Edit – Horváth Zoltán György: *Középkori prédikációk és falképek Szent László királyról*. Bp., 2008. (A Szent Korona öröksége 14.), Ottó Gecser: *The Feast and the Pulpit: Preachers, Sermons and the Cult of St. Elizabeth of Hungary, 1235 – ca. 1500*. Spoleto, 2012., Vizkelety András: *Példaképköltés és argumentáció a középkori*

nem is a magyar szentek tiszteletére írt *sermók* alkották. Bármilyen fontosak is az ezekre irányuló kutatások, nem szabad megfeledkeznünk azokról a prédikációgyűjteményekről sem, amelyek az említett összesen hat kéziraton kívül a 13–14. században a Magyar Királyságban fellelhetőek voltak, és ugyanúgy hatásuk lehetett itt, mint a már vizsgált gyűjteményeknek. Az is szem előtt tartandó, hogy nemcsak a magyar szentekről írt vagy valamilyen más szempontból magyar vonatkozású prédikációk fejtették ki a hatásukat, hanem potenciálisan a gyűjtemény minden egyes prédikációja. Ezáltal valamelyest a középkori magyar kultúra részének kell tekintenünk minden egyes *sermót*, amely a Magyar Királyságban megtalálható volt.

A ma Ausztriában őrzött kódexek

A középkori magyarországi prédikációirodalom darabjainak felkutatását a Magyar Királysághoz kötődő kódexeknél kell kezdeni. Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára még mindig alapvetőnek számító, magyarországi könyvkultúrát vizsgáló műve⁷ összesen harmincegy olyan kódexet listáz a 13–14. századból, amely skolasztikus prédikációkat vagy prédikációs segédkönyveket tartalmaz. Ha ehhez hozzávesszük a *Pécsi egyetemi beszédekkel* rokon két heiligenkreuzi kódexet, összesen harminchárom olyan kódexet kapunk, amely a középkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának forrása lehet (1. táblázat).

A harminchárom kódex közül azonban nem mind tekinthető megfelelő forrásnak a magyarországi prédikációkultúra vizsgálatához. Néhány közülük nem teljes *sermo*-gyűjteményeket, hanem csak egy-két utólag beírt prédikációt tartalmaz. Nagyobb nehézség, hogy a kódexek magyarországi kötődése is igen tágan értelmezett. A kéziratok közül ugyanis néhány biztosan jelen volt a Magyar Királyságban, de nem feltétlenül a 13–14. században, más esetekben pedig a magyarországi kötődést egy magyar (nevű) felhasználó jelenti – aki viszont nem feltétlenül a királyságon belül használta a kódexet. Olyan is előfordul, hogy egy-egy *miscellanea* egyik részéről valóban megállapítható, hogy a 13–14. századi Magyar Királyságban elérhető volt, a *sermó*kat tartalmazó részt viszont egyértelműen csak később kötötték hozzá, amikor a kötet már elhagyta az országot.

Fontos tehát pontosan behatárolni, melyek azok a gyűjtemények, amelyek a magyarországi, prédikációkon keresztül való tudásáramlás vizsgálatához megfelelő forrásként szolgálnak. A tanulmány következő részében a ma Ausztriában őrzött kódexeket vizsgálom meg ebből a szempontból, és egy olyan listát igyekszem összeállítani, amely

Szent István-prédikációkban. In: Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. Bp., 1988. 180–184.

⁷ Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. I–III. Bp., 1988–1994. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei [Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae] 23. [98.]) (a továbbiakban: *Bibliotheca Hungarica*)

a 13–14. századi prédikációirodalom vizsgálatához releváns kéziratokat tartalmazza. A tanulmány második felében egyetlen kódexet, az ÖNB Cod. 4470. jelzetű kéziratot elemzem részletesen, amelyet különösen érdekessé tesz a számos másolói és használói bejegyzés.

Egy váradi kódex: ÖNB Cod. 1062.

A Cod. 1062. jelzetű kódex különböző filozófiai és teológiai szövegeket tartalmaz.⁸ A kódex az iniciálékból ítélve vélhetően Bolognában,⁹ paleográfiai és kodikológiai vizsgálat alapján pedig kétséget kizáróan Itáliában készülhetett,¹⁰ de később bizonyosan a Magyar Királyságban, Esztergomban, majd Váradon használta Benedek esztergomi prépostsága (1285–1287), majd váradi püspöksége (1287–1296) idején.¹¹ Ezt az bizonyítja, hogy az üresen maradt lapokra Benedek oklevél- és levélfogalmazványokat, valamint a váradi püspökség tizedjegyzékét írta le.¹² Szintén utólagos bejegyzésként néhány prédikáció is szerepel: a penitenciáról (57v–58v), Jézus szenvedéséről (112r), Jézus természetéről (88r–89r), illetve Szent Lászlóról (110r–110v, 11r).¹³ A kódexben végig megtalálható margináliák valószínűleg ugyancsak egy magyar kéztől származnak, de legalábbis olyasvalakitől, aki igencsak érdeklődött Magyarország iránt, és Honorius Augustodunensis (1080 k. – 1140 k.) *De imagine mundi*-ja (59r–87v) mellett megjelölte a Pannóniáról szóló részeket.

A Cod. 1062. kódex mindenképp további kutatásokat érdemelne, hiszen a filozófiai és teológiai szövegek, különösen az eddig még nem vizsgált margináliák tükrében, fontos információkkal szolgálhatnak a középkori magyarországi műveltségről. A prédikációirodalom vizsgálatához azonban csak korlátozottan járulhat hozzá a lejegyzett *sermók* kis száma miatt.

Egy kérdéses provenienciájú kódex: ÖNB Cod. 1319.

Az ÖNB Cod. 1319. jelzetű kézirat egy negyedré, száztizenöt lapos pergamenkódex, amely egyetlen teljes *sermociklust* tartalmaz. A kódex nincs díszítve, de az iniciáléknak hagytak ki helyet. A kódexen használat nyomai láthatóak, különösen a kézirat második

⁸ A tartalmát részletesen ld.: *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. I–XI. Vindobonae, 1864–1912. I. 187. A kódexről ld.: Mészáros István: Középkori hazai iskoláskönyvek. *Magyar Könyvszemle*, 112 (1986) 125–126., G. Szende Katalin – Szabó Péter (szerk.): *A magyar iskola első évszázadai / Die Ersten Jahrhunderte des Schulwesens in Ungarn*: 996–1526. Győr, 1996. 171. 93. sz.

⁹ H. J. Hermann – Julius Schlosser: *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich*. I–VIII. Leipzig, 1928. V. 47. sz.

¹⁰ Vö. Jakubovich Emil: A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv*, 22 (1926) 220.

¹¹ Uo., Benedek pályafutásáról ld.: Thoroczky Gábor: Az esztergomi Szent Tamás-prépostság története a 14. század közepéig. (Adalékok a magyarországi püspöki székhelyeken működő társaskáptalanok történetéhez) *Belvedere Meridionale*, 34 (2022) 4. 50–51.

¹² A tizedjegyzék kiadását ld.: Jakubovich E.: A váradi püspökség, 221–223.

¹³ A Szent Lászlóról szóló prédikációról ld.: Madas E. – Horváth Z. Gy.: *Középkori prédikációk és falképek*, 31–32.

felében: a margón egy kéz egy-egy szóval jelzi a tartalmat. A kódex Jacobus de Voragine (Jacopo da Varazze, 1230 k. – 1298) *de sanctis* prédikációciklusának rövid (*breve*) változatát tartalmazza.¹⁴ Ez a változat elterjedtebb volt az úgynevezett *diffusum* változatnál,¹⁵ mivel előbbi jóval rövidebb és sokkal kevésbé kidolgozott, ezáltal nagyobb szabadságot hagy a prédikátornak arra, hogy saját szája íze szerint alakítsa a szentbeszédet, míg utóbbi nemcsak kidolgozottabb, és ezáltal kevesebb teret enged a modellsermo felhasználójának, de terjedelme miatt általában bele se fér egyetlen kéziratba.¹⁶

A kódexet Csapodi Csaba a Pflugk-jegyzék¹⁷ alapján köti Magyarországhoz:¹⁸ az 1686-os budai ostrom után talált kódexek közül a „Conciones 10.” számmal ellátott könyvvél azonosítja – kérdőjelesen – a mai Cod. 1319. jelzetű kéziratot.¹⁹ A feltételezés helyessége mellett szólna a kódex rossz állapota, a Pflugk-jegyzéknek megfelelő tartalma (*sermones*) és a kódex 18. századi jelzete (Rec. 525). Ugyanis feltételezhetjük, hogy a 18. századi katalogizálás során, amikor a budai gyűjtemény darabjai először kaptak jelzetet, a budai kódexeket egymás után látták el könyvtári azonosítóval, így ezek a kéziratok egymást követő számokat kaptak, a Cod. 1319-es kódex pedig beleillik a sorba. Azonban a Pflugk-jegyzék *folio* méretű kódexről ír, vagyis az azonosítás csak akkor helytálló, ha a Pflugk-jegyzékben tévedést feltételezünk, tehát a kódex magyarországi kötődése kérdéses.

Egy illuminált kódex a budai gyűjteményből: ÖNB Cod. 1320.

Az ÖNB Cod. 1320. jelzetű kódexe két prédikációgyűjteményt tartalmaz.²⁰ Az 1v–143r lapokon a Schneyer által Johannes Contractusnak (Johannes Korz, 14. század második fele) tulajdonított *de tempore sermociklusa* olvasható,²¹ mindazonáltal nem található

¹⁴ A *sermociklus* két változatáról és a kettő elkülönítésének filológiai kérdéseiről ld.: Giovanni Paolo Maggioni: The Volumen Breve and the Volumen Diffusum of Iacobus de Voragine's Sermones de Sanctis: Their Mutual Relations, Manuscript Traditions and Tables of Contents. *Filologia Mediolatina*, 21 (2014) 247–324.

¹⁵ Az egyes változatokat tartalmazó kéziratok listáját ld.: Uo. 253–255.

¹⁶ Uo. 256–257.

¹⁷ Buda 1686. évi felszabadítása után a vár romjai alól megmentett kódexeket Bécsbe vitték, a kéziratokról pedig egy jezsuita szerzetes készített szedett-vedett jegyzéket, amelyet Julius Pflugk két évvel később nyomtatásban is közölt. – Csapodi Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp., 1984. 5–6.

¹⁸ Bibliotheca Hungarica, 57. 99. sz.

¹⁹ Csapodi Cs.: *A budai királyi palotában*, 25. 65. sz.

²⁰ A kódexről ld.: Gerhardt Schmidt (Hrsg.): *Mitteleuropäische Schulen*. I–VII. Wien, 1997–2022. (a továbbiakban: MeSch) II. 58. sz.

²¹ Johannes Baptist Schneyer: *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit 1150–1350*. I–IX. Münster Westfalen, 1973–1980. (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters XLIII/1–9.) (a továbbiakban: Schneyer) III. 433–439., 1–87 sz. – Johannes Contractusról ld.: Johannes Contractus (Kortz/Korz/de Saxonia, second half fourteenth century). In: Maarten van der Heijden – Bert Roest: *Franciscan Authors, 13th–18th Century: A Catalogue in Progress*. Online dokumentum: <https://franciscanauthors.rich.ru.nl/franautj.htm> (Letöltés ideje: 2024. szeptember 23.)

meg benne az összes Schneyer által listázott prédikáció,²² viszont a gyűjteményhez számos *sermót* adtak hozzá, amelyeket nem találunk Johannes Contractusnál. A 143r–145v lapokon van egy utólag betoldott prédikáció az Antikrisztusról.²³ A 145v–175v lapokon Thomas de Insula (Thomas de Lisle, 1300 k. – 1361)²⁴ prédikációi olvashatóak, amelyeket különböző egyházi alkalmakra szánt:²⁵ püspökök, presbiterek beiktatására, a hívek vizitációjára, apácák felszentelésére. Utóbbi miatt az ÖNB illuminált kéziratait összegyűjtő katalógus, a *Mitteuropäische Schulen* (MeSch) szerzői azt valószínűsítik, hogy a kódex egy apácakolostor számára készülhetett,²⁶ mindazonáltal a püspökök beiktatására és a vizitációra írt beszédek inkább arra engednek következtetni, hogy olyan egyházi személy használhatta a könyvet, aki többek között apácák felavatásánál is közreműködött.

A kódex gazdagon díszített; a *fleuronnée*-iniciálék kivitelezése alapján pedig a MeSch szerzői szerint osztrák eredet valószínűsíthető.²⁷ Ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy a kódexben megfigyelhető jellegzetesen délnémet vonalvezetés inkább a 13. század végén volt jellemző, míg a kódex tartalmából (14. századi szerzők) és paleográfiai vizsgálatából kiindulva a kódex keletkezése inkább a 14. század második felére datálható. A szerzők hangsúlyozzák, a kódex díszítése ellentmond a szövegek alapján való datálásnak, amennyiben ilyen *fleuronnée* más kódexekben nem jellemző a 14. században, még akkor sem, ha feltételezzük, hogy a *florator* előtt 13. századi minták voltak.

A kódex tehát valószínűsíthetően délnémet területen keletkezett, ha pedig a Magyar Királyságba is eljutott, nem tudjuk, hogy pontosan mikor. A *Bibliotheca Hungarica* mindenesetre azt feltételezi, hogy a kódex a budai gyűjtemény részét képezte.²⁸ A kódex 18. századi jelzete (Rec. 527), a Pflugk-jegyzéknek megfelelő tartalma és fizikai jellemzői, valamint a rongált állapota valószínűsíti, hogy valóban a budai gyűjtemény egy darabjáról lehet szó.

²² Az 1–19., 23–26., 28., 32–34., 36., 38., 40–44., 47., 54., 59–60., 62., 65–87. számú prédikációk (olykor eltérő sorrendben). A 18., 27., 29–30. számú prédikáció a 18or–19ov lapokon olvasható.

²³ Schneyer VIII. 214. 53. sz.

²⁴ Róla ld.: John Aberth: *Criminal churchmen in the age of Edward III. The case of Bishop Thomas de Lisle*. Pennsylvania, 1996., Roy Martin Haines: *Lisle, Thomas (c. 1298–1361)*. In: Henry Colin Gray Matthew – Brian Harrison (eds.): *Oxford Dictionary of National Biography, from the earliest times to the year 2000*. Oxford, 2004.

²⁵ Schneyer V. 569–570., 584–599. sz. A MeSch szerzői a 145v-n kezdődő prédikációt tévesen Mária vizitációjára írt prédikációként tüntetik fel, azonban az itt következő sermók nem a *Visitatio BMV*, hanem a zsinaton, illetve híveknél tett püspöki vizitáció alkalmára készültek.

²⁶ MeSch II. 265.

²⁷ MeSch II. 265–266.

²⁸ *Bibliotheca Hungarica* I. 100 sz. A kódex és a budai gyűjtemény kapcsolatáról részletesebben: Csapodi Cs.: *A budai királyi palotában*, 67. sz.

A Leuveni kódex rokona: ÖNB Cod. 1369.

A Cod. 1369. jelzetű kódexről a korábbi szakirodalom is megemlékezett mint a Leuveni kódexszel rokon kézíratról. A Cod. 1369. ugyanis magyar szentek ünnepeire készült beszédek tartalmaz, más *sermói* pedig a Leuveni kódex prédikációival mutatnak párhuzamot.²⁹ A kódex négy prédikációciklust tartalmaz (egy *de tempore*, egy nagybőjti, egy *de festis et sanctis* és egy *sermones generales* címmel jelzett ciklust). A *sermókat* a korábbi szakirodalom Aldobrandinus Cavalcantibusnak (Aldobrandino Cavalcanti, 1217–1279) tulajdonította, a mai kutatás inkább egy ismeretlen 13. századi itáliai domonkost jelöl meg a meglehetősen elterjedt (hol Aldobrandinus, hol Aquinói Tamás [1225–1274] neve alatt hagyományozódott) prédikációk szerzőjeként.³⁰

A kódex provenienciájával kapcsolatban három dolog vezethet nyomra. Egyrészt a 333v-n olvasható bejegyzés alapján a 14. századi kódexet 1425-ben Johannes Aygel de Chorneuburga (Johannes Aigel von Korneuburg, ?–1436), a bécsi egyetem rektora ajándékozta a Collegium Ducalénak.³¹ Másrészt – ami a magyar kutatás szempontjából még fontosabb – a *de sanctis* ciklus Szent István, Szent László és Szent Imre tiszteletére írt *sermókat* tartalmaz, ami arra enged következtetni, hogy a kódex magyarországi használatra készülhetett. Ezt támasztja alá az is, hogy néhány prédikáció a Leuveni kódex *sermói*val mutat párhuzamot. Tehát minden bizonnyal egy 1425 előtt a Magyar Királyságban használt prédikációgyűjteménnyel van dolgunk, melynek sokrétű *sermói* mindenképp figyelemre méltóak.

Boëthius Magyarországon: ÖNB Cod. 3150.

Az ÖNB Cod. 3150. jelzetű kódexe³² számos teológiai és filozófiai szöveget tartalmaz, köztük Anicius Manlius Severinus Boëthius (480/485–524/526) *De consolatione philosophiae*-jének kivonatát, valamint többek között Marcus Tullius Cicero (i. e. 106–43), Ambrosius Theodosius Macrobius (400 k.) és a teológus-költő Alanus ab Insulis (Alain de Lille, 1120 k. – 1202/1203) műveit.³³ A kódex a gazdagon kommentált Boëthius-szöveg mellé

²⁹ Vizkelety, A.: Eine Aldobrandin zugeschriebene. További szakirodalom a kódexről: Uő: Die Altungarische Marienklage und die mit ihr überlieferten Texte. *Acta Litteraria*, 28 (1986) 3–27., Uő: Ismeretlen forrás Árpád-házi szentjeink hagiográfiájához. In: Szelestei N. László (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Bp., 1989. 345–358., Uő: I sermonaria domenicani in Ungheria nei secoli XIII–XIV. In: Sante Gracciotti – Cesare Vasoli (a cura di): *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso Medioevo*. Firenze, 1995. 29–38., Uő: Egy ismeretlen magyar dominikánus írásai a XIII. századból. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit – Sárközy Péter (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység / La civiltà ungherese e il cristianesimo*. I–III. Bp.–Szeged, 1998. II. 517–526.

³⁰ A prédikációgyűjteményről szóló szakirodalom összefoglalását ld.: Vizkelety A.: Ismeretlen forrás, 345.

³¹ Erről részletesebben ld.: Vizkelety A.: Ismeretlen forrás, 346.

³² A kódexről ld.: Jakubovich Emil: Két magyar glosszás bécsi kódex. *Magyar Nyelv*, 23 (1927) 33–34., Méssáros L.: Középkori iskoláskönyvek, 123–124., MeSch II. 9. sz.

³³ A teljes listát ld.: *Tabulae codicum*, 215–216., 3150. sz.

írt magyar nyelvű glosszák miatt sorolható a magyarországi kéziratok közé.³⁴ A kódexet tehát használhatták a királyságban, és ugyanaz a magyarul tudó *scriptor* készíthette a latin nyelvű marginális és interlineáris magyarázó jegyzeteket, mint aki a népnyelvű magyarázatot is hozzáfűzte a szöveghez. A szövegek keletkezéséről a Boëthius-szöveghez írt kolofon tájékoztat, amely szerint a kézirat 1374-ben született. Ugyanakkor a kódex második felében is találunk kolofont, amely már egy másik szöveghez, egy Pseudo-Bernardus Claraevallensis episztolához tartozik. E szerint az episztolát 1419-ben Melkben másolták. Vagyis a kódex története röviden így rekonstruálható: a több kéz által írt ókori és kora középkori szövegek közül legalább egy, a *De consolatione philosophiae* biztosan Magyarországon volt a 14. század második felében. Ehhez egy magyar *scriptor*, feltehetően egy bencés szerzetes³⁵ latin (illetve egyetlen esetben magyar) glosszákat írt. Talán ugyanez a szerzetes a 15. század elején a melki kolostorba vitte a kódexet, ahol további szövegeket illesztettek hozzá: egy pseudo-Bernardus levelet, illetve egy Iordanus Quedlinburgensistől (1300 k. – 1380 k.) származó *de tempore* prédikációciklust.³⁶ Innen került később a mondseei bencés kolostorba a könyv, majd a szerzetesrendek feloszlása után a bécsi Hofbibliothekba.

A kódex tehát rendkívül érdekes információkkal járulhat hozzá a középkori magyarországi műveltség kutatásához. Mindenképpen több figyelmet érdemelne annál a két oldalnál, amelyet a szakirodalom eddig a magyar nyelvű glosszáknak szentelt,³⁷ és még számos kérdés vár megválaszolásra vele kapcsolatban: megállapítható-e, hogy pontosan mely szövegeket írták vagy használták Magyarországon? A magyar *scriptor* latin glosszái a sajátjai, vagy egy már létező kommentár másolatai? Ha az előbbi eset áll fenn, csak szómagyarázó jegyzetekről van szó, vagy olyan kommentárokról, melyek a *glossator* filozófiai műveltségéről is elárulnak valamit? Ugyanakkor a kódex a magyarországi prédikációirodalom kutatásához nem megfelelő forrás, hiszen a prédikációt tartalmazó rész későbbi, így biztosan nem volt fellelhető a királyságban.

Egy prágai kódex: ÖNB Cod. 4253.

A Cod. 4253. jelzetű kódex egy teológiai *miscellanea*,³⁸ amelyet Csapodi a budai gyűjtemény egyik darabjaként azonosított.³⁹ A kódex 18. századi jelzete, a mérete, a Pflugk-jegyzékben jelzett tartalma (*miscellanea*) és rongált állapota valóban utalhat arra, hogy a kézirat a budai gyűjtemény részeként érkezett Bécsbe.

A kódex több kéz munkája, de a különböző kezek szövegei folyamatosan követik egymást, nem kezdődnek új oldalon, tehát a másolók minden bizonnyal egy térben dolgoz-

³⁴ Jakubovich E.: Két magyar glosszás, 33–34.

³⁵ Uo. 34.

³⁶ Schneyer III. 825–863., 135–569 sz.

³⁷ Jakubovich E.: Két magyar glosszás, 33–34.

³⁸ A pontos tartalmát ld.: *Tabulae codicum*, 218–219. A kódexről ld.: MeSch III. 45. sz.

³⁹ Bibliotheca Hungarica I. 182. sz. A kódex és a budai gyűjtemény kapcsolatáról részletesebben: Csapodi Cs.: *A budai királyi palotában*, 41. sz.

tak. Ez a tér pedig a 144v-n olvasható kolofon szerint Prágában volt 1377-ben. A kódex tehát a 13–14. századi magyarországi műveltség vizsgálatához nem nyújt megfelelő alapot, hiszen ha használták is a kódexet a Magyar Királyságban, az valószínűleg már a 15. században lehetett. Így a 88v–110v-n található prédikációs segédlet⁴⁰ sem árul el sokat a 13–14. századi magyarországi prédikációirodalomról.

*A Pécsi egyetemi beszédekkel rokon prédikációgyűjtemények
Heiligenkreuzban*

A két magyar eredetű prédikációgyűjtemény, amelyet ma a heiligenkreuzi ciszterci kolostorban őriznek, jól ismert a szakirodalom számára, ezért itt most csak néhány fontosabb információt közlök.⁴¹ A Cod. 149. és a Cod. 292. jelzetű kódexek egy-egy *de sanctis* prédikációciklust tartalmaznak – többek között Szent Lászlóról szóló prédikációkat is –, és mindkettőben találhatóak olyan *sermók*, melyek a *Pécsi egyetemi beszédek* szentbeszédeivel mutatnak rokonságot.⁴² A kódexek pontos keletkezési körülményei nem ismertek, de tartalmuk további információkkal szolgálhat a magyarországi prédikációk elterjedéséről, illetve azok forrásairól, így vizsgálatuk mindenképp fontos a kutatás számára.

Egy grazi miscellanea: Graz, Universitätsbibliothek Cod. 1239.

A grazi egyetemi könyvtár Cod. 1239. jelzetű kódexe egy meglehetősen vegyes kolligátum. A kódex első része (1v–63r) „ritka legendákat” (*legende rare*) tartalmaz, köztük magyar szentek (Szent László, Szent István, Szent Imre) legendáit. Szintén az első részhez tartozik még egy Jeromos-levél (*Epitaphium Sanctae Paulae*). Ez a rész a *Bibliotheca Hungarica* feltevése szerint a lövöldi karthauziaktól kerülhetett Seitzbe (Žička kartuzija, ma Szlovénia),⁴³ és onnan a szerzetesrendek feloszlásakor a grazi egyetemi könyvtár-

⁴⁰ Az ÖNB katalógusa (ld. 39. lábjegyzet) „Themata sermonum de sanctis” címmel jelöli meg a részt; a szöveg azonban semmilyen paratextussal nincs ellátva, nincs azonosítva, és részletesebben sem vizsgálta meg senki. A szöveg olyan témákat, distinkciókat, ritkábban idézeteket gyűjt össze, amelyek „de sanctis” és „de tempore” prédikációk készítésénél felhasználhatóak. A katalógus készítői minden bizonnyal azért írták a „de sanctis” megjelölést a címbe, mert az első oldalakon „de sanctis” prédikációkhoz használható anyagok vannak, a szöveg második felét viszont „de tempore” prédikációkhoz használható segédanyag teszi ki. A 109r–v oldalon (amelyet talán utólag illesztettek be) egy-egy ábra található, amelyek a hét főbűnt, illetve az azokkal ellentétes erényeket mutatják be (arbor vitiorum et virtutum). A bűnök, illetve erények nevei középen találhatóak, és mindegyikhez hat (jobb és bal oldalon három-három) verses sor tartozik. A vers azonosítható az itt kiadottal: Karl Langosch: Arbor virtutum et viciorum. In: Walther Stach – Hans Walther (Hrsg.): *Studien zur lateinischen Dichtung des Mittelalters: Ehrengabe für Karl Strecker zum 4. September 1931*. Dresden, 1931. 121–127.

⁴¹ Madas E.: *Középkori prédikációirodalmunk*, 150–151., Vizkelety A.: Példaképköltés és argumentáció

⁴² A párhuzamos sermókat összefoglaló táblázatot ld.: Madas E.: *Középkori prédikációirodalmunk*, 149.

⁴³ A seitz karthauzi kolostor történetéről ld.: Nataša Golob: *Srednjeveški rokopisi iz Žičke kartuzije (1160–1560)*. Ljubljana, 2006.

ba.⁴⁴ Ezt követően még több – valószínűleg különböző helyeken másolt – később egybekötött, sokszor befejezetlen szöveg olvasható.⁴⁵ Ezek között meglehetősen sok *sermo* található, amelyeket különböző szerzőktől, gyűjteményekből válogattak ki. A *sermók* közül feltűnően sok foglalkozik Szűz Máriával, ezeket pedig számos egyéb Mária-tisztelettel kapcsolatos szöveg egészíti ki: imák, csodák, egy pápai bulla Mária vizitációjának ünnepről, valamint egy Szűz Mária fogantatásának ünneplését indokló szöveg.

A kódexben több helyen (2r, 125v) a seitzi karthauzi kolostor *possessor*bejegyzése található 15. századi írással. Az, hogy a kötés is 15. századi, előzéklapként pedig egy prágai karthauzi szerzetes seitzi priornak írt levelét használták, arra enged következtetni, hogy a különböző részeket Seitzben köthették egybe. A kódex tartalmából tehát legfeljebb az első, magyar szentek legendáit tartalmazó részről feltételezhető, hogy a Magyar Királyságból származik, a többi rész provenienciája teljesen ismeretlen, és semmi nem utal rá, hogy kapcsolódna az országhoz.

Egy különösen érdekes Ausztriában őrzött kódex: ÖNB Cod. 4470.

Az ÖNB Cod. 4470. jelzetű kódexe tartalmilag két részre osztható. A könyv első fele (az 1r–243^r lapok) Bertrandus de Turre (Bertrand de la Tour, 1265 k. – 1332/33) az egyházi év ünnepeire írt, illetve nagybőjti beszédeit tartalmazza. Bertrandus de Turre a 13–14. század fordulóján élt, ferences szerzetes volt; a neki tulajdonított *de tempore* prédikációk és nagybőjti beszédek számos kéziratban maradtak fenn. A ciklusba tartozó *sermók* listája elérhető Schneyer repertóriumában,⁴⁶ azonban a kéziratban a Schneyer által Bertrandusnak tulajdonított beszédeknek csak a töredéke található meg.⁴⁷ Bertrandus de Turre beszédeit követően a kódex második fele, a 244r–350v lapok vasárnapi prédikációkat, egy *sermones dominicales* ciklust tartalmaz, amely az egyházi év összes vasárnapjára prédikációkat kínál. A ciklus szerzője és más kéziratokban való előfordulása nem ismert.

A kódex másolói és használói igen aktívan hagytak hátra bejegyzéseket. A második rész, vagyis a vasárnapi beszédek végén, a 350v oldalon a másoló, bizonyos Nicolaus Dyterichspach arra kéri a könyv olvasóit, hogy imádkozzanak érte. Egy másik bejegyzés pedig ugyanezen az oldalon azt állítja, hogy a könyv írását 1390-ben fejezték be. A 350v oldal tartalmaz egy harmadik bejegyzést, amely a kódex használatáról tanúskodik, ezen bejegyzés szerint ugyanis a könyvet 1399. május 1-jén egy Petrus Budensis nevű prédikátor vette meg.

⁴⁴ Bibliotheca Hungarica I. 1328 sz.

⁴⁵ A részletes leírást ld.: Hans Zotter: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz*. Graz, 2023. Online dokumentum: urn:nbn:at:at-ubg:2-65617 (Letöltés ideje: 2024. augusztus 28.) 1332. sz.

⁴⁶ Schneyer I. 505–549., 1–590. sz.

⁴⁷ A 91., 94., 96., 98–99., 104–105., 107., 110–113., 116., 118., 121., 124–126., 131–135., 138–140., 145–146., 154–161., 164., 168., 170., 176., 178. számú prédikációk.

Az első rész végén, a 243^{*r} oldalon szintén meg van nevezve a másoló egy bejegyzésben. A kérdéses bejegyzés ugyanis egy *explicitet* tartalmaz, majd leírja, hogy Johannes Tusnowicerus presbiter⁴⁸ 1390-ben fejezte be a könyvet, amelyet Petrus Nove Montis Pestiensis prédikátor vett meg. Ő minden bizonnyal a 350v-n említett Petrus Budensisszel azonos, és nagy valószínűséggel domonkos prédikátor lehetett, aki a budai domonkos kolostorban szolgált. Alapvetően erre a prédikátorra alapulnak azok a felvételek, melyek a kódex budai kötődését feltételezik.⁴⁹ A többi kevésbé vizsgált bejegyzés alapján viszont inkább egy másik narratívát vázolhatunk fel.

A budai domonkoson kívül egy másik használó *possessorbejegyzése* is megtalálható a kódexben. Az aggsbachi Porta Sanctae Mariae karthauzi kolostor három helyen, az 1r, a 244r és a 349v oldalon is jelzi, hogy hozzájuk tartozik a könyv. Az 1r oldalon ezen kívül egy karthauzi szerzetes, Hildeprandus Britelpeck de Frisinga név szerint is azonosítja magát. Ez azért fontos, mert róla több adat is ismert:⁵⁰ egyrészt tudjuk, hogy valóban karthauzi szerzetes volt az aggsbachi kolostorban, másrészt azt is, hogy 1398-ban iratkozott be a bécsi egyetem téli szemeszterére.⁵¹ Az egyetem matrikulájában a „rajnai nemzet” diákjai között szerepel, vagyis Hildebrand a bajorországi Freisingből jöhetett a bécsi egyetemre, és tanulmányait követően kerülhetett az aggsbachi kolostorba.

A használókra és másolókra vonatkozó bejegyzéseken kívül néhány más típusú bejegyzést is találunk. Az első rész végén a 243^{*r} oldalon három latin nyelvű rimes szerzeményt is olvashatunk. Közvetlenül a lemásolt prédikációk után egy tréfás versike olvasható a szerelmi bánatról.⁵² A szerzemény Hans Walther középkori latin verseket listázó gyűjteménye szerint számos kódexben megtalálható – valószínűleg olyan versikéről van szó, amelyeket a másolók olykor a másolt szöveg után jegyeztek le. Különbözőbbnek tűnik a költemény után lejegyzett német nyelvű szöveg: „*puntschuh, puntschuh, puntschuh dich*”. A német szó a *Bundschuh* írásváltozata, és bocskort, kötös cipőt jelent. Ez szintén egy másolói szokásra utal: megfigyelhető, hogy délnémet területről, illetve Prágából származó kódexekben (elsősorban világi) másolók a kolofonba gyakran leír-

⁴⁸ Őt a Cod. 4470. kódex alapján az alábbi online – sajnos kizárólag licensszel elérhető – scriptor-repertorium is listázza: Sigrid Krämer: *Scriptores possesoresque codicum medii aevi. Datenbank von Schreibern mittellalterlicher Handschriften*. Augsburg, 2003. Online dokumentum: <http://webserver.erwin-rauner.de/usermanager/login2019.php> (Letöltés ideje: 2024. február 08.); közelebbit azonban nem tudunk róla, és más kéziratok sem ismertek tőle. A vezetékneve alapján a morvaországi Tišnovból származhat.

⁴⁹ Bibliotheca Hungarica I. 187. sz. – Ezt az értelmezést a MeSch is átveszi: MeSch III. 66. sz.

⁵⁰ Krämer, S.: *Scriptores possesoresque codicum*, MeSch III. 66. sz.

⁵¹ *Die Matrikel der Universität Wien. Im Auftrag des Akademischen Senats herausgegeben vom Archiv der Universität Wien*. I–VIII. Graz–Köln–Weimar–Wien, 1956–2014. I. 53.

⁵² „Prima triangula sit, tripedem prepone rotundo, / Et converte, scias, que sit michi pestis et unde.” – Vö. Hans Walther – P. G. Schmidt: *Proverbia sententiaeque Latinitatis medii ac recentioris aevi*. I–IX. Göttingen, 1963–1986. (Carmina medii aevi posterioris Latina) (a továbbiakban: Walther) II. 949., 22 376. sz. Nyersfordításban: „Először a háromszög legyen, majd kör elé helyezd a háromlábút / És figyelj, tudod, hogy mi és honnan való az én szerencsétlenségem.” (a rejtvény feloldása az AMO, vagyis lat. ‘szeretek’). Amennyiben másként nem jelzem, a fordítások tőlem származnak.

ják ezt a szót, sokszor más tréfás mondásokkal kombinálva,⁵³ mint ahogyan itt is. Hogy erre pontosan mi okuk volt, az egyelőre nem tisztázott. Felmerülhet, hogy a szokás a 15. század végi *Bundschuh*-mozgalomhoz (az 1493 és 1517 közötti délnémet területeken zajló parasztfelkelésekhez) köthető, és a *Bundschuh* szóval a másolók a mozgalommal és a parasztfelkelőkkel való szimpátiájukat, szolidaritásukat fejezték ki.⁵⁴ Mivel azonban a szokás már jóval a mozgalom előtt létezett – 14. századi kódexekben is megfigyelhető –, így valószínűleg nem erről van szó. Sokkal inkább nyomra vezető lehet a *Bundschuh* más kéziratokban való előkerülése: olykor a másolók a latin „*etc. punctum*” kifejezés helyett tréfásan az „*etc. Bundschuh*” kifejezést írják.⁵⁵ A *Bundschuh*val kapcsolatos szófordulatok még érdekesebbek: az *einen Bundschuh machen* ‘eskütételt’ vagy ‘összeesküvést’ jelent, bár ez csak a parasztfelkelés után adatolható, és valószínűleg ez a jelentés a *Bundschuh*-összeesküvésre vezethető vissza.⁵⁶ A Cod. 4470. kézirat kontextusába leginkább azonban a *Bundschuh reim dich* kifejezés illik, amelyet ‘(össze) nem illő dolgokra, helyzetekre’ használtak.⁵⁷ A kifejezés azonban szintén csak a 15–16. századból adatolható, így nem teljesen biztos, hogy a kódex másolója tényleg erre gondolt. Akárhogy is, az több mint valószínűnek tűnik, hogy délnémet vagy cseh területről származott.

A 243^r oldalon két másik versike található: egy sójójátékokkal tarkított vers, amely szintén egy több kódexben fellelhető, általában másolói bejegyzésként lejegyzett szerzemény.⁵⁸ Sokkal érdekesebb a másik versike, amely egyébként nemcsak ezen az oldalon, hanem a második rész utolsó oldalán, a 350v oldalon is megtalálható:

⁵³ Karin Schneider: *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten. Eine Einführung*. Berlin–Boston, 2014. 143.

⁵⁴ A *Bundschuh* egyébként a német kultúrtörténetben később is fontos szerepet tölt be. A 15. század végi felkelésen kívül a 20. század eleji Hitler-közei artamanmozgalmat támogató, főleg mezőgazdasági dolgozókat magába foglaló tömörülés is kezdetben *Bundschuh*-nak nevezte magát. – Wolfgang Benz (Hrsg.): *Handbuch des Antisemitismus: Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart*. I–VIII. Berlin–Boston, 2012. V. 45. A 15. és a 20. századi mozgalom között nemcsak a résztvevők mezőgazdasági háttere, hanem az antiszemitizmus is közös, a *Bundschuh*-felkelés alatt ugyanis – bár nem elsősorban a zsidók ellen irányult – számos atrocitás érte a zsidóságot. – Gerd Mentgen: *Josel von Rosheim und die Juden des Elsass im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 164 (2016) 198–199. A *Bundschuh* kultúrtörténetéhez köszönöm az adalékokat Orsós Juliannának.

⁵⁵ „bundsuh”. In: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch von Matthias Lexer, digitalisierte Fassung im Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities, Version 01/23*. Online dokumentum: <https://www.woerterbuchnetz.de/Lexer> (Letöltés ideje: 2024. augusztus 13.)

⁵⁶ K. F. W. Wander (Hrsg.): *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*. Leipzig, 1867. I. 511., Rainer Stollmann: *Die Rätselhafte Stimme des Volkes*. In: Christoff Auffarth – Sonja Kerth (Hrsg.): *Glaubensstreit und Gelächter: Reformation und Lachkultur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Berlin, 2008. 110.

⁵⁷ Wander, K. F. W.: *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*. I. 511., „bundsuh”. In: *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Erstbearbeitung (1854–1960), digitalisierte Version im Digitalen Wörterbuch der deutschen Sprache*. Online dokumentum: <https://www.dwds.de/wb/dwb/bundschuh> (Letöltés ideje: 2024. augusztus 28.).

⁵⁸ „Funde merum, funde tanquam fluminis unde / Tu dicis funde, sed non quaeris unde / Non dicas unde, sed funde, semper habunde / Ecce quid fundam, si non vinum, tamen undam.” – Vö. Walther, 10 077. Nyersfordításban: „Tölts még, tölts, mint a folyó a hullámain. Te azt mondod, »tölts«, nem kérdezed,

*Egyszer ezer és háromszáz meg kétszer ötvenből 11-et elvéve
Húsvét napján Prágában kard által veszett el a bűnös zsidó.*⁵⁹

Ahogy arra az első sorban körülírt évszám is utal, a vers az 1389. évi prágai pogromra reflektál, amely 1389. április 18-án, a húsvéti ünnepek alatt zajlott le a prágai óvárosban. A pontos kiváltó oka máig nem ismert, csak annyi tudható, hogy a körmenetben vitt keresztény szimbólumok „meggyalázása” ürügyén a felbőszült tömeg kifosztotta a prágai gettót, és a zsidó közösség jelentős részét meglincselte. Az eseményt számos cseh területen keletkezett cseh és latin nyelvű irodalmi mű feldolgozta.⁶⁰ A fenti idézet egy ilyen, „*M semel...*” incipitű vers első két sora. A költemény a prágai egyetem köreiben keletkezett, és prágai diákok révén válhatott ismertté Prágán kívül is.⁶¹ A vers később rendkívül elterjedt: több humanista és barokk szerző (köztük Leibniz) is idézte a későbbi századok során a pogrommal kapcsolatban. A történetírás mellett azonban más típusú szöveggként is népszerű lett a vers: másolói bejegyzések révén.

A Cod. 4470. jelzetű kódexben található verzió a kronológia miatt fontos: ha a kódexet a bejegyzéseknek megfelelően 1390-ben írták, akkor ez mindössze egy évvel a pogrom és a vers feltételezett keletkezése után történt. Az időbeli közelség tehát arra enged következtetni, hogy a kódex másolói valamilyen kapcsolatban lehettek a prágai diákokkal (esetleg ők maguk is ott tanultak), tőlük hallották a verset, amely megtetszett nekik, és lejegyezték a kéziratba. A prágai eredetet az is alátámasztja, hogy a vers más korai kéziratai szintén csehországi származásúak.⁶²

Mire következtethetünk tehát ezekből a bejegyzésekből? Úgy tűnik, a bejegyzések nagyobb része ugyanannak a kéznek tulajdonítható: a 243^{*}r oldalon olvasható három *rubrumos* rímes szerzemény, az első szöveg másolójától, Johannes Tusnowicerustól származik, és valószínűleg ugyancsak ő volt az, aki a második rész végére, a 350v oldalra az „*M semel...*” első két sorát, illetve a könyv befejezésének dátumát ugyanazzal a piros tintával beírta. Ő lehetett tehát az, akinek a révén a prágai zsidópogromról szóló vers a kódexbe került, illetve az is, aki a *puntschuh* szót a kolofonba írta. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a kódexet inkább cseh területen másolhatták,

honnan, nem mondod, honnan, csak »tölts, mindig többet«. Íme, mit töltöttem, ha nem is bort, de sokat/vizet.”

⁵⁹ „*M semel tria CCC bis LL XI removete* / Pascha luce reus Prage perit** ense Iudeus.*” 350v: *removebis **periit.

⁶⁰ A pogromról írt irodalmi szövegekről mint történelmi forrásokról ld.: Evina Steinová: *Passio Iudeorum Pragensium: Tatsachen und Fiktionen über das Pogrom im Jahr 1389*. In: Helmut Teufel – Pavel Kocman – Milan Řepa (Hrsg.): „*Avigdor, Beneš, Gitl*” – *Juden in Böhmen, Mähren und Schlesien im Mittelalter. Samuel Steinherz (1857 Güssing – 1942 Theresienstadt) zum Gedenken*. Prague–Essen–Brunn, 2016. 159–186.

⁶¹ Daniel Soukup: *Latinské a české verše o pražském pogromu roku 1389: Ke dvěma pozapomenutým žakovským skladbám. Česká literatura*, 60 (2012) 5. 711–726.

⁶² Prága, Národní knihovna České Republiky, sg. XI D 7 (131v), sg. VIII F 20 (194r), Prága, Knihovna Národního muzea, sg. II F 2 (181v), Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 125 (196v).

nem Budán, ahogy az ÖNB illuminált kéziratait összegyűjtő katalógus kérdőjelesen feltételezi.⁶³

A kérdés tehát az, hogy a kódex elkészülte és megvétele között eljutott-e a Magyar Királyságba. A bejegyzések arról sajnos nem tartalmaznak pontos információt, hogy Petrus prédikátor külföldön vagy a Magyar Királyságban vette-e a könyvet 1399-ben. A 350v-n található bejegyzés azonban megemlíti, hogy a vételre a Szűz Mária-székes-egyházban („*in summa ecclesia ad beatam virginem*”) került sor. Ez lehetett akár a budai Nagyboldogasszony-templom is, és esetleg erre utalhat az is, hogy a vevőt egyszer „*Budensis*”-nek, máskor „*Nove Montis Pestiensis*”-nek nevezik, tehát a bejegyzések készítője talán ismerhette a helyi viszonyokat.⁶⁴

Érdeemes még észben tartani a bejegyzések sorrendjét is a 243*r oldalon: közvetlenül a Bertrandus de Turre-prédikációk után következik a szerelmi bánatról szóló versike *rubrummal*. Ezután szintén *rubrummal* áll a szöveg *explicitje*, a másoló neve és az adásvételt igazoló bejegyzés, majd újból *rubrummal* és kurzívan a másik két versike a pogromról és a borról. A 350v oldalon a szöveget Nicolaus Dietrichspach kolofonja zárja. Ezt követően a 243*r kezétől *rubrummal* újból az „*M semel...*” és a könyv befejezésének dátuma (1390), majd fekete tintával a könyv eladásának igazolása, illetve az adásvétel dátuma (1399. május 1.) olvasható. A bejegyzések sorrendje arra enged következtetni, hogy az eladó maga Johannes Tusnowicerus, az első szöveg másolója lehetett, aki ismerte a könyv befejezésének dátumát, és amikor eladta a könyvet, beleírt még egy-két bejegyzést. Ha ez így volt, az azt jelenti, hogy vagy Johannes jött Budára a könyvvel, vagy Petrus prédikátor látogatott Prágába (illetve a kódex feltehetően csehországi keletkezési helyére).

Mindenesetre a kódex nem lehetett sokáig a budai prédikátor birtokában, hiszen kortársa, Hildebrandus Britelpeck de Frisinga karthauzi szerzetes a 15. század elején Aggsbachba vihette, ahol a kódexet a kolostor felosztatásáig, 1782-ig őrizték, majd innen került a bécsi Hofbibliothekba.

Konklúzió

A kutatás által eddig számontartott, ám részletesen nem vizsgált kódexeknek mindenképp érdemes több figyelmet szentelni. A középkori magyarországi kultúra vizsgálatához elengedhetetlen, hogy megállapítsuk, mely könyvek, szövegek lehettek a királyságban. Ennél is fontosabb, hogy azokat a szövegeket is számításba vegyük, amelyek magyar irodalomhoz való tartozása megkérdőjelezhető, és inkább hatása, mintsem keletkezése

⁶³ MeSch III. 66. sz.

⁶⁴ A Buda és a Pest elnevezések váltakozva referáltak a településekre, amelyek ma Budapest részét képezik, és ennek megfelelően a „pesti új hegy” is a budai várhegyet jelentette. Budapest történetéről és mai városrészeinek elnevezéseiről részletesebben ld. többek között: Györffy György: *Pest-Buda kialakulása: Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Bp., 1997.

tanúskodik a magyarországi kultúráról, hiszen épp elég középkori kódexünk veszett el ahhoz, hogy ne engedhessük meg magunknak, hogy figyelmen kívül hagyjuk azt a néhányat, amely megmaradt. Fontos azonban, hogy pontosan kijelöljük azokat a könyveket, amelyek ténylegesen szerepet játszhattak a magyarországi kultúrában, ha lehetséges, felderítve provenienciájukat, azonosítva használóikat, és legfőképp lényeges megerősíteni vagy valószínűsíteni, illetve cáfolni magyarországi használatukat.

A tanulmányban azt a tíz kötetet mutattam be, amelyeket ma osztrák könyvtárakban őriznek, és tartalmuk megvilágíthatja a 13–14. századi magyarországi prédikációkultúrát. Egy részük a budai gyűjtemény darabjaként köthető Magyarországhoz (ÖNB Cod. 1319., ÖNB Cod. 1320., ÖNB Cod. 4253.), azonban a Cod. 1319. csak bizonytalanul azonosítható az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított kódexek egyikével, a Cod. 4253. kódexet pedig feltehetően nem használták a 15. század előtt a Magyar Királyságban. Egyértelműen magyar provenienciájú kódex az ÖNB Cod. 1062. – amely többek között a váradi püspökség tizedjegyzékét tartalmazza – és a magyar glosszákkal ellátott Cod. 3150. A prédikációkultúra vizsgálatához tartalmuk ugyan nemigen járul hozzá, viszont érdemes lenne a bennük található latin szövegeknek és különösen a valószínűleg magyar kezektől származó jegyzeteknek több figyelmet szentelni, ugyanis mindkét kódex értékes információkat szolgáltathat a középkori magyarországi kultúrával kapcsolatban. A prédikációirodalom vizsgálatához a Leuveni kódexszel rokon ÖNB Cod. 1369, illetve a *Pécsi egyetemi beszédekkel* kapcsolatba hozható, a heiligenkreuzi ciszterci kolostorban őrzött Cod. 292. és Cod. 149. jelenti a legfontosabb forrást. A grazi egyetemi könyvtár Cod. 1239. kódexének azonban legfeljebb töredéke, a magyar szentek legendáit tartalmazó része származhat a Magyar Királyságból.

Az ÖNB Cod. 4470. kódex bizonyítja leginkább a különböző katalógusokban számontartott, de alaposabban nem vizsgált kéziratok alaposabb szemügyre vételének fontosságát. Ennek a kéziratnak számos kolofonja és másolói bejegyzése ugyanis nagyban hozzájárulhat a kódex provenienciájának megállapításához. A korábbi katalógusok csak a keletkezés dátumára, illetve Buda említésére koncentráltak, holott a többi bejegyzés alapján sokkal részletesebb kép tárul fel a kódex keletkezési és használati helyével kapcsolatban. A kolofonba írt *Bundschuh* szó cseh vagy délnémet eredetet implikál, az 1389. évi prágai pogromról írt vers pedig leginkább prágai keletkezést valószínűsít. A bejegyzések alapján tehát megállapítható, hogy Buda mindössze egy rövid állomás lehetett a kódex történetében.

Az itt bemutatott osztrák gyűjteményekben őrzött kódexek természetesen csak kis szeletét képezik a magyarországi *sermoi*irodalomnak. A továbbiakban szeretném a többi kódex magyarországi kötődését is megvizsgálni, és megalkotni a prédikációknak azt a korpuszt, amely ténylegesen hatást fejtett ki a Magyar Királyságban. Az így megalkotott szövegkorpuszt aztán elsősorban abból a szempontból szeretném vizsgálni, hogy milyen tudást közvetítettek a prédikációk. A középkorban ugyanis a prédikáció volt a leghozzáférhetőbb tudásközvetítő eszköz, a középkori magyarországi prédikációirodalom felkutatása pedig a prédikációk ilyen szempontú kutatását teszi lehetővé.

**„BUNDSCHUH” AND PREACHING.
HUNGARIAN SERMON COLLECTIONS
PRESERVED IN AUSTRIA (1200–1400)**

Sermons played a central role in daily life in the Middle Ages by affecting all strata of society, so it is reasonable that researchers have devoted enormous energy to the study of medieval sermon literature. Despite this, the Latin sermon literature of medieval Hungary has been relatively marginally researched and limited attention has been paid to the investigation of sermon collections used before 1400.

A total of thirty-five codices containing sermons presumably in use in Hungary between 1200 and 1400 are known; most of these have not been the subject of detailed research. In my paper, I examine twelve of them, which are preserved in Austrian libraries. I have examined the manuscripts, tried to establish the provenance of the codices and identify the sermons they contain to answer the question of which sermons and sermon collections were known in medieval Hungary. In the second half of the study, I analyse a single codex, ÖNB Cod. 4470., which is particularly interesting because of the numerous scribal additions.

Keywords: sermon, sermon collection, 13–14th century, codex, manuscript

Örözhely	Jelzet	Kódex(rész)ek keletkezése és provenienciája	Magyar vonatkozás	Magyarországon lehetett-e a 13–14. században?	<i>Bibliotheca Hungarica</i>
1. Bécs, ÖNB	Cod. 1062.	13. század, Itália, Esztergom, Várad	váradai proveniencia, Szent László-sermők	igen	I. 95. sz.
2. ÖNB	Cod. 1319.	14. század	Budai gyűjtemény (?)	kétséges	I. 99. sz.
3. ÖNB	Cod. 1320.	14. század	Budai gyűjtemény	talán	I. 100. sz.
4. ÖNB	Cod. 1369.	14. század, Ma- gyarország, Melk	Szent István-, Szent László- és Szent Imre-sermők	igen	I. 101. sz.
5. ÖNB	Cod. 3150.	1374, 1419, Ma- gyarország, Melk	egykorú magyar glosszák az első részben	az első rész igen, a prédikációk viszont már nem magyaror- szágiak	I. 146. sz.
6. ÖNB	Cod. 4253.	1377, Prága	Budai gyűjtemény	kétséges	I. 182. sz.
7. ÖNB	Cod. 4470.	1390	egy magyar prédikátor (Petrus Budensis/Nove Montis Pestiensis) possessorbejegyzése	talán	I. 187. sz.
8. Budapest, OSZK	Cod. Lat. 535.	14. század máso- dik fele	a pozsonyi káptalan 15. századi possessorbejegyzése	további vizsgálat szükséges	I. 958. sz.

1. táblázat: A magyarországi 13–14. századi sermoirodalom kutatásának forrásai
A táblázatban használt rövidítések:
Bathlyaneum: Gyulafehérvár, Bibliotheca Bathlyaneum
BSB: München, Bayerische Staatsbibliothek
OSZK: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
ÖNB: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek
PEB: Pécsi egyetemi beszádek
UB: Universitätsbibliothek
A táblázatban a kódexeket a Bibliotheca Hungarica elvét követve a városok és a könyvtárak betűrendes sorrendjében közlöm. A táblázatban félkövérrel kiemeltem a jelen tanulmányban elemzett kódexeket.

Órzhely	Jelzet	Kódex(rész)ek keletkezése és provenienciája	Magyar vonatkozás	Magyarországon lehetett-e a 13–14. században?	<i>Bibliotheca Hungarica</i>
9. OSZK	MNY 79.	13. század utolsó harmada	Leuveni kódex	biztos	I. 822. sz.
10. Erlangen, UB	Ms. 33.	14. század, Magyarorszá- g (?)	kötéstáblán német nyelvű utalás Pozsony- ra	további vizsgálat szükséges	I. 1180. sz.
11. Graz, UB	Cod. 1239.	14. század másod- dik fele	Szent István-, Szent László- és Szent Imre-, Szent Adalbert-legendák	az első rész talán, a prédikációk viszont nem magyarorszá- giak	I. 1328. sz.
12. Gyulafehérvár, Batthyaneum	R.I.41	14. század	egy bejegyzés szerint a 15. században Lőcsén vol	további vizsgálat szükséges	I. 1606.
13. Batthyaneum	R.I.56.	14. század	szepességi kötés	további vizsgálat szükséges	I. 1612. sz.
14. Batthyaneum	R.I.74.	14. század	lőcsei kötés (?), magyar (?) szavak: <i>hura</i> <i>hura huy huy</i> (138v)	további vizsgálat szükséges	I. 1624. sz.
15. Batthyaneum	R.II.80.	14. század	15. századi bejegyzések Szepes-Ófaluhoz és Lőcséhez kötik	további vizsgálat szükséges	I. 1671. sz.
16. Batthyaneum	R.II.82.	14. század	egy bejegyzés Lőcséhez köti	további vizsgálat szükséges	I. 1673. sz.
17. Batthyaneum	R.II.121.	14. század	egy bejegyzés Lőcséhez köti	további vizsgálat szükséges	I. 1683. sz.
18. Batthyaneum	R.III.89.	14. század első harmada	Gyulafehérvári kódex	biztos	I. 1698. sz.

Örzhely	Jelzet	Kódex(rész)ek keletkezése és provenienciája	Magyar vonatkozás	Magyarszágon lehetett-e a 13-14. században?	Bibliotheca Hungarica
19. Batthyaneum	R.III.106.	13-14. század	a kassai domonkosoké volt	valószínű, de további vizsgálat szükséges	I. 1700. sz.
20. Heiligenkreuz, Stiftsbibliotheken	Cod. 292.	14. század eleje	a PEB-bel rokon, Szent László-, Szent István-, Szent Imre-sermők	igen (a magyar szentekre vonatko- zó <i>sermők</i> a kódex elején vannak)	–
21. Heiligenkreuz, Stiftsbibliotheken	Cod. 149.	14. század közepe	a PEB-bel rokon	talán	–
22. München, BSB	Clm 22 363b	15. század, de a <i>sermők</i> keletke- zése a 13. század második felére tehető	a PEB kódexe	a kódex nem, de a PEB magyarországi eredetű	II. 2028. sz.
23. Pozsony, Slovenský národný archív, Kapitulská knížnica	50.	14. század máso- dik fele	talán azonosítható a Pozsonyi Káptalan 15. századi jegyzékének egyik darabjával	további vizsgálat szükséges	II. 2405. sz.
24. Pozsony, Slovenský národný archív, Kapitulská knížnica	55.	14. század	azonosítható a Pozsonyi Káptalan 15. századi jegyzékének egyik darabjával	további vizsgálat szükséges	II. 2406. sz.

Órzhely	Jelzet	Kódex(rész)ek keletkezése és provenienciája	Magyar vonatkozás	Magyarországon lehetett-e a 13–14. században?	<i>Bibliotheca Hungarica</i>
25. Pozsony, Slovenský národný archív, Kapitulská knížnica	56.	14. század	azonosítható a Pozsonyi Káptalan 15. századi jegyzékének egyik darabjával	további vizsgálat szükséges	II. 2407. sz.
26. Pozsony, Slovenský národný archív, Kapitulská knížnica	65.	1397	a másoló Georgius de Senicz [Szénásfalu, Bzenica, ma Szlovákia]	további vizsgálat szükséges	II. 2410. sz.
27. Pozsony, Slovenský národný archív, Kapitulská knížnica	86.	1343–1375	burgenlandi másolók	további vizsgálat szükséges	II. 2415. sz.
28. Pozsony, Slovenský národný archív, Kapitulská knížnica	105.	14. század	szlovák glosszák találhatóak benne, ami arra enged következtetni, hogy a Magyar Királyság területén használták	további vizsgálat szükséges	II. 2421. sz.
29. Vatikán, Apostoli Könyvtár	Cod. Pal. Lat. 460.	14. század	magyar glosszák; a <i>sermók</i> egy magyar származású klerikusnak tulajdoníthatók	valószínű, de továb- bi vizsgálat szük- séges	II. 2557. sz.

Örzőhely	Jelzet	Kódex(rész)ek keletkezése és provenienciája	Magyar vonatkozás	Magyarországon lehetett-e a 13–14. században?	<i>Bibliotheca Hungarica</i>
30. Vatikán, Apostoli Könyvtár	Cod. Vat. Lat. 1158.	13–14. század	Szent László-sermók	valószínű	II. 2569. sz.
31. Zágráb, Metropolitanska knjižnica	MR 23.	13–14. század	a zágrábi püspökség 14. századi leltárában megvan	biztos	II. 2833. sz.
32. Zágráb, Metropolitanska knjižnica	MR 96.	14. század	a zágrábi püspökség ban megvan	további vizsgálat szükséges	II. 2897. sz.
33. Zágráb, Metropolitanska knjižnica	MR 174.	14. század	a zágrábi egyházé volt	további vizsgálat szükséges	II. 2954. sz.

KARSTEN JOHANNES SCHUIL

Indulgentiae and Stationes Ecclesiarum Urbis Romae

FROM CONTEMPLATIVE TEXT TO RHETORICAL DEVICE

Introduction

UNDERTAKING A PILGRIMAGE to Rome—*caput mundi* of the Roman Catholic world—was an important way to pave one's way to salvation. Initially, pilgrimage was strongly related to experiencing where Christ had walked the earth—these sacred places brought a person closer to God. Other sacred places related to the Apostles and (proto)martyrs emerged in the early Middle Ages. Rome—where Peter was martyred alongside many others, emerged as the second most important pilgrimage destination. The plethora of relics kept in its churches further strengthened the position of Rome.¹ After the fall of Jerusalem in 1187, its sacred places became more challenging to visit. The popes as bishops of Rome quickly reacted by promoting Rome as the second Jerusalem, creating an opportunity for European Christians to experience the sacred. The popes' efforts were not only altruistic. This promotion of Rome improved the position of the Roman bishopric and, subsequently, the pope's position. Part of this promotion was to strengthen the indulgences that could be obtained in Rome during the year. The indulgences were made more powerful, increased in number, and spread more widely over the city, often reflecting the sacred topography of Jerusalem.²

Two essential texts relating to this development are the *Stationes* and *Indulgentiae Ecclesiarum Urbis Romae* (*Stationes* and *Indulgentiae*). The former informed the pilgrim on which day a special station service for a particular saint was held. The latter advised the pilgrim about the Roman churches, their relics, and indulgences. Combined, they offered a calendar displaying on which day an (extra) indulgence could be obtained in a particular church. These texts were often combined with the *Mirabilia Urbis Romae*, which describes the ancient monuments in medieval Rome. At first sight, the combination of these texts seems to have a straightforward, practical use. They advise and instruct the pilgrim during

¹ Brouria Bitton-Ashkelony: *Encountering the Sacred: The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity*. Berkeley, 2005. (Transformation of the Classical Heritage 38.) 1–29., Gioia Lanzi – Fernando Lanzi: *Wege nach Rom: Eine Kulturgeschichte der Pilgerfahrt in die Ewige Stadt*. Stuttgart, 1999. 14–55.

² Debra J. Birch: *Pilgrimage to Rome in the Middle Ages: Continuity and Change*. Woodbridge, 1998. (Studies in the History of Medieval Religion 13.) 150–206.

their journey.³ However, by applying a textual flow analysis, I will illustrate in this paper that these texts could have different uses and functions.

Before introducing the *Indulgentiae* and *Stationes* in more depth, it is important to highlight that these are not texts with a fixed form. As illustrated by Nine Robijntje Miedema, there are many discrepancies between the textual traditions of the *Indulgentiae* and *Stationes*, which makes it impossible to establish an archetype or leading text. For example, the number of churches mentioned, and the descriptions of the churches could vary strongly between the different traditions.⁴ Therefore, in this paper, it is pertinent to determine which specific textual form of the *Indulgentiae* and *Stationes* is used in the investigated manuscript before analysing its textual flow. Two studies by Miedema, *Die römischen Kirchen im Spätmittelalter nach den 'Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae'* and *Rompilgerführer in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* will be used to determine the specific textual tradition of the included *Indulgentiae* and *Stationes*. Miedema's works offer a comprehensive overview of the manuscripts that include *Indulgentiae* and *Stationes*, insight into the different textual traditions, editions of different texts, and analyses of the content and form of these writings.⁵

The tradition of the *Stationes* goes back to the end of the sixth century when Pope Gregory I (590–604) canonised this calendar. Initially, these services were celebrated in one church, Saint John in Lateran. However, as the Roman Christian community and the number of pilgrims grew, some station services were transferred to other churches to relieve Saint John's. Moreover, these transfers allowed the incorporation of other parts of the city into the liturgy, giving rise to a second document, the *Indulgentiae*. From the fourteenth century onwards, these *Stationes* and *Indulgentiae* developed a second contemplative use parallel to the practical one. In this period, undertaking a pilgrimage—particularly a long-distance pilgrimage to Rome—was dangerous. Robbers, illness and bad weather were a perpetual possibility. Furthermore, the ability to go on a pilgrimage was limited by financial means, family obligations, and other commitments to the community. A certain group of people were also not allowed to participate in a pilgrimage. Monks and nuns, for example, were subjected to *stabilitas loci* that prohibited them from leaving their monastery.⁶ At the same time, the pilgrimage to Rome could be beneficial for spiritual health because of its many indulgences. This beneficial aspect of pilgrimage

³ Nine Robijntje Miedema: *Rompilgerführer in Spätmittelalter und Früher Neuzeit: Die 'Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae' (deutsch/niederländisch). Edition und Kommentar*. Berlin–Boston, 2003. (Frühe Neuzeit 72.) 9–10.

⁴ See for a more detailed discussion of this fluid textual form of the *Indulgentiae* and *Stationes*: Nine Robijntje Miedema: Die 'Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae': Zur Edition und Kommentierung eines heterogen überlieferten Gebrauchstextes. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 127 (1998) 4. 381–409.

⁵ Miedema, N. R.: *Rompilgerführer*, Nine Robijntje Miedema: *Die römischen Kirchen im Spätmittelalter nach den Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae*. Tübingen, 2001. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 97.)

⁶ Birch, D. J.: *Pilgrimage to Rome in the Middle Ages*, 72–88.

gave rise to the pilgrimage in the mind or *in spiritu* performed in the local monastery or city. The *in situ* pilgrim was supposed to ‘visit’ particular Roman churches on specific days, perform related prayers, and contemplate the values, virtues and biblical references they represented. After papal permission was granted, these pilgrims *in spiritu* could also obtain the same indulgences as the physical pilgrim. The basis for these contemplations on the papal *caput mundi* were the *Stationes* and *Indulgentiae*. They provided the framework for the mental pilgrimage and informed its pilgrims about the indulgences they could obtain. These texts became more popular in the fifteenth century as doubts about the physical journey rose. Inspired by reform movements—such as the Hussites and the Observant reform—the question became more poignant if instead a pilgrimage within yourself—a search through prayer, fasting, almsgiving, and contemplative visits of the holy cities and their shrines—would be a better path toward salvation.⁷

The traditional methods of textual analysis applied to the *Stationes* and *Indulgentiae* attribute two functions to these texts—a practical guide for the physical pilgrimage and contemplative support for the mental pilgrimage. However, the scholarship offers little help in identifying these texts’ specific use in an individual manuscript. When were the *Stationes* and *Indulgentiae* incorporated in a manuscript with practical use in mind, and when with a contemplative use? Moreover, there has not yet been research into possible other uses or functions of these texts. Were they necessarily related to pilgrimage? Therefore, to investigate these two questions, this paper will depart from the traditional ways of analysing *Stationes* and *Indulgentiae* and apply a ‘textual flow’ analysis instead. Traditionally, the analysis of medieval texts and manuscripts focuses on finding the original intent of the text and the author by close reading, detecting linguistic peculiarities, and creating stemmas. Since the 2000s, the focus has shifted to the material analysis of the codex.⁸ These approaches focus on a manuscript or a manuscript collection. The ‘textual flow’ analysis differs from these approaches in combining two approaches to the medieval text. First, what Léopold Génicot has called the ‘élément contextuel,’ for example the other texts and their ‘assembly’ in the various codices, situating the text, its meanings, and uses into a distinct discourse.⁹ The understanding of a text in a distinct discourse can be further supported through supplementary written sources and other media—such as paintings.¹⁰ Second, ‘textual flow’ analysis approaches the text as

⁷ Miedema, N. R.: *Rompilgerführer*, 12–18., 30–39., 400–405.

⁸ See for a further elaboration on this development: R. Trachsler: *L’objet au texte et vice versa: Le statut du recueil manuscrit dans les études de la littérature du Moyen Âge. Cahier électroniques d’histoire textuelle*, 1 (2008) 67–87.

⁹ Léopold Génicot: *Les généalogies*. Brepolis, 1998.² [1975] (Typologie des sources au Moyen Âge occidental 15.) 29.

¹⁰ On the concept of textual flow: Éloïse Adde: *Environnement textuel et réception du texte médiéval: la deuxième vie de la Chronique de Dalimil. Médiévales*, 73 (Fall 2017) 169–191., Éloïse Adde: *Textüberlieferung von Funktionalitätswandel der ‘Dalimil Chronik’ im Vergleich mit der Chronik Pulkavas (1350–1550): Überlegungen zur Konstitution der (spät)mittelalterlichen Geschichtsschreibung als disziplinäres Feld*. In: Dana Dvoráková-Malá – Kristyna Solomon – Michel Margue (eds.):

constantly evolving entities, for example it follows how the text's function, reception, and meaning change through its copies.¹¹ Consequently, in a 'textual flow' analysis, the exercise of the *élément* contextual is repeated for the same text in different contexts or discourses. This makes it possible to track changes in the perception and function of the text throughout its copies. In other words, in approaching a text both diachronically—investigating phenomena as they change over a period—and synchronically—investigating phenomena at a point in time—'textual flow' analysis reveals how a text obtains different meanings, receptions, and functions in the distinct discourses of its copies. As a result of the focus on the internal logic and tracking changes in function and perception, 'textual flow' analysis is especially useful for investigating texts that appear in composite manuscripts—such as the *Stationes* and *Indulgentiae*.

It is critical to emphasise that some composite manuscripts do not—or only partly—have an internal logic. Eva Nyström has illustrated that some composite manuscripts lack internal logic and closely resemble the *Hausbuch*. These *Hausbücher* were like personal archives, in which a person collected their own writings together with texts from other authors. The topics included were related to the composer's interests—which could vary widely. This explains the lack of a specific focus or internal logic in the *Hausbücher*.¹² The lack of internal logic can also be explained by more practical and economic aspects of combining several units or booklets.¹³ For example, texts were added to such volumes when the composer saw the opportunity to copy a rare text quickly or when there was still some room left in the booklet after writing or copying all the desired texts. No paper or parchment went to waste in this period because of its expensive production process. Moreover, internal logic may elude us because of a deficiency of specific cultural, political, social, or economic contextual knowledge.

The *Stationes* and *Indulgentiae* have many copies both in Latin and vernacular.¹⁴ It is outside the scope of the paper to examine all copies and furthermore not necessary, because the paper focuses on investigating the different functions of the texts. Therefore, I

Über den Hof und am Hofe: Literatur und Geschichtsschreibung im Mittelalter: Sammelband zur internationalen Konferenz des Projekts Forschungszentrum Höfe und Residenzen am Historischen Institut der Prager Akademie der Wissenschaften, Historischen Institut der Universität Luxemburg und Lehrstuhl für Germanistik der Philosophischen Fakultät der Palacký-Universität Olmütz, Prag, 29. Januar 2019. Dresden, 2021. 175–188.

¹¹ On manuscripts as evolving entities: Michael Friedrich – Cosima Schwarke: Introduction – Manuscripts as Evolving Entities. In: Michael Friedrich – Cosima Schwarke (eds.): *One-Volume Libraries: Composite and Multiple-Text Manuscripts*. Berlin, 2016. 1–26.

¹² Eva Nyström: Looking for the Purpose behind a Multitext Book: The Miscellany as a Personal 'One-Volume library'. In: Lucie Doležalová – Kimberly Ann Rivers (eds.): *Medieval Manuscript Miscellanies: Composition, Authorship, Use*. Krems, 2013. (Medium aevum quotidianum 31.) 78.

¹³ Nyström, E.: Looking for the Purpose behind a Multitext Book, 78.

¹⁴ A combinative search in Handschriftencensus.de and the manuscript register of Miedema, N. R.: *Rompilgerführer in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, 500–508, reveals more than one hundred and fifty manuscripts that contain the *Stationes* and *Indulgentiae*.

will discuss two manuscripts in the remainder of the paper. I will argue that Bayerische Staatsbibliothek (BSB) *Cgm. 836* illustrates the contemplative function of these texts, and *Claustroneoburgensis 637 A* illustrates the rhetorical function. Due to the limited length of this article, I will not discuss the practical function that, for example, becomes apparent in BSB *Cgm. 836*.¹⁵ The choice for manuscripts digitised by the BSB and Österreichische Akademie der Wissenschaften (ÖAW) is informed by their excellent digital facsimilia that provide ideal research conditions for an intense study of the whole manuscript.

*Cgm. 836: pilgrimage in the canonry*¹⁶

Cgm. 836 (278 folia, 14,8 x 10,5 cm, Appendix 1) is a composite manuscript from the last quarter of the fifteenth century in Middle High German. It has a damaged leather imprinted binding with missing claps. The texts are written on paper in several different gothic cursive scripts with some glosses and reading aids. The ruling and the degree of rubrics differ between the texts.¹⁷ These differences indicate that the texts were brought together in a later stage—although not much later than its creation—as the binding is from the fifteenth century. The manuscript originates from the Augustinian canonry of Rebendorf an der Almühl, near Augsburg. The canonry was founded in 1156 by Bishop Konrad I von Morsbach (1153–1171) and was dedicated to Saint John the Baptist.¹⁸ In the mid-fifteenth century, the canonry underwent an Observant reform. James Mixson and Bert Roest characterise the Observant reform as “a broad and sustained fifteenth-century effort to reform institutional religious life [...]”.¹⁹ This reform promoted ideals of poverty, chastity, discipline, and obedience, united in a desire to return to the rules and lifestyles of the institutional religious pristine beginnings. In practice, this meant a return to the texts of the desert fathers, eremitical life, and the founding text of the orders, such as the Rule of Benedict or the works of Saint Francis. It also resulted in a renewed interest in the hagiographies of the desert fathers and early saints.²⁰ However, the Observant movement also called for broader societal reform. As much as the re-

¹⁵ It is not clear if these pilgrims took the manuscript with them during their pilgrimage or studied it before and memorised the content.

¹⁶ Online document: <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV040197171> (Accessed: 23 March 2024).

¹⁷ A more extensive description of the material aspects of the codex is not within the scope of the paper.

¹⁸ Ina Schönamgruber: Die Bibliothek des Augustiner-Chorherrenstifts Rebendorf. In: Helmut Flachenecker – Dietmar Grypa (eds.): *Schule, Universität und Bildung: Festschrift für Harald Dickerhof zum 65. Geburtstag*. Regensburg, 2007. 163–197.

¹⁹ James D. Mixson – Bert Roest: Introduction. In: James D. Mixson – Bert Roest (eds.): *A Companion to Observant Reform in the Late Middle Ages and Beyond*. Leiden–Boston, 2015. (Brill's Companions to The Christian Tradition 59.) 1.

²⁰ Mixson, J. D. – Roest, B.: Introduction, 4–6., Gabriella Zarri: Ecclesiastical Institutions and Religious Life in the Observant Century. In: Mixson, J. D. – Roest, B.: *A Companion to Observant Reform*, 4–6., 40–42.

formers tried to consolidate their institutions, they attempted to govern lay religious life and educate priests and lay people. Their focus in these endeavours was preaching, creating ‘handbooks,’ translating religious literature into the vernacular languages, and visitations of congregations and religious institutions. Moreover, they actively aligned themselves with worldly leaders to obtain support for their reform. This support was needed as the Observants met much resistance—especially in the early years. At the same time the Observant reform disputed good custom, status and worldly intervention in religious intuitional life.²¹

In the scholarship on the Observant reform, there is a tendency to see it as a novel and unifying attempt at renewal. Nevertheless, as Roest and Mixson argue, the hallmarks of late medieval religious culture and the Observant movement did not differ much.²² It could be read in a continuum with the earlier monastic reforms of the eleventh and twelfth centuries. It is also important to not reduce everything Observant to being related to reform. As John von Engen has argued, “such an approach [reading everything as reform – K. J. Sch.] rather misconstrue complex conflictual circumstances or blur literary intentions.”²³ In other words, it leads to the distorted view that developments unrelated to a call for reform become exponents of it. This is especially important because the Observant ‘reform’ was not one unified call for reform but a wide variety of localised occurrences, each with its own specificity. There are, of course, instances in which a coordinated and intentional movement can be detected. However, in many cases, the coherence is only visible in hindsight and imposed *ex post facto* on the sources. Therefore, in this paper, the movement of observance is situated in an interrelation between the broad, coordinated and intentional movement and its specific microclimates.

Cgm. 836 gives an insight into the Rebdorf Observant microclimate. The manuscript starts with a series of *exempla* about sisters whom the Devil tempted to stray from their path towards salvation (*Exempel von Schwestern, die vom Teufel versucht werden*). In general, *exempla* had an educational purpose in this period, providing insight into the desired state, the road towards salvation, and examples of how not to act and of the dangers that should be avoided. These *exempla* are followed by the *Vitae Patrum* in Middle High German. This life of the old fathers was an important work for Western monasticism. It comprises a fluid selection of hagiographies, treatises, and judgements of the desert fathers. Moreover, the Rule of Saint Benedict prescribes it as a mandatory reading about

²¹ James D. Mixson: Observant Reform’s Conceptual Frameworks between Principle and Practice. In: Mixson, J. D. – Roest, B.: *A Companion to Observant Reform*, 60–84.

²² Mixson, J. D. – Roest, B.: Introduction, 15.

²³ John Van Engen: The Church in the Fifteenth Century. In: Thomas Brady – Heike A. Oberman – James D. Tracy (eds.): Volume 2: *Handbook of European History 1400–1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*. Leiden, 1994. 307.

asceticism.²⁴ Although the text of the *Vitae Patrum* could differ, its premise for our manuscript is apparent. It provides an insight into the pristine origins of monasticism and eremitical life, therefore aiding a return to it.

Next, the *Stationes* and *Indulgentiae* indicated in Miedema's overview as D₄₁ are included.²⁵ These are followed by excerpts from *Spiegel der Volkommenheit* (The Mirror of Perfection) by the Franciscan Observant Hendrik Herp and a commentary on the work. The *Spiegel* is a handbook in which Herp presents himself as a teacher, and it comprises four parts: a classical introduction to Christian mysticism, *het werkende leven* (the working life), *het schouwende leven* (the contemplating life), and the *overweselic schouwende leven* (the complete contemplating life). The work is addressed to a lay sister.²⁶ However, according to Anna Dlabáčová, Herp intended to reach a broader public. This is shown by his 'double' position in the work. On the one hand, he catered for his customers' needs and wrote a mystic handbook for the increasingly religious and mystically interested fifteenth-century laypersons. On the other hand, he ensured that the work resonated with Observant communities. This 'double' position and the motivation for Herp to write a handbook about mysticism can be found in the changing attitude towards mysticism in the fifteenth century. The interest in mysticism declined at the end of the fourteenth century due to several social-religious developments—such as moral decay in the monasteries and the Black Death. However, from the first half of the fifteenth century, the interest in mysticism grew again—especially among female Observant convents. This renewed interest in mysticism was broader, reaching a lay audience as well. One of the main drivers behind this broader interest was the translation and production of vernacular mystical texts—such as the *Spiegel*. Returning to the fourteenth-century mystical literature was impossible because it was perceived as too egocentric for religious women and allowed too much freedom in religious life for a lay audience.²⁷ In other words, the *Spiegel* written in vernacular, illustrating the Observant balancing between internal and societal reform, and the educational undertones connect well with the other Observant orientated text of Cgm. 836. The commentary on the *Spiegel* by an unknown author mainly criticises the negative undertones of the *Spiegel*. According to this unknown author, Herp focuses too much on the sinful nature of humankind and urges the sisters to do something more 'enlightened' through the grace of God. It highlights a specific characteristic of the Rebdorf microclimate—the more prominent place of the grace and love of God.

²⁴ This is mentioned in Benedictus of Nursia: *Regula Benedicti* 42.3. In: Ulrich Faust (ed.): *Die Benediktusregel: Lateinisch/Deutsch*. Stuttgart, 2009. 106–107.

²⁵ Miedema, N. R.: *Die römischen Kirchen*, 71., Miedema, N. R.: *Rompilgerführer*, 495.

²⁶ Anna Dlabáčová: Hendrik Herp: Observant en Mysticus De 'Spiegel der volcomenheit' (ca. 1455–1460) in nieuw perspectief. *Queeste: Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederland*, 15 (2009) 1. 155–158.

²⁷ Dlabáčová, A.: Hendrik Herp, 149., 159–163.

A meditative, mystical ascetic text by Bonaventure, *Lignum Vitae* follows the *Spiegelhel*. It is worth highlighting that this text—like the *Vitae Patrum*—offers an insight into the pristine origins of Christianity, aiding the Observant endeavours. The remainder of the manuscript comprises an extensive collection of small texts divided into three groups. *Exempla*, practices, and pieces of advice for spiritual development are the first group. The second group is formed by prayers and sermons focussed explicitly on a female audience. The last group contains theological tracts on specific topics. It is not within the scope of this paper to discuss how they relate to each other and the earlier discussed texts. Instead, it is essential to recognise that all these texts provide content and practical spiritual help for the women of Rebdorf in their contemplative efforts towards God and salvation. For our understanding of the Observant microclimate and the function of *Stationes* and *Indulgentiae* in *Cgm. 836*, it is helpful to highlight two texts. First, let us consider the prayers related to Mary's seven sorrows, such as *Mariae unter dem Kruiz*. These prayers highlight specific moments in the life and suffering of Christ from Mary's perspective and strongly connect to the core pilgrimage aim outlined in the introduction, retracing the places where Christ had walked the earth. This connection is more explicitly illustrated in the contemporary manuscript *Pilgerbüchlein für den Gebrauch in den sieben Hauptkirchen zu Rom*.²⁸ In this manuscript, the seven sorrows are related to Rome's seven main pilgrim churches. Pilgrims were encouraged to contemplate a specific sorrow in a specific Roman church and perform the related prayers to obtain indulgences. In other words, these 'sorrow' prayers could qualify as pilgrimage-related prayers. Second, the codex contains pseudo-Augustinian sermons about the desert fathers.²⁹ This provides insights into the pristine origin of monasticism. Further research into these texts could reveal other central themes. It seems, for example, that the rosary plays a central role in many of the texts.

In sum, *Cgm. 836* contains texts about mysticism, (pilgrimage) prayers, theological tracts, *exempla*, sermons, spiritual exercises, and advice. The combination of these texts seems to have served a pedagogical function. It presents an Observant manual or handbook for the road towards salvation and 'perfection' for the women of the Rebdorf canonry. How do the *Stationes* and *Indulgentiae* fit into this framework? The Observant reform and, more generally, the religious life of the period pleaded for strict confinement of religious women to their monastery or convent. This seems also to be the case in the Rebdorf Observant microclimate as most texts in *Cgm. 836* emphasise *in spiritu* contemplation. In other words, a physical pilgrimage to Rome was not possible for the women of Rebdorf. This gives us a first clue that the *Stationes* and *Indulgentiae* had a contemplative function in *Cgm. 836*. Furthermore, the form and content of the *Stationes* and *Indulgentiae* provide a second clue. According to Miedema, it is common for the late

²⁸ Rostock, Universitätsbibliothek, *Mss. Theol. 56*, *Pilgerbüchlein für den Gebrauch in den sieben Hauptkirchen zu Rom* (last quarter of the fifteenth century).

²⁹ *Mss. Theol. 56*, *Pilgerbüchlein* [...], fol. 6r–v.

fifteenth-century *Stationes* and *Indulgentiae* textual traditions to include many other Roman churches. This is also the case for D₄₁. However, where most textual traditions employ a specific liturgical, temporal, or topographical ordering, D₄₁ seems to be without a specific ‘system.’³⁰ This supposed lack of a system could indicate that the local Rebdorf liturgical calendar informed the *Stationes* and *Indulgentiae*. This would be in line with the argument that Cgm. 836 was used within the local Rebdorf microclimate as a contemplative guide. However, further research on these texts is needed to substantiate this argument. Nevertheless, based on the lack of a topographical system, it can be argued that it was not used as a practical document. The lack of other practical aids and indications imperative for the physical pilgrimage—such as descriptions of Church exteriors—further supports this. Lastly, the other texts in the manuscript provide a last clue that in Cgm. 836 the *Stationes* and *Indulgentiae* had a contemplative use. As outlined above, Cgm. 836 is a mystical Observant manual providing theological background, prayers, advice, and exercises for a contemplative life. Included in a manuscript made up almost exclusively these kinds of texts, it seems logical that the *Stationes* and *Indulgentiae* also had this function. More specifically, they provided a contemplative exercise that could be performed within the confines of the monastery.

Claustroneoburgensis 637 A: the pope, papacy, and the Council of Basel³¹

Claustroneoburgensis 637 A (189 folia, 29×21 cm, Appendix 2) is a manuscript in Latin that is part of a collection of six manuscripts produced during the Council of Basel (1431–1449) by the Klosterneuburg canon Kolomann Knapp and copied mainly by his notary Johannes Egner von Krudt. The Knapp family was a long-established ministerial family of Lower Austria with strong ties to Klosterneuburg. Therefore, it was no surprise that Knapp also joined this canonry. After he arrived in Klosterneuburg, he was sent by Provost Georg to Vienna University. Initially, Koloman enrolled in the faculty of arts and quickly obtained a baccalaureate. He continued to study law under Johann von Perchtoldsdorf and Paul Pauerl. After two years, Knapp obtained a Baccalaureate in canon law. In the following years, Knapp obtained his *doctor iuris canonici*, which marked the end of his studies at Vienna University. He returned to Klosterneuburg and there took over the office of *custos ecclesiae plebanis*. After the start of the Council of Basel and the arrival of Cardinal Cesarini, the Austrian prelates were urged to send representatives. However, this was more difficult because of the poor economic conditions and the Husite threat. In 1432, the Augustinian canonries in the archdiocese of Salzburg eventually agreed to send the by-then politically experienced Knapp as their representative. The extensive letter exchanges illustrate that Knapp kept close contact with the representa-

³⁰ Miedema, N. R.: *Die römischen Kirchen*, 17–19., 71., and Miedema, N. R.: *Rompilgerführer*, 30., 34.

³¹ Online document: <https://manuscripta.at/diglit/AT5000-637A/0001> (Accessed: 24 April 2024).

tives of his patron—Duke Albert V of Austria (1404–1439)—during his period in Basel analysed by Gerda Koller.³² The manuscript collection discussed in this paper forms the other, more extensive, textual witness of Knapp's period in Basel.

The material conditions of the six codices are similar. They are written between 1432 and 1436 on paper in a cursive Gothic script with red rubrics, *Fleuronné*, and some minor glosses. Most texts are in Latin, and the rest are in Middle High German. The codices were provided new bindings in the late nineteenth century or early twentieth century. In the preparatory research for this paper, I analysed all the manuscripts in this collection. However, in the remainder of this paper, I will focus on *Claustroneoburgensis* 637 A as it illustrates the not yet recognised rhetorical function of *Indulgentiae* and *Stationes*.

The manuscript starts with a short text dedicated to Pope John XXIII (1410–1415), one of the claimants to the Holy See during the Council of Constance (1414–1418). The Council deposed John and Benedict XIII (1394–1415), accepted Gregory XII's (1406–1415) resignation, and elected Martin V (1417–1431) as the new pope. Before this happened, Pope John fled the Council with the help of Duke Frederic IV of Austria (1402–1439). Although it was a short interlude, Pope John's flight led to much anger at the Council. After the Council had caught Pope John, he was tried for heresy, simony, schism, and immorality. The inclusion of a text from another line of popes is accompanied by two *avisamentas* (councils) advising the suspension of Pope Eugene IV (1431–1447), who was the pope during Knapp's participation at the Council of Basel. This introduction must be read against the ongoing struggle between the conciliarists and the papacy.

The conciliarists held that the Church's supreme authority resided with an ecumenical council instead of the pope. Their argument is based on two decrees from the Council of Constance: *Haec sancta* and *Frequens*. The former argued that the Council derives its authority "immediately" from Christ, it assembled legitimately in the Holy Spirit, and "all must obey, even the pope."³³ The latter needed to ensure that the pope convoked councils regularly. On the other hand, the pope—and especially the Roman Curia—held that it was the papacy's God-willed mission to lead the Church. At the start of the Council, the differences between the conciliarists and the papacy were not as radical as described here.

The matter started to escalate in 1433–1434 when Pope Eugene announced the dissolution of the Council. However, the Council was unwilling to accept its dissolution and resorted to several anti-papal measures and the suspension of Eugene. In 1437, Eugene transferred the Council to Ferrara and later Florence; in reaction to this move, the fathers of the Council of Basel took more rigid measures. They deposed Eugene and elected layman Felix V (1439–1449) as the new pope in 1439. Eventually, lengthy nego-

³² Gerda Koller: Ein Leben im Schatten des Konzils. *Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg*, 3 (1963) 113–126.

³³ Gerald Christianson: Conciliarism and the Council. In: Michiel Declauwé – Thomas M. Izbicki – Gerald Christianson (eds.): *A Companion to the Council of Basel*. Leiden–Boston, 2017. (Brill's Companions to the Christian Tradition 74.) 102.

tiations between the European courts and the Roman popes led in 1449 to the dissolution of the Council of Basel and the deposition of Felix V. Although these texts of Knapp and Egner were produced before the dissolution by Eugene and the election of Felix, the suspension of Eugene was already on the table (1434). In conclusion, the introduction of *Claustroneoburgensis* 637 A can be understood as an argument against Eugene and the line of popes he represented.

The introduction is followed by proceedings, letters, and decrees of the Council that support this anti-Eugene stance of Knapp and Egner. A first clue is provided by the number of sessions included in the proceedings: twenty-three (took place on 26 March 1436).³⁴ These later sessions were not only after the call for dissolution by Eugene, which shows the canons' disagreement with Eugene's decision, but also the anti-papal character of these later sessions is telling. Session 23, for example, decreed that anyone elected pope should take an oath declaring subordination to the Church's General Council.³⁵ The decrees provide more information about the proceedings and tell a story of support for the Council. For example, they emphasise the contributions of the Council in solving the Hussite question. Moreover, they included many decrees of endorsements by secular rulers for the Council. This gives the impression of a widely supported (general) council, haphazardly interrupted by Eugene after solving a poignant problem—the Hussite question—for the canons in Klosterneuburg. The last part of the manuscript is a selection of texts on many different topics. Nonetheless, an Observant, Conciliary, and Papal perspective can be recognised. The Observant dedication to the pristine basis of monastic life is reflected in the missive letters and examples, the register of mendicant and non-mendicant orders accepted by the papacy, and the *Epistola ad Raymundum, militem, de cura domus*. The latter is a pseudo-Bernardus of Clairvaux text about the practical organisation of the monastery. The Observant reform overlapped with the Hussite reforms—to evade confusion—Knapp and Egner included *Epistola Luciferi*. Initially, this text from the fourteenth century was an attack on the secular clergy by Cistercian Pierre Ceffons (1320–1380).³⁶ However, in this manuscript, the text is framed as written by the Hussites dictated to the Lord of Darkness (Lucifer). This provides the text with an anti-Hussite and heretical connotation. It also makes clear to the reader that the reforms may seem similar but that the origin of the Hussite reforms was not correct, as opposed to the Observant reforms grounded in the pristine origin of the Church. The adherence of the canons to the conciliary cause is further emphasised by the inclusion of the *articuli de modo procedendi in concilio* (the procedures of the Council, which emphasises the conciliarist position).³⁷

³⁴ Klosterneuburg Stiftsbibliothek (hereinafter: KS), *Claustroneoburgensis* 637 A, fol. 13r–64r.

³⁵ KS, *Claustroneoburgensis* 637 A, fol. 62v–64r.

³⁶ Christ Schabel: Lucifer princeps tenebrarum... The *Epistola Luciferi* and Other Correspondence of the Cistercian Pierre Ceffons (1348–1353). *Vivarium*, 56 (2018) 126–175.

³⁷ Thomas M. Izbicki: The Official Records of the Council. In: Declauwé, M. – Izbicki, T. M. – Christianson, G. (eds.): *A Companion to the Council of Basel*, 41–49.

The image that arises from *Claustroneoburgensis* 637 A contradicts Koller's statements on the position of Knapp regarding the role of the papacy. According to Koller, it was commonly believed in this period that the papacy had lost all its importance and that the real power was with the 'national' religious structures. Based on this, she argues that Knapp's writings are, to a degree, anti-papal.³⁸ This interpretation of Koller is based on a misconception about the conciliary movement and its influence. This movement acknowledged the position of the pope as *pater familia* of the Church above the 'national' ecclesiastical structure. However, the general Council representing the entire Christian community had authority over the pope and could nullify his decisions if they hurt the community. In other words, in the view of the conciliarists, the pope was still the most important person within the Church, but popes who did not listen to the community were seen as unworthy representatives of God. Moreover, this conciliary movement, although influential in this period, was not as widespread as Koller imagines, as illustrated above by their failure to impose *Haec sancta* and *Frequens* on the papacy. When considering these misconceptions and the arrangement of texts in *Claustroneoburgensis* 637 A, it seems more likely that Knapp did not necessarily hold an anti-papacy stance but more an anti-Eugene stance.

This pro-papacy stance is further illustrated by the inclusion of the register of orders accepted by the papacy, the text added to the letter of Pilatus about the martyrdom of Peter and Paul in Rome, and the summary of *Errores Graecorum* initially written by Thomas Aquinas (1225–1274). The original text of the latter outlines the differences between the Greek and Roman Churches and highlights the papacy's supremacy.³⁹ The summary provided by Knapp and Egner focuses mainly on the papacy's supremacy, but not over the general Council. The *Stationes* for the Lent, not included in Miedema's overview work, with which the manuscript ends fit neatly into this pattern of affirming papal power. Their emphasis on the importance of the churches in Rome—implicitly the Bishop of Rome—for salvation made them a natural device for confirming the power of the Roman Church and the papacy. The form of the *Stationes* affirms this argument. In *Claustroneoburgensis* 637 A, the *Stationes* is a simple list of the churches, without further elaborations, indicating on which day they needed to be visited during Lent. The simple form makes the conveyed message all the more powerful. The reader is confronted with the overwhelming and unparalleled number of churches that could offer salvation by simply noting down all the churches that could be visited. Moreover, the dedication to the codification of the *Stationes* by Pope Gregory the Great (540–604) in the last paragraph reaffirms this and emphasises the early Christian origin of the indulgences—returning us to the Observant cause. In conclusion, Knapp and Egner outline for their canons and patron a story of dedication to Observant reform, a history

³⁸ Koller, G.: Ein Leben im Schatten des Konzils, 120–125.

³⁹ Aidan Nichols: *Discovering Aquinas: An Introduction to His Life, Work, and Influence*. Grand Rapids, 2003. 169.

of loyalty towards the Council of Basel due to their work on the Hussite question and ecclesiastical reform, and an argument against Pope Eugene, but were not themselves anti-papal. The *Stationes* function in *Claustroneoburgensis* 637 A as a rhetorical device to affirm the significant position of the papacy within the Church, provided that the pope listened to the general Council.

Summary

This paper analysed the function of the *Stationes* and *Indulgentiae* in late medieval manuscripts by applying a textual flow analysis. According to the scholarship, these essential texts for the pilgrimage to Rome had two functions. First, they provided a practical help for the pilgrims. The *Stationes* informed the pilgrim on which day a special station service for a particular saint was held. The *Indulgentiae* advised the pilgrim about the Roman churches, their relics, and indulgences. Combined, they offered a calendar displaying on which day an (extra) indulgence could be obtained in a particular church. Second, they had a contemplative use, facilitating a pilgrimage 'in the mind' to Rome for people who could not go in person. The scholarship offers limited insight into texts' specific function in an individual manuscript. Textual flow analysis proves particularly effective in determining the function of *Stationes* and *Indulgentiae* in individual manuscripts, as I illustrated with *Cgm.* 836 and *Claustroneoburgensis* 637 A. Furthermore, the textual flow analysis of *Claustroneoburgensis* 637 A reveals an additional rhetorical function of these texts. This finding suggests that *Indulgentiae* and *Stationes* do not necessarily be understood solely as texts related to pilgrimage.

***INDULGENTIAE AND STATIONES ECCLESiarUM URBIS ROMAE:*
FROM CONTEMPLATIVE TEXT TO RHETORICAL DEVICE**

The *Indulgentiae* and *Stationes*, in their combined form, are texts that instruct where and when to obtain indulgences in Rome. Although the tradition of these texts goes back to Pope Gregory the Great (540–604), they were prevalent in the fifteenth century. In the scholarship, these texts are ascribed to two distinct functions: First, facilitating a physical pilgrimage to Rome and second, guiding a contemplative pilgrimage. However, the scholarship offers little help in determining which functions apply to the texts in individual manuscripts. Taking *Cgm. 836* and *Claustroneoburgensis 637 A* as examples, this paper argues that textual flow analysis is beneficial in determining these functions. Moreover, applying a textual flow analysis to *Claustroneoburgensis 637 A* reveals an additional rhetorical function of the *Indulgentiae* and *Stationes*. Placing specific texts in the context of the manuscript reveals that a text seemingly intended to facilitate a practical or contemplative pilgrimage was actually a rhetorical device.

Keywords: Rome, pilgrimage, *Indulgentiae* and *Stationes*, Council of Basel, Klosterneuburg, textual flow analysis

Appendix 1: Table Content *Cgm. 836* [Abbreviated]

(available online: <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BVo40197171>
[Accessed: 23 March 2024])

- 1r–51r: Exempel von Schwestern die vom Teufel versucht werden.
- 51v–60v: Lehren aus den Vitae patrum [Middle High German].
- 61r–64v: Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae [Middle High German].
- 65r–67v: Stationes ecclesiarum urbis Romae [Middle High German].
- 67v–98v: Exzerpte aus Hendrik Herp: Spiegel der Vollkommenheit.
- 99r–116r: Kommentar zu Hendrik Herp: Spiegel der Vollkommenheit.
- 116r–120v: Dicta- und Exzerpt Sammlung zum Klosterleben.
- 121va–122vb: Bonaventura: Lignum Vitae [Middle High German and Latin].
- 121r–124v and 126r–256v: Geistliche Betrachtungen Exzerpte, predigten, und Sprüche.
- 147r–148v: Leiden Mariae unter dem Kruiz.
- 174r–184v: Ps. – Augustinus: Sermones 1–4 ad fraters in eremo [Middle High German].

Appendix 2: Table Content *Claustroneoburgensis 637 A* [Abbreviated]

(available online: <https://manuscripta.at/diglit/AT5000-637A/0001>
[Accessed: 24 April 2024])

- 1r: Joannes, papa XXIII fecit haec metra, dum captus fuit in Constantia.
- 1v–5v: Blanc folia.
- 6r–7v: Advisamenta Hugonis Barardi et Henrici Bemhaini pro suspensione papae (Eugenii IV) ab administratione.
- 13r–167v: Decreta et acta concilii Basiliensis.
- 167v–168v: Sequens epistola est per Hussitas scripta, ut creditur tamquam a principe tenebrarum, et missa sacrae Romanae ecclesiae rectoribus. [Epistola Luciferi].
- 173r–176r: Articuli de modo procedendi in concilio.
- 176v–177r: Errores Graecorum.
- 177v: Registrum ordinum religiosorum.
- 177v–178r: Lentuli epistola apocrypha ad Senatum Romanum de Christo.
- 178r: Littera (apocrypha) Pontii Pilati, missa ad Claudium, secundum quod reperi agenda passionis beatorum apostolorum Petri et Pauli.
- 178r–178v: Littera domini electi episcopi Gurezensis (Joannes Scallermann) ad concilium Basiliense.
- 178v–179v: Missiva quadeam de gratulatione pro vocatione alicuius.
- 180r–180v: pseudo-Bernardus de Clairvaux: Epistola ad Raymundum, militem, de cura domus.
- 181r–181v: Stationes Romae per quadragesimam.
- 182r–189v: Blanc folia.

III.
NARRATÍV FORRÁSOK –
NARRATIVE SOURCES

A honfoglalók és Aeneas

ANONYMUS GESTÁJÁNAK KÉT EXCIDIUM TROIAE-BŐL VETT IDÉZETE

Bevezetés

ANONYMUS GESTÁJÁNAK ÍRÁSOS forrásai között kiemelkedően fontos szövegcsoporthoz képeznek a latin nyelvű, regényes Trója- és Nagy Sándor-történetek. Stilisztikai mintaként szolgáltak, a szerző számtalan helyen szó szerint idézte őket, és nagy valószínűséggel történelemszemléletét is formálták, ezentúl a *Gesta* számos részének megalkotásához is mintául vette őket, így tartalmi szempontból ugyancsak hasznosultak. Azzal, hogy Anonymus hogyan merített az említett történetekből, viszonylag sokat foglalkozott már a kutatás.¹ Most e téma egy szűkebb, ám annál jelentősebb részét fogom vizsgálat alá venni: azt, hogy a Névtelen hogyan hozza honfoglalás-történetét kapcsolatba Aeneas itáliai honfoglalásával – amely Róma megalapításához vezetett –, miközben az *Excidium Troiae* című, ismeretlen szerzőtől származó latin Trója-regényből két idézetet használ fel ehhez. Az említett citátumok egyike Álmos megválasztásának, a másik pedig a honfoglalást lezáró biharvári ostromnak az elbeszélésében található meg.²

¹ Az Anonymus latin nyelvű, külföldi írásos forrásaival kapcsolatos kutatásokat összefoglalta: Thoroczkay Gábor: Anonymus latin nyelvű külföldi forrásai. *Historiográfiái tanulmány. Turul*, 72 (1999) 108–117. A stilisztikai, tartalmi mintaképekre, Anonymus történelemszemléletére gyakorolt befolyásukra ld.: Marczali Henrik: Béla király jegyzője. Kútfői tanulmány. *Egyetemes Filológiai Közöny*, 1 (1877) 358–366., Győry János: *Gesta regum, gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról*. Bp., 1948. 6–60., Borzsák István: *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*. Bp., 1984., Veszprémy László: *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe) / History Writing and Historians in Hungary during the Reign of the Árpád Dynasty (Eleventh–Mid-Thirteenth Century)*. Bp., 2019. (Rerum fides II.) 37–45., 156–163. A szövegszerű kölcsönzések máig legteljesebb feldolgozását ld.: Gabriel Silagi (Hrsg.): *Die „Gesta Hungarorum” des Anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*. Mitarb. László Veszprémy. Sigmaringen, 1991. 136. 7–8. jegyzet, 137. 14. jegyzet, 149. 82. jegyzet, 150. 83. jegyzet, 155. 121. jegyzet, 159. 143. jegyzet, 160. 153. jegyzet, 161. 164–165. jegyzet, 162. 175. jegyzet, 164. 198. jegyzet, 165. 203. jegyzet, 166. 212. jegyzet, 168. 227. és 230–231. jegyzet, 171. 257–258. jegyzet, 171–172. 264. jegyzet, 174. 291. és 297. jegyzet, 176. 313. és 314. jegyzet, 177. 317. jegyzet, 178. 326. jegyzet, Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 162–163.

² SRH I. 40., 140. A párhuzamokat Veszprémy László ismerte fel: *Uő: Történetírás és történetírók*, 161–163. A dolgozat anyagának egy részét már bemutattam 2024. június 21-én, az ELTE-n megrendezett Középkorral foglalkozó doktoranduszok konferenciáján, *Pogányság és kereszténység viszonya P. mesternél, a Ges-*

Az *Excidium Troiae* és helye az Anonymus által használt regényes *historiák* között

Anonymus három regényes *historiát* használt: a mitikus Phrygiai Daresnek tulajdonított Trója-történetet, a szerzőhöz nem köthető *Excidium Troiae*-t és a latin nyelvű Nagy Sándor-regénynek a modern kutatás által „J2” siglával jelzett 12. századi variánsát. Legkorábban a Daresnek tulajdonított mű használatát mutatta ki a kutatás, ami nem is meglepő, hiszen a Névtelen maga említi forrásaként. Már Pray György felfigyelt rá a 18. század második felében, Cornides Dániel pedig a *Gestában* szereplő, konkrét, Darestől származó idézeteket is azonosított.³ 1877-ben publikált Anonymus-tanulmányában Marczali Henrik hívta fel a figyelmet arra, hogy Anonymus használt egy, a Dares-féle műtől különböző Trója-történetet is. Ezt a művet Marczali Guido de Columna (kb. 1215 – kb. 1290) *Historia destructionis Troiae* című munkájával azonosította, mint később kiderült, tévesen.⁴ Kapitánffy István fedezte fel egy 1971-es tanulmányában, hogy Anonymus kifejezéseket kölcsönzött az *Excidium Troiae*-ből.⁵ A további kutatás több *Excidium Troiae*-ből származó szöveghelyet azonosított Anonymus *Gestájában*, elsősorban Veszprémy Lászlónak köszönhetően.⁶ Marczali mutatta ki először azt is, hogy a Névtelen hosszú szövegeket vett át a Nagy Sándor-regényből, de ő még nem tudta pontosan megmondani, hogy annak melyik variánsából.⁷ Győry Jánosnak sikerült 1948-ban megjelentetett tanulmányában bebizonyítania, hogy az idézetek forrása a Nagy Sándor-regény „J2” siglával jelzett, 12. századi változata volt.⁸ Ezt az állítást a későbbi kutatások során az Anonymus *Gestájában* talált Sándor-regény-idézetek erősítették meg.⁹ Anonymus a legtöbb beazonosított idézetet a Nagy Sándor-regényből vette, közvetlenül utána pedig a citátumok számát tekintve második helyen az *Excidium Troiae* szerepel. A Névtelen a három *historia* közül Dares művéből idézte a legkevesebbet.¹⁰

Az *Excidium Troiae* valószínűleg késő antik keletkezésű mű, de a középkorban is nagy népszerűségnek örvendett. Mai formája egy kora középkori, feltehetően francia földön keletkezett átszerkesztés folyamán alakult ki. Már ezt az átszerkesztett formát

tában megjelenő mondák tükrében című előadásomban, de hasznosnak tűnik mélyebb, a Trója-regények használatának részleteire jobban rámutató elemzést végezni.

³ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 41–42.

⁴ Marczali H.: Béla király jegyzője, 364–366. Marczali „*Historia de destructione Troiae*” néven emlegeti. – Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 42.

⁵ Kapitánffy István: Anonymus és az *Excidium Troiae*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 75 (1971) 726–729.

⁶ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 42., 159–163.

⁷ Marczali H.: Béla király jegyzője, 361–364.

⁸ Győry J.: *Gesta regum*, 6–60.

⁹ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 43.

¹⁰ Uo. 41–43., 156–173., Veszprémy László: Névtelenek, krónikák. Árpád-kori történeti irodalmunk újabb stílusproblémái. *Budapesti Könyvszemle*, 7 (1995) 175–176. Az *Excidium Troiae* használatára ld.: Kapitánffy I.: Anonymus és az *Excidium Troiae*, 726–729., Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 42–43., 159–173.

tükrözi a mű legkorábbi ránk maradt kézírata, amely 9. századi. Az *Excidium Troiae* több latin és görög nyelvű forrás felhasználásával összegzi a trójai háborúnak, Aeneas vándorlásainak, valamint latiumi honfoglalásának a történetét, amelyet a Krisztus születéséig tartó római történelem rövid ismertetése egészít ki. A szóban forgó *historia* a trójai háborút Dares művétől teljesen függetlenül mutatja be. A 12. századi népnyelvű Trója-regények számos jelenete, amely Daresnél nem található meg, innen, az *Excidium Troiae*-ből származik.¹¹ Sikerült azonosítani az *Excidium Troiae*-nek azt a variánsát, amelyet Anonymus használt. Ez egy 1150–1170 körül, Itáliában másolt, ma Brüsszelben őrzött kódexben tűnik fel először. Eredetijét 1110 körül írhatta bele különböző történelmi jellegű műveket tartalmazó kolligátumába egy Guido Pisanus nevű szerző,¹² és feltételezhető, hogy magát a variánst is ő alkotta meg, kiegészítve az *Excidium Troiae* szövegét néhány, Aeneas latiumi harcairól szóló részlettel. A variáns tizenkét kéziratban maradt fenn.¹³

Azzal kapcsolatban, hogy milyen formában állhatott Anonymus rendelkezésére az *Excidium Troiae* szövege, a következő tényezőkre szeretnék rámutatni. Egyrészt Anonymus olyan részletesen idézi, és néhol olyan kimunkált a párhuzam, amelyet a trójaiak latiumi és a magyarok pannóniai honfoglalása között von, hogy egyértelműnek látszik: alaposan, mélyrehatóan ismerte a szövegnek legalább egy részét, valószínűleg az egészét.¹⁴ Másrészt azt is meg merem kockáztatni, hogy nem emlékezetből vagy *florilegium*ból vette az idézeteit, hanem az *Excidium Troiae* egy rendelkezésére álló, teljes szöveget tartalmazó kéziratából. Erre utal az, hogy számos helyen alkalmaz a

¹¹ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 160.

¹² Nem tudjuk pontosan, hogy mely, más forrásokból ismert Guido nevű pisai személyiséggel azonosíthatjuk. Annyit tudunk róla, hogy ő a szerzője a *Liber Guidonis compositus de variis historiis* címen emlegetett kolligátumnak. Talán az 1125 körül bíborosi rangot kapott, Vido Dodone néven is ismert archidiakónust sejtethetjük a szerző mögött. – Michele Campopiano: *Construction of the Text, Construction of the Past. Historical Knowledge, Classical Myths and Ideology in a Medieval Comune* (Pisa, Eleventh to Twelfth Centuries). *Troianalexandrina*, 9 (2009) 68.

¹³ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 42–43., 160–161. Három kiadásban olvasható, ezekben jóformán minden fellelhető kéziratos feldolgoztak már: Elmer Bagby Atwood (ed.): *Excidium Troiae*. Cambridge, Massachusetts, 1944. (reprint: New York, 1971.), Alan Keith Bate (ed.): *Excidium Troiae*. Frankfurt am Main–Bern–New York, 1986. (Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters 23.), Michele Campopiano (ed.): *Liber Guidonis compositus de variis historiis. Studio ed edizione critica dei testi inediti*. Firenze, 2008. Mi Veszprémy Lászlót (*Történetírás és történetírók*, 160.) követve az 1944-es kiadást használjuk (a továbbiakban: *Excidium Troiae*), mert az a legelterjedtebb, és az Anonymus által használt variánst minden esetben hozza. Három kéziratból dolgozik: egy oxfordival (Oxford, Bodleian Library, Rawlinson D 893, fols. 80^v–88^v, ezt „Ra” siglával jelzik) és két firenzeivel (Firenze, Bibliotheca Laurenziana, LXVI, 40, fols. 20^v–40^v, 49^r–52^r, 55^r–61^r, ezt „L” siglával jelzik; Firenze, Bibliotheca Riccardiana 88 I, fols. 54–72^v, ezt „Ri” siglával jelölik). – *Excidium Troiae*, lxxii. Anonymus a „Ri”-kódexben található variánst használta (Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 161–163.), így mi is ezt a szöveget vesszük alapul.

¹⁴ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 42., 159., 162., 332. Az egyezéseket ld.: SRH I. 53., 56., 57., 64., 75., 99., *Excidium Troiae*, 12., 33., 47.

szóban forgó Trója-regény legkülönbébb helyeiről származó és a szöveg mélyreható ismeretét mutató kölcsönzéseket.

Az is a fentebb kifejtettek mellett szól, hogy léteznek olyan gyűjteményes kódexek, amelyek már Anonymus korában is elérhetőek voltak, és egybekötve tartalmaznak többet is a szerző számára forrásul szolgáló antikizáló történeti művek (azaz a regényes *historiák*, illetve az *Exordia Scythica* című Justinus-kivonat) közül. Az egyik ezek közül a már említett, brüsszeli Guido Pisanus-féle kódex, amely Guido kisebb művei mellett a következő alkotásokat tartalmazza: Isidorus (556–636) *Etymologiarum Libri*jének három részletét, a Nagy Sándor-regény „J₂”-es variánsának legkorábbi ismert kéziratát, Dares művének legkorábbi itáliai példányát, az *Origo Troianorum* című rövid összefoglalót, az *Excidium Troiae* Anonymus által használt variánsának legkorábbi kéziratát és Paulus Diaconus (kb. 720 – kb. 799) *Historia Roman*áját. Szeretném felhívni arra a figyelmet, hogy a Nagy Sándor-regényt és a három Trója-történetet egymás mellé írták,¹⁵ ezentúl pedig egy firenzei kódexbe pedig az alábbi műveket másolták bele: az *Exordia Scythicát*, a Dares-féle Trója-történetet, az *Excidium Troiae*-t egy közbeékelte *Aeneis*-kommentárral, valamint Cellanus apát verseit és Apollonius tyrosi király *histori*áját. A lényeges szempontok közé tartoznak, hogy az *Exordia Scythicát* és a két Trója-történetet egymás mellé kötötték, és a két utóbbi, valamint Apollonius Tyrius története az antik témájú, regényes *historiák* közé sorolhatóak. Továbbá Cellanus verseinek kivételével az összes egybekötött mű az antik történelemmel foglalkozik.¹⁶ Emellett akad egy Bambergben őrzött kódex, amely számos történeti és földrajzi témájú mű mellett tartalmazza az *Excidium Troiae* egy másik variánsát, a Nagy Sándor-regény egy önálló, a „J”-siglával jelzett hagyománytól eltérő változatát és az *Exordia Scythicát*. A rendkívül hosszú „tartalomjegyzékből” csak néhányat kiragadva: Iordanes (műveit írta: 551–553) *De summa temporuma*, *Geticája*, Paulus Diaconus longobárd története, Pseudo Aurelius Victor *Epitome de Caesaribus*a, művek Indiáról, Isidorus *Etymologiarum Libri*jének egy részlete, de több, Nagy Sándor állítólagos leveleiből összeállított gyűjtemény is szerepel a kötetben. Figyelemre érdemes, hogy az *Exordia Scythica* és az *Excidium Troiae* itt ugyancsak egymás után következnek.¹⁷ Látható tehát, hogy az Anonymus által felhasznált antik témájú, regényes *historiák* általában egymás mellé másolva hagyományozódtak, és egyetlen tematikus és műfaji kategóriaként szemlélték az említett műveket a korban. Velük egyazon tematikus kategóriába sorolták a Névtelen által szintén felhasznált, az antik történelem kezdeteiről tudósító *Exordia Scythicát* is, amelyet a vizsgált kéziratokban ugyancsak a *historiák* mellett találunk. Könnyen elképzelhető, hogy Anonymus rendelkezésre állt egy, a fentiekhez hasonló kolligátum.¹⁸ A kutatás a Nagy Sándor-regény és

¹⁵ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 161.

¹⁶ Kapitány I.: Anonymus és az *Excidium Troiae*, 728.

¹⁷ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 160.

¹⁸ Abban biztosak lehetünk, hogy a fenti kódexek közül azokat, amelyek az *Exordia Scythicát* is tartalmazták, nem használhatta Anonymus, mert az *Exordi*ának egy másik, egy vatikáni kódexben felbukkanó variánsát építette bele Gestájába. – Kapitány I.: Anonymus és az *Excidium Troiae*, 729.

az *Exordia Scythica* használata kapcsán nagy bizonyossággal megállapította, hogy Anonymus az említett művek teljes szövegét ismerte és használta.¹⁹ Úgy vélem, hogy ezek a körülmények együttesen igen valószínűvé teszik, hogy az *Excidium Troiae* szövege is teljes egészében szerzőnk rendelkezésére állt.

Álmos megválasztása

Anonymus összesen tíz helyen idéz az *Excidium Troiae* hét helyéről. Az idézeteket két csoportba osztottam. Az első gyűjteményt három olyan idézetre visszamenő szöveg hely alkotja, amelyeket utalásként is értelmezhetünk: e jelenetek közé tartozik a hétmagyaroknak a vérszerződés keretében, Álmos megválasztásakor elmondott hűségnyilvánítása, a hét kun vezérnek a kijevei csata utáni hasonló cselekedete, valamint a honfoglalást lezáró biharvári ostrom leírásának néhány helye. A másik hét idézetben nem tudtam ehhez hasonló megoldást felfedezni. Az első három idézetből a bevezetőben is jelzett, nagy fontosságú kettőt kísérelem meg a továbbiak során elemezni. A kunok Álmosnak tett hűségesküjét kihagyom, mert az szövegében majdnem teljesen megegyezik a hétmagyarok vérszerződés során elmondott esküjével, tehát sok újdonságot nem szolgáltatna a feldolgozása.

<i>Gesta Hungarorum</i> (SRH I. 40.)	<i>Excidium Troiae</i> (<i>Excidium Troiae</i> 21.)
„Tunc ipsi VII principales persone communi et vero consilio intellexerunt, quod inceptum iter perficere non possent, nisi ducem ac preceptorem super se habeant. Ergo libera voluntate et communi consensu VII virorum elegerunt sibi ducem ac preceptorem in filios filiorum suorum usque ad ultimam generationem Almus filium Vgek et qui de eius generatione descenderent quia Almus dux filius Vgek et, qui de generatione eius descenderant, clariores erant genere et potentiores in bello. Tunc pari voluntate Almo duci sic dixerunt: » Ex hodierna die te nobis ducem ac preceptorem eligimus et quo fortuna tua te duxerit, illuc tesequemur. «	„Dumque inceptum iter agerent uxor eius ab eo perrexit. Dumque ad templum veniret, invenit ibi maximam turbam priorum et nobelium Troianorum, qui se illuc cum omnibus divitiis suis contulerant. Hiique Enea viso eius genibus provoluti cum magnis lacrimis deprecari ceperunt. Cui sic dixerunt: »Te nobis ex hodierna die ducem confirmamus et ubicumque fueris fortunam tuam sequemur. « Et hiis dictis Eneas ab eis dux confirmatus est.”

¹⁹ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 43., Györffy György: *Kronikáink és a magyar őstörténet – Régi kérdések, új válaszok*. Bp., 1993. 48–53.

*Tunc supradicti viri pro Almo duce more
paganismo fuis propriis sanguinibus in
unum vas ratum fecerunt iuramentum.*"

1. táblázat: A hétmagyarok Álmos megválasztásakor elmondott és a trójai előkelők Aeneas megválasztásakor elmondott hűségnyilatkozata [félkövér kiemelések: L. Cs.]²⁰

A két szöveg között a következő egyezések állnak fenn. A vezérválasztás aktusa nagyon hasonló módon van megfogalmazva. Az azonos kifejezések, fordulatok, használatából jól látható a szövegszerű kapcsolat. A vérszerződés-történet elején Anonymus átveszi az „*inceptum iter*” („megkezdett út”) kifejezést is, ezt azonban teljesen más kontextusban használja.²¹ A vezérválasztás aktusának leírásában is mutatkozik eltérés, hiszen a két szöveg itt sem egyezik teljes mértékben: Anonymus a „*ducem confirmamus*” („vezérünkkel teszünk”, szó szerint: „vezérünkkel megerősítünk”) helyett „*ducem eligimus*”-t („vezérünkkel választunk”) ír, és az „*ubi fueris fortunam tuam sequemur*” („akárhon is leszel, a te szerencsédet követjük”) helyett az elegánsabban hangzó „*quo fortuna tua te duxerit, illuc te sequemur*”-ral („ahova a szerencse elvezet téged, oda téged követünk”)²² fejezi ki magát. Véleményem szerint az, hogy Anonymus a „*confirmare*” („megerősíteni”) ige helyett a szabad választást jobban kifejező „*eligere*” („megválasztani”) igét alkalmazza, arra utal, hogy a hétmagyarok választásának önkéntességét hangsúlyozza. A második eltérés szerintem stilisztikai okokkal is magyarázható. Mindent egybevetve azonban a

²⁰ A *Gesta Hungarorum*-részlet magyar fordítása: „Akkor a hét fejedelmi személy közös és végérvényes döntésre jutott, miszerint a megkezdett utat csak úgy tudják véghez vinni, ha fejedelmet és parancsolót választanak maguknak. Tehát a hét férfiú szabad akaratából és közös megegyezéséből Ügyek fia Álmos és a nemzetségéből majdan leszármazók fejedelmet és parancsolót választott magának és fiai fiainak is, az utolsó nemzedékig. Ügyek fia Álmos fejedelem és a tőle leszármazók ugyanis előkelőbb születésűeknek és harcra termettebbeknek bizonyultak. A hét fejedelmi személy tudniillik kíváló születésű, hadra termett és állhatatos volt. Akkor egyhangúlag így szóltak Álmos fejedelemhez: »A mai naptól fogva téged választunk meg fejedelmünkkel és parancsolónkká. Ahová a sors elvezet téged, oda mi is követünk.«” – Anonymus: *A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: a magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László – Bollók János. Az utószót és a jegyzeteket írta: Veszprémy László. Bp., 1999. (Millenniumi magyar történelem) 13. (Az idézett rész Veszprémy László fordítása.) Az *Excidium Troiae*-részlet magyar fordítása: „Míg megkezdett útjukat rótták, felesége elmaradt mellőle. És mikor Ceres szentélyéhez érkezett, trójai előkelők és nemesek hatalmas tömegére talált, akik minden vagyonukkal odagyűltek. Ezek Aeneas látva térdeihez borultak, és könnyek között esedezni kezdtek. Ezt mondták neki: „a mai naptól fogva téged teszünk vezérünkkel, és akárhon is leszel, szerencsédet követjük.” És miután ez elhangzott, Aeneas megerősítették vezérükkel.” (A saját fordításom. A „dux” kifejezést nem fordítottam fejedelemnek, mert véleményem szerint nem egyértelmű, hogyan értelmezhető. Erre bővebben ld.: a következő oldalon, a főszövegben.)

²¹ A két szöveg párhuzamosságát Veszprémy László fedezte fel. A róluk való tudnivalókat ld.: Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 161–163.

²² Az itteni értelmező fordítások a sajátjaim, Anonymus szövegének mérvadó fordítását ld. feljebb: 20. jegyzet.

szövegpárhuzam tudatos kölcsönzést mutat. Felmerül a kérdés, hogy mi volt Anonymus célja az átvétellel, azon túl, hogy az *Excidium Troiae* szóban forgó szöveghelyét a magyar fejedelmválasztás leírásához megfelelőnek tartotta.

Úgy vélem, hogy a Névtelen tudatosan próbált párhuzamot vonni a két vezér és a két választás között. Erre utal az a körülmény is, hogy mind Aeneas, mind Álmos honfoglaló vezérek voltak, és Aeneas Vergiliustól kezdve számos antik és középkori szerzőnél a legtekintélyesebb honszerző „ősapának” számított.²³ Ebbéli vélekedésemet a két választás körülményei közötti hasonlóságok és különbségek vizsgálata erősítheti meg.

A körülmények a következők: Anonymusnál a nagy nép számára szűkké vált Szkítia helyett új hazát kereső hét fejedelmi személy, akiket „Hétmagyarnak” hívnak, fejedelmet választ, hogy ő vezesse őket az új haza megszerzésében. Maguk közül választják meg fejedelmüknek Álmost, Ügyek fiát, az első szkíta király, Magóg és a Pannóniát meghódító Attila király leszármazottját. Álmos eleve kiemelkedik közülük: születése csodás körülmények között ment végbe, előzőleg anyja álmod látott, amely tudatta, hogy fiát Isten a nép új hazába való vezetésére és dicső, szent uralkodóház alapítására rendelte. Ezen kívül Álmos ifjúkorával kapcsolatban Anonymus leírja, hogy már fiatalon kiemelkedő adottságokkal rendelkezett, kivételesen vitéz, bölcs és hatalmas volt, így az ő tanácsával és segítségével intézték az ország ügyeit, továbbá pogány létére a Szentlélek ajándékait is megkapta. Tehát a szerző szerint mindezen tulajdonságai predestinálták az uralomra.²⁴ Továbbá Anonymus külön kiemeli, hogy azért választották meg Álmost, mert a többi fejedelmi személynél nemesebb származású és hadban hatalmasabb volt.²⁵ A választással Anonymus nézete szerint a hét fejedelmi személy megalapította az uralkodó és az előkelők személyén túlmutató magyar „államot”, és kijelölte annak társadalmi alapvetését.²⁶ A magyar „állam” irányítását megosztották az uralkodó és a fejedelmi személyek, illetve

²³ Ld. lejjebb: 32. jegyzet.

²⁴ SRH I. 38–41., 38.: „matri eius [...] per sompnium apparuit **divina visio** [...] et innotuit ei, quod [...] **de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra.** [...] Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia **ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.**” 39.: „et erat ipse Almus pius benivulus largus **sapiens bonus miles** hylaris dator omnibus illis, qui in regno Scithice (sic!) tunc tempore erant milites. Cum autem ipse Almus pervenisset ad maturam etatem, velut **‘donum spiritus sancti’ erat in eo, licet paganus, tamen potentior fuit et sapientior omnibus ducibus Scithie** et omnia negotia regni eo tempore faciebant consilio et auxilio ipsius.” 40.: „[VII principales persone] elegerunt [...] **terram Pannonie, quam audiverant [...] terram Athile regis esse, de cuius progenie dux Almus [...] descenderat.**” [kiemelés: L. Cs.]

²⁵ SRH I. 40.: „[Septem Principales Persone] elegerunt sibi ducem ac preceptorem [...] Almus filium Vgek et qui de eius generatione descenderent quia Almus dux filius Vgek et, qui de generatione eius descenderant, **clariores erant genere et potentiores in bello**” [kiemelés: L. Cs.]

²⁶ Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Bp., 1938. 177–181., Györfy J.: *Gesta regum*, 98–100., Györfy Gy.: *Kronikáink és a magyar őstörténet*, 122–123., Horváth János: P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 70 (1966) 263–273., Gerics József: Az államszuverenitás védelme és a „két jog” alkalmazásának szempontjai XII–XIII. századi krónikáinkban. In: Uő (szerk.): *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Bp., 1995. 235–236., Györfy György: Anonymus *Gesta Hungarorum*ának kora és hitelessége. In: Uő (szerk.): *Anonymus: rejtély, avagy történeti forrás*. Bp., 1988. 40., 47., Györfy

azok leszármazottai között, és ezt az osztozkodást, valamint az uralkodó és a fejedelmi személyek jogait és kötelességeit egy kölcsönös esküvel részletesen szabályozták.²⁷ Mindez a *Gesta* egyik központi jelentőségű mozzanata, így Anonymus részletesen, a hatalommegosztás közjogi vonatkozásait alaposan kifejtve tárgyalja az esküt.

Az *Excidium Troiae*-ben akkor kerül sor a fejedelemválasztásra, amikor az elesett Tró-ját épp kifosztják a görögök, és megölik a királyt az előkelőinek többségével együtt. Ekkor Aeneas fiával, Ascaniusszal és apjával, Anchisszel kimegy a hegyekbe Ceres szentélyéhez, ahol elmenekült trójai főemberekre bukkan. Az említett főemberek a lábaihoz borulnak, és vezérré kiáltják ki. Aeneas Álmoshoz hasonlóan csodás születésű (hiszen Venus fia) és királyi sarj, akit sorsa arra rendelt, hogy új hazába vezesse a trójaiak maradványait, és hogy dicső nép, illetve egy királyi dinasztia őse legyen.²⁸ Bár az *Excidium Troiae*-ben nem szerepel, az írástudók közül a klasszikus műveltséggel rendelkezők tudhatták, hogy a Juliusok császári családjának őse is Aeneas volt. Az pedig, hogy Isten rendeléséből lett a rómaiak ősatya, minden korabeli művelt ember számára ismert lehetett. Az *Excidium Troiae*-ben azonban nincsenek Aeneas megválasztásának olyan közjogi dimenziói, mint Álmos megválasztásának a *Gesta*-ban. Nyoma sincs a fejedelem és az előkelők közötti viszony, illetve a fejedelmi hatalom aprólékos bemutatásának. Az sem olvasható ki a jelenetből, hogy Aeneas vezérré választása valami gyökeresen új közjogi szerveződésséne lenne a kezdete. Nem „államalapító” aktus tehát, még olyan értelemben sem, mint Álmos megválasztása Anonymusnál. Véleményem szerint az sem egyértelmű, hogy Aeneas *dux* címét miképpen értelmezhetjük. Míg a *Gesta* történetéből kiviláglik, hogy a magyar *dux* egyértelműen fejedelem, uralkodó, addig az *Excidium Troiae* cselekménye során nem világos, hogy mégis miféle Aeneas hatalmának természete.²⁹ Sok esetben az *Aeneis* elbeszéléséhez hasonlóan inkább atyai vezetője, mint ura a trójaiaknak. Királynak is akkor kezdik el nevezni őt, amikor Itáliában partra száll, és idegenek, Ostia lakói azok, akik így viszonyulnak hozzá.³⁰

A két választás körülményeiben megmutatkozó hasonlóságok, az Isten által kiválasztott, királyi származású, csodás születésű vezér szerepe és az új hazába való vándorlást, illetve a honszerző harcokat megelőző választás motívuma miatt úgy gondolom, hogy Anonymusnak egyértelműen szándékában állt párhuzamot vonni a két vezér és a két választás között. Azért érezhette megfelelőnek az *Excidium Troiae*-ből átvett szövegrész segítségével leírni Álmos megválasztását, mert hasonlóan érezte Álmos történeti szerepét Aeneaséhoz, és hasonlóan érezte a magyar honfoglalást a trójaiak itáliai honszerzéséhez. Az idézet értelmezhető egyértelmű utalásként a Magyar Királyság és a Római Birodalom eredetének hasonló voltára és a Magyar Királyság Római Birodalommal való

György: Anonymus társadalmi szemlélete. In: Uő (szerk.): *Anonymus: rejtély*, 58–60., Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 172–173.

²⁷ SRH I. 40–41.

²⁸ *Excidium Troiae*, 17–22.

²⁹ SRH I. 33–117. passim, *Excidium Troiae*, 3–57. passim.

³⁰ *Excidium Troiae*, 37.

egyenrangúságára, valamint egyformán nemes és ősi voltára is, hiszen annak az olvasónak, aki ismerte az *Excidium Troiae*-t, a párhuzam könnyen detektálható kellett, hogy legyen. Azt a tényezőt, hogy ez a típusú szerzői szándék létezett, egyértelműen megerősíti a következő fejezetben tárgyalt, Anonymus által a biharvári ostrom leírásában elhelyezett *Excidium Troiae*-allúzió, amely a honfoglalást lezáró döntő csatát Aeneasnak az itáliai harcait lezáró döntő ütközetével állítja párhuzamba.

Annak fényében, hogy a középkori „nemzeti” őstörténetek³¹ miképpen használják fel a Trója-regényeket és Aeneas alakját, szélesebb kontextusban helyezhetők el Anonymus utalásai, és további következtetések vonhatóak le sokoldalú jelentésükre nézve.

A korban Józsué mellett Aeneas volt a honfoglaló vezér mintaképe, aki szerepelt a római, a frank, a normann-francia, a briton-walesi, sőt Geoffrey of Monmouth (†1155, krónikáját 1135–1139 között írhatta) óta az angol nép eredethagyományában is. Így Vergilius hőse trójai harcosaival együtt olyan dinasztiai ősei között szerepelt, mint a Merovingok, a Karolingok és a magukat az utóbbiakra visszavezető Capetingek, Plantagenetek és a Staufok.³² Azzal, hogy Anonymus hozzá hasonlította Álmost, összevethetővé tette a magyar honfoglalást a trójaiak vándorlásaival és harcaival. Elhelyezte a magyar őstörténetet a nyugati keresztény népek korabeli történeti irodalomban megjelenített etnogeneziseinek sorában, így az értelmezhetővé vált a 12. századi tudós világlkép keretei között is. Ráadásul a szerző jelezte a pogány magyar honfoglalók egyenrangúságát az egyébként szintén pogány trójaiakkal is, mert a magyarok épp úgy szerzik meg az országukat, mint a rómaiak trójai elődei. Így harcaik dicsősége, eredetük ősisége és szuverenitásuk nem csekélyebb, mint a Római Birodalomé vagy épp a Frank Királyságé.

Az, hogy a *Gesta* így mutatta be a honfoglalókat, azt is jelentette, hogy a pogány magyarok többé nem barbárok voltak, hanem az antikvitás nagy népeihez mérhető dicső, ősi *gens*. Még a keresztény Európa elleni pusztító támadásaik is dicsőségesek: ezeknek kegyetlen voltát Anonymus ugyan elismeri, de utal rá, hogy harcaikat Nagy Sándor-i dicsőségvágyuktól, erényeiktől vezetve vívták, továbbá Isten akaratának megfelelően, aki

³¹ Régebben ezeket „origo gentis” néven emlegették, az újabb kutatás azonban megkérdőjelezte ezen kategória használatának jogosságát. Ld.: Norbert Kersken: *Geschichtschreibung im Europa der „nationes”. Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter*. Köln–Weimar–Wien, 1995. 6–7. Kersken a „nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen” kifejezést javasolta megnevezéseikre. Ennek pontos jelentését leginkább az „összefoglaló jellegű nemzettörténeti elbeszélések” kifejezéssel lehet véleményem szerint megközelíteni. Ehelyett alkalmazom a „nemzeti” őstörténet kifejezést. Természetesen a „nemzeti” kifejezést annak középkori értelmezése szerint szükséges érteni. Ezekre ld.: Kersken, N.: *Geschichtschreibung im Europa*, 6–7., Szűcs Jenő: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. In: Uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. (szerk. Zimonyi István) Bp., 1997. 7–296.

³² Bácsatyai Dániel: *Gesta eorum digna aeternitate laudis*. Közös motívumok Geoffrey of Mounmouth és P. mester regényes gestaiban. *Századok*, 147 (2013) 285–286., Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 65–66., Grischa Vercamer: *The Origins of the Polish Piast Dynasty as Chronicled by Bishop Vincent of Kraków (Wincenty Kadłubek) to Serve as a Political Model for His Own Contemporary Time. The Medieval Chronicle*, 11 (2018) 221.

ostorként sújtott le a magyarokkal a bűnös keresztényekre.³³ Tehát a magyar történelem pogány szakaszát Anonymus alapvetően pozitívnak látja és láttatja. Ezt az is jelzi, hogy a honfoglalás elbeszélése során a szerző lépten-nyomon utal rá, hogy a magyarok Isten kegyelméből hódították meg az országukat.³⁴ Például a Gestában Árpádot személy szerint az Úr segítette, Álmos pedig pogány létére rendelkezett a Szentlélek ajándékaival.³⁵ A magyarok trójaiakhoz hasonlatos ősisége és előkelősége abban is kifejeződik, hogy őseik azonosak voltak a szkítákkal, akik mint a világ egyik legrégebbi, nemes erkölcsökkel rendelkező népe – és a középkorban széles körben olvasott Iordanes és Isidorus szerint a gótok nagyszerű felmenői – megfelelő ősöknek számítottak a keresztény világ egyik nagyhatalmú uralkodójának és országa előkelőinek. Ez a megoldás nem volt teljesen egyedi: többek között az írek és a skótok is szkíta eredetet tulajdonítottak maguknak, és Hispániában is része volt a nemzettörténetek ősidőkről szóló részeinek a szkíta származtatás a gótok Szkítia-hagyománya miatt.³⁶

Ha egy pillantást vetünk az Anonymusszal megközelítőleg kortárs (12–13. századi) történetírára, azt láthatjuk, hogy a nyugati keresztény világban a „nemzeti” őstörténetek megírásakor szinte kötelezővé vált az, hogy saját történelmüket viszonyítsák az antikhoz. Ennek egyik legnépszerűbb formája a Trója- és Aeneas-allúziók használata volt, de ugyancsak elterjedtnek számított a Nagy Sándor makedónjaitól való származtatás vagy az ősök hozzájuk való hasonlítása, illetve a rómaiak szerepeltetése is. Megfigyelhető, hogy amíg Nyugat-Európában az antik népektől való közvetlen származtatás volt a leginkább népszerű, addig az ezredforduló táján megkeresztelkedett skandináv és kelet-közép-európai régió történetírói autochton őstörténeteket írtak népeik számára, amelyekben lépten-nyomon hangsúlyozták őseiknek a trójaiakkal, a rómaiakkal, illetve Nagy Sándor makedónjaival való egyenrangúságát és hasonlóságát.³⁷ Álmos Aeneashoz

³³ Például: SRH I. 91.: „Nam mens Hungarorum tunc tempore **nichil aliud optabat**, nisi occupare sibi terras **et subiugare nationes** et bellico uti labore. Quia Hungarii tunc tempore ita gaudebant de effusione humani sanguinis sicut sanguissuga et, nisi ita fecissent, tot bonas terras posteris suis non dimisissent.” [kiemelés: L. Cs.] A hódításvágy megfogalmazása egyezik a Sándor-regény egyik, Sándort jellemző részével: „Hic Alexander **nihil aliud optat** facere nisi ire preliando **et subiugando sibi gentes** et conquiendo sibi nomen et victoriam” [kiemelés: L. Cs.] – Alfons Hilka (Hrsg.): *Historia de praeliis Alexandri Magni. Rezension J2 (Orosius-Rezension)*. Meisenheim am Glan, 1976–1977. (Beiträge zur klassischen Philologie 79–80.) Bd. II. 12–14. Az „Isten ostora”-szerepre: SRH I. 111.: „sciebant, quod Hungarii essent insuperabiles in assuetis bellorum laboribus et plurimis regnis Deus per eos furoris sui flagella propinasset.” – Itt meg is mondja a szöveg, hogy vitézségük miatt rendelte őket Isten erre a szerepre.

³⁴ Ld.: 1. táblázat.

³⁵ SRH I. 39. (c. 4.): „velut donum spiritus sancti” erat in eo [i.e.: Álmo], licet paganus, tamen potentior fuit et sapientior omnibus ducibus Scithie”, 81. (c. 39.): „Dux vero Arpad cuius adiutor erat deus omnium, armis indutus ordinata acie fuscis lacrimis deum orans [...]”

³⁶ Kersken, N.: *Geschichtschreibung im Europa*, 26. 62. jegyzet, 62., 64., 381., 384., Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 67.

³⁷ Bácsatyai D.: *Gesta eorum, 284–287.*, Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 59–74., Vercamer, G.: *The Origins*, 220–227.

való hasonlítása, a magyar fejedelmek felruházása Dares hőroszainak tulajdonságaival, az egyes csaták Nagy Sándor-regény kifejezéseivel történő leírása mind ezt a célt szolgálta, azaz annak tudatosítását, hogy a honfoglalók és Anonymus korának magyarjai a maguk saját, autochton szokásaikkal és saját jogon létező, legitim közösségükkel egyenrangúak a trójaiakkal és a tőlük származó rómaiakkal, frankokkal. E tekintetben teljes mértékben egyezik Anonymus eljárása a régiókban megszokottal, azonban az ősök szkítákkal való azonosítása inkább a Nyugat-Európában elterjedt szokással azonos. Az tette ezt lehetővé és szinte szükségszerűvé, hogy a magyarokat mint lovas népet eleve a szkítákkal hozták összefüggésbe Európában, valamint hogy a magyar krónikások és az Anonymus által a magyar honfoglalásra és a kalandozásokra szinte egyedüli írásos forrásként használt Regino prümi apát (892–899) is ekképp vélekedett.³⁸ Továbbá fontos szempont, hogy a keresztény világ tudósainak ebbéli vélekedése egybeesett azzal a képpel, amely a magyar hagyományokban az ősokról bizonyosan élt: lovas, harcos népként keletről vándoroltak a hazájukba, amelyet dicsőségesen a birtokukba vettek. A nyugati keresztény kultúrkör korabeli történelmi ismereteit elsajátító magyar írástudók magától értetődően tarthatták őseiket azonosnak a szkítákkal. Az Anonymus – és e tekintetben a krónikaszerkesztmények szerzői – által kialakított magyar őstörténet így egyszerre alapult autochton hagyományokon, és felelt meg a latin irodalomból ismert, valamelyik ősi néptől való leszármaztatás követelményeinek.

Azt látjuk tehát, hogy Anonymus azzal, hogy az *Excidium Troiae*-ből átvett idézet segítségével párhuzamot von a két vezér történelmi szerepe és a két vezérválasztás között, azt is ki akarja fejezni, hogy a magyar honfoglalás hasonlatos Aeneas honfoglalásához, és ugyanannyira dicsőséges is. A magyar honfoglalók pedig hasonlatosak Aeneas trójai vitézeihez, például az előkelőség és a dicsőség tekintetében is. Az idézet alkalmazása lehetővé tette továbbá Anonymus számára, hogy elhelyezze a magyar honfoglalást a korabeli tudós történelemképben, és egy sorba állítsa a keresztény Nyugat legelőkelőbb népeinek honfoglalásaival.³⁹ Vélhetően Anonymus ennek a célnak a megvalósítására, vagyis a honfoglalás tudós világkép szerinti kontextusba helyezésére gondolhatott, amikor kifejezte, hogy illőnek találja, hogy a nemes „gens Hungarie”-hez („Magyarország nemzetsége”) méltatlan emlékezet, a parasztok hamis meséi és az énekmondók csacsogó énekei helyett az Írások biztos magyarázata (tehát a bibliai-üdv történeti keretekbe helyezett történetírás) és a *historiák* világos értelmezése alapján mondja el a magyar király és előkelők eredettörténetét.⁴⁰

³⁸ Kristó Gyula: Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. *Filológiai Közöny*, 16 (1970) 106–116., Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 176., 177., 227–228., Szovák Kornél: Szkítia és a szittyia azonoságtudat. *Magyar Tudomány*, 182 (2021) 180–183.

³⁹ A fejedelmválasztás párhuzamba állításán kívül sok minden szolgálta ezt a célt a *Gestában*, többek között további Trója- és Nagy Sándor-regényekre utaló allúziók, például Biharvár ostromának leírása, valamint a Trója- és Sándor-regények mintájára történő csataleírások is.

⁴⁰ SRH I. 33–34., Jankovits László: P. mester, a hazugok, a fecsegők és az álmodozók. In: Uő (szerk.): *Hazugok, fecsegők, álmodozók. Tanulmányok a régi magyar költészetéről*. Bp., 2006. 14–15.

A két szöveg közötti különbségek is igen beszédesekek. A választás leírásán és az Anonymus által átvett, de más értelemben használt „*inceptum iter*” kifejezésen kívül nincs köztük filológiai összefüggés. Tartalmuk is egészen más, amint már tárgyaltuk ezt a két választás körülményeinek leírásában. Az *Excidium Troiae* szerzője láthatóan azzal volt elfoglalva, hogy a város pusztulását és Aeneas viszontagságos menekülését örökítse meg, és ebbe az elbeszélésbe szúrta be a vezérválasztás leírását. Viszont Anonymus részletelesen értekezik a választás okairól, Álmos és a többi „fejedelmi személy” egymáshoz fűződő viszonyának közjogi dimenzióiról a választást megelőző és azt követő állapotukban. Ezen kívül kiolvasható a szövegéből több, a fejedelmi-királyi hatalom eredetére, valamint az előkelőkhöz való viszonyára vonatkoztatható, jogi természetű érvelés is.⁴¹ Mindezt megerősíti, hogy a „*confirmare*” ige helyett, a „fejedelmi személyek” szabad akaratán alapuló választás tényét kihangsúlyozó „*eligere*” igét alkalmazza. A vérszerződés-fejezet sokkal több mindenről szól, mint a választás pusztá ismertetése és kontextualizálása, amelyhez Anonymus az Aeneas-allúziót használja fel. Nem csoda, hiszen *Gestájában* Álmos megválasztásának története központi jelentőségű, ugyanis ebben fekteti le „közjogi fikciójának”, az uralkodó és előkelői közötti viszonyrendszernek az alapjait. Szerzőnk nem követi a fejezet megszerkesztésében az *Excidium Troiae* nyújtotta mintát, pusztán eszközként alkalmazza a belőle merített idézetet mondanivalója kifejtésére, alátámasztására. Ez arra utal, hogy a fejedelmválasztással kapcsolatban önálló koncepcióval rendelkezett, és ennek rendelte alá irodalmi mintáinak követését is.

⁴¹ Ezekről röviden a következőket mondhatjuk el. A választás okaként a szöveg azt adja meg, hogy Szkítia túlnépesedése miatt a hétmagyarok Álmos ösének, Attila királynak a földjére akarnak menni, és a vándorláshoz fejedelmre van szükségük. – SRH I. 39–40.: „Quapropter tunc VII principales persone, qui Hetumoger vocantur [...] angusta locorum non sufferentes habito inter se consilio, ut a natali solo discederent, ad occupandas sibi terras, quas incolere possent, armis et bello querere non cessarunt. Tunc elegerunt sibi querere terram Pannonie, quam audiverant [...] Athile regis esse, de cuius progenie dux Almus [...] descenderat. Tunc ipsi VII principales persone communi et vero consilio intellexerunt, quod inceptum iter perficere non possent, nisi ducem ac preceptorem super se habeant.” Az Álmos és a hétmagyarok többi tagja közti viszony megvilágítására szolgál az a megjegyzés, hogy a választás előtt „közös és végérvényes döntésre jutva” („communi et vero consilio intellexerunt”) határozták el, hogy új földre költöznek, és az a kitétel is ezt világítja meg, hogy azért választották a nemzetségükre nézve nemes, hadban hatalmas Hétmagyarok Álmost vezérüknek, mert ő és leszármazói nemzetségükre nézve még előkelőbbek, és hadban még hatalmasabbak voltak („clariores erant genere et potentiores in bello”). Szintén Álmos kiemelkedő szerepét jelzi, hogy Attila földje az ő öröksége volt. A fejedelmi hatalom eredetére vonatkozó kitételek között szerepel az, hogy a hétmagyarok „szabad akaratából és közös megegyezéséből” („libera voluntate et communi consensu”) választották maguk és utódaik fölé fejedelmnek Álmost és minden utódát („Ergo libera voluntate et communi consensu VII virorem elegerunt sibi ducem ac preceptorem in filios filiorum suorum usque ad ultimam generationem Almus filium Vgek et qui de eius generatione descenderent...”), és hogy esküt tettek neki. Az eskü pontjai részletesen szabályozzák a viszonyt: csak Álmos nemzetségéből lehet uralkodó, de minden közösen szerzett vagyont közösen kell elosztani a hétmagyarok utódai között, és mivel szabad akaratukból választották maguk fölé Álmost („sua libera voluntate Almus sibi dominum elegerant”), velük együtt kell kormányozni. A hűtleneket kivégzik, a fejedelmet hűtlenség esetén elátkozzák. – SRH I. 39–41. (Az idézőjelbe tett fordítások Veszprémy László munkái: *Anonymus: A magyarok cselekedetei*, 12–14.)

Biharvár bevétele

Biharvár ostroma és az azt követő békekötés a honfoglalás lezárásának tekinthetőek, és a *Gesta* 49–52. fejezetében kapnak helyet.⁴² Az ostrom leírása és az Aeneas által megtámadott Laurentina alatti ütközet *Excidium Troiae*-beli megjelenítése között szerény szöveg-párhuzam mutatható ki.

<i>Gesta Hungarorum</i> (SRH I. 104.)	<i>Excidium Troiae</i> (<i>Excidium Troiae</i> 51.)
„ Tertiodecimo autem die cum Hungari et Syculi fossata castris implevisent et scalas ad murum ponere vellent milites ducis Menumorout videntes audaciam Hungarorum, ceperunt rogare hos duos principes exercitus...”	„Dum duodecim dies pacis quod secum pepigerant expleti fuissent, tertiadecima die luciscente ante solis ortum Eneas cum omnibus suis se armavit, ad civitatem Laurentinam, ubi Latinus rex pater Lavinie regnabat, produxit; et ad muros scalas ibique ponere cepit, qualiter urbem ingredi potuisset.”

2. táblázat: Szövegpárhuzam Anonymus Gestájának Biharvár ostromát leíró fejezete és az *Excidium Troiae* Laurentina ostromát leíró része között [kiemelés: L. Cs.]⁴³

Az említett párhuzam abban áll, hogy mindkét szöveg ugyanazokkal a szavakkal írja le, hogy a támadók a tizenharmadik napon („*tertiodecimo/tertiadecima die*” „a tizenharmadik napon”) indítanak rohamot, és majdnem ugyanazokkal a szavakkal beszéli el, hogy létráikat a falhoz támasztották („*scalas ad murum/ad muros scalas ponere vellent/ceperit*” „létráikat a falhoz akarták támasztani/a falhoz kezdték támasztani létráikat”). Ez az egyezés önmagában kevés lenne ahhoz, hogy tudatos átvételről beszéljünk, de a két ostromtörténet tartalmában megmutatkozó párhuzamok és a két honfoglalás-történet közötti hasonlóságok véleményem szerint megalapozottan bizonyítják, hogy itt Anonymus allúziót alkalmazott.

⁴² SRH I. 101–106.

⁴³ A *Gesta Hungarorum*-részlet magyar fordítása: „A tizenharmadik napon azonban, amikor a magyarok és székelyek a várárkot feltöltötték és már létráikat készültek a falhoz támasztani, Ménmarót fejedelem vitézei, tudatában a magyarok vakmerőségének, kérlelni kezdték a két magyar hadvezért [...]” (Veszprémy László fordítása. *Anonymus: a magyarok*, 44.) Az *Excidium Troiae*-részlet magyar fordítása: „Miután a tizenkét napos békesség, amiben egymás között megegyeztek, lejárt, a tizenharmadik nap hajnalán, napkelte előtt, Aeneas minden emberével felfegyverkezett. Felvonult [seregével] Lavinia apjának, Latinusnak a székhelye, Laurentina városa elé, és létrákat kezdett el a falakhoz állítani, hogy ily módon be tudjon jutni a városba.” (Saját fordításom.)

A két ostromleírás tartalmát röviden ismertetem. A biharvári csatára akkor kerül sor, amikor Árpád és előkelői már az egész Kárpát-medencét meghódítják. A fejedelem és főemberei Ménmarót, vagyis Bihar fejedelme ellen a Csepel-szigetről Ösbő és Velek vezéreket küldik, akik a honfoglalás harcainak elején még követként jártak Biharvárbán. Mikor a vezérek átkelnek a Tiszán, a székelyek, akik korábban Attila népei voltak, behódolnak nekik, és a magyar sereg első soraiban vonulnak harcba. A sereg a Körösön átkelve hatol be Ménmarót országába, aki megretten, mert hírért veszi, hogy a magyarok uralmuk alá hajtották Pannóniát, és legyőzték a rómaiakat is. Ménmarót, katonáit Bihar várában hátrahagyva, az Ignyon-erdőbe menekül feleségével és lányával, a magyarok és a székelyek pedig hozzákezdnek a vár ostromához. Tizenkét napig nyilaikkal lövik a védőket, végül a tizenharmadik napon a létráikat a falhoz támasztják, mire a várbeliek megadják magukat. Ménmarót ezt hallva békét kér, lánya kezét pedig országával együtt felajánlja Zoltának, Árpád fiának. Árpád elfogadja az ajánlatot, Ménmarótot meghagyva ennek fejében Bihar várában. Két év múlva Ménmarót meghal, országát pedig Zolta öröklí. Ezt az ostromot és a rákövetkező egyezséget Anonymus az *Excidium Troiae*-beli, Aeneas honfoglalását lezáró végső csatával, Laurentina ostromával és az utána következő esküvővel állítja párhuzamba. Az *Excidium Troiae* szerint Aeneas honfoglalása a következőképpen történt.⁴⁴ Miután Aeneas partra száll a Jupiter által népének ígért latiumi földön, tudomást szerez arról, hogy az ottani király, Latinus rendkívül hatalmas, kiszemelt veje, Turnus pedig igencsak vitéz. Így Aeneas szövetséget köt a Róma későbbi városának területén uralkodó Evander királlyal. Eközben a trójaiakra dühös Juno egy *furiát* küld Turnushoz, aki harcra ingereli őt. Turnus így megtámadja az épp Evandernél időző Aeneas táborát. Aeneas Evander seregével tér vissza, elűzi Turnust, majd Laurentina ellen vonul. Latinus segítséget kér a szövetségeseitől, majd sereget gyűjt össze, és Turnus vezérletére bízta azt. Laurentina alatt Aeneas csatát nyer Turnusszal szemben. Ekkor Latinus tizenkét napi fegyvernyugvást kér Aeneastól, hogy halottait el tudja temetni, és hogy időt nyerjen. Aeneas elfogadja a fegyverszünetet, közben Latinus titokban követeket küld Diomedeshez, a trákok királyához, erősítést kérve. Diomedes nem küld segítséget, mert hírért veszi a trójaiak vitézségének, és nem akar velük szembeszállni. A tizenharmadik napon Aeneas serege Laurentina falaihoz támasztja létráit, ám ekkor Turnus kivonul a városból a seregével. Turnus katonái fellázadnak, és eléri, hogy vezérük párbaft vívjon Aeneasszal, azon feltételek mellett, hogy a győztesé lesz Lavinia keze és Latium trónja. A párbaft során Jupiter mérlegre teszi Aeneas és Turnus sorsát, azonban Aeneasnak kedvez a *fatum*, így övé lesz a királyság.

A honfoglalást lezáró ütközetek leírásai közt feltűnőek a hasonlóságok. Például az *Excidium Troiae*-ben tizenkét napos fegyverszünetről olvashatunk, Anonymusnál pedig tizenkét napos harc után támasztják oda az ostromlók létráikat a falakhoz. A győzelem kivívása után az *Excidium Troiae*-ben Aeneas, Anonymusnál pedig Zolta lép frigyre a legyőzött király lányával, így mindkettejük legitim módon szerzi meg az országot.⁴⁵ Úgy

⁴⁴ *Excidium Troiae*, 37–55.

⁴⁵ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 161–163.

vélem, nem véletlen az sem, hogy a honfoglalás Álmos Aeneaséhoz hasonló megválasztásával kezdődik, és Biharvár Laurentináéra emlékeztető bevételével, valamint azzal végződik, hogy Zolta feleségül veszi a legyőzött uralkodó lányát, ugyanúgy, mint Aeneas. Egyetértek Veszprémy Lászlóval abban, hogy ilyen mértékű egyezések mellett a tizenkét napos időtartam és a „*scalas ad murum ponere*” kifejezés mindkét szövegben való jelenléte alapján elfogadhatjuk a két anonymusi szöveghely tudatos kölcsönzés voltát.⁴⁶ Ez a két allúzió fogja egységbe a magyar honfoglalás történetét, jelzi a művelt olvasó számára annak a trójai-római országszerzéssel való párhuzamosságát, és megerősíti a fejedelmválasztás kapcsán bemutatott gazdag asszociációk rendszerét is. Talán az sem véletlen, hogy Ménmarót azért ijed meg a magyaroktól, mert tudomást szerez róla, hogy legyőzték a rómaiakat: lehet ez finom utalás az *Excidium Troiae* latiumi cselekményére is, de sugallhatja azt is, hogy a magyarok dicsősége nem kisebb, mint Aeneasé, hiszen a tőle származó rómaiak felett is győzelmet aratnak.⁴⁷ Véleményem szerint még egy párhuzam fedezhető fel a két mű között: ahogyan Aeneas Evander itáliai király segíti, úgy a magyarokat a Kárpát-medencében élő (igaz, Attila népei közül eredő) székelyek támogatják. Bizonyítani nem tudom ezt a feltevést, de valószínűleg nem véletlen az, hogy éppen a honfoglalást lezáró hadjárat során szerepelteti Anonymus őket a magyarok szövetségeseiként.

Fontos azonban megfigyelni a különbségeket is. Ebben az esetben alapvetően tartalmi-dramaturgiai párhuzam mutatható ki, a szövegszerű összefüggés csekély mértékű. A Névtelen egy saját fogalmazású történetbe szövi bele az utalásait.

Szeretnék rámutatni arra is, hogy az Anonymusnál leírt magyar hódítás cselekménye és Aeneas harcai között a felsoroltakon kívül kevés párhuzam található. Más a hadjáratok sorrendje, és teljesen különböző az elbeszélésmód: a magyar *Gestából* nagyrészt hiányoznak a vitézi kalandok, párbajok, a személyes történetek, például a szerelmek, szenvedélyek és a különböző tragédiák, amelyek az *Excidium Troiae*-ben sűrűn előfordulnak, de a másik sokat használt mintában, a Nagy Sándor-regényben is gyakran találkozhatunk velük.⁴⁸ Anonymus bizonyára tudatosan mellőzte ezeket, mert nem illettek bele *Gestája* szerkezetébe. Ez pedig arra irányítja rá a figyelmünket, hogy hiába tekintjük – joggal – a *Gesta* legfontosabb irodalmi mintaképeinek a Trója- és Nagy Sándor-regényeket, a *Gesta* nem nevezhető hozzájuk hasonló regényes *historiának*, hanem ennél egyedibb, nehezebben besorolható alkotásról beszélünk. Tehát, bár Anonymus a honfoglalás-történetet Aeneas honfoglalására tett utalásokkal keretezi, önálló koncepciót dolgozott ki, és ennek alárendelve használta fel a Trója-történetre utaló, itt vizsgált két allúziót.

A tanulmány végére kívánczik egy megjegyzés Anonymus *Gestájának* befogadó-közegéről. Az itt bemutatott utalások csak az *Excidium Troiae*-t alaposan ismerő olvasó

⁴⁶ Veszprémy L.: *Történetírás és történetírók*, 161–163.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ *Excidium Troiae* passim, *Historia de praeliis* passim.

számára voltak érthetőek. Ilyen szintű műveltséggel azonban kevés 13. század elején élő magyar írástudó rendelkezhetett. Lehetséges, hogy nem is csupán belföldi közönség számára készült a *Gesta*, hanem „külföldi terjesztésre” is szánták, hasonlóan Kézai krónikájához. Amennyiben a tanulmány felvetései helytállóak, érdemes elgondolkodni ezen a lehetőségen is.

Konklúzió

Összegzésképpen elmondható, hogy Anonymus azzal, hogy a vizsgált két idézet segítségével párhuzamba állítja Aeneas trójai vitézeinek, valamint Álmos és Árpád magyarjainak honszerző harcait, elsősorban arra törekszik, hogy a magyar honfoglalást beillesse a korszak tudós világpépébe, és annak kontextusában értelmezhetővé tegye azt. Továbbá a szerzőnek az is céljai közé tartozik, hogy ennek révén a magyar királyokat és előkelőiket megajándékozza őseik cselekedeteinek hitelt érdemlő, méltó bemutatásával, ami hite szerint rámutat a rómaiak és több nyugat-európai nép őseivel, vagyis a trójaiakkal egyenértékű, de saját, autochton szokásaikból fakadó vitézségére, dicsőségére és ősiségére. Ezzel Anonymus megszabadította a magyar előkelőket a barbárság *odiumától*, amely rajtuk ragadt volna, ha csupán a „hamis paraszti mesék” és „csacsogó regösénekek” alapján meséli el a történetüket. Ugyanezt a célt szolgálják a Nagy Sándor-regényből vett utalások és a szkítákkal való azonosítás is. Anonymus ezzel az eljárással egy, a korabeli történetírásban elterjedt módszert követett, úgy, hogy vélhetően nem szakadt el a magyar hagyományoktól sem. Az így elkészült mű alkalmas volt arra is, hogy nemcsak a magyarországi írástudók, hanem a nyugat latin műveltségű *litteratorai* számára is bizonyítsa a magyarok előkelőségét. Mindemellett *Gestája* stilisztikailag és történetyszerkesztését tekintve is egyedi alkotás, nem tekinthető a Trója- és Nagy Sándor-regények pusztá adaptációjának, ami abból is látható, hogy vizsgált idézeteit önállóan fogalmazott szövegrészekbe beillesztve, azok szempontjaihoz igazítva alkalmazta.

**THE HUNGARIAN CONQUERORS AND AENEAS:
TWO QUOTATIONS OF MASTER P'S *GESTA*
FROM THE *EXCIDIUM TROIAE***

In this study, I examine how the Anonymous Notary of King Béla III (often known as 'Master P') relates his story of the Hungarian Conquest of the Carpathian Basin to Aeneas' conquest of Latium (which led to the founding of Rome) using two quotations from the early medieval Latin romance of Troy, written by an unknown author, entitled *Excidium Troiae*. The Notary uses the parallels expressed in the two quotations to place the story of the Hungarian conquest into the context of the scholarly worldview of the time. By doing so, the Notary aimed to give the Hungarian kings and nobles a credible and worthy account of their ancestors' deeds, which he believed to reveal their own, autochthonous glory and antiquity on a par with the Trojans, considered at the time to have been the ancestors of the Romans and of several Western European peoples. The references from the Latin Alexander Romance, and the Hungarians' identification with the Scythians also serve the same purpose. In this way he followed a method common in the historiography of his time all the while maintaining the contemporary Hungarian tradition regarding their origins. Nevertheless, his *Gesta* is a work edited according to his own literary purposes, not a mere adaptation of the Troy and Alexander Romances.

Keywords: parallels, The Anonym Notary of King Béla III, *Excidium Troiae*, relation to Aeneas, *Gesta Hungarorum*

JACK R. WILSON

Mongol Reception of the Hungarians

HOW THE MONGOLS PERCEIVED AND REMEMBERED
THE BATTLE OF MUHI, 1241

Introduction

THE REACTION TO and memory of the Mongol invasion of 1241 in Hungarian and European accounts is well-known (with *tatárjárás* having many connotations for Hungarians even today), but the Mongolian view of the invasion, in contrast, tends to receive less attention. However, sources from the Mongol Empire indicate, to some extent, how the Mongols viewed the invasion, as well as their view of the Hungarians. I will build upon an argument made by Stephen Pow, which he has put forth in his recent dissertation and forthcoming works.¹ Rather than the popular presentation which makes the Mongols easily deal with Hungarian forces, Pow argues that the Mongols left the Hungarian Kingdom with a rather high opinion of the Hungarian Kingdom as a military power, a strong, but not unconquerable, target.² I will then add how this view may have changed by the time of the second Mongol attack in 1285.

Sources of the invasion

In order to gather the Mongol point of view, there are contemporary accounts written in Mongolian and by officials in Mongol service writing in other languages, who learned directly from Mongolian participants or translated from Mongolian documents. These sources include a Mongolian-language chronicle, *The Secret History of the Mongols* (*Mongqol-un ni'uča tobčiyān*), written most likely in 1252 on the orders of Great Khan Möngke (r. 1251–1259), a grandson of Chinggis Khan (r. 1206–1227) the founder of the

¹ See: Stephen Pow: *Conquest and Withdrawal. The Mongol Invasions of Europe*. Budapest, 2025.

² Similar arguments for a more effective Hungarian military response in 1241 have also been recently raised by János B. Szabó. See: János B. Szabó: The Hungarian View of the Battle of Muhi (April 11, 1241): A New Interpretation of Historiographic Traditions. *Golden Horde Review*, 8 (2020) 2. 243–257.

Mongol Empire.³ *The Secret History* features several short references to Hungary and the Western Campaign (that is, the 1235–1244 campaign led by Prince Batu and Sübe'edei Ba'atur that resulted in the conquest of the western Eurasian steppes, Rus' Principalities, Volga Bulgars and invasions of Hungary and Poland) as a whole. Some Mongol-language reports on the invasion are no longer extant but survive in translations through Persian-language sources written by individuals who worked for the Mongols. These include the works of Juvainī (d. 1283), author of the *Tārīkh-i Jahān-Gushā* (*History of the World Conqueror*, written in the late 1250s) and Rashīd ad-Dīn (d. 1318), compiler of the *Jāmi' al-tāwārīkh* (*Compendium of Chronicles*, compiled in 1300–1310). A Mongol-language biography of Sübe'edei, the famous Mongol commander in the invasion of Hungary, was written in the early Yuan Dynasty (元 1271–1368). It was translated into Chinese, surviving today in *juan* 卷 121 (and a shorter version in *juan* 122) of the *Yuan Shi* 元史 (*History of Yuan*), a dynastic history of the Mongol-ruled Yuan Dynasty composed in 1370 by the succeeding Ming Dynasty (明 1368–1644).⁴ It was also recorded in a late thirteenth-century stone inscription by Wang Yun 王恽 (1227–1304).⁵ Further information comes from the accounts of Franciscan friars who travelled across the Mongol Empire to the court of the Great Khans in the decade following the invasion, who spoke with Mongols and appear to report some of their views.

A useful place to begin is how the Hungarian Kingdom is named in the Mongol-aligned sources (Figure 1). A few names are used, with *Keler*, *Bashghird*, and variations thereof, being the most common. The Mongols adapted this in part from an existing practice in pre-Mongol Islamic writing (Figure 2).⁶

³ The dating of *The Secret History of the Mongols* has long been a subject of debate, with arguments ranging from 1228 to the early fourteenth century. However, 1252 has become increasingly popular due to thorough arguments led by Christopher Atwood. For the dating and arguments for it (as well as the historiography around it), see: Christopher P. Atwood: The Date of the 'Secret History of the Mongols' Reconsidered. *Journal of Song-Yuan Studies*, 37 (2007) 1–48. For an overview and further discussion of the Mongolian sources on the invasion, see: Christopher P. Atwood: Mongolian Sources on the Great Western Expedition: Some Analytical Comments. In: Balázs Nagy (ed.): *The Mongols in Central Europe: The Profile and Impact of their Thirteenth-Century Invasions*. Budapest, 2023. 9–42.

⁴ Christopher P. Atwood: Pu'a's Boast and Doqolqu's Death: Historiography of a Hidden Scandal in the Mongol Conquest of the Jin. *Journal of Song-Yuan Studies*, 45 (2015) 254. note 28., Stephen Pow – Jingjing Liao: Subutai: Sorting Fact from Fiction Surrounding the Mongol Empire's Greatest General (With Translations of Subutai's Two Biographies in the *Yuan Shi*). *Journal of Chinese Military History*, 7 (2018) 41. For Hungarian translations, see Sándor P. Szabó: A muhi csata és a tatárjárás középkori kínai nyelvű források fényében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131 (2018) 262–269.

⁵ For a Hungarian translation of the inscription by Wang Yun, see: Sándor P. Szabó: Kínai nyelvű mongol kő táblafelirat a muhi csatáról. *Hadtudomány*, 32 (2022) 2. 120–123.

⁶ Lajos Ligeti: A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskir, király). In: Lajos Ligeti: *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. II. Budapest, 1979. 76.

Source	Date	Language	Name for Hungary
Güyük Khan's letter to Pope Innocent IV	1246	Persian	<i>Vilāyathā'i kerel</i> (ولايتهاء کرل), <i>Mājar ve kiristān</i> (ماجرو کرستان). ^a
<i>The Secret History of the Mongols</i>	1252	Preclassical Mongolian	"...Baġigūt [...] Maġarat [...] Sasut [...] Bolar Kārāl." ^b "Bashkird [...] Magyars [...] Saxons [...] Bolar [...] Király." ^c
<i>Tārīkh-i Jahan-Gusha</i> of Atā-Malik Juvainī	Late 1250s	Persian	<i>Keler ve Bashghird</i> (کلار و باشغرد) ^c
<i>Jāmi' al-tawārikh</i> of Rashīd al-Dīn	1300–1310	Persian	<i>Mājar ve Pular ve Bashghird</i> (ماجرو پولار و باشغرد) ruler by the <i>keler</i> (کلر) ^d
Biography of Sübe'edei, <i>juan</i> 121, <i>Yuan Shi</i>	1370	Chinese (Mongolian original ca. 1264)	Mazhaer bu 馬札兒部 ruled by Qieliān 怯憐 (HU <i>Magyar</i> → MGL <i>Majar</i> → CH <i>Mazhaer</i>) (HU <i>Király</i> → MGL <i>Kerel</i> → CH <i>Qieliān</i>) ^e

Figure 1: Names in Mongol-aligned sources for Hungary

- ^a Güyük Khan: Guyuk Khan's Letter to Pope Innocent IV (1246). In: Christopher Dawson (ed.): *Mission to Asia: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Trans. A Nun of Stanbrook Abbey. New York, 1966. 85., Ligeti, L.: A magyar nép mongol kori nevei, 89., Роман Хаутала [Roman Hautala]: Гуюк ханның Рим Папасы Иннокентий IV-ке жолдаған жолдауының латын тіліндегі аудармасы [Latin Translation of Guyuk Khan's Letter Addressed to Pope Innocent IV]. *Qazaq Historical Review*, 1 (2023) 514. An image of Güyük's letter is on page 519. For a high-quality scan of Güyük's letter, see: Güyük Khan: *Letter to Innocent IV*. Online document: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LetterGuyugToInnocence.jpg> (Accessed: 21 August 2024) Line 6, 12.
- ^b Paul Pelliot (ed.): *Histoire secrète des Mongols; restitution de texte mongol et traduction française des chapitres I à VI*. Paris, 1949. §262., Lajos Ligeti (ed.): *Histoire secrète des Mongols*. Budapest, 1971. §262.
- ^c علاءالدین میرزا محمد بن عبدالوهاب قزوینی [Mīrzā Muḥammad ibn 'Abdu'l-Wahhāb-i-Qazwīnī] (ed.): علاءالدین [The *Tārīkh-i-jahān-gushā*]. Part I. Leyden, 1912. 225., 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini: *The History of the World-Conqueror*. I. Trans. John Andrew Boyle. Cambridge, 1958. 270.
- ^d Rashīd al-Dīn: *The Successors of Genghis Khan*. Trans. John Andrew Boyle. New York, 1971. 55–57., Rashīduddīn Faẓlullāh: *Jāmi' u't-tawārikh: Compendium of Chronicles: A History of the Mongols*. Trans. Wheeler M. Thackston. Cambridge, MA, 1998. 666., Muḥammad Rūshan – Muṣṭafā Mūsavī (eds.): رشیدالدین فضل الله همدانی [Rashīd al-Dīn Faẓlullāh Hamadānī]: تاریخ مبارک غازانی [Jāmi' al-tawārikh: *Tārīkh-i mubārak-i Ghāzānī*]. I. 1974 تهران [Tehran, 1974.] 596–595.
- ^e Pow, S. – Jingjing, L.: Subutai: Fact from Fiction, 65., 宋濂 [Song Lian] (ed.): 元史 [Yuan Shi]. 北京: [Beijing] 1976. 121.2978., Sándor P. Szabó: A muhi csata tatár narratívája. *Hadtudomány*, 32 (2022) 4. 99., P. Szabó, S.: Kinai nyelvű mongol, 123.

Source	Date	Language	Name of Hungary
<i>Risāla</i> of Ibn Fadlān	Tenth century	Arabic	Bashgird (along the Volga) ^a
Ibn Rusta	Tenth century	Arabic	Majghariya ^b
al-Mas'ūdī	Tenth century	Arabic	The Bazkard warred against by the King of Prague (<i>al-afragh</i>). ^c
al-Istakhri	Tenth century	Arabic	The Bashjirt in two kingdoms; one behind Bulghar in the forests, and one bordering the Pechenegs and Byzantines. ^d
<i>Tuhfat al-Albab</i> of Abū Hāmid al-Andalusī al-Gharnātī	Twelfth century	Arabic	People called Bāshghird live in Anqūriya [Hungaria] under a king called <i>kirālī</i> . ^e
<i>Mu'jam al-buldān</i> of Ibn Yaqūt	1220s	Arabic	Author met Bashghird Muslims in the service of the king of Hunkar. ^f
<i>Kitāb Ḡuḡrāfiyā</i> of Ibn Sa'id al-Maghribi	1250s	Arabic	<i>al-Hunqur</i> and <i>al-Basqird</i> ^g
<i>Zubdat al-fikra</i> of Baybars al-Manṣūrī al-Dawādār	1300–1311	Arabic	<i>al-kereḥ</i> ^h
al-'Umārī	1330s	Arabic	Māḡar ⁱ

Figure 2: Names for Hungary in Islamic Sources

- ^a Ibn Fadlān: The Book of Ibn Fadlān. In: *Ibn Fadlān and the Land of Darkness, Arab Travellers in the Far North*. Trans. Paul London – Caroline Stone. London, 2011. 23., Jaroslav Drobný: The Description of Hungaria in *Kitāb Ḡuḡrāfiyā* by Ibn Sa'id al-Maghribi. In: Zuzana Gažáková – Jaroslav Drobný (eds.): *Arabic and Islamic Studies in Honour of Ján Pauliny*. Bratislava, 2016. 209.
- ^b Ibn Rusta: Ibn Rusta on the Magyars. In: *Ibn Fadlān and the Land of Darkness*, 122.
- ^c al-Mas'ūdī: Mas'ūdī on the Saqāliba. In: *Ibn Fadlān and the Land of Darkness*, 141.
- ^d al-Istakhri: Istakhri on the Khazars and their neighbours. In: *Ibn Fadlān and the Land of Darkness*, 158.
- ^e al-Gharnātī: The Travels of Abū Hāmid al-Andalusī al-Gharnātī. In: *Ibn Fadlān and the Land of Darkness*, 77–78.
- ^f Ibn Yaqūt: Yaqūt on Hungary. In: *Ibn Fadlān and the Land of Darkness*, 187., Drobný, J.: The Description of Hungaria, 209.
- ^g Drobný, J.: The Description of Hungaria, 207–200., 213., 215.
- ^h Donald S. Richards (ed.): *Baybars al-Manṣūrī al-Dawādār: Zubdat al-fikra fī Tā'rikh al-hijra: History of the Early Mamluk Period*. Beirut, 1998. 260.
- ⁱ Shihāb al-Dīn al-'Umārī: *Das mongolische Weltreich, Al'Umari's Darstellung der Mongolischen Reiche*. Trans. Klaus Lech. Wiesbaden, 1968. 72.

Keler derives from the Hungarian word for king (*király*), while *Bashghird* comes from conflation with the Bashghird people east of the Volga River, who shared a common ancestry with the Magyars who had migrated into the Carpathian Basin in the ninth century.⁷ The Hungarian Friar Julian (d. after 1237) travelled to the land of the Bashghird (which he called *Magna Hungaria*) in the 1230s, finding they still spoke a language intelligible with Magyar.⁸ Other thirteenth-century writers, such as the Franciscan Friar William of Rubruck (1220–1293), also observed the connection.⁹ This was so well known amongst Islamic authors that some described the Bashghird living in two kingdoms: one near the Volga Bulgars, and one bordering the Byzantines.¹⁰ The Mongols, influenced by their Muslim informants and adapting from their own experiences, continued to associate the Hungarian Kingdom with the Bashghird near the Volga. Mongol-imperial sources were so sure of this association that they even misplaced the attack on Hungary in the narratives, placing it into the approximate geography of the Bashghird (Figure 3). The Ilkhanid vizier and historian Rashid ad-Dīn (d. 1318) places the Mongol attack on the Hungarian Kingdom to his section on the year 1236 or 1237, following the conquest of the Volga Bulgars, rather than where it should have been, in 1241 after the fall of Kyiv.¹¹ *The Secret History of the Mongols* also mistook the attack on Hungary with the campaign of Jebe and Sübe'edei in the southern steppes in 1222–1224. Sübe'edei, on his return journey from the battle on the Kalka River in 1223, passed through the land of the Bashghirds and the Volga Bulgars. The author of *The Secret History*, a Mongol who never left Mongolia, could not tell the difference between the two 'Hungaries'.¹²

⁷ Drobny, J.: *The Description of Hungaria*, 209., 213., Ligeti, L.: *A magyar nép mongol kori nevei*, 84., 88–89., Paul Pelliot: *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*. Paris, 1949. 121–122. For an overview of Hungarian historiography on this subject, see: Balázs Sudár: *A baskír-kérdés a magyar őstörténet-kutatásban*. In: László Klima – Attila Türk (eds.): *Magna Hungaria nyomában – baskírok és magyarok. Baskíria és a baskír nép szerepe a magyarok korai történetében*. Budapest, 2024. 7–18. For an overview of Russian historiography, see: Gábor Gyóni: *A baskír-magyar problematika az oroszországi historiográfia tükrében*. In: Klima, L. – Türk, A. (eds.): *Magna Hungaria nyomában*, 207–228. Some archaeogenetic connections between the population of Magna Hungaria and the Árpadian monarchs has also been established. Endre Neparáczki: *Az Árpád-ház és a honfoglaló magyarság archeogenetikai adatokkal kimutatott kapcsolata a Volga-Káma vidék népeivel*. In: Klima, L. – Türk, A. (eds.): *Magna Hungaria nyomában*, 201–205.

⁸ Riccardus: *Bericht des Frater Riccardus: Über die Entdeckung Groß-Ungarns zur Zeit Papst Gregors IX.* In: *Der Mongolensturm: Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250*. Trans. Hansgerb Göckenjan – James R. Sweeney. Graz–Wien–Köln, 1985. 1.9–1.10, 4.3

⁹ *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253–1255*. Trans. Peter Jackson. London–New York, 2016. XXI.1–2. For an overview of these mendicant views and reports regarding the Hungarian-Magna Hungaria connection, see: Dorottya Uhrin: *Magna Hungaria a 13. századi koldulórendi követek szemében*. In: Klima, L. – Türk, A. (eds.): *Magna Hungaria nyomában*, 45–54.

¹⁰ Drobny, J.: *The Description of Hungaria*, 213.

¹¹ Rashid al-Din: *The Successors of Genghis Khan*, 55–57., Rashiduddin: *Jami' u't-tawarikh*, 664–667.

¹² *The Secret History of the Mongols*. Trans. Christopher P. Atwood. London, 2023. §262.

	1236	1237–1240	1241
Reconstructed course of events	Start of Western Campaign. Army sets out from Mongolia. Mongols attack Volga Bulgars and Bashghirds	Conquest of Rus' Principalities, Qipchaqs, Alans. Fall of Kyiv, December 1240.	Mongols attack Hungarian Kingdom and Polish Duchies.
Rashid ad-Din's version	Start of Western Campaign. Mongols attack Volga Bulgars	Mongols attack "Bular and Bashghurd." Battle at Muhi is fought.	Conquest of Rus' Principalities, Qipchaqs, Alans. Section ends with departure of Güyük and Möngke for Mongolia in 1240.

Figure 3: Differences in Rashid ad-Din's chronology of the Western Campaign

This geographic confusion was also likely the reason that, in Rashid ad-Din's account, *Keler* and *Bashghird* became *Bular* (or *Pular*) and *Bashghird*, perhaps due to confusion with *Bolar* (variously, *Bular/Biler/Bolgary*), the name of a major city of the Volga Bulgars.¹³ While some scholars like Vladimir Minorsky proposed (hesitantly) that *Bolar/Pular* was a reference to Poland, the Mongolian name for Poland appears to have been instead *Ila'ut*, derived from *Lech*.¹⁴ In addition to *Keler* and *Bashghird*, the Mongols also

¹³ Ligeti, L.: A magyar nép mongol kori nevei, 82., István Zimonyi: The Towns of the Volga Bulgars in the Sources (10th-13th Century). In: F. Š. Huzin (ed.): Средневековая Казань: возникновение и развитие: материалы Международной научной конференции, Казань. Kazan, 2000. 137.

¹⁴ Vladimir Minorsky: Caucasia III: The Alān Capital *Magas and the Mongol Campaigns. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 14 (1952) 2. 228., Pelliot, P.: *Notes sur l'histoire*, 159. Lech, the name of a legendary progenitor of the Polish people popularised in the thirteenth century, became Leh in Turkic languages, and from there may have passed via Turkic intermediaries to Mongolian as Laq. The Mongolian language does not like words to begin with an initial L-, and thus added a preceding vowel to become Ilaq. With a Mongolian plural marker -ut, it becomes Ila'ut, which can essentially be translated as 'the Lechs'. See also: Ottoman Turkish and Crimean Tatar Lehistān/Lahistān. Kinga Maciuszak: The Persian suffix *-(e)stān* 'The Land of'. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 13 (2008) 130., Jürgen Heyde: Migration and Ethnicity in Medieval Poland. »Ethnic Markers« in a Historical Perspective. In: Yvonne Kleinmann – Jürgen Heyde – Dietland Hüchtker – Dobrocha Kałwa – Joanna Nalewajko-Kulikow – Katrin Steffen – Tomasz Wiślicz (eds.): *Imaginations and Configurations of Polish Society: From the Middle Ages through the Twentieth Century*. Göttingen, 2017. 88., Adam Meisiarkin: Examining the Slavic Identity in the Middle Ages: Perception of Common Sense of Slavic Community

used *Majar* (deriving from the Hungarian endonym *Magyar*) to refer to Hungary. *Majar* appears as a name for Hungary in *The Secret History of the Mongols*, Sübe'edei's *Yuan Shi* biography, and Güyük Khan's 1246 letter to Pope Innocent IV (Figure 1). *Majar* also appears as a personal name amongst the Jochids, the branch of the Mongol dynasty that ruled the Golden Horde, the Mongol successor Khanate that bordered Hungary and later launched its own attacks on the Kingdom. The Mongols had a practice of naming children after conquered places and peoples. In the generation of Chinggisids born following the invasion, a number bore the name *Majar* and variations of it, such as *Majartai* and the diminutive form *Majaqan*. Rashid ad-Din's work has at least four Jochid princes bearing the name *Majar*, and the *Yuan Shi* at least fifteen individuals named *Majartai*. One of these princes was a son of Shibān, a younger brother of Batu and a participant in the invasion of Hungary.¹⁵ More rarely, a few individuals bear personal names derived from *Bashghird*.¹⁶

In *The Secret History of the Mongols* several names associated with Hungary are listed as distinct entities during Sübe'edei's campaigns (in part due to the overall confusion with the Bashghirds and Volga Bulgars): *Bajigit* (Bashkirds), *Maĵarat* (Magyars), *Sasut* (Saxons of Transylvania), *Bolar* (Bulgar/Bolar, possibly Rashid's *Bular*) and *Kerel* (from *király*).¹⁷ While part of this is attributable to *The Secret History of the Mongols'* general confusion with foreign place names, it is also argued that this reflects the way in which the Mongols understood the Hungarian Kingdom they faced. They appear to single out the Saxons in Transylvania as a distinct entity alongside the Magyar and the Kerel. As Jaroslav Drobný argued, perhaps this was, in part, the Mongols' views of the three parts of the Hungarian Kingdom: mountainous Transylvania (where they fought the Saxons); the Great Plain east of the Danube (where destruction caused by the Mongols was perhaps greatest); and Transdanubia (the more densely urbanised and fortified lands west of the Danube, which suffered less damage compared to the other two regions).¹⁸

It appears that the Mongols left Hungary impressed by Hungarian resistance. In §270 of *The Secret History of the Mongols* (written most likely ten years after the withdrawal

in Polish and Bohemian Medieval Chronicles. *Studia Ceranea: Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe*, 3 (2013) 95–97.

¹⁵ Ligeti, L.: A magyar nép mongol kori nevei, 80–81., Rashiduddin: *Jami' u't-tawarikh*, 666., 725–728.

¹⁶ Ligeti, L.: A magyar nép mongol kori nevei, 87.

¹⁷ *Histoire secrète des Mongols*, ed. Ligeti, §262., *Histoire secrète des Mongols*, ed. Pelliot, §262. For discussion of the identification of these names, see: *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. II. Trans. Igor de Rachewiltz. Leiden–Boston, 2004. §262. *Sasut* (Singular *Sas*, with Mongol plural ending -*ut*) is usually taken as a reference to the Transylvanian Saxons ('*szász*' in Hungarian), but an identification with the city of *Saqsin* on the Lower Volga has also been proposed.

¹⁸ Beatrix F. Romhányi – József Laszlovszky: The Destruction Caused by the Mongol Invasion and the Changes of the Church Network of Medieval Hungary. In: Balázs Nagy (ed.): *The Mongols in Central Europe: The Profile and Impact of their Thirteenth-Century Invasions*. Budapest, 2023. 209–210., 219–220., Drobný, J.: The Description of Hungaria, 215., Laurențiu Rădvan: *At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities*. Trans. Valentin Cîrdei. Leiden, 2010. 67.

from the Hungarian Kingdom), there is a statement during a discussion between Great Khan Ögedei (r. 1229–1241) and his brother Chagatai (d. 1242) discussing the preparations for the western campaign that will eventually culminate in Hungary. There, the foreign people of the west are described as a dangerous people with fine swords:

“And also, Öködei Khan said, »This way of sending the eldest of every prince on campaign came from Cağatai, the Elder. Cağatai, the Elder said, ‘I shall send the eldest of my sons, Böri, on campaign as a backup from Sübe’edei. If the senior princes go on campaign, the troops will be ample; if the troops issuing out are many, then we will advance with our faces held high and mighty. The enemy people yonder—they are teeming foreigners. They are a difficult people to the very end. They are a people who, if they get angry, die on their own swords—and their swords are sharp, it is said. [Tere üjü’ür-e kečē’ün irgen tede kilingla’asu ö’er-ün mese-düriyen ükükün irgen tede meses qurčatan ke’ekdemüi ke’ejü irejü’üi]’ <”¹⁹

This contrasts with how *The Secret History of the Mongols* tends to portray other defeated peoples. In the final victory over the eastern Naiman Khanate, the cowardice and foolishness of their ruler Tayang Khan (d. 1204), overpowered and directly insulted by his generals, son and wife, is the primary focus of the passages.²⁰ That is juxtaposed with overly heroic and dramatized descriptions of Chinggis Khan and his own generals, which the text places into the mouth of the rival steppe lord Jamuqa, who frightens Tayang with tales of Chinggis’ ferocity during the battle.²¹ While the “manly and spirited nature” of the Jin Dynasty’s (大金 1115–1234) forces are noted, the text then describes their bodies left standing “like rotten snags” after their defeat in battle.²² For the Khwārezmian Empire, *The Secret History* simply gives no descriptions of any notable courage or skill of their forces, simply making it a rapid and tremendous victory that brought low the “Sultan of the Sart folk” (Muḥammad II Khwārezmshah, r. 1200–1220).²³ The siege of Gūrganj, a famously difficult and costly siege for the Mongols in most accounts, is in *The Secret History of the Mongols* reduced to a quick siege where the only thing worth noting is the failure of Chinggis Khan’s

¹⁹ *The Secret History of the Mongols*, trans. Atwood, §270., *Histoire secrète des Mongols*, ed. Ligeti, §270.

²⁰ *The Secret History of the Mongols*, trans. Atwood, §189–190., 193–196.

²¹ *The Secret History of the Mongols*, trans. Atwood, §195–196.

²² *The Secret History of the Mongols*, trans. Atwood, §247.

²³ “Sarta’ul irgen-ü Soltan.” The Mongols called the Khwārezmians ‘Sarts,’ a generic word for westerners but often tied to Central Asian Muslims, the most common westerners for the Mongols in the early thirteenth-century. *Histoire secrète des Mongols*, ed. Ligeti, §260., *Histoire secrète des Mongols*, ed. Pelliot, §260. In the 1224 or 1225 Mongolian language stele erected to commemorate an impressive archery shot by Chinggis’ nephew Yisüngge, we read of Chinggis Khan’s return from conquering the ‘sarta’ul irged’ (The Sart people.) – Tumurtoogoo Domiy (ed.): *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII–XVI Centuries)*. Taipei, 2006. 9–10., Lajos Ligeti (ed.): *Monuments préclassiques I: XIII et XVI siècles*. Budapest, 1972. 17–18.

sons to send him a share of the loot taken from it.²⁴ *The Secret History of the Mongols* makes no remarks on any of these difficulties at Gūrganj or other Khārezmian sites, possibly finding those struggles less heroic compared to those won over the Hungarians. The recognition of the people in the far west as a potentially dangerous threat, even if a dramatized element of an already heavily dramatized text, is notable.

Two Persian officials in Mongol service, Juvainī and Rashīd ad-Dīn, also report how the Mongols considered the Hungarian Kingdom a fierce foe and their victories there, especially on the Sajó River, as one of their greatest deeds. Particularly emphasised is the cavalry of the Hungarians; Juvainī refers to the “Horsemen of Keler and Bashghird,” (*Zakar khail keler ve bashghird*) whose king could raise (an obviously heavily exaggerated) four hundred thousand troops. Juvainī’s description, written in the late 1250s in the entourage of Batu’s cousin Hülegü (d. 1265), is as follows:

“When the Rus’, the Qifchaq and the Alan had been annihilated, Batu resolved to proceed to the destruction of the Keler and Bashghird who are large nations professing the Christian faith and are said to border on the land of the Franks. And that people was rendered arrogant by the magnitude of their numbers, the greatness of their power and the strength of their arms; and when they heard the report of Batu’s approach they too set out to meet him with four hundred thousand horsemen, each of whom was famous in war and considered flight disgrace. Batu sent his brother [Shiban. Sibaqaq in the text – J. R. W.] on in advance with ten thousand men to spy out their numbers and send word of the extent of their strength and might. Sibaqaq set forth in obedience to his command at the end of a week came back and reported that [the Hungarians – J. R. W.] were double the size of the Mongol army, all men of war and battle [the narrative then describes the battle of Muhi – J. R. W.] [...] And when the Mongols had overturned their pavilions the army of the Keler lost heart and fled. And no more of that army escaped, and those lands were also subjugated. This was one of their greatest deeds and their fiercest battles.”²⁵

Rashīd ad-Dīn’s account, written a little over fifty years later, mirrors this passage and agrees that it was considered one of their greatest deeds, with the addition that the Mon-

²⁴ *The Secret History of the Mongols*, trans. Atwood, §258–260. Gūrganj (today Könye-Ürgench, Uzbekistan) was a lengthy siege that inflicted heavy casualties on Mongol forces as they tried to storm the walls. Bones of the slain were apparently still visible eighty years after the siege. Minhāj-ud-Dīn [Juzjani]: *Ṭabaqāt-i-Nāṣiri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, Including Hindustan*; from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) and the Irruption of the Infidel Mughals Into Islam. Trans. H. G. Raverty. II. New Delhi, 1970 (1881). 1097–1101., Rashīduddīn: *Jamī’ u’t-tawarikh*, 512–513. For an overview of the siege and its significance, see: Christopher Atwood: Jochi and the Early Campaigns. In: Morris Rossabi (ed.): *How Mongolia Matters: War, Law, and Society*. Leiden, 2017. 51–54. In C. de Brida’s account, the siege is ascribed to Batu, Jochi’s son. – George D. Painter (ed. and trans.): *The Tartar Relation*. In: Raleigh Ashlin Skelton – Thomas E. Marston – George D. Painter (eds.): *The Vinland Map and the Tartar Relation*. New Haven–London, 1965. §24.

²⁵ Juvainī: *History of the World Conqueror*, 270–271., Juwaynī: *Ta’rīkh-i-jahān-gushā*, 225.

gols had, in fact, conquered Hungary but it had since revolted.²⁶ Coupled with the naming of children after Hungary (*Majar*), it seems to a certain extent the Mongols believed that they had successfully conquered the kingdom, but that it had not been properly subjugated and required a return invasion.

Even in the biography of the famous general Sübe'edei, it is remarked on how formidable the army of the Hungarian King was perceived:

*"Then [The Mongols – J. R. W.] passed through the Carpathian Mountains and attacked the ruler of the Magyar tribe, Király [Béla IV – J. R. W.]. Sübe'etei was in the vanguard, operating with the princes Batu, Hülegü, Shiban, and Qadan as they advanced along five different routes. Everybody was saying, »The army of Király is formidable. One cannot attack them incautiously.«"*²⁷

Franciscans corroborate this sentiment speaking with the Mongols in the 1240s. John of Plano Carpini (c. 1185–1252) wrote of the difficulties the Mongols faced in their battles in Europe. In Friar Carpini's account, the Mongols would have been routed during the climactic battle on the Sajó, had the Hungarians not broken first:

*"A great number of the Tartars were killed in Poland and Hungary, and if the Hungarians had not taken flight and had resisted manfully, the Tartars would have left their country, for they were filled with such fear that they all tried to run away. Bati, however, drawing his sword, withstood them to the face saying: »Do not flee, for if you do, not one will escape, and if we are to die, let us all die, for that is about to happen which Chingis Chan foretold when he said we should be put to death; if the time has now come let us endure.« And so fresh heart was put into them, and they stayed and destroyed Hungary."*²⁸

Stephen Pow has collected a number of these references to troubles the Mongols faced in Hungary. The Mongol invasion of Hungary was not easy, but a series of hard-fought battles, which, though the Mongols won, left them with insufficient strength to continue their campaign, becoming a primary reason for their withdrawal in 1242. This, in turn, was done initially under the expectation of gaining reinforcements for a quick return, which did not materialise due to the political fallout after Ögedei Khan's death.²⁹ János

²⁶ Rashid al-Din: *The Successors of Genghis Khan*, 56–57., Rashiduddin: *Jami' u't-tawarikh*, 666–667. Rashid borrows substantial sections from Juvaini's text but adds his or removes his own passages amongst them. – Minorsky, V.: *Caucasica III*, 223., 228.

²⁷ Pow, S. – Jingjing, L.: *Subutai: Fact from Fiction*, 65.

²⁸ John of Plano Carpini: *History of the Mongols*. In: Dawson, C. (ed.): *Mission to Asia*, 30.

²⁹ This is the central argument of Pow's 2020 dissertation and forthcoming publication. He assesses the other common theories around the withdrawal (the fallout from Ögedei's death, environmental causes, limited strategic goals). For a summary of these theories and detail on the environmental theories, see: Stephen Pow: *Climatic and Environmental Limiting Factors in the Mongol Empire's Westward*

B. Szabó has also pointed to evidence for a greater degree of adaptability of the Hungarian forces in the face of the Mongol threat than is commonly portrayed.³⁰

It is important to emphasise that the Mongols did not think Hungary was inherently 'unconquerable.' Rather, they would need to return in great force to complete that conquest properly. The Mongols' continued intention to subdue Europe was the sentiment Friar Carpini received from Güyük Khan's (r. 1246–1248) court in Mongolia in 1246 during his visit. When Carpini returned to Europe, he bore (with him) a letter from the Khan demanding the submission of the Pope and European monarchs.³¹ Güyük intended to raise a host for the conquest of all the remaining west, both the Islamic lands and Europe, and even to subdue his somewhat rebellious cousin, Batu. Güyük's death in early 1248, however, cut short this plan.³² When William of Rubruck visited Güyük's successor Möngke Khan a few years later in the early 1250s, he indicated that the Mongols would have returned to Hungary already, but this had been forbidden by their shamans, who read ill-fortunes for the matter.³³ This is no unique occurrence; there are several references to the Mongols calling off campaigns due to the readings of shamans. Chinggis Khan withdrew from the borders of India due to various omens, among them reportedly the sighting of a rhinoceros that one of his advisers interpreted as a divine message.³⁴ The shamans' readings of burnt sheep shoulder blades (scapulimancy) and natural phenomena served as useful justifications.³⁵ At the outset of a campaign, it was good for the morale of the troops that the Khan and his shamans had predetermined a victorious outcome. One such way this was done was when khans would climb high elevations before major battles or campaigns to convene with Eternal Heaven (*möngke Tenggeri*) and return, saying Heaven had declared the certainty of their victory. Chinggis Khan did this before his campaigns, and Batu is reported to have climbed a hill before the battle of Muhi for this purpose.³⁶

Expansion: Exploring Causes for the Mongol Withdrawal from Hungary in 1242. In: Liang Emlyn Yang – Hans-Rudolf Bork – Xiuqui Fang – Steffen Mischke (eds.): *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*. Cham, 2019. 301–324. See also: Stephen Pow – József Laszlovszky: Finding Batu's Hill at Muhi: Liminality between Rebellious Territory and Submissive Territory, Earth and Heaven for a Mongol Prince on the Eve of Battle. *Hungarian Historical Review*, 8 (2019) 2. 261–289., which compares European and Persian accounts of Batu climbing a hill before the battle of Muhi, which reveals parts of Mongol planning and concerns before the battle.

³⁰ B. Szabó, J.: The Hungarian View of the Battle of Muhi, 243–257.

³¹ Plano Carpini, J.: History of the Mongols, 43–44., Güyük: Guyuk Khan's Letter, 83–84.

³² Hodong Kim: A Reassessment of Güyük Khan. In: Reuven Amitai – Michal Biran (eds.): *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*. Boston, 2005. 330–332.

³³ Rubruck, W.: *Journey of William of Rubruck*, XXXV.2.

³⁴ Igor de Rachewiltz: More about the Story of Cinggis-Qan and the Peace-Loving Rhinoceros. *East Asian History*, 42 (2018) 57–66.

³⁵ Rubruck, W.: *Journey of William of Rubruck*, XXIX.26–27., Christopher P. Atwood: *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York, 2004. 489–490.

³⁶ Juvaini: *History of the World Conqueror*, 80–81., Pow, S. – Laszlovszky, J.: Finding Batu's Hill at Muhi, 262–263., 265–271., Rashid al-Din: *Successors of Genghis Khan*, 56–57., Rashiduddin: *Jami' u't-tawarikh*, 666.

At the same time, if a military situation was deemed unfavourable, then shamans stating the fortunes boded poorly made a useful excuse not to proceed—better than admitting any sense of military weakness for the time being. That may be why the Mongol accounts of the failed invasions of Japan (1274 and 1281) emphasise the impact of the typhoons more than the contemporary Japanese accounts do. It was more convenient to blame the outcome on divine intervention, rather than being unprepared for the task, with the Japanese putting up more fight than expected (thereby, to some extent protecting their military reputation).³⁷ Europe was, in effect, put to the bottom of the list while campaigns in China and the Middle East were still ongoing, and the shamans' warnings could serve as a useful excuse until that time came. Möngke Khan's death in 1259 and ensuing civil wars across the Mongol Empire prevented that time from ever arriving.

Why the Mongols returned to Hungary

As I argued in a previous paper, the breakup of the Mongol Empire in the 1260s prevented the formation of an army suitable for the task of European conquest. The Golden Horde, the northwestern Khanate of the empire, lacked the strength on its own to conquer Europe while also defending its immense borders from other, largely antagonistic, Mongol Khanates (the Ulus of Orda, Ulus of Qaidu, Chagatai Khanate and Ilkhanate). Béla IV of Hungary continued to receive letters from the Golden Horde Khans demanding his submission, with the Mongols even offering marriage alliances, but Hungary did not suffer any large attack from Mongols again until the 1280s, though there may have been smaller raids. In contrast, southeastern Europe saw continued Mongol expansion along the Lower Danube, attacks on the Polish Duchies and Lithuania suffering periodic raids. These were regions that seemed to have been less regarded by the Mongols, likely in part due to their disunity, and therefore more vulnerable.³⁸

What changed to bring about the larger-scale Mongol attacks on Hungary in 1285? Answering this question represents one of the aims of my current PhD research. However, I can offer a few suggestions.³⁹ The 1280s saw a period of relative detente with the other Mongol Khanates, making border protection less of a concern for the Golden

³⁷ Thomas D. Conlan: *In Little Need of Divine Intervention: Takezaki Suenaga's Scrolls of the Mongol Invasions of Japan*. Ithaca, New York, 2001. 266–269., 271–272.

³⁸ Jack R. Wilson: European-Mongol Relations as an Aspect of Golden Horde Border Policies and Foreign Relations, 1242–1313. In: Sándor Hunyadi – Kornél András Illés – Virág Varga – Máté Vas (eds.): *Micae Mediaevales XIII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2024. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 20.) 149–160.

³⁹ Jack R. Wilson: *The Golden Horde's First 'Time of Troubles': Political, Demographic and Environmental Crisis in the Jochid Ulus after the 'Second Mongol Invasions' of Hungary and Poland, 1280–1310*. PhD Dissertation. Vienna, Central European University. (Forthcoming.)

Horde.⁴⁰ At the same time, the Golden Horde was suffering a period of internal struggles and environmental stresses, which, I argue, were blamed on the then-reigning Khan, Töde-Möngke (r. 1282–1287), a convert to Islam who, variously due to mental illness or intense religious devotion, was accused of forsaking his duties as khan. In his absence, government was left in the hands of a regent, his brother's widow, Jijek Khatun. Töde-Möngke's nephew, Töle-Buqa, eager to succeed his uncle, needed to make a name for himself militarily to claim the throne. Thus Töle-Buqa may have arranged the attack on Hungary himself without Töde-Möngke Khan's cooperation, in association with Prince Noqai (d. 1300). This may be why none of the extant sources connect Töde-Möngke Khan's name to the invasion.⁴¹

Why did Töle-Buqa choose to attack Hungary if the Golden Horde held a high opinion of the Hungarian armies and previously was not strong enough to commit to an invasion? By the time of the Hungarian campaign of 1285, Töle-Buqa was likely only in his early twenties and appears to have had very little, or no, military experience.⁴² It had been forty years since Batu's withdrawal from Hungary, and there were likely few veterans of the 1241 campaign around. Memories of the difficulties in Hungary, especially for the generations born after the invasion, would have faded. Meanwhile, the more recent forays into Europe, such as Boroldai's campaign in Poland in 1259–1260, were rather successful for the Mongols.⁴³ Töle-Buqa, trusting his Chinggisid heritage and the fact that he had a Mongol army with him, likely assumed Heaven's will automatically predetermined victory. An overly ambitious, militarily inexperienced young man at the head of an army made for a dangerous combination. Similar overconfidence was likely a major factor behind the campaigns of Khubilai Khan (r. 1260–1294) happening at the same time, which ranged from inconclusive (such as those against the Kingdom of Pagan in modern Myanmar) to outright disasters (most famously the failed attacks on Japan).⁴⁴

⁴⁰ Peter Jackson: *The Mongols and the West: 1221–1410*. New York, 2018.² 167.

⁴¹ Jack R. Wilson: The Role of Nogai in the Golden Horde: A Reassessment. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 75 (2022) 4. 615., 629–630.

⁴² Following a pattern observable from the better-recorded birth years of the Yuan Emperors and Ilkhans, Chinggisid princes normally had their first child between age twenty–twenty-five (with outliers, of course). Chinggis Khan was likely born around 1162; his first son Jochi's estimated birth year is ca. 1182 (when Chinggis was about twenty years old), and Jochi's second son Batu was born ca. 1205, when Jochi was around twenty-three. Assuming this pattern continued, Batu's son Toqoqan was likely born in the mid-1220s, Toqoqan's son Tartu (an older brother of Töde-Möngke Khan) was born in the mid-1240s, and Tartu's son Töle-Buqa was likely born sometime in the 1260s. By 1285, Töle-Buqa was probably in his twenties, while Töde-Möngke was around forty years old.

⁴³ Jackson, P.: *Mongols and the West*, 127., *The Hypatian Codex II: The Galician-Volynian Chronicle*. Trans. George A. Perfecky. Munich, 1973. 79., Witold Świątosławski: The Mongol invasions of Poland in the thirteenth century: the current state of knowledge and perspectives for future research. In: Alexander V. Maiorov – Roman Hautala (eds.): *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations*. New York, 2021. 88–89.

⁴⁴ Michael A. Aung-Thwin: *Pagan: The Origins of Modern Burma*. Honolulu, 1985. 183., William G. Clarence-Smith: Elephants in Mongol History: From Military Obstacles to Symbols of Buddhist Power. In:

Moreover, in the 1280s, the Hungarian Kingdom appeared to outsiders to be in a precarious position. At that time the monarch was László IV (Ladislaus IV, 'The Cuman,' r. 1272–1290) whose affinity for the Cuman Turkic nomads had, among other things, encouraged deep divides between the king, the religious institutions and the barons.⁴⁵ Further, the Kingdom had suffered a major revolt of the Cumans living there, who had been intended to serve as frontline troops against a Mongol return.⁴⁶ Not only did many Cumans flee to the Golden Horde, bringing with them news of internal struggles in Hungary, but László's armed pursuit of these Cumans into the Horde's lands was trespassing that served as perfect *casus belli*, as Roman Hautala has argued.⁴⁷

Thus Töle-Buqa, to emulate his ancestor Batu Khan, anticipated he could take advantage of Hungary's weakness and achieve great victories over what was previously seen as a strong enemy. A victory over the Hungarian Kingdom would allow him to return to the Golden Horde as a conquering hero and streamline his accession as Khan. Unfortunately for Töle-Buqa, that did not go to plan, and during the withdrawal, his armies were devastated by a horrific snowstorm in the Carpathians, an episode that appears in European, Rus' and even Egyptian accounts.⁴⁸

Conclusion

On his return to the Golden Horde, Töle-Buqa forcibly deposed his uncle and declared himself khan (r. 1287–1291), dividing power between himself and a group of princes.⁴⁹

Rotem Kowner – Guy Bar-Oz – Michal Biran – Meir Shahar – Gideon Shelach-Lavi (eds.): *Animals and Human Society in Asia: Historical, Cultural and Ethical Perspectives*. Cham, 2019. 254.

⁴⁵ Nora Berend: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000 – c.1300*. Cambridge, 2001. 175–176., Tibor Szöcs: „Egy második »tatárjárás«? A tatár–magyar kapcsolatok a XIII. század második felében. *Belvedere Meridionale*, 22 (2010) 19. For more on this aspect and an overview on the later Mongol campaigns into Hungary in the second half of the thirteenth century, see: Tibor Szöcs: Mongol–magyar konfliktusok 1242 és 1292 között. Az 1285. évi „második tatárjárás.” In: János B. Szabó – Dorottya Uhrin (eds.): *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242)*. Budapest, 2022. 403–430.

⁴⁶ István Vásáry: *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambridge, 2005. 106.

⁴⁷ Роман Хаутала [Roman Hautala]. От Бату до Джанибека: военные конфликты улуса джучи с Польшей и венгрией [From Batu to Janybek: Military Conflicts of the Ulus of Jochi with Poland and Hungary]. *Golden Horde Review*, 4 (2016) 3. 486–487.

⁴⁸ Baybars al-Manṣūri. Zubdat al-fikra fī Tā'rikh al-hijra. In: *Chronicles of Qalāwūn and his son al-Ashraf Khalīl*. Trans. David Cook. London, 2020. 328., *Galician-Volhynian Chronicle* 94. For an overview of the invasion, one of the most recent and useful pieces of literature is Michal Holeščák: Mongol attack on the Upper Hungary in 1285. In: Maiorov, A. V. – Hautala, R. (eds.): *The Routledge Handbook*, 137–160. See also: Szöcs, T.: Egy második „tatárjárás”, 16–49., György Székely: Egy elfeledett rettegés: A második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. *Századok*, 122 (1988) 52–88.

⁴⁹ Baybars al-Manṣūri: Zubdat al-fikra, 328., Rashīd al-Dīn: *The Successors of Genghis Khan*, 124., Rashiduddin: *Jami' u't-tawarikh*, 741.

Likely to shore up his tarnished military reputation and shaky legitimacy from his coup, he launched an invasion of Poland late in 1287. This campaign likewise appears poorly planned, perhaps with little thought beyond a belief that, since the previous two campaigns into Poland had been so successful, so would a third. The speed and ensuing poor performance of this campaign can likely be attributed to the fact that the Mongols thought Poland a comparatively easy target compared to the lands of the Árpádians, with the disunited Polish duchies certainly posing less of a threat than the more united Hungarian Kingdom. If a humiliated Töle-Buqa had wished to reclaim some glory by offsetting his loss in Hungary with victories in Poland, then he was to be disappointed here, too, as the Polish cities resisted his sieges. The *Halych-Volhynian Chronicle* has him, almost petulantly, ravage his own subject Halych territory during his return to the Golden Horde.⁵⁰ After this, Töle-Buqa invaded the Caucasus to the south, lands held by the Ilkhanate but claimed by the Golden Horde, which the Khanate repeatedly tried to seize until late in the fourteenth century.⁵¹ Both of Töle-Buqa's attacks on the Caucasus were repulsed by the Ilkhanid forces.⁵² After a disastrous four-year reign of failed campaigns and a worsening internal situation, Töle-Buqa was killed in a coup in 1291.⁵³

Töle-Buqa's poorly thought-out actions may have inadvertently reinforced, for the Mongols, the belief in difficulties in attempting to conquer the Hungarian Kingdom. Perhaps an image that the Kingdom was, in a way, even divinely protected. After this, the Golden Horde's military engagements with European powers would be generally small-scale, often threatening to make attacks but rarely materialising any.⁵⁴

⁵⁰ *Galician-Volhynian Chronicle*, 96–99., Świętosławski, W.: Mongol Invasion of Poland, 89.

⁵¹ After Töle-Buqa, the khans Öz Beğ (r. 1313–1341), Jani Beğ (r. 1342–1357) and Toqtamish (r. 1380–1396) invaded the Caucasus, often repeatedly and always failing to hold on to the territory. See: Abū-Bakr al-Qutbī al-Ahri: *Ta'rikh-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais): An important source for the History of Ādharbaijān in the Fourteenth Century*. Trans. J. B. Van Loon. The Hague, 1954. 52., 77–79., Ilnur Mirgaleev: Toqtamish Khan's war against Amir Timur. *Golden Horde Civilization*, 10 (2017) 248.

⁵² Rashiduddin: *Jami' u't-tawarikh*, 740., 1165., 1176–1177.

⁵³ Baybars al-Manṣūrī: *Zubdat al-fikra*, 354–355., Rashīd al-Dīn: *The Successors of Genghis Khan*, 126., Rashiduddin: *Jami' u't-tawarikh*, 742.

⁵⁴ For an overview of post-1280s Mongol–European relations and warfare, see: Roman Hautala: The Polish–Mongol conflict over succession of the Halych and Volhynian Principality in the middle of the fourteenth century. In: Maiorov, A. V. – Hautala, R. (eds.): *The Routledge Handbook*, 175–188., István Vásáry: Mongol–Hungarian Encounters in the Fourteenth Century. In: Maiorov, A. V. – Hautala, R. (eds.): *The Routledge Handbook*, 161–174., Vladyslav Gulevych: Expansion of the Grand Duchy of Lithuania in the middle and the second half of the fourteenth century and its relations with the Horde. In: Maiorov, A. V. – Hautala, R. (eds.): *The Routledge Handbook*, 340–368.

**MONGOLIAN RECEPTION OF THE HUNGARIANS:
HOW THE MONGOLS PERCEIVED
AND REMEMBERED THE BATTLE OF MUHI, 1241**

It is not uncommon to portray the famous battle of Muhi in 1241 as a total Mongol victory, with the horsemen of Batu and Sübe'edei crushing the army of King Béla IV with ease. Often, these portrayals make the Hungarian army helpless before the might of the Mongols. However, I argue that this portrayal belongs more to popular culture than historical fact. In contrast, the Mongolian imperial accounts of the battle (from the *Yuan Shi* biography of Sübe'edei, the *Tārikh-i Jahan-Gusha* of Atā-Malik Juvainī, *The Secret History of the Mongols* and the *Jāmi' al-tāwarikh* of Rashīd al-Dīn Hamadānī, as well as travellers like the Franciscan John de Plano Carpini who spoke with the Mongols) demonstrate that the Mongols left the Árpáadian Kingdom with a high-opinion of the Hungarian horsemen, and thought of them as dangerous foes (but not invincible) that had to be taken seriously. In turn, this view of the Hungarian armies affected the Mongols' willingness to return to Hungary. This paper will also explore what may have changed to lead the Mongols to finally return to Hungary in force in 1285 and how these views may have differed from how the Mongols saw the Polish Duchies.

Keywords: Mongol Empire, Golden Horde, Hungarian Kingdom, Battle of Muhi, tatárjárás

Tengeri lények percepciója az angol és a francia területeken keletkezett krónikákban

Bevezetés

A KÖZÉPKORI ANGOL és francia krónikákban megjelenő tengerrel kapcsolatos leírásokra számos tényező hatott. Az első és talán legjelentősebb hatást mindenképpen a kereszténység terjedésével együtt érkező, antikvitásból átvett toposzok és ismeretek jelentették. Második fontos szempontként érdemes megemlíteni, hogy a 8–9. századtól a La Manche térségében megjelenő skandináv hajósok ugyan változó mértékben, de végig szerepet játszottak a középkori Anglia és Francia Királyság formálódásában. A harmadik tényező az, hogy a La Manche térségének lakossága kezdeményezőbben lépett fel ezeknek az ismereteknek a megszerzésében: a keresztes háborúkban a mediterrán térségben és gyakorlatilag minden olyan expedícióban, amely a Baltikumot, a Skóciától északra fekvő területeket és az afrikai kontinenst célozta meg. A tanulmány elsősorban az angol és francia területeken keletkezett krónikákban megjelenő lényeket igyekszik bemutatni, olyan szempontból, hogy a korabeliek milyen képzettársításokat kapcsoltak hozzájuk, illetve milyen tényleges ismeretekkel rendelkeztek róluk. Ennek a témának az ismertetéséhez első lépésként érdemes megvizsgálnunk a tengert mint sajátos dimenziót, annak esetleges határait, valamint az ehhez kapcsolódó lehetséges érzelmeket.

Tengerkép és elmosódó „határok”

A középkori ember rendszerint ambivalens módon tekintett a tengerre: a tenger egyszerre jelentette a megélhetés és a gazdagság forrását, valamint a káosz és a veszély megtestesülését is. A fríz területeken született zsoldárkönyvekben a tenger gyakran pokolként, ezzel szemben a szárazföld mennyországgént, míg a kettő találkozása egyfajta csatatérként figyelhető meg.¹ A tenger és a szárazföld találkozása nem egy állandó sáv, mivel a tenger folyók formájában átszeli a szárazföldet, így a tengernek ilyen értelemben nincs

¹ Michael Pye: *The Edge of the World: How the North Sea Made Us Who We Are*. Falkirk, 2015. 37.

vége egy-egy földrajzi-politikai egység határánál.² A folyók, sőt olykor a folyamok is kiszáradnak és hajózhatatlanná válnak, így az ottani élővilág egy része „eltűnik”, míg az ott maradó lények láthatóak lesznek a közösség számára. Erre az egyik legkézenfekvőbb példát Roger of Howden (†1201) krónikásnál találjuk, aki két alkalommal is hasonló esetről ír, mindkét esetben a Földközi-tenger kapcsán. Az elbeszélés szerint 1164-ben (valójában 1169-ben)³ Szent Ágota (231 k. – 251) estéjén (február 5.) Catania szigete – harmincezer fős lakosságával együtt – egy földrengés következtében elpusztult, aminek eredményeképpen a tenger hozzávetőlegesen hétszázötven lépésnyire visszahúzódott. A közeli területeken élő lakosok megkísérelték az így mozgásképtelenné vált halakat (*parvulis*) összegyűjteni, de a tenger visszatért, és elsodorta az állatokat összeszedő embereket.⁴

A harmadik keresztes hadjárat idején a krónikás figyelme ismét a térség élővilágára irányult. Roger Szardínia és Korzika közelében tintahalra hasonlító lényekről ír, amelyek kirepülnek a vízből. A krónikás azt is megjegyzi, hogy az illető, akitől az ismeretei származtak, közelről is láthatott egy ilyen halat, ugyanis amikor az adott személy arra hajózott, akkor az egyik lény épp az asztalára esett. A szerző azzal misztifikálja tovább a terület élővilágát, hogy egy közeli sziget, a Mount Gebel – amely feltehetően a ma Stromboliként ismert vulkánra utalhat – olyan forró, hogy a tengerben megperzseli a halakat. A vulkán kitörésekor a láva megközelítette Catania városát, ahol Szent Ágota szicíliai szent hamvai voltak. Amikor azonban a hamvakat a láva elé vitték, az visszavonult, és csaknem fél mérföldön belül kiszárította a tengert. Voltak olyan halak, amelyeket csak félig perzselt meg a tűz, ezért ezeket Szent Ágota halainak nevezték el. Ha egy halász ilyen halat fogott, Jézus Krisztus és a szent iránti tiszteletből nyomban visszaengedte azt.⁵

A tenger kiterjedésének definiálásakor megfigyelhetünk egy vertikális dimenzióhártárt is: az eget, amely a középkori ember számára a másik nagy járhatatlan és csupán részben látható világ volt. A középkori irodalomban számtalan példát találhatunk az

² Timothy J. Runyan: *The Rolls of Oleron and the Admiralty Court in Fourteenth Century England. American Journal of Legal History*, 19 (1975) 105.

³ Emanuela Guidoboni – Giusto Traina: *Earthquakes in Medieval Sicily. A Historical Revision (7th-13th Century). Annali di Geofisica*, 39 (1996) 1215.

⁴ Henry T. Ryles (ed. & transl.): *The Annals of Roger de Hoveden Comprising the History of England and of the Other Countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201 in Two Volumes: Vol. I. A.D. 732 – A.D. 1180*. London, 1853. 261–262., Stubbs William (ed.): *Chronica magistri Rogeri de Houedene. Vol. I*. London, 1868. 223. William of Newburgh krónikájában is találkozhatunk egy olyan esettel, ahol Sverre norvég király az ellenség flottáját boszorkányság segítségével a tengerrel elnyelte, amely utána megnyugodott. – Joseph Stevenson (ed. & trans.): *The Church Historians of England. Vol. IV., Part II., Containing The History of William of Newburgh: The Chronicles of Robert de Monte*. Seeleys, 1856. 520–521., 772.

⁵ Henry T. Ryles (ed. & transl.): *The Annals of Roger de Hoveden Comprising The History of England and of the other Countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201 in Two Volumes: Vol. II A.D. 1181 – A.D. 1201*, London, 1853. 155–157., Stubbs William (ed.): *Chronica magistri Rogeri de Houedene, Vol. III*. London, 1870. 52–53.: „[...] et in mari illo circa Sardenam et Corzhege sunt pisces similes siccis, qui volant in aera exeuntes a mari; et cum volaverint quasi per unum stadium, iterum descendunt in mare [...]”.

egymással harcoló kígyókra és sárkányokra,⁶ azonban fontos megemlíteni, hogy ezek a lények néha a tengerből a szárazföldre mentek, vagy éppen az égből a tengerbe szálltak. Roger a „Satalia-öböl” (*gulfu Sataliae*)⁷ kapcsán megemlít egy óriási fekete sárkányt (*draco niger*), amely évente egyszer a mennyek felhői (*nubibus coeli*) közül a tengerbe dugja a fejét, és olyan erővel szívja ki onnét a vizet, hogy egy jól megrakodott hajót is a magasba ránt. A krónikás szerint fák egymásnak ütögetésével el lehet riasztani a sárkányt, azonban a szerző hozzáteszi, hogy valójában nem a sárkány, hanem a hőmérséklet emelkedése okozza a víz felemelkedését. A történetíró leírásában tehát keveredik a mennyekből lenéző misztikus sárkány képe és a „tudományos” érvelés, amely a légáramlatok mozgásával igyekszik magyarázni a természeti jelenséget. Roger ugyan nem a sárkánynak tudja be a hajók megsemmisülését, de annak létezését és hatalmát a leírás hangvétele alapján nem tagadja.⁸

A krónikás figyelmét a mediterrán világban olyan jelenségek is megragadták, amelyeket valós, bizonyítottan létező lények okoztak. Leírása szerint, amikor I. Richárd (1189–1199) Messinában tartózkodott, akkor elrendelte, hogy a flottája egyes hajóit part-ra vigyék és megjavítsák. A hajókban vékony kukacszerű lények (*vermes graciles*)⁹ tettek kárt, amelyek elkezdtek felfalni a hajótestet. A történetíró nem misztifikálja a lényeket, annak ellenére, hogy azok egy a korabeli köztudatban szent vállalkozást – a Szentföld felszabadítását – akadályozták. Csupán megjegyzi, hogy ezek a vékony kukacok – amelyeket a helyiek *beomnak* hívnak – a Del Faro folyóban élnek, és táplálékukul szolgál számukra mindenféle fa.¹⁰ Hasonló jellegű problémával találkozunk Siegfried történetében is, amikor hajóit ajándékban hagyta Alexiosz Komnénosz (1081–1118) bizánci császárnál. Azonban, ahogyan arra Richard W. Unger is rámutat, valószínűleg arról volt szó, hogy a hajók túlzottan elhasználódtak ahhoz, hogy a lovag tovább hajózhasson velük. Feltehetőleg a *teredo navalis* elnevezésű féreg okozta ezt a kárt, amely a Földközi-tenger melegebb vizeiben élt.¹¹

⁶ Thomas Forester (ed. & trans.): *The Chronicle of Florence of Worchester with the Two Continuations; Comprising Annals of English History, from the Departure of the Romans to the Reign of Edward I.* London, 1854. 44., Dorothy Whitelock – David C. Douglas – Susie I. Tucker (eds. & trans.): *The Anglo-Saxon Chronicle.* London, 1961. 36., Thomas Forester (ed. & trans.): *The Chronicle of Huntingdon, The Acts of Stephen.* London, 1853. 139., John Allen Giles (ed. & trans.): *Roger of Wendover's Flowers of History Containing the History of England from the Descent of the Saxons to A.D. 1235. Formerly Ascribed to Matthew Paris I.* London, 1849. 165., Ryles, H. T. (ed. & transl.): *The Annals of Roger de Hoveden*, I. 6., Thomas Forester (ed. & trans.): *The Ecclesiastical History of England and Normandy by Oredicus Vitalis: Vol. 4.* London, 1854. 98.

⁷ A kis-ázsiai Antalyára utalhat.

⁸ Ryles, H. T. (ed. & transl.): *The Annals of Roger de Hoveden*, I. 248–249., William, S. (ed.): *Chronica magistri Rogeri de Houdene*, III. 159.

⁹ William, S. (ed.): *Chronica magistri Rogeri de Houdene*, III. 72.

¹⁰ Ryles, H. T. (ed. & transl.): *The Annals of Roger de Hoveden*, II. 173–174.

¹¹ Richard W. Unger: *The Northern Crusaders: the logistics of English and other Northern Crusader fleets.* In: John H. Pryor (ed.): *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades.* Burlington, 2006. 254.

Ian Friel arra a kérdésre keresi a választ, hogy a középkori irodalomban megjelenő, tengerhez kapcsolódó képzettársítások az angol társadalom milyen széles köréhez juthattak el.¹² Szerinte a legtöbben sohasem látták a tengert, hacsak nem a parton éltek. Ugyanakkor az Anglia belső részein tartózkodók tisztában voltak azzal, hogy egy szigeten élnek, és tenger veszi őket körül. A tengerrel kapcsolatos történetek valószínűleg szájról szájra terjedtek a közösségeken belül, az egyetlen „hivatalos” forrás pedig az egyház lehetett. A keresztény gondolkodásban a tenger a káosz megtestesítője volt, amelyből Isten megteremtette a szárazföldet. Az így alkotott tengerkép, amelybe Jónás és a bálna, valamint Noé és az özönvíz története is beletartozott, alapvetően inkább a tengertől való elrettentést szolgálta, nem pedig annak a megismerésére bátorított. Friel szerint bár a Noéről szóló kézirat kevés emberhez juthatott el, mégis több művészt megihletett, ugyanis a 12–13. században Noé-szobrok készültek Lincolnban, Salisburyben és Wellsben is.¹³

Valószínűleg az egyház térnyerésével vált az antikvitás korából származó Szküllá és Kharübdisz története a krónikások eszköztárában az egyik legelterjedtebb toposszá a tenger veszélyeinek bemutatásában.¹⁴ A két mitikus szörny gyakran csupán szimbólumként tűnik fel a veszély jelzésére, ám Roger krónikájában a lények az *Odüsszeia* részleteivel együtt jelennek meg. A történetíró az 1190. évhez köthető egyik leírásában számol be arról, hogy I. Richárd egy hosszú, Szicíliát kettészelő árkot ásott. A *Faro di Messina* (*Far de Meschines*) két végén pedig ott rejtőzött a tenger két legnagyobb veszedelme: Szküllá és Kharübdisz (*Silla et Caribdis*). A történetíró kifejti azt is, hogy miért számítanak nagy veszedelemnek a homéroszi lények, és hogy miért kell elkerülni őket: Kharübdisz magához szívja a hullámokat, míg Szküllá hatalmas, örvényszerű hullámokat gerjeszt.¹⁵ Időben előrébb lépve a témához kapcsolható az is, hogy Olivier Clodong megállapítása alapján a 15. századtól kezdve a művészetben szintén közkedvelt témává vált a genovaiak és a velenceiek harca az arabokkal a Mediterráneum térségében.¹⁶ Így a templomokban látható művészeti alkotások is közvetítettek az olvasni nem tudó tömegek számára egy bizonyos tengerképet, amely rendszerint a harcot, a veszélyt és a megpróbáltatásokat hangsúlyozta.

¹² Ian Friel: How Much Did the Sea Matter in Medieval England (c.1200 – c.1500)? In: Richard Gorksi (ed.): *Roles of the Sea in Medieval England*. Woodbridge, 2012. 182.

¹³ Friel, I.: How Much Did the Sea Matter, 180–183.

¹⁴ M. Guizot (éd.): *Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France. Rigord; Vie de Philippe-Auguste. – Guillaume le Breton; Vie de Philippe-Auguste. – Vie de Louis VIII. – Nicolas de Bray; Faits et Gestes de Louis VIII*. Paris, 1825. 409–410., John Allen Giles (ed. & trans.): *Matthew Paris's English History from the year 1235–1273: Vol. 2*. London, 1853. 456., Joseph Stevenson (ed. & trans.): *The Church Historians of England Vol. I, Part II, Containing the Historical Works of the Venerable Beda*. Seeleys, 1853. 531.

¹⁵ Ryles, H. T. (ed. & transl.): *The Annals of Roger de Hoveden*, II. 157–158., 169–170., William, S. (ed.): *Chronica magistri Rogeri de Houdene*, III. 66–67.

¹⁶ Olivier Clodong: Image de la mer dans les sociétés médiévales: perception et modes de transmission. In: Michel Balarud – Christian Buchet (eds.): *The Sea in History: The Medieval World (Sea in History / La Mer Dans L'histoire)*. Woodbridge, 2017. 15–16.

Érdemes továbbgondolni Friel kérdését, hogy a középkori emberek mennyire tudatosan viszonyultak a tenger világához.¹⁷ A szörnyekről és ismert személyekről szóló történetek jobban megmozgathatták a közösségek fantáziáját, mint a mindennapi élet eseményei. A középkori halkezelés jelentőségére leginkább a modern történészek mutattak rá az idő távlatából;¹⁸ a korabeli történetírók ritkábban hangsúlyozzák fontosságát, mivel természetesnek vehették azt, vagy épp kívül esett az érdeklődésükön.

Valószínűleg a középkori krónikások egyetlen másik királyt sem hoztak olyan szoros összefüggésbe a tengerrel összeköthető veszteségekkel, mint I. Henriket (1100–1135). Jól ismert történet az 1120-ban bekövetkezett „Fehér Hajó katasztrófája”, amelyben életét vesztette I. Henrik egyetlen törvényes fiúörököse, Vilmos *aethling*. Később az említett esemény polgárháborút eredményezett. Szintén közismertek az uralkodó halálának körülményei, valamint az azt megelőző és követő, tengerhez köthető ómenek sorozata is.

Legrészletesebben talán Roger Wendover (†1236) krónikájában olvashatunk Henrik orsóhal iránti szenvedélyéről. A történetíró elbeszélésében egy Saint-Denis-i vadászat után az uralkodó orsóhalat evett, amiről orvosai már számtalanszor próbálták lebeszélni. Wendover szerint a hal elfogyasztása után a király vére megdermedt, Henrik pedig ennek következtében elhalálozott.¹⁹ Charles Spencer kiemeli, hogy az orsóhal csúfsága ellenére rendkívül népszerű ételnek számított, de körütekintően kellett elkészíteni, mivel nyálkája mérgező.²⁰

Nem kizárólag az orsóhal az egyedüli halféle, amelyet a korabeli köztudat a király elhunytához kapcsolt. A krónikások közül talán Gerald of Wales (1146–1223) adja a leg részletesebb leírást a király elhunytát megelőző előjelek bemutatásában. A történetíró szerint Henrik halála előtt nyolc nappal egy normandiai tóban a halak harcba keveredtek egymással, és kiugráltak a vízből, ami akkora zajt keltett, hogy a környező lakosságot is odavonzotta. Végül reggelre csak egyetlen hal maradt életben. Ezt az óment a legtöbben Henrik közelgő halálához kötötték.²¹

¹⁷ Friel, I.: *How Much Did the Sea Matter*, 180–181.

¹⁸ A példákat erre ld.: Michel Mollat: *The French Maritime Community. The Mariner's Mirror*, 69 (1983) 116., Nicholas Harris Nicolas: *A History of the Royal Navy from the Earliest Times to the Wars of the French Revolution. Vol. I.* London, 1847. 72., 385–386., Nicholas Harris Nicolas: *A History of the Royal Navy from the Earliest Times to the Wars of the French Revolution. Vol. II.*, London, 1847. 282., 349., Tim Bowly: 'Herring of Sligo and Salmon of Bann': Bristol's Maritime Trade with Ireland in the Fifteenth Century. In: Richard Gorksi (ed.): *Roles of the Sea in Medieval England*. Woodbridge, 2012. 157–158., Geoffrey Jules Marcus: *The Conquest of the North Atlantic: The achievements of the early voyagers, Irish monks and Viking seafarers, in the deep waters of the Atlantic*. Woodbridge, 1980. 119., 144., Val Dufeu: *Fish Trade in Medieval North Atlantic Societies: An Interdisciplinary Approach to Human Ecodynamics*. Amsterdam, 2018. 83., 127., 131., 154–155.

¹⁹ Giles, J. A. (ed. & trans.): *Roger of Wendover's Flowers of History*, I. 482., Ryles, H. T. (ed. & transl.): *The Annals of Roger de Hoveden*, I. 224.

²⁰ Charles Spencer: *The White Ship: Conquest, Anarchy and the Wrecking of Henry I's Dream*. London, 2020. 221–222.

²¹ Joseph Stevenson (ed. & trans.): *The Church Historians of England Vol. V, Part I, containing The History of King Henry the First: The Acts of Stephen, King of England and Duke of Normandy: Giraldus Cambrensis*

Szörnyhalak és bálnák

A halak, bestiák, szörnyek és bálnák fogalmai, valamint az általuk hordozott üzenetek közötti különbség a középkori ember gondolatvilágában gyakran összemósódott. Chet Van Duzer tengeri szörnyek térképi ábrázolásával foglalkozó munkájából is kiderül, hogy az ókortól kezdve többféleképpen definiálták a szörnyeket. Marcus Cornelius Fronto (100–170), Pierre Bersuire (1290 k. – 1362) és John Mandeville természetellenes lényként (*contra naturam*) jellemezték azokat, míg mások, például Hippói Szent Ágoston (354–430) és Sevillai Szent Izidor (556 k. – 636) Isten tervének részeként tekintettek rájuk, amelyek a vétkezés veszélyeire emlékeztetnek bennünket. A ritkábban látott állatok, például a bálnák és a rozmárok gyakran tengeri szörnynek számítottak a középkorban.²² Itt azonban felmerül a kérdés, hogy a bálna vajon mennyire volt ritkán látott állat a La Manche térségében.

A középkori bálnászat²³ kapcsán számtalan nyitott kérdés van jelen a mai történet-tudományban. Wim De Smet flamand zoológus kutatásai szerint Boulogne már a 11. századtól kezdve a bálnahús-kereskedelem egyik fő központja lehetett. Lényeges, hogy Boulogne és később Calais kiemelten jó területen feküdtek a különböző bálnafajok vonulása szempontjából. Vicki Ellen Szabo rámutatott arra, hogy az ezredforduló utáni századok során a „bálnaipar” jelen volt a Vizcayai-öböl környékén is. Szerinte a La Manche térségében viszont már a 9. század idején is foglalkoztak a bálnahús nagymértékű felhasználásával.²⁴ A kutató ugyanakkor felhívja a figyelmet rá, hogy nem biztos, hogy az Atlantikumban vadásztak a bálnákra; elképzelhető, hogy csupán hasznosították

Concernins the Instruction of Princes: Richard of Devizes: The History of the Archbishops of Canterbury, by Gervase, Monk of Canterbury: Robert of Gloucester's Chronicle: The Chronicle of the Isle of Man. Seeleys, 1858. 227–228. Ld. még: Joseph Stevenson (ed. & trans.): *The Church Historians of England Vol. IV, Part II., containing The History of William of Newburgh: The Chronicles of Robert de Monte.* Seeleys, 1856. 706., Whitelock, D. – Douglas, D. C. – Tucker, S. I. (eds. & trans.): *The Anglo-Saxon Chronicle*, 198., Forester, T.: *The Chronicle of Huntingdon, The Acts of Stephen*, 259. Természetesen a halak és fogyasztásuk nem kizárólag negatív színben tűnnek fel a korabeli köztudatban, de ezek rendszerint kisebb hangsúlyt kapnak. IV. Henrik angol király (1399–1413) például igazi ínycsiknek számított a kortársai között, és szokás volt, hogy élő halat vittek neki ajándékba. – Ian Mortimer: *The Fears of Henry IV: The Life of England's Self-made King*. London, 2008. 92.

²² Chet Van Duzer: *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps*. London, 2014. 8.

²³ A „bálnászat” (whaling) többféleképpen értelmezhető: jelentheti az aktív vadászatot, de a partra vetett testrészek összegyűjtését is. – Vicki Ellen Szabo: *Monstrous Fishes and the Mead-Dark Sea: Whaling on the Medieval North Atlantic*. Leiden–Boston, 2008. 93.

²⁴ Wim M. A. De Smet: Evidence of Whaling in the North Sea and English Channel During the Middle Ages. In: FAO Advisory Committee on Marine Resources Research. Working Party on Marine Mammals (ed.): *Mammals in the Seas: Vol. III. General Papers and Large Cetaceans. Selected papers of the Scientific Consultation on the Conservation and Management of Marine Mammals and their Environment.* FAO Fisheries Series, 5 (1981) 301–309, 305–307.

azokat, amikor arra²⁵ lehetőség nyílt.²⁶ De Smet érvelése alapján az ókorban és a középkorban az Északi-tengeren és a La Manche csatornában kifejezetten sok bálna élhetett, viszont a túlzott vadászat miatt nagymértékben csökkenhetett a számuk.²⁷ Szabo arra is rámutat, hogy a bálnapopuláció mérete ennek ellenére akár tízszer nagyobb lehetett, mint napjainkban.²⁸

A csapatoktól elszakadt magányos egyedek gyakran úsztak a partok mentén, valamint a sekélyebb vizekben fókákra és halakra is vadászhattak. Emellett a fiatal bálnák kíváncsiságból a csónakokhoz is közel merészkedtek. Szabo szerint a középkori emberek, főként a halászok és a tengerészek többféle cetfajttal találkozhattak; a róluk írt források szerzői azonban csak ritkán rendelkeztek első kézből származó tapasztalatokkal.²⁹

A középkori ember számára az állatok sok esetben az erkölcsös és a helytelen viselkedés metaforái voltak.³⁰ Az észak-atlanti régió azon részében, ahol a skandináv kultúra jelen volt, mintegy huszonnyolc különböző bálnafaj élt. A skandináv királytükör (*Speculum Regale – Konungs Skuggjá*) huszonegyféle különböző cetfajt említ: ezek közül a hosszúszárnýú bálnát a halászok barátjaként mutatja be, ezzel szemben az ámbráscet esetében azt jegyzi meg, hogy szerette megtámadni és elsüllyeszteni a hajókat.³¹ A skandináv irodalomban lényegesen több interpretáció figyelhető meg a szörnyszerű emlősökre vonatkozóan, mint a nyugati források esetében. A gonosz teremtmény és a hasznos nyersanyagforrás képe ugyanakkor számtalan munkában megjelenik, sőt gyakran ötvöződik is.³²

Az 1170. esztendőhöz köthetően Robert de Monte leírásában egy óriás csontjait (*ossa eujsdam gigantis*) találták meg a szárazföldön a bőjt alatt, miután kiöntött a tenger, és ellehetetlenítette a növények növekedését, illetve megsemmisíthette a már bevetett földet a takarmány nagy részét. A történetíró szerint a felfedett csontok mintegy harminc láb hosszúak voltak.³³ Matthew Paris (1200 k. – 1259) 1255. évi elbeszélésében a víz egy nagy tengeri szörny tetemét sodorta Norwich püspökségének a területére. A krónikás kiemeli, hogy a vihar sok sebet hagyott az állaton, amely valószínűleg ettől pusztult el. A Saint Albans-i krónikás szerint a tetem nem lehetett egy bálnáé, mert nagyobb volt

²⁵ Aelfric *Colloquy* című művéből kiderül, hogy az angolszász Angliában a bálnavadászat a halászok egyik munkája lehetett, nem volt külön erre szakosodott „ipar.” A bálnavadászat több csónakot és embert igényelt, nagyobb veszélyt jelentett, és komolyabb felszerelést kívánt meg. – Szabo, V. E.: *Monstrous Fishes*, 56–59. A forrást ld.: Michael Swanton (ed. & trans.): *Anglo-Saxon Prose*. London, 1996. 169.

²⁶ Szabo, V. E.: *Monstrous Fishes*, 4., 93.

²⁷ De Smet, W. M. A.: *Evidence of Whaling*, 308.

²⁸ Szabo, V. E.: *Monstrous Fishes*, 28.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo. 22.

³¹ Uo. 28., 78., Laurence Marcellus Larson (trans.): *The King's Mirror (Speculum Regale – Konungs Skuggsjá)*. New York, 1917. 21.

³² Szabo, V. E.: *Monstrous Fishes*, 23., 177., 181.

³³ Stevenson, J.: *The Church Historians of England Vol. IV, Part II*, 772–773., Richard Howlett (ed.): *Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II., and Richard I.: Vol. IV*. London, 1889. 244.

annál. A történetíró azzal zárja a leírást, hogy a maradvány a környező vidéken nyersanyagként hasznosult.³⁴ Matthew Paris már korábban is írt sérült tengeri lényekről és azok környezetet gazdagító hasznáról. Miután a krónikás megemlíti, hogy a tenger néha partra veti a holttesteket, valóságos tengeri háborút ábrázol. A csata végén tizenegy bálna és egyéb szörny tetemét sodorta partra a víz, amelyekről Matthew Paris kiemeli, hogy nem emberi kéz által sérültek meg. A leírás szerint még a legidősebb emberek és legtöbbet utazó tengerészek sem láttak ehhez hasonló küzdelmet a mélység teremtményei között. Matthew Paris elbeszélésében az egyik hal életben maradt, sikeresen felúszott Londonig, ahol átverekedte magát a híd pillérei között, és végül eljutott a király mortlake-i birtokáig. A tengerészek egészen odáig követték, ahol végül lándzsaszúrásokkal sikerült legyőzniük. A lény megöléséről még egy kétsoros vers is született, amelyben a szörnyeszerű halat Neptun ajándékának tekintették, aki ilyen formában adott a londoniaknak egy nagyszerű lakomát.³⁵

A bálnák csontjai – akárcsak a rozmárgyar vagy a rénszarvasagancs – fontos kereskedelmi cikknek számítottak.³⁶ A bálnacsontok kezelése azonban bonyolultabb volt, mint más emlősöké, ugyanis míg sok állat csontját elegendő volt megmosni vagy felforralni, addig a bálnacsontokat sokszor hónapokig vagy évekig kellett szárítani, hogy a visszamaradt olajat eltávolítsák.³⁷ Annak értékelésében, hogy a bálnák miként „viselkedtek”, annak is szerepe lehetett, hogy mennyire volt bonyolult a testük feldolgozása. A bálnák teste alapvetően sokkal kevesebb csontot és több izmot tartalmaz, mint a szárazföldi állatoké. Több bálnát éppen ezért „jónak” tartottak, ugyanis haláluk után a bennük felhalmozódott gáztöbblet miatt testük felfújódott, és könnyebb volt a feldolgozásukat megkezdeni az így kialakuló robbanásveszély ellenére is.³⁸ Méretük mellett részben ez a tulajdonságuk eredményezhette a bálnaszigetekről született történeteket. Az ilyen jellegű elbeszélések egészen a 2–4. századig, Phüszológosz koráig vezethetők vissza.³⁹ Nyugat-Európában valószínűleg a legismertebb bálnasziget-leírással Szent Brendan apát tengeri utazásában találkozhatunk. Bár a történetben az ott partra szálló szerzetesek rémülten szaladtak vissza a csónakjukba, miután a talaj megmozdult a lábuk alatt, de végül

³⁴ John Allen Giles (ed. & trans.): *Matthew Paris's English History from the year 1235–1273: Vol. 3.* London, 1854. 115., Henry Richards Luard (ed.): *Flores Historiarum. Vol. II. A.D. 1067–1264.* London, 1890. 407.: „Quae multo major balaena extitit, verpunctamen non baleona, sed monstorum dicebatur, quae totam patriam vicinam ditavit [...].”

³⁵ John Allen Giles (ed. & trans.): *Matthew Paris's English History from the year 1235–1273: Vol. 1.* London, 1889. 315–316.: “To Thetis’ funeral came a monster fish, By Neptune sent to make a glorious dish.” Ld. még: Sebastian I. Sobecki: *The Sea and Medieval English Literature.* Cambridge, 2008. 96–97.

³⁶ Daniel Mellen: North Sea Networks: Trade and Communication from the Seventh to the Tenth Century. *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 45 (2014) 72.

³⁷ Szabo, V. E.: *Monstrous Fishes*, 160.

³⁸ Uo. 88., 160.

³⁹ Van Duzer, C.: *Sea Monsters*, 48.

az apát megnyugtatta őket azzal a magyarázattal, hogy álmában Isten elárulta neki: valójában nem egy szigeten, hanem a halak legkiválóbbikán, Jasconiuson tartózkodtak.⁴⁰

A középkori ember számára a bálnák szörnyeknek vagy éppen halaknak számítottak, hiszen a szaporodásukról nem rendelkeztek ismeretekkel.⁴¹ Richard Grafton 16. századi krónikás⁴² egyik 1204. évi leírásában az oxenfurdi halászok egy szörnyszerű halat fogtak ki, amely hat hónapig egy ember formájában élt közöttük, és amelyet a szárazföldön nyers hússal és hallal etettek, végül pedig visszaengedték a vízbe. Az elbeszélés olyan értelemben vethető össze a korábban ismertetett leírásokkal, hogy a szerző ismételtelen el-mossa a határt a szárazföld és a tenger világa között. Jelen esetben viszont a leírás szerint nem a tenger öntött ki, hanem abból egy vízi lény vált képessé arra, hogy időszakosan a szárazföldön éljen. A korábbiakkal ellentétben itt egy újfajta szörnnyel találkozunk, amely azon túl, hogy képes volt alakot váltani, még emberi formát is fel tudott venni. Ennek fényében különösen érdekes, hogy a szerző csupán röviden érinti az esetet, és nem tér ki részletesen arra, miként reagáltak a lénnel kapcsolatot létesítő helyiek.⁴³

⁴⁰ Majorossy Judit (szerk. & ford.): *Navigatio Sancti Brendani Abbatis – Szent Brendan apát tengeri utazása*. Szeged, 2001. 40–42. St. Brendan misztikus szigetének a létezésében a tengerészek hittek a középkor folyamán. – Marcus, G. J.: *The Conquest of the North Atlantic*, 17. A bibliai bálnák ábrázolásával szemben a Beowulfban egy másfajta megközelítést találunk. Amikor Beowulf és Brecca versenyt úsztak, mindketten vittek magukkal egy-egy kardot azért, hogy meg tudják védeni magukat a bálnaszörnyekkel szemben. Ezek olyan szörnyek voltak, amelyek ellen nem imával, hanem vassal kellett harcolni. – Szabo, V. E.: *Monstrous Fishes*, 55.

⁴¹ Ugyanezen okból kifolyólag nem meglepő, hogy a középkorban a delfineket is a halak közé sorolták. A delfinek nem szerepeltek olyan gyakran a krónikákban, mint a bálnák, de több történetben így is fontos szerepet kaptak. Ld. Roger of Wendover krónikájában Szent Godric történetét: John Allen Giles (ed. & trans.): *Roger of Wendover's Flowers of History Containing the History of England from the Descent of the Saxons to A.D. 1235. Formerly Ascribed to Matthew Paris II.*, London, 1849. 1–2., Henricus O. Coxe: *Rogeri de Wendover Chronica: Vol. II.* Londini, 1841. 341. Ld. még: Mortimer, I.: *The Fears of Henry IV*, 92., 101.

⁴² A krónikás egy másik, szintén 16. századi történetíróra, Robert Fabyanra hivatkozhatott. Sajnos a leírás eredeti feljegyzőjét eddig még nem sikerült megtalálnom. – Henry Ellis (ed.): *The New Chronicles of England and France, in Two Parts; by Robert Fabyan*, London, 1811. 315.

⁴³ s. n.: *Grafton's Chronicle; or, History of England. to which is added his table of Bailiffs, Sheriffs, and Mayors, and Mayors of the City of London. From the Year 1189, to 1558, Inclusive. Vol. I.* London, 1809. 245. – Egy 13. századi norvég királytükör rendkívül színes leírást ad a különböző lényekről, ld.: Laurence Marcellus Larson (trans.): *The King's Mirror (Speculum Regale – Konungs Skuggsjá)*. New York, 1917. 108–110., 119–126., 135–141. James Alexander Teit antropológus 1918-ban kiadott munkájában összegyűjtötte a Brit-Kolumbiában élő shetlandiak beszámolóiból a misztikus tengeri lényekhez köthető ismereteket. Shetland szigete földrajzi szempontból is érdekes: a Brit-szigetektől északkeletre fekszik, több évszázad során különböző kultúrák találkozási területévé válhatott. Úgy tűnik, a modern kor elejére számos tengeri lényt többalakúnak képzeltek el: a sellőkön és a himsellőkön kívül számtalan olyan tengeri teremtménnyel találkozhatunk a gyűjteményben, amelyek egyre emberibbé válnak. A sellők és a himsellők, ha szárazföldre léptek, alsó testük emberivé vált, hogy alkalmazkodjanak a szárazföldi léthez, és akár még párosodni is képesek voltak az emberekkel. A halakon kívül a fókák is képesek emberi alakot ölteni; sőt, ha egy ember és a fókanepek (Seal People or Selki Folk) egyik szülöttje párosodott, a hiedelem szerint olyan emberhez hasonlító lények születtek, akik csak abban különböztek az emberektől, hogy a karjuk úgy kanyarodott, mint a fókáknak az uszonya. A kultúrák keveredésére az egyik legjobb példát a krakenről

Összegzés

A vizsgált leírásokban a tengeri lények bemutatása leginkább a tengerrel kapcsolatos ambivalens, de többségében negatív hangvételű képet gazdagítja. Bár kutatásom anyagát alapvetően a középkor egészének krónikái biztosították, a legtöbb vonatkozó példát egy szűkebb periódusból, leginkább a 11–13. századból találtam. Ennek kézenfekvő magyarázata az lehet, hogy a kora középkorból lényegesen kevesebb írott forrás maradt fenn, míg a 15. század már bizonyos értelemben átmeneti időszaknak tekinthető. Noha a „nagy földrajzi felfedezések” csak a század végén veszik kezdetüket, az angol hajósok ebben a periódusban egyre merészebben hajóztak el a Brit-szigetektől északra eső vizekre. Elképzelhető, hogy a 15. századra az angol hajósok gyarapodó ismeretei hozzájárultak ahhoz, hogy az elemzett forrásokban kevesebb misztikus elemmel átszőtt leírással találkozhatunk. A tenger áradása és annak visszahúzódása, az apály és a dagály kettőssége, illetve az időjárási tényezők a tenger határait egy folytonosan mozgó területté formálták. A vizsgált leírásokban szereplő lények ezt a határt tovább színesítették azzal, hogy a tenger világa nem kizárólag a szárazon maradt tetemek formájában „terjedt ki” a szárazföldre, hanem olykor a tenger és az ég dimenzióját is összemosták, ezentúl a tenger egy-egy misztikus teremtménye időszakosan egy közösség részévé vált.

Említésre méltó, hogy Roger of Howden krónikájában a tengeri, illetve misztikus lényekkel kapcsolatos leírások döntő többsége nem Anglia vagy a Francia Királyság északi részének vizeihez kötődött. A vizsgált elbeszélésekben ugyan megjelentek természetfeletti vagy a történetíró által minden bizonnyal soha nem látott lények, de a krónikás nem elsősorban csodálatot mutatott irányukba, hanem igyekezett a korszak viszonyaihoz mértén tudományos magyarázatot keresni az esetekre. Például a Satalia-öbölnél felemelkedő hajókat nem az égből leereszkedő sárkány hatalmával, hanem a melegebb légköri áramlatok mozgásával hozta összefüggésbe. Az északi vizeken valószínűleg ismeretlen hajóevő kukacok kapcsán megelégedett azzal, hogy közölte: az állatok akadályozták Richárd királyt a hadjáratában. A repülő halak esetében beírta azzal a magyarázattal, hogy a történet elmondója saját asztalán is láthatta őket, így nem misztifikálta azokat. Szent

szóló elbeszélések szolgáltatták. Teit gyűjtésében a szörnyből sok ember szerint csupán egyetlenegy létezett a világon, mások szerint viszont több is. A kutató által kikérdezett személyek leírása alapján a kraken egy körülbelül kétszáz láb hosszú kígyószerű lény volt, amely félelmetes méretei ellenére, ha hajósokat látott, nem támadta meg őket, hanem inkább elmenekült. Egy hasonlóan óriási tengeri kígyó a világ peremén él, hatóránként vesz levegőt, és ugyanennyi időre van szüksége ahhoz, hogy kiengedje azt: ez magyarázza az apály és a dagály váltakozását. Úgy tűnik, hogy a szigeten élők tengeri lényekkel kapcsolatos történeteiben az újkor végére keveredett a skandináv mitológiában élő, világot körülvevő Jörmungandr és a keresztény heraldikából jól ismert uroboros, valamint az antikvitásból átvett keresztény történetírók Szküllája és Kharübsze. A világot körülölelő tengeri kígyó a bibliai leviatánnal is párhuzamba állítható. Ezek a lények a tenger vízszintjének ciklikus változásait idézik elő. – James Alexander Teit: Water Beings in Shetlandic Folk-Lore, as Remembred by Shetlanders in British Columbia. *The Journal of American Folklore*, 31 (1918) 186–198., Van Duzer, C.: *Sea Monsters*, 31.

Ágota halainál pedig nagyobb hangsúlyt fektetett arra, hogy a szent maradványai megállították a vulkánból kitörő tüzet, és a visszahúzódoó tenger látszólag sok halhoz juttatta a környék közösségeit, de végül visszavette azokat.

Mindez arra enged következtetni, hogy a La Manche-tól távolabb fekvő területek nem csupán földrajzi távolságuk miatt keltették fel a krónikások figyelmét, hanem éghajlatuk, széljárásuk és élőviláguk eltérései is újdonságként hathattak a korabeli megfigyelőkre. Ez a fajta érdeklődés azonban valószínűleg nem kizárólag a természeti környezet különbözőségéből fakadt, hanem abból is, hogy a középkori krónikások szemléletében a távoli vidékek a világ rejtélyesebb, kevésbé ismert részeit testesítették meg. Az egzotikusnak ható jelenségek esetében úgy tűnik, gyakrabban merült fel az igény arra, hogy ezeket a korszak szellemi horizontján belül értelmezzék és racionálisan megmagyarázzák, semmint arra, hogy egyszerű csodákként kezeljék őket.

Más krónikásoknál is hangsúlyosan jelent meg, hogy ha a tenger adott valamit a közösségnek, akkor azért áldozatot is követelt. Robert de Monte 1170. évhez köthető leírásában, mielőtt az óriás csontjait megtalálhatták és felhasználhatták volna, a kiáradó tenger tönkretette a környék termését. Matthew Paris a bálnák és a szörnyek csatája kapcsán a tenger felszíne alatt megbúvó világot csatatérként ábrázolta. Jelen esetben a tengernek azt a szokását, hogy holttesteket vet a partra, tulajdonképpen felöklendezi azokat (akár Szkülla és Kharübdisz a hullámokat), pozitívnak tüntette fel, hiszen az így előkerülő lények teste a környező vidék hasznára válhatott. Szkülla és Kharübdisz párosa, valamint a szerzőnél idézett rövid vers, amelyben a helyiek Neptunnak, a tenger római istenének köszönték meg a lakomát, egyrészt a mélységre utaló gyakori szófordulatok lehettek a korban, ugyanakkor vonatkozhattak arra is, hogy a tengert mint világot a középkor embere még nem birtokolta a sajátjaként.

THE PERCEPTION OF MARITIME CREATURES IN THE CHRONICLES WRITTEN IN ENGLISH AND FRENCH TERRITORIES

The chroniclers of the medieval La Manche expressed their thoughts on shipping and its various dangers in their historical narratives. In this essay, I focus on a specific aspect of this topic: the descriptions and depictions of sea creatures found in chronicles from the English and French territories. These narratives vary in scope and style: in some instances, the chroniclers attempt to portray marine life from a scientific perspective, while at other times, they give room to their imagination, attributing supernatural abilities or interpretations to these creatures. In this paper, I categorize these descriptions and assess the extent of the chroniclers' knowledge of maritime creatures, as well as how much of it was supplemented by imagination. Additionally, I explore which creatures the chroniclers feared or admired, and in what contexts we find descriptions emphasizing the practical uses of certain animals. In this regard, the utilization of giant fish and whale carcasses is a particularly intriguing aspect.

Keywords: medieval, Third Crusade, La Manche, sea, whales, monsters, perception of the sea, monster studies, fish, chroniclers

IV.
MŰVÉSZETTÖRTÉNET –
ART HISTORY

Adalékok a Gizella-kereszt eredetének feltárásához

Bevezetés

A MAGYAR ÁLLAMALAPÍTÁS korához köthető legbecsesebb fennmaradt kincsek egyike a jelenleg a müncheni Residenz kincstárában őrzött úgynevezett Gizella-kereszt (1. kép – lásd a Függelékben a kötet végén). Adományozója, I. (Szent) István (1000–1038) felesége, II. Henrik német-római császár (1014–1024) húga, Gizella az 1006-ban elhunyt és a regensburgi Niedermünster kolostorában eltemetett anyja, Burgundiai Gizella sírjára szánta, ahogy erről az elő- és a hátlapon egyaránt megjelenő felirat értesít. A felirat ellenére azonban a kereszt készítési ideje és helye továbbra is vita tárgya. Egyértelmű, hogy a kereszt nem készülhetett Burgundiai Gizella halála előtt, illetve abban is egyetértenek a témával foglalkozó kutatók, hogy az 1038 utáni dátum is kizárható, Gizella ugyanis István halála után vagyona legnagyobb részétől megfosztva Veszprémbe volt kénytelen visszahúzódni, ahonnan 1046-ban a passauai Niedernburg kolostorába ment.¹ A kolostor apátnőjeként ugyan anyagilag lehetősége nyílhatott volna egy ilyen tárgy megrendelésére, a keresztben azonban ő maga és anyja is feltűnik, előbbi koronásan, utóbbi apácafátyollal a fején. Mivel Burgundiai Gizella soha nem viselt királyi méltóságot, a koronás alak Gizellára egyértelműen magyar királynéként utal, ami szintén az 1038 előtti datálást erősíti.²

A korábbi szakirodalom a kereszt készítési idejét meglehetősen korai időpontra, 1006–1008 körülre keltezte.³ Bár ezt egyik szerző sem indokolta, logikusnak tűnik, hogy a keresztet Gizella nem sokkal az anyja halála után készítette, és nem várt évtizedeket az adományozással. Ennek ellenére az újabb szakirodalom hajlamos későbbre tenni a kereszt készítésének idejét, elsősorban Alfred Boeckler,⁴ majd az őt követő Hermann

¹ Egon Boshof: Das Giselakreuz. In: Katharina Weigand (Hrsg.): *Ein Museum der Bayerische Geschichte*. München, 2015. 126–127., Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Bp., 1998. 115.

² Ld. még: Kovács Éva: *Árpád-kori ötvösség*. Bp., 1974. 10.

³ Percy Ernst Schramm – Florentine Mütherich: *Denkmale der deutsche Könige und Kaiser*. München, 1962. 168., Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Bp., 1938. 238.

⁴ Alfred Boeckler (Hrsg.): *Ars sacra: Kunst des frühen Mittelalters*. München, 1950. kat. 166.

Schnitzler⁵ kutatásai alapján, akik a Gizella-kereszt *corpus*át és zománcműveit az Uta-kódex díszes könyvborítójához és a regensburgi miniatúrafestészethez kapcsolva a keresztet egy regensburgi műhely alkotásának tartották, és az Uta-kódexhez közeli időszakra, 1020 köré datálták. A legkésőbbi, mindeddig nem vitatott javaslat Kovács Éváé, aki a keresztet ikonográfiai programja alapján a koronázási paláستtal rokonította, és annak készültéhez közeli időpontra, 1030 köré keltezte. Azt sem tartotta kizártnak, hogy a hasonló teológiai elveken nyugvó ikonográfiai programokat és feliratokat egyazon személy, egy bizánci és nyugati teológiában egyaránt jártas, magas rangú egyházi méltóság tervezhette.⁶

A kereszt készítése helyét illetően Kovács Éva nem vetette el a magyarországi készítés lehetőségét.⁷ István törvénye, miszerint a király feladata az országban újonnan alapított templomok felszerelése, már önmagában feltételezheti egy, az országban lévő, a királyi udvar megrendeléseit teljesítő műhely meglétét. Természetesen az országban alapított nagyszámú templom felszereléseinek átlagos színvonalát jobban reprezentálják a nagy mennyiségben feltárt, többségében a tatárjárás (1241–1242) előtt a földbe került kis méretű bronz körmeneti keresztetek,⁸ mint a jellegüknél fogva egyedi és már a saját korukban is ritka értéknek számító diplomáciai ajándékok, azonban az utóbbiakról is nagy számban van tudomásunk.⁹ Bár a forrásokból egyik esetben sem állapítható meg a tárgyak készítésének pontos helye, nehéz elképzelni, hogy István udvarának jelentős luxusigényét kizárólag külföldi importból fedezte volna. A magyar udvarba frissen betelepült kézművesek produktumait azonban már csak azért sem mindig könnyű megkülönböztetni a mesterek származási helyének stílusától, mert az áttelepülés után valószínűleg nem telt el annyi idő, hogy az elősegítse az új műhelyt identifikáló jellegzetességek kialakulását,

⁵ Hermann Schnitzler: Zur regensburger Goldschmiedekunst. In: Johannes Hempel (Hrsg.): *Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter*. Baden-Baden, 1953. (Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 2.) 181.

⁶ Kovács Éva: Gizella királyné keresztjének feliratai és ikonográfiája. In: *Uő: Species modus ordo. Válogatott tanulmányok*. (szerk. Takács Imre – Verő Mária) Bp., 1998. 432.

⁷ Trogmayer Ottó: *Ecce salus vitae. A Gizella-kereszt*. Szeged, 2000. 18.

⁸ Lovag Zsuzsa: *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Bp., 1999. – A keresztetek legnagyobb része Lovag Zsuzsa szerint a 11. század végén vagy a tatárjárás idején került a földbe, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne keletkezhettek volna korábban. A bemutatott körmeneti keresztetek ugyanis többségükben azt a Krisztus-ikonográfiát követik, amely Bizáncban a 10. század végén alakult ki, és a rendelkezésre álló emlékek bizonyítéka alapján Magyarország területén egészen a tatárjárásig változatlan formában, illetve a német területeken kialakuló, újabb ábrázolási hagyománnyal párhuzamosan élt tovább.

⁹ Kovács É.: *Árpád-kori ötvösség*, 11. a clunyi apátnak küldött ajándékokról tanúsít Odilo clunyi apát levele: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Bp., 2002. 45. – Ugyanitt ereklyék Magyarországra küldéséről is szó esik, bár bizonytalan, hogy ezek eleve valamilyen tárgyba foglalva érkeztek, vagy Magyarországon készítettek számukra foglalatot. Az ereklyék méretére vonatkozó szabadkozás alapján ez utóbbi tűnik valószínűbbnek. A Veszprémy által összegyűjtött krónikák szövege szinte közhelyszerűen említi a magyar királyi udvar bőkezűségét. – Uo. 48., 51. A pápának adományozott casuláról ld.: Kövér Béla: A Szent István féle casula. *Archaeologiai Értesítő*, 10 (1890) 332–333.

illetve annyi tárgy sem maradt fenn, amennyi alapján pontosan körvonalazható lenne egy műhely gyakorlata. Ugyanakkor különböző stíluskörök kereszteződésével számolhatunk, ha figyelembe vesszük, hogy István udvara nem kizárólag a bajor hercegi vagy német-római császári udvarral, hanem a pápával és az észak-itáliai városokkal is diplomáciai kapcsolatot tartott fenn, tehát feltételezhető, hogy több helyről is érkeztek különböző felkészültségű mesterek a királyi udvar megrendeléseit ellátó műhelybe vagy épp műhelyekbe.

Ahhoz, hogy az eddig felhozott analógiákat pontosíthassuk vagy éppen elvethessük, illetve újakat javasolhassunk és ezáltal közelebb kerülhessünk a kereszt készítése körülményeinek és annak a szellemi közegnek a felvázolásához, amiben létrehozták, több szempontból is alapos vizsgálatnak kell alávetnünk a tárgyat. A különböző aspektusok vizsgálata adott esetben eltérő apparátust is kíván, a részvizsgálatok összegzése azonban célravezetőbb, mint csupán egy-egy részletből következtetéseket levonni. A továbbiakban elsősorban ikonográfiai és technikai szempontok előtérbe helyezésével vázolom ennek a kutatásnak néhány lehetséges irányát, fenntartva, hogy terjedelmi okokból itt elsősorban a problémák feltárására, a további kutatási feladatok megfogalmazására kell szorítkoznunk.

Feliratok

Az előoldalon a széles díszítősávok között fennmaradó, egyébként a keresztfaént is értelmezhető lemezfelületen egy négy tagból álló, többé-kevésbé hexameter versformájú szöveg olvasható. Az első „hivatalos” fordítás 1984-ben jelent meg;¹⁰ a latin eredetit a legpontosabban Kovács saját olvasata alapján közölt fordítása követi.¹¹

(fent) ECCE SALVS VITE P(er) QUA(m) MORS MORTVA MORTE
[Íme az élet üdve, mely által halállal halt a halál]
(bal oldalon) VNDE SVAE MATRISQUE ANIMAE POSCENDO SALVTE(m)
[Ahonnan maga és anyja lelkének üdvét kérve]
(lent) HANC REGINA CRVCE(m) FABRICARI GISILA IVSSIT
[Ezt a keresztet Gizella királyné készítette]
(jobb oldalon) QVAM SI QVIS DEMIT HINC DA(m)NETUR MORTE P(er)ENNI
[Amit ki innen elvesz, bűnhődjek örök halállal]¹²

¹⁰ Ismeretlen szerző: A Gizella-kereszt felirata. (Csonka Ferenc fordítása.) In: V. Kovács Sándor (szerk.): *A magyar középkor irodalma*. Bp., 1984. 821.

¹¹ Kovács É.: *A Gizella-kereszt feliratai*, 428.

¹² A rövidítéseket az esetek többségében bevett rövidítésjelek (a „per” esetében a P áthúzott szára, m-nél felülvonás, illetve az alsó keresztszáron a „cruce(m)” szó c és e betűje között ómegajel) jelölik. A szavak elválasztása nem következetes: a felső és oldalsó keresztszárakon minden szóközben megfigyelhető pon-

A hátoldal szövege jóval rövidebb, lényegre törőbb, semmilyen versritmus nem ismerhető fel benne, illetve tartalma teljesen független az ábrázolásoktól, amelyekhez tartozik.

HANC CRVCE(m) GISILA DEVOTA REGINA AD TVMVLV(m) SVE MATRIS
GISILE DONARE CURAVIT

[Ezt a keresztet a kegyes Gizella királyné anyja, Gizella sírjára rendelte készíteni]

A kereszt oldalán végigfutó, szintén feliratos lemezszalag sajnos rendkívül töredékes (3. kép – lásd a Függelékben a kötet végén), a szöveg több mint fele elveszett, és rekonstruálására sincs reális lehetőség, bár voltak, akik megpróbálkoztak ezzel.¹³ A megmaradt szövegrészek Kovács helytálló megfigyelései alapján azonban nagyrészt az eredeti helyzetükben maradtak fenn:

... EM DOMINI XP²¹I. SUB. HONORE. SACRATAM. ANGELICI.
CIVES. QUAM X¹PICO (lae gentes semper)¹⁴ GLORIFICANT. STIPANT.
VENERATUR. ADORANT.

[Krisztus úr [...]-ét, mely tiszteletben szenteltetett meg, az angyali polgárok, csakúgy, mint a hívő népek, [szüntelenül] dicsőítik, körülserleglik, magasztalják, imádják.]

A szót, amelynek csupán tárgyragja maradt meg, Kovács javaslata alapján *crucemként* vagy *arboremként* lehetne kiegészíteni. Az öntött Krisztus-test üreges belseje egyébként tele van apró, többségében 10. század végi és 11. századi selyemdarabkába csomagolt ereklyékkel, köztük Szent Kereszt-ereklyékkel is.¹⁵ Az oldalszalag felirata talán erre vonatkozik.

Az előoldal verses felirata az óramutató járásával ellentétesen olvasandó. Sem a felső rész szóösszetételei, sem az oldalszalag töredékei nem mutatnak egyezést bibliai szövegekkel; ezért Kovács joggal feltételezi, hogy a szövegeket kifejezetten ehhez a tárgyhoz, a speciális ikonográfiai program részeként alkották meg. A „*mors mortua morte*” („halállal halt a halál”) vagy más, a halált hasonlóképpen megtriplázva hangsúlyozó szófordulatot

tok az alsó keresztszáron egy kivételével hiányoznak. Kovács Éva közlésében a „központozás” ezt egyáltalán nem követi, így azt teljes egészében elhagytam.

¹³ Trogmayer Ottó javaslatát ld.: Trogmayer Ottó – Visy Lilla: *Ecce salus vitae. A Gizella-kereszt*. Szeged, 2000. 12–13. – A javaslat legnagyobb részét légből kapott feltételezéseken alapul, ezenkívül a rendelkezésre álló lemezszalag hosszából a szöveg betűinek számára következtetni már csak azért sem szerencsés, mert az ötvös a rendelkezésre álló hely függvényében széthúzhatta vagy összenyomhatta a betűket: az alsó keresztszáron a „*fabricari*” szó BRICARI betűi egy sorban, a „*iussit*” viszont két sorban „*fért el*”, illetve ugyanebben a szövegrészben egy rövidítésjelet is alkalmaznak, ami még nehezebbé teszi a hiányzó betűmennyiség pontos meghatározását.

¹⁴ A CO betűk Kovács Éva olvasatában nem szerepelnek, azonban a kiegészítésre tett javaslatban figyelembe veszi őket. – Kovács É.: *A Gizella-kereszt feliratai*, 432.

¹⁵ Az ereklyék és a csomagolásként szolgáló textíliák közlése: Sigrid Müller-Christensen: *Reliquienhüllen im Kreuz der Königin Gisela. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, (1976) 14–21.

a Magyar Királyság egykori területén kívül nem sikerült kimutatnom.¹⁶ A Teremtéstörténetben hasonlóan hangsúlyosan jelenik meg a halandóság („*scito quod morte morieris tu*”, Gen. 20,7), illetve az apokaliptikus feltámadás-gondolatkörben erre utalnak vissza, amennyiben Krisztus második eljövetele pontosan az ősbűn büntetéseképpen kiszabott halandóságot volt hivatott megszüntetni.¹⁷ Ebben az esetben a szöveg az előoldal egészének a kontextusát megváltoztatva a Második eljövétel üdvörténeti korszakába helyezi az egész jelenetet.¹⁸

A hátoldal felirata azonban egyáltalán nem értelmezi a képet az előoldalhoz hasonlóan, nem is kapcsolódik hozzá, hanem tömör adatközlés, amely a kereszt funkcióját és készítésének okát határozza meg. Felmerülhet a kérdés, hogy miért volt egyáltalán szükség erre a felíratra, hiszen értelemszerű, hogy aki az előoldalhoz képest olvasási távolságba került, az a hátoldalt is láthatta, illetve ha mégsem, mert a kereszt egy fal előtt állt, akkor pedig amiatt veszíti el a funkcióját a felirat. Előfordulhat, hogy a kettős szignálással a kereszt esetleges szétszedésének, a két oldal kettéválasztásának akarták elejét venni – ha az előoldalon szereplő átokformula nem lenne elég a kereszthez rossz szándékkal közeledők elriasztására –, és tekintetbe véve azt, hogy több 11. századi nagy ékes keresztnek 12. századi vagy még későbbi kiegészítés látható a hátoldalán, ez az aggodalom talán nem is lehetett teljesen alaptalan.

Ábrázolások

Az előoldalon és a hátoldalon is mutatkoznak anomáliák. A bizánci¹⁹ és ritkán a nyugati²⁰ művészetben is fellelhető példa arra, hogy a Keresztre feszítés jelenetében donátorok járulnak a keresztfá elé, mintegy Szűz Máriához és Szent Jánoshoz csatlakozva. Itt azonban a koronás Gizella a kereszt készültekor még biztosan életben volt, anyja,

¹⁶ Magyarországon azonban ezen kívül a *Halotti beszéd és könyörgés* szövegében hasonló hármas összetétel szerepel („halálnak halálával halsz”). Amennyiben más tájak középkori szövegemlékeiben valóban nem fordul elő ez a fordulat, úgy ez is a Gizella-kereszt feliratainak magyarországi fogalmazására engedne következtetni.

¹⁷ Jel. 20,14.

¹⁸ A *crux gemmata* mint győzelmi szimbólum már Konstantin császár (306–337) óta egyben Krisztus halál feletti győzelmének és egyúttal a Második eljövételnek a szimbóluma is, ld. Máté evangéliumának 24. fejezetét. Ebben az értelemben a 30. versben említett „égi jel” a kereszt, amely Nagy Konstantinnak is megjelent. III. Ottó (983–1002) reprezentációjának Nagy Konstantinhoz fűződő viszonyáról ld.: Irmgard Siede: Az antikvitás továbbélésének szintjei az Ottó-kori művészetben Ford. Szakács Béla Zsolt. In: Alfred Wiczorek – Hans-Martin Hinz (szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Stuttgart, 2000. 37. A Keresztre feszítés Apokalipszissal való teológiai és ikonográfiai összefüggésének további példáit ld.: Engelbert Kirschbaum (Hrsg.): *Lexikon der Christlichen Ikonographie*. Band II. Rom, 1968–1976. (a továbbiakban: LCI) 582.

¹⁹ Például: Adolf Goldschmidt – Kurt Weitzmann: *Die byzantinische Elfenbeinskulpturen der X–XI. Jahrhunderts*. Band II. Berlin, 1934. Taf. XVI, Nr. 39., Taf. XXXIX, Nr. 102.

²⁰ Ld.: Halberstadt, Domschatz, Inv.–Nr. 469, fol. 13v.

az apácafátylas Gizella azonban már bizonyosan nem (és szentté avatásáról sincs adat). Nyugaton a donátorok ritkán jelennek meg a Keresztre feszítés környezetében a 11. századi emléanyagban;²¹ egy valamivel korábbi példán, a nagy valószínűséggel 982 előtt készült esseni Ottó–Mathilda-keresztben a *corpustól* vizuálisan elválasztott térben szereplő donátorok (Ottó bajor és sváb herceg, valamint testvére, Mathilda apátnő) azonban valószínűleg mindketten életben voltak még a kereszt elkészültekor.²² A Gizella-kereszt donátorábrázolásainak az egyetlen párhuzama (abban az értelemben, hogy az élő donátorok halottakkal, szentekkel egy szférában jelennek meg) így a szintén Magyarországon készült magyar koronázási palást, ahol István és Gizella a mártírszentek között szerepel.²³ Ez is azt az elméletet erősítené, miszerint ha maga a kereszt mint tárgy esetleg nem is, de a tervek és az ikonográfiai program a Magyar Királyságban készült. A rajta látható kettős Krisztus-ábrázolás technikája alapján ugyanis joggal feltételezhető, hogy az előképek és az elkészült mű között egy közvetítő rajz állt.

Rajzi közvetítésnél mindig számolni kell a másolás során adódó esetlegességekkel, hibákkal, a másoló által nem értett részletek korrigálásával vagy stilizálásával. Általában a meg nem értett, stilizált részletek árulkodnak arról is, hogy az előkép melyik részét tartották annyira fontosnak, hogy meglétéről, felismerhetőségéről akár az „élethű” ábrázolásról való lemondás árán is gondoskodni kellett.²⁴ Egy ilyen összehasonlításban kitűnik, hogy a vésett hátoldal közeli stílusrokonságban áll 10. századi bizánci elefántcsont-faragásokkal. Azonban ez sem az öntött oldaltól függetlenül készült, ami jól látszik azon, hogy a lemez hátoldaláról előrefelé poncolt kontúrokban eredetileg az előoldalhoz hasonló volt a mellizmok kialakítása, a vésnök pedig utólag korrigálta a szemmel láthatóan eltorzult anatómiát (2. kép – lásd a Függelékben a kötet végén). Bizonyos részletek azt a feltételezést is megengedik, hogy a keresztben két, különböző művészeti központból érkező mester dolgozott párhuzamosan: például a tenyér elé hajló hüvelykujj az előoldal Krisztus-ábrázolásán Bizáncban soha nem fordul elő, a könyök ábrázolási módja a hátoldalon pedig a bizánci típusú, „lebegő” kartartású Krisztusok anatómiájának egy rajznál közelebbi ismeretére és megértésére utal.

A hátoldalon látható ábrázolás ikonográfiai szempontból is párhuzam nélküli. Bár „formailag” a megfeszített Krisztust látjuk, hiányzik maga a keresztfa és az összes seb. Fel-tűnik ugyanakkor a négy evangélista szimbóluma, egyértelműsítve ezzel, hogy az Apo-

²¹ A 12. századtól azonban jóval gyakoribbá válik, ld.: Ulrike Bergmann: PRIOR OMNIBUS AUTOR – an höchster Stelle aber steht der Stifter. In: *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik*. ex. cat. Köln, 1985. Band I. 117–170.

²² Peter Lasko: *Ars Sacra 800–1200*. New Haven, 1992.² 100.

²³ Elemzését és bibliográfiáját ld.: Kovács Éva: Casula sancti Stephani regis. In: Uő: *Species, modus, ordo*, 15–56., Bardoly István (szerk.): *A magyar királyok koronázó palástja*. Veszprém–Bp., 2002.

²⁴ A „természethűség” a középkorban nem értelmezhető a modern művészet fogalomkészletével, ekkor ugyanis a képek még csupán teológiai-vallási fogalmak közvetítőiként szerepeltek, így a legitimált előképpel való azonosság határozta meg az „élethűség” fogalmát, ld.: Peter Springer: Modelle und Muster, Vorlage und Kopie, Serien. In: *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik*. ex. cat. Köln, 1985. Band I., 305.

kalipszis Második eljövételét látjuk.²⁵ Ez a jelenet egyébként általános az ékes kereszték vésett hátlemezőn, azonban a keresztszárak találkozásánál mindig *Agnus Dei* áll, nem pedig Krisztus.²⁶ (Ahol Krisztus szerepel,²⁷ ott soha nem a négy élőlény között, hanem a Keresztre feszítés szokásos mellékalakjaival látható: a Nap és a Hold késő antik eredetű perszonifikációjával, lenyúló istenkézzel – a Lothar-kereszt példájánál pedig az sem teljesen mellékes körülmény, hogy a kereszt előoldalán nincs *corpus*.) A Keresztre feszítés evangélistaszimbólumokkal való ábrázolására keresztben egyetlen párhuzam akad: az esseni Münsterschatz nagy zománcos keresztje, ahol azonban mind az élőlények, mind a Keresztre feszítésnél szokásos mellékalakok jelen vannak.²⁸ Joggal feltételezhető tehát, hogy a Gizella-kereszt hátoldalán a Második eljövételt látjuk, a Bárány helyett egy éppen kéznél lévő Krisztus-ábrázolással helyettesítve. Bár a fennmaradt ábrázolásokban igen ritka az az ikonográfiai megoldás, hogy a Bárány alakját Krisztussal helyettesítsék, ez mégis létező, ha nem is túlságosan elterjedt gyakorlat lehetett az 1000 előtti időkben, különösen a Bizánci Birodalomban. A 692. évi egyetemes zsinat határozata kifejezetten ellenzi a Bárány ábrázolását, és helyette egy kevésbé áttételes megoldást javasol: nevezetesen Krisztus emberi formában való megjelenítését mint a következő üdvtörténeti korszakot beteljesítő új megváltás, tehát a Második eljövétel szimbólumát.²⁹ A zsinati ha-

²⁵ Kovács É.: *A Gizella-kereszt feliratai*, 431.

²⁶ Például Ottó–Mathilda-kereszt, Essen, Münsterschatz.

²⁷ Lothar-kereszt, Köln, 1000 k. – Az itt látható vésett Krisztus-ábrázolás egyértelműen a 970 körül, szintén Kölnben készült Gero-keresztet utánozza, ld.: Rainer Kahsnitz: *Dead Christ on the Cross*. In: Shirin Fozi – Gerhard Lutz (eds.): *Christ on the Cross. The Boston Crucifix and the Rise of Monumental Wood Sculpture, 970–1200*. Brepols, 2017. 332. – A Kahsnitz által leginkább hangsúlyozott különbségek (különösen a lábak ellenkező irányba hajlása és az ágyékkötő aszimmetrikus szétnyílása) itt is adódhatnak a két tárgy közötti rajzi közvetítő meglátásból, a lecsüngő fej, a törzs ábrázolása a kidomborodó hassal és az ágyékkötő megkötésének módja azonban egyértelműen a két ábrázolás közeli rokonságára utal.

²⁸ Az ékes kereszt önmagában szintén előfordul evangélistaszimbólumokkal körülvéve, ebben a kontextusban azonban a kereszt egyértelműen nem Krisztus halálának az eszközeként, hanem (Konstantinra visszavezethetően) győzelmi szimbólumként, a megváltás jeleként jelenik meg. A Krisztus-ikonográfia más típusaival való kontaminálódás azonban több esetben is megfigyelhető, különösen Bizánc peremterületein: az 1000 körül készült farasi (Núbia) falfestményen például az ékes kereszt középpontjában Pantokrator-büszk látható (vö. a ravennai St. Apollinare in Classe kupolamozaijával) a négy evangélistaszimbólummal körülvéve (LCI Band II., 582). Az esseni nagy keresztben a sülyesztett zománcképek eredetileg egy másik tárgyhöz készülhettek, és jelenlegi elhelyezésében a Keresztre feszítést ábrázoló zománc a *corpus*t helyettesíti, ld.: Klaus Gereon Beuckers: *Farbiges Gold – Die ottonischen Kreuze in der Domschatzkammer Essen und ihre Emails*. Essen, 2006. 11. (Hasonlóan a Welf-kincs egy évszázaddal későbbi, Dél-Itáliában készült keresztjéhez, ahol a megfeszített Krisztus szintén egy zománckép: Berlin, Kunstgewerbemuseum, ltsz.: W 1.)

²⁹ „A szent ikonok némelyikén bárány van ábrázolva, amelyre Keresztelő Szent János mutatott rá az ujjával, az a bárány, amely a kegyelem jelképévé lett, s amely előre felmutatta nekünk az ótestamentumi törvényt által igazi Bárányunkat és igazi Istenünket, Krisztust. Elvetjük azokat a régi szimbólumokat és árnyékokat, amelyek az igazságra való burkolt utalásként hagyományozódtak az egyházra. A kegyelmet és az igazságot részesítjük előnyben, mert ezeket a Törvényt beteljesülésének tekintjük. Mármint, ha ez utóbbi mindenki szeme láttára ábrázoltatik, úgy kinyilvánítjuk, hogy a Bárány, amely elvette a világ bűneit,

tározat megfogalmazása ezenkívül különös hangsúlyt helyez arra, hogy Krisztus direkt ábrázolása (ami feltételezhetően Keresztre feszítés kellett hogy legyen)³⁰ a szemlélőben *compassiót*, azaz együttérzést ébreszt, tehát a szenvedésen és halálán való elmélkedés vezet el a megváltás gondolatához. A Gizella-kereszt sírra szánt devóciós tárgyként illeszkedik ebbe a gondolatkörbe, ráadásul a zsinati határozat szövegében említett „régí átok” eltörlése és az ezáltal második megváltás expliciten szerepel az előoldalon. Az, hogy az ikonográfiai program alkotója figyelembe vett egy ilyen, elsősorban Bizáncban ismert és a kereszt készítésének idején már több száz éves zsinati határozatot, önmagában is sokatmondó. A további kutatásra vár azonban annak az eldöntése, hogy kimutathatók-e más jelei egy ilyen teológiai és kánonjogi műveltséggel rendelkező (feltételezhetően a Bizánci Birodalomból származó) egyházi működésének a kereszt keletkezésének két feltételezett helyén, a Magyar Királyságban³¹ vagy Regensburgban.

Zománc

A Gizella-keresztet gazdag zománcdísz is egyedülállóná teszi a 11. századi nyugat-európai ötvösségben. Amennyiben fenn akarjuk tartani a késői (1020 vagy 1030 körüli) keltezt, a gazdag zománcdísznek ebben az időszakban egyáltalán nem találnánk meg a párhuzamát. Hermann Schnitzler ugyan késő Ottó-kori regensburgi munkának tartja az Uta-kódex (a Gizella-kereszt eddig elfogadott közeli párhuzama) zománcait,³² közelebbről megnézve azonban ezt a felvetést elvethetjük. Az Uta-kódex több szempontból is problematikus (4. kép – lásd a Függelékben a kötet végén). A díszborító ugyanis

mostantól fogva úgy ábrázoltassék az ikonokon, mint Krisztus, a mi istenünk, emberi alakja szerint (nem pedig a régi bárányként), mert általa ismerjük fel az isteni Logosz fenségességének teljes nagyságát, és mert továbbá az vezethet el bennünket ahhoz, hogy emlékezzünk az ő életére, szenvedésére és megváltó halálára, tehát azokra az eseményekre, amelyek megváltották a világot a régi átoktól.” – Hans Belting: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Ford. Schulcz Katalin. Bp., 2000. 160–161. Köszönnel tartozom Kiss Etelének, aki felhívta a figyelmemet erre a szöveghelyre.

³⁰ Az ószövetségi áldozati báránnyal ebben az esetben antetípusként Krisztus kereszthalálára utal. – Etele Kiss: *The Salvation, the Eucharist, and the Saints of Rome – Some Aspects of the Iconography of the Hungarian Coronation Mantle*. In: Trpimir Vedriš – Gábor Klaniczay – Dorottya Uhrin (eds.): *The Saints of Rome: Diffusion and Reception from Late Antiquity to the Early Modern Period*. Zagreb, 2021. 221. Ugyanitt ezzel a zsinati határozatból magyarázza a koronázási palást jobb vállánál lévő mandorlában a lába alatt apró kehellyel ábrázolt Krisztust, amely eszerint szintén egy Agnus Dei-ábrázolást helyettesítene, ld. még: Kovács Éva: *Iconismus casulae Sancti Stephani regis*. In: *Uő: Species modus ordo*, 408–409.

³¹ A koronázási palást egyik ábrázolása Kiss Etele értelmezése szerint szintén ebből a kánonból vezethető le, ld.: 25. jegyzet, azzal a különbséggel, hogy ezen a Báránnyal nem Keresztre feszítés, hanem a feltámadott, kezét áldásra emelő Krisztus helyettesíti, a Bárány-ikonográfiára az eucharisztikus kehely és a Mennyei liturgiára utaló felirat utal.

³² Schnitzler: *Zur regensburger Goldschmiedekunst*, 172. – Itt hangsúlyozva, hogy a Gizella-kereszt zománc-lapocskái színükben és kivitelezésükben is eltérnek az Uta-kódexen egyedül eredeti helyén lévőnek tekinthető glória zománcától.

több jelentős átalakításon is átesett, emiatt szinte kizárólag a középén lévő domborított Krisztus-kép, valamint az ahhoz közvetlenül kapcsolódó zománcok (a könyv és a glória) és a kőfoglatatok tekinthetők az eredeti helyükön lévőknek.³³ Látunk félbevágott és fordítva felszerelt lemezt is, ami egyértelművé teszi, hogy ezek nemhogy nem az eredeti helyükön vannak, de még az is kérdéses, hogy egyáltalán eredetileg erre a borítóra szánták-e őket. A Gizella-kereszt zománccornamentikája ráadásul sokkal gyengébb kivitelezésű ezeknél. Első ránézésre természetesen szoros rokonság tűnne fel a fehér szívpalmetákban, közelebbről megvizsgálva azonban kiderül, hogy az Uta-kódex viszonylag absztrakt, inkább geometrikus mustra felé hajló motívumai helyett itt kifejezetten növényi ornamentikáról van szó, tehát a Gizella-kereszt zománccísze felfogásában is provinciális a magasan fejlett 1000 körüli trieri vagy kölni zománccművességhez képest. A 10. század végén virágzó trieri ötvösműhely termékein találkozhatunk ugyanis az Uta-kódexéhez hasonló zománcokkal.³⁴ A Gizella-kereszt kapcsán figyelemre méltó a Trierhez köthető echternachi *Codex Aureus*³⁵ hullámszalaggal kombinált gyöngydrótja is, amire távolabbi párhuzamokat ezen kívül legfeljebb itáliai eredetű ékszereken, például az úgynevezett Mainzi kincs³⁶ egyes darabjain láthatunk.

Az alakos zománcok tekintetében a trierihez hasonló, minőségében, valamint a zománclapok és a tárgyak viszonyában azonban eltér ettől az ezzel szinte egy időben működő, Mathilda apátnő essenin apátsága számára termelő essenin vagy kölni műhely terméke. A Gizella-keresztben kívül csak az essenin kincstár ékes keresztjei, ezen belül is a későbbi Mathilda-kereszt³⁷ és a nagy zománccs kereszt rendelkeznek a száraz külső oldalán végigfutó zománccbetétes díszítéssel. Közelebből megismerve azonban látható, hogy a zománcclemezek szigorúan geometrikus, valószínűleg bizánci eredetű mustrai mondhatni teljes összevisszaságban kerültek a kereszttekre, gyakorlatilag drágakövekként befoglalva.³⁸ A Gizella-kereszt zománccísze ennél sokkal koncepciózusabb:

³³ Béatrice Hernad: Uta-Codex. In: Ulrich Montag (Hrsg.): *Prachteinbände 870–1685: Schätze aus dem Bestand der Bayerischen Staatsbibliothek München*. ex. cat. München, 2001. 21–22. (további bibliográfiával)

³⁴ Ld. például: Lasko, P.: *Ars sacra*, 94–100.

³⁵ Uo. 97., 133. kép, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Hs156142.

³⁶ Az elnevezést Mechthild Schulze-Dörlamm javasolta, miután régészeti adatokkal igazolta, hogy a kincslelet nem tartozhatott II. Konrád német-római (1027–1039) császár feleségéhez, Gizella császárnéhoz (989–1043), ahogy ezt a kincslelet első részletes művészettörténeti elemzését adó Otto von Falke javasolta, és ami miatt a leletegyüttes először Gizella-kincs néven vált ismertté. Ld.: Otto von Falke: *Der Mainzer Goldschmuck der Kaiserin Gisela*. Berlin, 1913., Mechthild Schulze-Dörlamm: *Schatz der Kaiserin Agnes aus Mainz*. (tanulmány és katalógustételek) In: *Das Reich der Salier 1024–1125: Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz*. Sigmaringen, 1992. 262–272.

³⁷ Nem összetévesztendő a korábbi, úgynevezett Ottó–Mathilda-keresztrel, amelynek zománcképén Ottó és Mathilda látható, míg ezen egyedül az Istenanya lábánál térdeplő Mathilda.

³⁸ Theophilus Presbyter: *A különféle művességekről*. Ford. Takács Vilmos. Bp., 1986. 105–106., a *Schedula diversarum artium* 3. könyvének 53. fejezetéről részletesebben: Hiltrud Westermann-Angerhausen: Goldzellenschmelz in der 'Schedula', Buch III., Kap. 53–55. Zur Meistererzählung von Byzanz und zum Gebrauch „alter“ Techniken. In: Andreas Speer (Hrsg.): *Zwischen Kunsthandwerk und Kunst: Die*

a láthatóan irányba állított darabkákból „kilógó” elemek is megmagyarázhatóak a technikai hibákból eredő kényszerűségként, amennyiben a formátlan háromszög és paralelogramma alakú lapocskák nem minden esetben illeszkedtek jól a helyükre.³⁹ Összességében a Gizella-kereszt zománcái gyenge kivitelezésük miatt egyik műhellyel sem rokoníthatók, azokkal legfeljebb közös előképekre vezethetőek vissza.

Kiegészítések

Újabb anomáliaként kezelendők a kereszt négy szárvégére szerelt, ékkövekkel és felületkitöltő filigránnal borított lemezek (3. kép – lásd a Függelékben a kötet végén). A szárvégek különböző voltát már az 1950-es években megfigyelték,⁴⁰ de akkor még a változó ízlést követő módosításnak vagy más tárgyról átvett töredékeknek vélték azokat.

Schnitzler feltételezésével ellentétben megállapítható, hogy a szárvégek kiegészítéseinek ide, kifejezetten erre a tárgyra kellett készülniük. Erre utal elsősorban az, hogy a gyöngydróttal keretezett lemezek mérete pontosan megfelel a kereszt famagjának, illetve a formájuk is szabályos, az eredeti lemezt pedig többé-kevésbé pontosan a kiegészítések formáját követve levágták. Az illeszkedés azonban nem mindenhol tökéletes, a jobb oldali kereszt szárvégen például a laposszög csúcsában elhelyezkedő foglalat a szöveg utolsó A betűjét félig eltakarja. A kereszt egyébként rendkívül egységes kialakításába nem illeszkedik a szárvégek kivitelezése, ezért kizárható, hogy ezek az eredeti terv részei lettek volna, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a kereszt hátoldalán a zománclemezes szegély megbontatlanul körbefut, és az oldalszalagokat sem érintette a változás. Az ékkövek elhelyezése a kiegészítéseken tudatos komponálás eredménye.⁴¹ A szárvégek kivitelezése általános technikai szempontból is merőben eltér az eredeti le-

„*Schedula diversarum artium*”. Berlin–Boston, 2014. 321–332. – A *Schedula* jellegéből adódóan régebbi szövegeket felhasználó kompiláció, és mivel 10–11. századi ötvösmunkákon is pontosan ugyanazokat a technikákat lehet megfigyelni, mint amelyek a könyvben le vannak írva, nincs okunk feltételezni, hogy a legkorábban a 12. század végéből fennmaradt kézirat csak a 10–11. század fordulóján még ismeretlen technikákat ismerttetett volna. Az 53. fejezetben leírt módszer szemléltetésére a 10. század közepe táján készült úgynevezett Gauzelin-kelyhet hozza példaként: Sybille E. Eckenfels-Kunst: Kostbar wie Edelstein. Zur Verwendung ottonischer Emails. In: Klaus Gereon Beuckers – Johannes Cramer – Michael Imhof (Hrsg.): *Die Ottonen. Kunst – Architektur – Geschichte*. Petersberg, 2006.

³⁹ Theophilus Presbyter (1070 k. – 1125) leírása szerint a foglalatot kell előbb előkészíteni, kvázi kijelölendő a zománc helyét, nem pedig fordítva: Theophilus Presbyter: *A különféle művességekről*, 106. Ugyanerre hívja fel a figyelmet David Buckton: Enamelling on Gold. A Historical Perspective. *The Gold Bulletin*, 15 (1982) 3. 103. Ekkora számú hasonló zománcbetét készítésénél ugyanakkor számolni lehet bizonyos fokú keveredéssel.

⁴⁰ *Ars sacra* 1950. 86, kat. nr. 166 (A. Boeckler), illetve öt idézi: Schnitzler, H.: *Zur regensburger Goldschmiedekunst*, 181.

⁴¹ Látszik például, hogy minden szárvégen egy nagyobb méretű, zöld színű, négyszögletes kő helyezkedik el közepén, kivéve a felső keresztszárat, ahol ezt egy ovális alakú vésett kőre cserélték. A korai ékes keresztteknél a kövek színe fontosabb volt, mint a fajtájuk, erről bővebben ld.: Theo Jülich:

mezektől. Hangsúlyosak a teljes felületet kitöltő kövek és közöttük az apró filigránok, míg zománc nem jelenik meg. A középen elhelyezett, nagyobb kövek foglalata meg van emelve, az emelést pedig többé-kevésbé összeálló csövecskék tartják. A Karoling-kortól kezdve változatos formákban tovább élő ötvöstechnikák közül ritkaságával kiemelkedik ez a megoldás; ilyen foglalatemelést eddig csak a német birodalmi koronán sikerült megfigyelnem, bár egyéb, csövecskékből és granulációkból álló díszítmények feltűnnek ezeken kívül például az essen kincstárban lévő kis méretű koronán is. Ezek a ritka megoldások (ide számíthatjuk most a szintén csak ezen a tárgycsoporton megfigyelhető háromágú foglalatkarmokat is) irányítják a tekintetünket a párhuzamok, sőt feltehető műhelykapcsolatok felé, azonban a különböző részletek felbukkanása, eredete és vándorlása olyannyira tisztázatlan, hogy az eddigi kutatás sarokpontjainak tekintett tárgyak erre alapozott datálási kísérletei is évszázados eltéréseket mutatnak.

Összegzés

A Gizella-kereszt eredetének „megfejtése” multidiszciplináris feladat: a feliratok és a képek értelmezése teológiai, liturgiátörténeti, ikonográfiai ismereteket követel, a kereszt mint műalkotás vizsgálata a művészettörténeti stíluskritika módszereit kívánja meg, mint ötvöstárgy pedig alapos szakmai vizsgálatot igényel. Kizárólag egyik vagy másik eszközzel nem lehet eljutni a megoldáshoz, ahogyan az eddigi kutatások is kétes vagy legjobb esetben is részleges eredményekre vezettek. A vizsgálatnak ezen felül nélkülöznie kell az elfogultságot, amely – különösen a régebbi művészettörténet-írásban – német oldalról egyértelműen regensburgi, magyar oldalról pedig kétségbevonhatatlanul magyar munkának tartotta a keresztet, amely azonban valójában mindkét kulturális központhoz szorosan kötődik, de létrejöttében ennél sokkal bonyolultabb kölcsönhatások játszottak szerepet szellemi és materiális síkon is. Az eddig is szinte közhelyszerűen emlegetett bizánci hatás abban az esetben dönthet egyik vagy másik helyszín javára, amennyiben nem a korszak egészére jellemző általános jellemvonásként kezeljük, hanem egy sajátos szellemi környezet megnyilvánulásaként, amely egy szűkebb kultúrkörnek a Bizánci Birodalommal ápoltszoros és élő kapcsolatából ered. Egyetlen tárgy alapján azonban bajos lenne ilyen feltételezéssel élni: ezt a vizsgált korszakból származó tárgyi analógiák mellett forrásoknak, történeti adatoknak is alá kell támasztania. A művészettörténet tárgyak lokalizálására és datálására törekvő munkája tehát nem létezhet a történelemtudomány eredményeitől függetlenül.

ASPECTS OF THE RESEARCH ON THE ORIGIN OF THE CROSS OF GISELA

The so-called Gisela-cross, located in the princely Schatzkammer in Munich, is one of the most significant pieces of art linked to the era of King Saint Stephen (1000–1038) and the age of Hungarian state-foundation. The Bavarian wife of Stephen I, the sister of the Holy-Roman Emperor Henry II (1014–1024) was the *donatrix* of the cross as stated twice on both sides of the artefact. Yet, despite of the outstanding amount of writing on the cross, questions regarding its origins remain unanswered: there's still no reliable evidence that it was in fact made in Regensburg as is currently theorised (particularly by German researchers), but a Hungarian origin cannot be clearly proven either. A further look into the geographical origins of the visuals as technicalities, as well as the cross's entire iconographic system, may shed light on the sources of knowledge a high-ranking churchman commissioned with such an important design may have possessed; and comparatively, a technical analysis—including a significant anomaly that have been on the periphery of research until now—may show where the craftsmen were from. Ultimately, the question is whether or not either Hungary or Regensburg could stand in the intersection of these areas, as well as adding a piece to the reconstruction of Hungarian art in a both politically and artistically turbulent era.

Keywords: *ars sacra*, iconography, Gisela, Ottonian art, Bavaria, Hungary, goldsmith techniques

Észlelés és jelentés

A GYULAFEHÉRVÁRI SZENT MIHÁLY-SZÉKESEGYHÁZ FIGURÁLIS FRÍZÉNEK ÉRTELMEZÉSI SZEMPONTJAI

*„Mert minden teremtmény kettős természetű:
dicséretes és feddhető.”¹*

HA GYULAFEHÉRVÁRRA LÁTOGATUNK, és kívülről körbejárjuk a Szent Mihály-székesegyházat, akkor a főszentély külső oldalán, az épület tetejénél, tizennyolc méteres magasságban egy alacsony frízre lehetünk figyelmesek (1. ábra – lásd a Függelékben a kötet végén). Elsőre bizonyára a legtöbb látogató tekintetét nem ez az egyedülálló szobrászati mű ragadja meg. Ennek oka nemcsak az erdélyi püspöki központ monumentális épületének megragadó látványában keresendő, hanem abban a tényben is, hogy szabad szemmel ebben a magasságban igen keveset látni belőle.

Sőt, még a kutatók is nehéz helyzetben vannak, amikor a fríz egyes elemeiről kell értekezniük. Így Entz Géza 1958-ban az épületről írt nagyszerű monográfiájában felsorolta a méterszámban mérhető szobrászati mű figuráit (2. ábra – lásd a Függelékben a kötet végén).² Biztosra vehető, hogy a jelenetek leírásához nem pusztán a látását használta, de valamilyen optikai segédeszközt is. Ennek ellenére a frízen két helyen is megtalálható, nagyon hasonló faragványról egyszer repülő figuraként, máskor egy alakot hajánál fogva megragadó másik szereplőként ír.³

Kiváltságos lehetőséget jelent, hogy a gipszöntvények, kőhelyes felmérési rajzok és a részletgazdag fotók révén – áthidalva a fizikai távolságot – új perspektívából is szemügyre vehetjük a reliefszeket.⁴ A fotókon világosan látszik, hogy mindkét domborművön egy

¹ *Physiologus*. A Zsámboki-kódex állatábrázolásaival. Ford. Mohay András. Bp., 1986. 12–13.

² Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp., 1958. 24.

³ „repülő alak [...] egy alak hajánál fogva tart egy másik alakot” – Entz G.: *A gyulafehérvári székesegyház*, 24.

⁴ 1999-től megállapodás született a magyarországi Műemlékvédelmi Hivatallal a székesegyház helyreállítására és kutatások elvégzésére. Ennek köszönhetően a főszentély felállványozásra került, ekkor gipszmásolatok készültek a faragványokról, amelyek jelenleg a déli toronyban kialakított kiállítóterben tekinthetők meg. Ugyanekkor lehetőség nyílt közeli fényképek készítésére is, illetve 2009 és 2011 között felújítási munkálatok kezdődtek, amikor a fríz reliefszein mikroszemcsés tisztítást végeztek, majd hidrofobizálták őket. Ugyanekkor Halmos Balázs és Maróty Katalin vezetésével kőhelyes felmérést végeztek többek között a teljes szentélyen. – Márton Judit: *A gyulafehérvári székesegyház főszentélyének 2009–2011-es felújítása*. Bp., 2012., Halmos Balázs – Maróty Katalin: *Észrevételek a gyulafehérvári*

elfekvő vagy lebegő, jobb kezével saját ruháját megragadó, baljával felfelé mutató alak figyelhető meg. Mellette pedig szorosan egy hol frontálisan előre néző, hol fejét felfelé biccentő, a mutató irányát szemével lekövető alak található (3. ábra – lásd a Függelékben a kötet végén). Entz a legtöbb esetben az emberi figurák nemét is meghatározta, ami inkább tekinthető prekonceptciónak, mintsem az ábrázolt nemi jellegek tényleges felismerésének. A faragványok esetén ugyanis nemigen beszélhetünk egyéni karakterisztikáról, mert a figurák neme, kora, társadalmi rangja nincs megjelenítve. A perszonifikált alakábrázolás helyett a szimbolikus érvényesül – a gesztusok expresszív erejével –, ha pedig Heinrich Wölfflin fogalmaival is élni szeretnénk, akkor a linearitás, a síkszerűség, a zárt formák és a dekoratív jelleg is megemlíthető.

Az alakok nemének meghatározására tett kísérletet Sebastian Corneanu is,⁵ aki a hajak megformálása és a ruhának a nyakat követő, félköríves vagy V alakban összefogott hajtása szerint határozta meg a férfi és női figurákat. Corneanu az ikonográfiai értelmezéseiből visszavetítve próbálta meghatározni a figurák nemét, ami gyakran önellentmondásokhoz vezetett.⁶ További problémát jelent, hogy bár Corneanu saját fotódokumentációját használta a faragványok meghatározásához, mégis többször helytelenül írta le a jelenetek szereplőit és mozdulataikat. A preikonográfiai leírások pontatlanságai miatt Corneanu ikonográfiai értelmezései nem megalapozottak. Ezek a pontatlanságok olyan félreértésekhez vezetnek, mint például a feltételezett öt jelenetből álló Sámson és Delila ciklus azonosítása, ugyanis ebből Corneanu rögtön négy jelenetet is helytelenül határozott meg.⁷

székesegyház szentélyének felmérése nyomán. In: Papp Szilárd (szerk.): *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*. Bp., 2012. 43–59., Halmos Balázs – Maróty Katalin: *Műemlék, rajz, kutatás. A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének felmérései és kutatásai a gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyházon 2000–2013*. Bp., 2015.

⁵ Sebastian Corneanu 2012-ben angolul közreadott tanulmányát szinte változtatások nélkül újraközölte 2015-ben megjelent kötetében románul, így mindkét tanulmányban ugyanazok a problémák merülnek fel. Ld.: Sebastian Corneanu: *The Figurative Frieze of the Choir of Cathedral St. Michael, Alba Iulia – An Iconographic Approach*. *Acta Musei*, 7 (2012) 209–216., Sebastian Corneanu: *Amprente in piatra. Figurativ și decorativ în sculptura romanică și gotic timpurie din Transilvania*. Sibiu, 2015.

⁶ A női és férfi hajviselet kapcsán elég, ha megvizsgáljuk a négy egymás mellett álló, frontálisan előre néző figuratöredéket, ahol Corneanu meghatározása szerint a V alakú ruha a nőkhöz, míg a kör nyakú ruhaviselet a férfiakhoz tartozik. Azonban, ha megnézzük ezen figurák hajviseletét, mindkét ruhatípust viselő alaknál találkozhatunk sávosan hátrafésült és csomószerűen (esetleg göndör módon) mintázott hajjal. Továbbá a Corneanu által Delila és Sámson jeleneteként meghatározott töredéken a Delilának gondolt figurát kör nyakú ruhában ábrázolták. – Corneanu, S.: *The Figurative Frieze*, 211.

⁷ Az öt jelenetből az első a 3. töredék, amely valóban egy oroszlánt széttépő férfialakot ábrázol. Corneanu ebből kiindulón próbált egy teljes Sámson és Delila ciklust felállítani. A 4. töredéken egy középső férfialakot látunk, akinek haját két oldalon két démonszerű alak fogja és húzza, miközben e két figura egymásnak szembevetett lábával körbekulcsolja a középsőt. Corneanu ebben a jelenetben a középső figura balján lévő alakot félig oroszlán, félig ember hibridnek határozta meg, és a figura jobbán lévő Delilával szemben a bűn jelképeként értelmezte. A bal oldali figura azonban nem visel semmilyen oroszlánszerű jegyet magán, ráadásul, ha még viselne is, akkor sem ismert semmilyen ehhez hasonló doppelgangerszerű bűnkivetülése Delila ábrázolási hagyományában. A 10. töredéket Corneanu ismét Delila és Sámson interakciójaként ismerte fel, ahol Delila hatalmas erejéről kérdezi Sámson. Ez a jele-

A mai szemlélő joggal teszi fel a kérdést, hogy vajon mit láthatott a 13. század eleji befogadó a faragványokból, és hogy mi lehetett ezek célja. A kérdés azonnal két lehetséges irányba ágazik el. Amennyiben feltételezzük, hogy a fríznek láthatónak kellett lennie, indokolt, hogy alaposan áttanulmányozzuk a székesegyház építéstörténetét, a hozzá kapcsolódó felmérési dokumentációt, valamint a domborműveket, annak érdekében, hogy megvizsgáljuk, ezek *in situ* állnak, vagy pedig többszöri áthelyezés következtében kerültek a mai pozíciójukba.

Másrészről érdemes tágabb perspektívából is szemügyre venni az épületekben alkalmazott szobrászati elemek térbeli elhelyezkedését. Számos középkori, akár román, akár gótikus épület esetében találkozhatunk olyan faragványokkal, amelyeket rejtett vagy nehezen észlelhető helyre készítettek, azaz szándékosan korlátozottan láthatóak, egyes tekintetek elől elzártak vagy épp szinte „láthatatlanok”. Ezeket a marginális szobrászat gyűjtőfogalma alá sorolhatjuk Michael Camille és Nurith Kenaan-Kedar után.⁸ Camille és Kenaan-Kedar a kódexek margináliáira utalva kiemelik – elsősorban a gótikus épületek figurális épületszobrászata kapcsán – ezen ábrázolásoknak a főtémákhoz képest alárendelt helyzetét, továbbá azok dekoratív vetületét, a jelentést illetően pedig homályos és nehezen megközelíthető, sokszor gúnyos, profán, groteszk vagy obszcén jellegét is.⁹ A második megközelítéssel jelen tanulmányban csupán érintőlegesen foglalkozom: a szimbólumok térbeli jellege, az épületrészek és az ábrázolások közötti kapcsolatok, valamint a befogadó szociokulturális kontextusa egy másik írás tárgyát fogják képezni. Bár a két értelmezési irány nem feltétlenül zárja ki egymást, Friedrich Müller írása az első megközelítés felé irányította figyelmemet.

Kutatástörténet

Friedrich Müller már 1858-ban megállapította, hogy a főhajót a jelenlegi poligonális, gótikus szentélyt megelőzően félköríves apszis kellett, hogy zárja, illetve azt is meghatároz-

net a 15. faragványon is megismétlődik, Corneanu feltételezése szerint itt ugyancsak Sámson és Delilát látjuk, de itt Delila Sámson hajára mutat, és úgy kérdi erejéről. Közele felvételeken viszont egyértelműen látszik, hogy mindkét jelenet esetén a fekvő vagy lebegő ruhás alak baljával felfelé mutat, egyik esetben sem a másik alak hajára. Végül a 12. töredéket Corneanu a filiszteusok társaságaként határozta meg. E jelenetnél a már fentebb írt női és férfi öltözetek megkülönböztetésének problémája merült fel, továbbá az, hogy az ismétlődő figurákból egyáltalán nem következik a filiszteusok társasága. A kritika alá vont szövegrész a tanulmányból: Corneanu, S.: *The Figurative Frieze*, 210–213.

⁸ Michael Camille: *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art*. London, 1992., Nurith Kenaan-Kedar: *Marginal Sculpture in Medieval France: Towards the Deciphering of an Enigmatic Pictorial Language*. Aldershot, 1995.

⁹ Nødseth Ingrid Lunnan: *Reframing the Margins: Marginalised Sculpture on Gothic Cathedrals: the Human Face as an Aspect of the Marginal in the Cathedrals of Reims and Trondheim*. *Collegium Medievale*, 26 (2013) 3–26.

ta, hogy a torzalakos fríz minden bizonnyal a korábbi épülethez készülhetett.¹⁰ A szerző külön kiemelte, hogy még „felfegyverzett szemmel” („mit bewaffnetem Auge”) is nehezen lehetett felismerni a figurákat, mivel azok magasan helyezkedtek el.¹¹ Ezt a tényt bizonyítandó nem is kísérelte meg a fríz összes alakjának felsorolását, az általa említetteket pedig pontatlanul írta le: „Táncoló és farkukat fogó majmokat, szfinxeket, oroszlánokat és egy íjat hordozó kentaurt vettünk észre, tehát csupa különféle alakzatot.”¹² Müller megfigyelései ellenére éppen száz évnek kellett eltelnie, hogy 1958-ban Entz Géza hiánytalanul és majdnem teljesen pontosan felsorolja az ábrázolt jeleneteket:

„saját farkába harapó, egymás felé forduló sárkánypár, női fej alatt torzálat, állattal küzdő férfi, két lábát egymásnak vető, emberfej haját tépő torzalak, egymásfelé forduló sárkánypár, három állatalak, griff és sárkány harca, csavartfarkú sárkány, egymással szembeülő majmok, repülő alak, torzalakok oroszlánnal, négy női mellkép, két meztelen egymással háttal ülő nőalak férjfejet tart, fekvő oroszlán, egy alak hajánál fogva tart egy másik alakot, szörnyvel küzdő ember és kentaur, négy vadállat, három majom, vadállat feje.”¹³

Mindez annak tükrében is figyelemre méltó, hogy Entz Géza monográfiájának megjelenéséig több tanulmány is foglalkozott Gyulafehérvárral,¹⁴ és egy helyreállítási és régészeti

¹⁰ Friedrich Müller: *Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen*. Wien, 1858. 30.

¹¹ Müller, F.: *Die kirchliche Baukunst*, 26.

¹² Saját fordítás, a német eredeti: „Wir bemerkten tanzende und sich am Schweife haltende Affen, Sphinxen, Löwen und einen bogentragende Centauren, demnach lauter Gestalten” – Müller, F.: *Die kirchliche Baukunst*, 26–27. Érdemes megjegyezni, hogy 1863-ban Ipolyi Arnold szinte szóról szóra lefordítva emelte be saját művébe Müller megfigyeléseit: „Felebb tánczó majmok, valamint sphynxek, oroszlánok, centaurok egymásközt harczoló alakjai.” – Ipolyi Arnold: *A középkori szobrászat Magyarországon*. Bp., 1863. 22. Tekintve, hogy új alakot nem sorol fel, illetve ugyanabban a sorrendben említette a jeleneteket, ráadásul ugyanazzal a hibás „táncoló” jelzővel írta le a majmokat, feltételezhetjük, hogy csak Müller beszámolójából ismerte a frízt.

¹³ Entz G.: *A gyulafehérvári székesegyház*, 24.

¹⁴ Érdemes lehet a Friedrich Müller és Entz Géza tanulmányai között eltelt időben megjelent gyulafehérvári tanulmányok listáját közölni: Müller, F.: *Die kirchliche Baukunst*, Ipolyi Arnold: *A középkori emlékszerű építészet Magyarországon*. Bp., 1862., Ipolyi A.: *A középkori szobrászat Magyarországon*, Storno Ferenc: Storno Ferencz jelentése erdélyi archaeologiai útjáról. *Archaeologiai Értesítő*, 2 (1869) 1. 1–6., Schulz Ferenc: Schulcz Ferencz építész jelentése erdélyi útjáról. *Archaeologiai Értesítő*, 2 (1869) 1. 141–145., Henszlmann Imre: A gyulafehérvári székesegyház. *Archaeologiai Értesítő*, 10 (1876) 37–43., Henszlmann Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílus műemlékeinek rövid ismertetése*. Bp., 1876., Gerecse Péter: *Szobrászati emlékek Magyarországon*. Bp., 1898., Möller István: *Építészeti emlékek Hunyadi János idejéből*. In: Gerecse Péter (szerk.): *Magyarország műemlékei 1., A Műemlékek Országos Bizottsága Rajztárának jegyzéke*. Bp., 1905. 121–130., Csányi Károly: *Gyulafehérvári székesegyház*. Bp., 1899., Roth Victor: *Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen*. Strassburg, 1906., Éber László: *Erdélyi szobrászati emlékek*. Bp., 1909. 171–186. (Letöltés ideje: 2024. szeptember 27.), Csányi Károly: *A középkori építőművészet formái*. In: *Építő Munkavezetők Könyvtára*, 1910, XXVII., Möller István: *Erdély nevezetesebb műemlékei*. Bp., 1929., Gerevich Tibor: *Magyarország művészeti emlékei I. Magyarország románkori emlékei*. Bp., 1938. A tanulmányok közül csak néhány, hibásan közölt ábrázolás leírását említi Friedrich

munkát is lezajlott.¹⁵ Müller tanulmányát követően 1869-ben Storno Ferenc és Schulz Ferenc is jártak Gyulafehérváron, majd mindketten beszámoltak erdélyi utazásaikról az *Archeologiai Értesítő*ben, de a frízről egyikük sem tett említést.¹⁶ Írásaikból kétségtelenül inkább a műkedvelői attitűd, mintsem az alapos megfigyelés igénye tükröződik, alighanem „felfegyverzett” szemük sem lett volna elegendő a fríz tanulmányozására. Ennél különösebb, hogy Henszlmann Imre bár írásában hosszan kitért Müller tanulmányára, mégsem hozta szóba a frízt. Bár figurális domborművekről nem írt, analógiákra és az épület szerkezetére hivatkozva ő is említést tett a poligonálisat megelőző félköríves záródású főszentélyről.¹⁷ Legközelebb 1938-ban Gerevich Tibor írt újra a faragványokról, aki „madarakból, oroszlánokból, griffekből alkotott, ízléssel és nagy ügyességgel faragott” falszalagról beszélt,¹⁸ továbbá állást foglalt a fríz *in situ* elhelyezkedéséről a gótikus szentélyen. Bár állítását nem támasztotta alá, alighanem ugyancsak a faragványok messzesége indokolta határozott kijelentését.¹⁹

Bár Müller és Entz is hangsúlyozták, hogy a fríz eredetileg nem tartozhatott a poligonális szentélyzáródáshoz, az ebből fakadó evidens kérdésre – mégpedig arra, hogy hova tartozhattak eredetileg a reliefek – egyikük sem tudott felelni. A válasza egészen az apszis 2000-es évek elején történt felállványozásáig kellett várni, ugyanis ekkor nyílt

Müller, utána őt magyarra fordítva, szinte szó szerinti átvétellel Ipolyi Arnold 1863-ban, majd feltehetően őket követve Gerevich Tibor 1938-ban.

¹⁵ A 20. század elején gróf Majláth Gusztáv Károly püspök szorgalmazására Möller István vezetésével – a Műemlékek Országos Bizottsága által támogatva – 1907 és 1918 között nagyszabású restaurálási munkálatok és Posta Béla vezetésével régészeti feltárások kezdődtek az épületen. Ekkor fedezték fel többek között a déli kapu híres timpanonját is, illetve készítették előbb gipsz-, majd kőmásolatokat az épület számos faragványáról, olykor kiegészítve vagy kicserélve az eredetit, amelyeket kutatási céllal az északi torony első emeletén kialakított kőtárban helyeztek el. Az első világháború miatt megszakadt felújítási munkálatokat az épület belsejében és a tornyoknál a 60-as években folytatta Bágyuj Lajos, amit Radu Haiter régészeti vizsgálatai kísérték. A 20. század eleji restaurálásól ld. még: Bitay Árpád: *Az Alba Iulia-i római katolikus székesegyház és környéke: Az 1936. jún. 7-iki püspökszentelés emlékére*. Bp., 1936. 11., Bágyuj L.: *A Gyulafehérvári székesegyház restaurálása. Építés, Építészettudomány*, 15 (1983) 13., Káldi Gyula – Sarkadi Márton: *A gyulafehérvári székesegyház és érseki palota története és legújabb kori helyreállítási munkálatai. Műemlékvédelem*, 1 (2002) 13–14., Kovács András: *Épületek emlékezete – nevezetes épületek Erdélyben*. Bp., 2007. 26., Péntes Lóránd: *A gyulafehérvári székesegyház restaurálási munkálatai* (1). Beszélgetés Sarkadi Mártonnal. *Keresztény Szó*, (2008) 9. Online dokumentum: https://epa.oszk.hu/00900/00939/00097/2008_09_00097.htm (Letöltés ideje: 2024. november 20.)

¹⁶ Az *Archeologiai Értesítő*ben megjelent két tanulmány: Storno Ferenc: Storno Ferencz jelentése erdélyi archaeologiai útjáról. *Archeologiai Értesítő*, 2 (1869) 1. 1–6., Schulz Ferenc: Schulcz Ferencz építész jelentése erdélyi útjáról. *Archeologiai Értesítő*, 2 (1869) 141–145.

¹⁷ Henszlmann I.: *A gyulafehérvári székesegyház*, 38.

¹⁸ Gerevich T.: *Magyarország művészeti emlékei* I., 166.

¹⁹ „Amennyiben a fríz eredeti helyén áll, amiben nem lehet kételkedni, a főapszist sem lehet a XIII. század végénél korábbra keltezni, akkor sem, ha feltesszük, amit joggal feltehetünk, hogy a felső kőszalag a későromán akadémizmusban elakadt, nem épp kezdeményező, bár igen jól iskolázott mesternek, mondjuk későkori műve.” – Gerevich T.: *Magyarország művészeti emlékei* I., 166.

lehetőség a fríz részletesebb vizsgálatára.²⁰ Takács Imre 2012-ben publikálta észrevételeit a gótikust megelőző második épülethez tartozó első szentéllyel kapcsolatban.²¹ Ekkor hívta fel a figyelmet a fríz párkányelemeinek ívelő felületére²² (4. ábra – lásd a Függelékben a kötet végén), és ezzel sikerült választ adnia az előbbi kérdésre: eszerint a gyulafehérvári székesegyház második épületének első, félköríves lezárású főszentélyének²³ képét a sárkányok, oroszlánok, griffek, majmok, kentaurók, emberek és démonok alkotta nagyszabású fríz uralta.²⁴

A legújabb kutatások szerint a gótikus szentély sem mentes az átalakításoktól. Korábban is ismert volt a támpillérek fölötti Jézus születése ciklust lezáró kagylómotívumok barokk jellegű megjelenése, valamint a Sztojka Zsigmond Antal püspök által kezdeményezett helyreállításáról hírt adó márványtábla is,²⁵ azonban a helyreállítás mértékéről

²⁰ A 60-as évekbeli, Bágyuj Lajos vezette helyreállítás után 1990-ben nyílt lehetőség ismét az állagmegóvási munkálatok újraindítására, ekkor a nyugati homlokzat teljes felállványozása mellett az északi tornyot teljesen, a délit pedig részlegesen felújították. A munkálatok azonban a millennium előkészületei miatt megszakadtak, és az állványzatot lebontották anélkül, hogy a nyugati homlokzaton alapos felmérés történt volna. 1996-ban Takács Imre és Sarkadi Márton magánkezdeményezésére készült egy felújítási terv, amely elsősorban az épület statikai problémáinak megoldására irányult. 1999-től megállapodás született a magyarországi Műemlékvédelmi Hivatallal az épület helyreállításáról és kutatásokról, ennek következményeként a főszentélyt felállványozták. Ekkor gipszmásolatok készültek a faragványokról, amelyek jelenleg a déli toronyban kialakított kiállítóterben láthatók. Emellett lehetőség nyílt közeli fényképek készítésére is, valamint 2009 és 2013 között Halmos Balázs és Marótzky Katalin vezetésével közhelyes felméréseket végeztek, többek között a teljes szentélyen. Ugyanezen időszakról kezdődően, Daniela Marcu Istrate vezetésével régészeti feltárás is folyt. – Márton J.: *A gyulafehérvári székesegyház*, Halmos B. – Marótzky K.: *Észrevételek*

²¹ Takács Imre: *A gyulafehérvári második székesegyház első szentélye*. In: Papp Sz. (szerk.): *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*, 59–85. Ld. még: Takács Imre: *The first sanctuary of the second cathedral of Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO)*. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 53 (2012) 15–43.

²² „A polygonális szentélyfal egyenes szakaszaira applikált figurális párkányelemek eredeti illesztési vonala nem egyenes falhoz, hanem félkör alaprajzú apszishoz igazodik. Az íves alaprajzi kontúr annak ellenére feltűnik némelyik faragványnál, hogy a másodlagos felhasználás idején a párkányszakaszokat nyilvánvalóan feldarabolták, illetve az egyenes falakhoz igazították.” – Takács I.: *A gyulafehérvári második*, 73.

²³ A székesegyház építéstörténetét számos bizonytalanság és kérdés övezi. A legújabb kutatások szerint az építéstörténet a következőképpen foglalható röviden össze: az 1009 körüli, istváni alapítású, háromhajós, középen félköríves záródású első templomot, a kereszthajóval és nyugati tornyokkal bővített, a mellékhajókat és a főszentélyt is félkörívesen záró második épület váltotta fel a 13. század fordulóján. Ez a szentély még az építkezések befejezése előtt megsérülhetett az 1241. évi tatárjárás alkalmával, majd ezután kezdtek neki az erőteljesen megnyújtott és megmagasított polygonális, gótikus szentély építésének. – Takács I.: *A gyulafehérvári második*. Az építéstörténethez ld. még: Csányi Károly: *Gyulafehérvári székesegyház*. Bp., 1899., Barna János: *Árpád-házi templomaink*. Makó, 1902. 141., Entz G.: *A gyulafehérvári székesegyház*, 75–115., Tóth Sándor: *A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. Építés-Építészettudomány*, 15 (1983) 391–428., Kovács A.: *Épületek emlékezete*, 11–28., Kovács András: *A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és érseki palota történetéről*. In: Knecht Tamás (szerk.): *Élő múltunk. A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és érseki palota*. Kolozsvár, 2012. 11–19.

²⁴ Takács I.: *A gyulafehérvári második*, 70–75.

²⁵ „D. O. M. SANCTOARIUM HOC VETUSTATE LABEFACTUM RUINAEQUE PROXIMUM FRANCISCO I AUGUSTO CORREGENTE PIA MARIAE THERISIAE AUGUSTAE HUNGARI-

megoszlottak a vélemények.²⁶ Papp Szilárd 2012-es tanulmányában kifejtette, hogy a szentélyt 1753-ban valóban az alapjáig visszabontották, majd ezt követően újraemelték.²⁷ A fríz feldarabolt jelenetei esetén tehát nem csupán másodlagos, hanem harmadlagos elhelyezésről kell beszélnünk, ami az ábrázolások eredeti sorrendje szempontjából számos problémát vet fel. Mindezek tükrében felmerül a kérdés, hogy a gótikus szentély átalakítását megelőzően milyen magasan és mennyire láthatóan helyezkedtek el az ábrázolások, valamint hogy a többszöri áthelyezés során a faragványok eredeti sorrendje hogyan módosult. Ezen kívül érdemes megvizsgálni, hogy a jelenleg ismert faragványokon túl beszélhetünk-e elveszett darabokról.

A láthatóság kérdése: eltérések a mai és a 13. század eleji befogadó észlelésében

Daniela Marcu Istrate régészeti feltárásából és Halmos Balázs felmérési rajzaiból, illetve a faragványok vizsgálatának segítségével mindhárom kérdésre választ kaphatunk. Istrate méréseiből ismerjük a román kori szentély felmenő falának vastagságát, a félkör belső átmérőjének hosszát, a feltárási rajzokból pedig az is látszik, hogy a külső oldalán a körív nem teljesen 180 fokban, hanem csupán 166 fokban ívet képez.²⁸ Ezen adatok alapján kiszámítható a román kori szentély külső ívének, azaz az egykori fríznek a feltételezhető hossza, amely 16,5 méter lehetett. Halmos Balázs és Maróty Katalin léptékkal ellátott, pontos felmérése révén pedig megállapítható a jelenleg ismert, a gótikus szentély külsején sorakozó faragott domborművek hossza is.²⁹ A fríz töredékes és feldarabolt, néhol a gótikus szentélyre átfaragott szegmenseiből – a biztosra tudott hiányok és az esetleges ségek tükrében – hozzávetőlegesen 12 méter ismert. A faragványok magassága 35 centiméter, a jelenetekre szabdaltnak töredékek szélessége 30 és 70 centiméter közötti, míg az

AE BOHAMIAEQUE REGINAE PRINCIPIS TRANSILVANIAE MUNIFICENTIA CURA SIGISMUNDI ANTONII SZTOYKA L. BARONIS DE SZALA, ANTISTITIS AD VETEREM PLANE FORMAM A SOLO RESTITUIT POST OCTENNIS BELLI IN EXCIDIO AUGUSTAE DOMUS AUSTRIACAE AB INVIDIA CONCITATI MOLEM PACE TERRIS AUSTRIACIS AQUIS GRANI REDITA ANNO QUINTO DOMINI MDCCLIII” – Entz G.: *A gyulafehérvári székesegyház*, 166–167. A helyreállítási munkáról ld. még: Entz G.: *A gyulafehérvári székesegyház*, 126–127., Papp Szilárd: „... Ad veterem plane formam a solo restituit ...” *A gyulafehérvári székesegyház gótikus főszentélyének 18. századi bontása és visszaépítése*. In: Papp Sz. (szerk.): *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*, 131–197.

²⁶ Maga Entz Géza is úgy vélte, hogy a szentélyt „nem bontották le, csak javították, a fal külső síkját kijebbz hozták, a külső burkolást kicserélték, az ablakokat, a tetőzetet helyreállították. [...] A főszentélyben található feketemárvány emléktábla szövege ennek nem mond ellent, hiszen valóban az alapoktól újították meg, anélkül azonban, hogy a falat elbontották volna.” – Entz G.: *A gyulafehérvári székesegyház*, 126–127.

²⁷ Papp Sz.: *Ad veterem*, 131–197.

²⁸ Daniela Marcu Istrate: Régészeti adalékok a gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház főszentélyének és sekrestyéjének történetéhez. In: Papp Sz. (szerk.): *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*, 23–26.

²⁹ A léptékkal ellátott felmérési rajzokat Halmos Balázs biztosította a számomra. Kisebb méretben publikálásra kerültek a rajzok: Halmos B. – Maróty K.: *Műemlék, rajz, kutatás*, 78–79.

egy-egy figurák szélessége 15 és 45 centiméter között mozog. A jelenleg ismert tizenhét szegmens és ötvenkét figura alapján a hiányzó 4,5 méter körülbelül hét szegmensnek és húsz figurának felel meg. Ez a mennyiség százalékosan kifejezve különösen jelentős: a teljes anyag közel 30 százalékát teszi ki.

A felmérési rajzok alapján ismerjük a második épület román kori apszisát megindító négyzetoszlopfő magasságát is, amely nyilvánvalóan megegyezett a szentély belsejében található boltozatot indító oszlopfő magasságával.³⁰ Ez megbízható támpontot nyújt a szentély külső fala főpárkányának és az azt díszítő fríz magasságának meghatározásához is, amely hozzávetőlegesen 12 méteren helyezkedett el. A jelenlegi 18 méteres magassághoz viszonyított 6 méteres eltérés nagyban befolyásolja a formák láthatóságát és felismerhetőségét, hiszen ebből a közelségből a faragványok másfélszer nagyobbak látszanak.

Azonban a 6 méteres különbség és a jelentősen javuló látószög ellenére sem mehetünk el szó nélkül a szobrok korábban említett marginális jellege mellett. A szentély külsejére szorult fantáziálények és torzalakok leginkább az épületek nyugati homlokzatán ismertek, és az utolsó ítélet kapcsán találkozhatunk velük. A keleti oldal figurális fríze szokatlansága ellenére sem példa nélküli. Gyulafehérvárhoz hasonló figurális ciklusokkal találkozhatunk például a schöngraberni Mária-templom 13. század közepi épületének külső szentélyén ábrázolt változatos és meglehetősen provinciális ábrázolások esetében vagy a 12. századi Selles-sur-Cher Notre-Dame-la-Blanche keleti apszisánál, ahol két regiszterben Krisztus és szentek életéből vett jeleneteket láthatunk. Példaként hozható fel még Saint-Paul-lès-Dax is, ahol a bibliai jelenetek mellett szintén találkozhatunk fantáziálényekkel.

Günter Bandmann óta az épületekről és az épületeket alkotó, tagoló formákról nem csupán mint építészeti, funkcionális vagy dekoratív elemekről gondolkodunk, hanem mint szimbólumokról, jelentést hordozó formákról is.³¹ Az épületek nehezen észrevehető, marginális részeire szorult mehökkentő alakokkal a Bandmann, Kenaan-Kedar és Camille után megnyílt diskurzus keretében szimbolikus-teológiai és szociokulturális értelemben is foglalkoznunk kell.³² Ide tartozik többek között a klerikusok és a hívek közötti párbeszéd kérdése, a kőfaragók humora, illetve általában a középkori gondolkodás, amely a szakrális és a profán határait gyakran elmosó, erősen allegorikus nyelvezetet alkalmazott. Ezek az értelmezési lehetőségek a legtöbb esetben egymás mellett párhuzamosan is felvethetőek, és sajnos (vagy szerencsére) épp ezért nem is egyértelműen lezárhatóak a kérdések. Annak érdekében, hogy ezek a nézőpontok ne váljanak céltalanná vagy könnyen kritizálhatóvá, érdemes mindig erős megszorításokkal, az egyedi esetekből kiindulni, anélkül, hogy a fent említett megközelítések értelmezési tartományát túlzottan leszűkítsük.

Mivel a fríz ábrázolásainak eredeti sorrendje nem választható el a faragványok elemzésétől és értelmezésétől, a két kérdést együtt érdemes tárgyalni. Előbb négy jelentéshordozó jelleget határozok meg, amelyek mentén szempontokat vetek fel a fríz értelmezéséhez.

³⁰ Marcu Istrate, D.: Régészeti adalékok, 24.

³¹ Bandmann Günter: *Early Medieval Architecture as Bearer of Meaning*. New York, 2005.

³² Camille, M.: *Image on the Edge*, Kenaan-Kedar, N.: *Marginal Sculpture*.

A jelentés kérdése: értelmezési szempontok a fríz jeleneteihez

Az első jelentéshordozó kategória a narratív jelleg. Ebben az esetben az ábrázolások egy történet mentén meghatározott sorrendbe állíthatóak, van befogadási irányuk, kezdő- és végpontjuk. A narráció létrejöhet egy ábrázoláson belül vagy akár egymás mellett elhelyezett jelenetek sorozataként is. Az előbbi esetben a mozdulatok, a gesztusok, a kompozíció és a cselekmények ok-okozati láncolata meséli el a történetet. Az utóbbi esetben az egymást követő ábrázolások egy külső referenciára, történelmi, bibliai vagy mitológiai történetre utalnak, amely időben rendezi azokat, így az egyes jelenetek nem szükségszerűen cselekményközponterek.

A második kategória a szimbolikus jelleg, amely esetében az egyes ábrázolások önmagukon túlmutatva valami mást is jelentenek. Így bár nem állítható fel szigorú sorrend, léteznek olyan meghatározott térbeli pozíciók, amelyek elhelyezkedése a jelentés szempontjából kritikus fontosságú. Ilyenek lehetnek például a jobb és a bal oldal vagy a fent és a lent térvizsionainak kérdései.

A harmadik kategória az ornamentális jelleg. Ez egyfajta térkitöltő és mintaképző építészeti attitűd, amely az építészeti tagozatokat növényi, állati, emberi figurákkal díszíti.

A negyedik kategória a morális jelleg. Ez sokszor kapcsolódik a szimbolikus jelleghez, de azzal ellentétben alkalmi összefüggéseket képez, olykor pedig retorikai eszköz, amely nem feltétlenül társít állandó jelentést egy jelhez. Az egyes elemek a környezetük viszonyában, cselekedeteik vagy gesztusaik szerint felvehetnek negatív vagy pozitív morális értékeket is.

A narratív jelleg

A fríz elrendezésének szempontjából a legnagyobb segítséget a narratív struktúra nyújthatná. A fríz egyik darabja egy oroszánt széttépő férfialakot ábrázol (2. ábra: 3. töredék), akit könnyen lehetne Sámsonként azonosítani. Corneanu ezen az alapon szeretett volna egy teljes Sámson-ciklust felépíteni, de a korábban kifejtett, félreértelmezett jelenetek miatt ez egyértelműen kizárható. A román korban az oroszánt széttépő Sámson-figura gyakran önálló ábrázolásként jelent meg, mivel az ószövetségi elbeszélésén túl a bátorságot és a jó győzelmet mutatja be, valamint tipológailag Krisztus alakját idézi fel.³³ Ilyen Sámson és az oroszánt küzdelmét ábrázoló faragványt láthatunk például a 1200 körüli gurki timpanonon, a moissaci kerengő északi oldalának 12. századi oszlopfőjén, a szintén 12. századi Sant Cugat-kolostor kerengőjében található oszlopfőn vagy a somogyvári Sámson esetében is. Az ábrázolás elterjedéséhez és népszerűségéhez nagymértékben

³³ A bibliai beszámoló szerint Sámson, miután felfeszíti az oroszánt száját, mézet talál a döglött állat belsejében, ami később az általa feladott rejtély megoldásának a kulcsa lesz. A történet a gonosz felett aratott győzelmet és annak jutalmaként a „megédesült” életet jelképezi. Ugyanígy Krisztusnak és azoknak, akik az ő útját követik, a gonosz felett aratott győzelme hozza el a végső megváltást.

hozzájárulhattak azok a gyakran helyben fellelhető római kőfaragványok, amelyek Herkules első feladatát, a nemeai oroszlánnal való küzdelmét jelenítik meg.

A szimbolikus jelleg

A második lehetőség, hogy az alakok szimbolikus jelentéseit vegyük vizsgálat alá. Ennek során több forrásra is támaszkodhatunk, köztük a *Physiologus*ra, a különböző bestiáriumokra, az állatmesékre, Plinius *Naturalis Historiájának* középkori átíratára, a *Liber Monstrorum*ra, a *Vulgatára* és számos egyéb középkori szerzőre, mint például Isidorus Hispalensisra (+636), Alexander Neckamra (+1217), Thomas Cantimpratensisre (+1272), Albertus Magnusra (+1280) és az egyházatyákra. A *Physiologus* rögtön az elején rámutat a középkori gondolkodás és így a középkori művészet értelmezésének egyik legfontosabb és legproblematikusabb jelenségeire. A lile pozitív és negatív jelentései kapcsán így ír:

„Ámde tisztátalan a kígyó is, és János tanúbizonysággként mégis ezt mondja: »Amiképp felemelte Mózes a kígyót a pusztában, aképpen kell az ember fiának is felemelkednie.« Mert minden teremtmény kettős természetű: dicséretes és feddhető.”³⁴

Alighanem ezeket a szavakat tekinthetjük a következő értelmezési szempontok „motójának” is. A gyulafehérvári fríz állatalakjai között ugyanis oroszlánokat, sárkányokat, majmokat, egy griffmadarat és kentaurokat is találhatunk.

Rögtön az oroszlán kettős értelmű, ugyanis egyes szövegek Krisztussal, míg mások az ördöggel azonosítják. A *Physiologus* és a bestiáriumok tisztán pozitív lényként hivatkoznak rá. Ezek a források az állatok királyaként és Júda szimbólumaként ismertetik. Továbbá három jellemzőt említenek, melyek Krisztusra utalnak.³⁵ Ezzel szemben a *Vulgata* több helyen a gonosszal és az ördöggel társítja, különösen Péter első levelében:

„Józanok legyetek és vigyázatok. Ellenségeitek, a sátán, ordító oroszlán módjára ott kószál mindenütt, és keresi, kit nyeljen el.”³⁶

Morten Stige az oroszlán középkori szimbolikáját kutatva kimutatta, hogy a román kori épületeken megjelenő, emberalakokat elnyelő oroszlánok mint a bűnökért kirótt

³⁴ *Physiologus*, 12–13. 3. fejezet: A liléről

³⁵ Az oroszlán farkával elsöpri a nyomait, hogy a vadászok ne találjanak rá, mint ahogyan Krisztus is eltüntette istenségét, amikor emberré lett. Az oroszlán szeme alvás közben is nyitva van, mint ahogy Krisztus teste is csupán alszik a keresztfán, istensége viszont az Atya jobbán őrködik. A nőstény oroszlán, ha kölyköt szül, azt holtan hozza a világra, majd a hím harmadnapra hazatérve, rálehelve a kölyökre, fel támasztja azt, akár Isten támasztotta fel harmadnapon az ő fiát, Jézust. – *Physiologus*, 5–6. 1. fejezet: Az oroszlánról

³⁶ 1Pt 5,8–9 (A Szent István Társulat bibliafordítása.)

büntetés végrehajtói tűnnek fel, nem tisztán mint gonosz entitások.³⁷ Ebben az összefüggésben kizárólag a bűnös lelkeknek van okuk a félelemre. Az oroszlánok egyetlen ábrázolási sorozaton belül is eltérő jelentésekkel rendelkezhetnek. Ez figyelhető meg a gyulafehérvári fríz esetében is, ahol az oroszlán három különböző szimbolikus értelmezésben is megjelenik. A sorozatban egymást követő oroszlánok az erkölcstelen ember elnyelésével fenyegető, templomot védelmező lényekként mutatkoznak meg (2. ábra: 6., 14., 17. töredék). A Sámson-faragvány esetében (2. ábra: 3. töredék) az oroszlán legyőzése a szellemi és fizikai erő győzelmét jelképezi, a sárkánnyal való küzdelem ábrázolásán pedig az ördög elleni harcot szimbolizálja (2. ábra: 11. töredék).

A gyulafehérvári frízen szimmetrikusan tükrözött, önmagukba forduló sárkányokból összesen négy található (2. ábra: 1., 2., 5., 8. töredék), közülük kettő esetében a sárkányok között emberi fejek is megjelennek (2. ábra: 1., 2. töredék), amik mintegy a sárkányok közé szorulnak be. A *Physiologus* nem említi a sárkányokat, azok csak a 11–12. századi bestiáriumokban kerülnek elő, nagyrészt Isidorus Hispalensis írásának hatására. Isidorus kígyószerű lényekként írja le őket, írása szerint erejük nem a fogaikban, hanem a farkukban rejlik, és képesek elpusztítani mindent, ami a szorításukba kerül.³⁸ Hozzájuk hasonlóképpen az ördög is lesben áll, hogy gonoszságával csapdába ejtse az embereket. A középkori hagyományban gyakran előforduló toposz az ördög azonosítása a sárkánnyal, és ebben a kontextusban a sárkány nem hordoz kétértelműséget. Itt a sárkány egyértelműen a gonosz és a rossz megtestesítőjeként jelenik meg, erőteljesen jelképezve az erkölcsi bukás veszélyeit és a kísértés erejét. A fríz két jelenetében, ahol két sárkány között emberi fej tűnik fel, a sárkány szimbolikus az ördög és a gonosz megtestesítőjeként értelmezhető, ami tekervényeivel a bűn hálójába csábítja az embereket.

A 7. faragványon a griff és a sárkány küzdelme látható (2. ábra: 7. töredék). A griff esetében újra fel kell idéznünk a *Physiologus*ból vett „mottókat”, de itt az oroszlánal pont ellentétes helyzet áll fenn. A griff szöveges említései mentesek a teológiai allegorizálástól, és – sasfejú, szárnyas, tollas mellkasú, oroszlántestű kinézetén túl – annak alapvetően félelmetes és fenevad természetéről számolnak be. Hérodotosztól (+425) ismerjük a griff aranyat őrző sajátosságát,³⁹ amit a 2. században Aelianus tovább árnyalt azzal, hogy a fenevadnak valójában nincs szüksége az aranyra, a kincsekért alighanem az emberek jönnek el, akikkel szemben a griff a kicsinyeit védelmezi.⁴⁰ A 7. században

³⁷ Stiege Morten: *The Lion in Romanesque Art, Meaning or Decoration?* Online dokumentum: <https://tahi-ti.journal.fi/article/view/85641/44591> (Letöltés ideje: 2024. október 01.)

³⁸ W. M. Lindsay (ed.): *Isidorus Hispalensis: Etymologiae*. Oxford, 1911. 12. könyv, 4. Online dokumentum: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Isidore/12*.html (Letöltés ideje: 2024. november 20.)

³⁹ A. D. Godley (trans.): *Hérodotos: Historiai*. Cambridge, 1920. 4.27. Online dokumentum <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0126%3Abook%3D4%3Achapter%3D27%3Asection%3D1> (Letöltés ideje: 2024. november 20.)

⁴⁰ Rudolf Hercher (ed.): *Aelianus: De Natura Animalium*. [H. n.], 1864. 4.27. Online dokumentum <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0590%3Abook%3D4%3Achapter%3D27> (Letöltés ideje: 2024. november 20.)

Isidorus Hispalensis is tényszerűnek ható leírást adott szimbolikus értelmezés helyett.⁴¹ A kicsinyeit védelmező és kincseket őrző griff a középkori hagyományban a lovak és emberek ellenségeként öröklődött tovább, amit Albertus Magnus művei is megerősítenek.⁴² A 13. században, Albertus Magnusszal egyidőben, Thomas Cantimpratis *De natura rerum* című alkotásában elsőként vonta le a griff természetéről szóló szövegek morális tanulságait, amikor azt írta:

„és mivel idegenekre támadnak, oda ritkán lehet bejutni, mivel úgy tépik szét az embereket, mintha Isten küldte volna őket, hogy megbüntesse a kapzsiság meggondolatlanságát.”⁴³

Érdekes módon a szöveges hagyomány nem folytatja Thomas Cantimpratensis gondolatmenetét. A griff megjelenésére, valamint vad és ellenséges természetére szorítkozó, szűkszavú beszámolók⁴⁴ ellenére a vizuális művészetekben a griffek nem a gonoszság szimbólumaként szerepelnek. Épp ellenkezőleg: a griffek az oroszlánokhoz hasonlóan védelmező állatnak tekinthetők, és fenyegető, erőt sugárzó megjelenésük ellenére is Krisztus szimbólumaiként értelmezhetőek. Ezt nem csupán kettős, égi (mint a sas) és földi (mint az oroszlán) természetük tanúsítja, hanem az a tény is, hogy a tisztán negatív jelentésű sárkányok ellenfeleiként, velük küzdve mutatkoznak meg, mint ahogy az a gyulafehérvári frízen is megfigyelhető.

Az 16. ábrázoláson látható harcoló és vadászó kentaurok a görög-római mitológia örökségéből hagyományozódtak tovább a középkor számára. A faragványon két vágató kentaúr látható, akiket hátulról egy harmadik társuk követ. Ez a harmadik kentaúr egy levágott fejet tart a kezében, miközben a másik haját ragadja meg (2. ábra: 16. töredék). A román kori templomok hibrid lényeit az emberi dualizmus kifejeződéseként értelmezhetjük, amelyek a belső meg hasonlottságot, a testi vágyak és az erkölcs konfliktusát jelenítik meg. Heinrich Schmidt ezt a dualizmust az eretnekekre vonatkoztatja, akik félig keresztények, félig pogányok.⁴⁵ Ezt a megközelítést a *Physiologus* is alátámasztja, amely szerint ezek a lények a kétszínű embereket szimbolizálják: akik úgy viselkednek, mintha a kegyesség szentségében részesülnének, de mivel ez csak látszat, ezért tagadják annak valódi erejét, és a gyülekezet elhagyásakor „vadállatokká” válnak, hogy vágyaiknak éljenek.⁴⁶

⁴¹ Lindsay, W. M. (ed.): *Isidorus Hispalensis: Etymologiae*, 12. könyv, 2.17. Online dokumentum: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Isidore/12*.html (Letöltés ideje: 2024. november 20.)

⁴² Kitchell Kenneth – Resnick Irven Michael (trans.): *Albertus Magnus: De animalibus*. Baltimore, 1999. 1625. 23. könyv, 46.

⁴³ Saját fordítás az angol változatról: „and because they attack foreigners, access there is rare, since they pluck men as if they had been sent by God to punish the rashness of greed.” – Walter de Gruyter (ed.): *Thomas Cantimpratis: De natura rerum*. [H. n.], 1973. 5.53.

⁴⁴ Isidorus Hispalensis (*Etymologiae*, 12, 2:17), Alexander Neckam (*De naturis rerum*, 1.31), Hildegard von Bingen (*Physica*, 6.1), Albertus Magnus (*De animalibus*, 23, 46)

⁴⁵ Heinrich Schmidt – Margarethe Schmidt: *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst*. München, 2007. 70–72.

⁴⁶ *Physiologus*, 29–30. 13. fejezet: A szirénekről és hippokentaurokról

Végezetül, a gyulafehérvári frízen két jelenet is látható, amelyiken egy csuhás majom gyümölcsöt ad át egy vele szemközti, saját farkán ülő majomnak (2. ábra: 9., 18. töredék). A két ábrázolás közül az egyikben a csuhás majom mögött egy harmadik áll (2. ábra: 18. töredék). Plinius és nyomán Gaius Julius Solinus, Isidorus Hispalensis, Richard de Fournival, valamint más középkori szerzők, illetve a bestiáriumok ugyancsak hangsúlyozzák a majom mimetikus természetét, és megjelenését az ördöghöz hasonlítják.⁴⁷ Úgy vélem, itt a majom embert utánzó szokása és ennek parodisztikus, gúnyos jellege a kulcs a figura értelmezéséhez. A kritika célpontjában a klerikusok állnak, különösen a szerzetesek, akik mint „második Ádámok” ismét átveszik a jó és rossz tudását ígérő gyümölcsöt az ördögtől. A bűnük jellegének kérdésére talán a gyümölcsöt átadó majom maga alá gyűrte, erőteljesen fallikus hatású farka adhat választ.

Az ornamentális jelleg

Ornamentális szempontból vizsgálva a gyulafehérvári frízt, megfigyelhető, hogy a különböző alakok és kompozíciók ismétlődő mintázatokat hoznak létre, és a legtöbb jelenet szinte azonos módon többször is megismétlődik. A faragványok vizsgálatánál pedig meg tudunk állapítani összetartozó töredékeket. Paul Michel a *Tiere als Symbol und Ornament* című munkájában a zürichi Grossmünster apátság kerengőjét vizsgálva azt hangsúlyozza, hogy az ornamentális és szimbolikus jellegek között nem lehet éles határvonalat húzni.⁴⁸ Az ábrázolásoknak igazodniuk kell az építészeti tagozatokhoz, mivel céljuk nemcsak a jelentéshordozás, hanem az építészeti tagozatok súlyos, nyomasztó tömegeinek kisebbé, könnyebbé, mozgalmasabbá és elevenebbé tétele.⁴⁹ Ez teremti meg azt a komplexitást, amely az ábrázolások szinte elkerülhetetlen ornamentális jellege és a bennük rejlő jelentés között feszül. Alighanem ez az oka annak, hogy sok esetben a jelentések rendkívül általánosnak, míg máskor igen specifikusnak tűnnek.

⁴⁷ Az elfogásának egyik módszere, hogy a vadászok kihasználják a majmok utánzó természetét. A vadászok egy csizmát vagy hurkot helyeznek el a majmok számára jól látható helyre. Amikor a vadász felveszi saját cipőjét, a majom megpróbálja utánozni ezt a cselekvést. Ahogy a majom a nehéz cipőbe vagy hurokba bújik, a vadász el tudja fogni őt. – John Bostock (ed.): *Plinius: Naturalis historia*. London, 1855. 8. könyv 80. A bestiárium pedig ezt írja: „Az ördögnek majom formája van.” – Boka László – Boreczky Anna (szerk.): *Bestiarium zircense*. Bp., 2016. 30.

⁴⁸ „Nach mittelalterlicher Ansicht können alle Dinge einem Auslegungsverfahren unterworfen werden, das ihre »symbolische« Bedeutung aufweist, welche zur Erkenntnis der Glaubenwahrheiten tauglich und zur sittlichen besserung nützlich ist.” – Michel Paul: *Tiere als Symbol und Ornament. Möglichkeiten und Grenzen der ikonographischen Deutung, gezeigt am Beispiel des Zürcher Grossmünsterkreuzgangs*. Wiesbaden, 1990. 9.

⁴⁹ Gerecze Péter szerint a szobrászat építészetben belüli szerepének növekedését az indokolta, hogy az építészeti tagozatok súlyos tömegének ellensúlyozását a szobrászat biztosította, hozzájárulva a szerkezeti elemek vizuális könnyedségéhez és dinamizmusához. – Gerecze Péter: *Szobrászati emlékek Magyarországon*. Bp., 1898. 18–19.

Az 1. ábrán jól megfigyelhető, hogy a második épület első szentélyéről történő át-emelés során az átfaragások elsősorban a poligonális szentély sarokpontjait érintették. Hiányzik a második jelenetnél a sárkány törzse és feje, illetve a nyolcadiknál szintén hiányzik egy sárkánynak a kompozícióban vele tükrözött szimmetrikus párja. A 6. és 17. szegmensek töréseinél látszik, hogy ugyanannak az oroszlánnak a kettéválasztott feleiről van szó. Amint ezeket egymás mellé helyezzük, a fríz összesen tíz oroszlánjából hét egymás mellé kerül, ami lehetővé teszi, hogy joggal alkalmazzuk a mustraképzés elvét a további három, szintén hasonló mintázatot alkotó oroszlán esetén is, és ezzel a másik hét mellé soroljuk őket. A fríz jelenlegi utolsó darabjánál, a háromalakos majomjelenetnél megfigyelhető, hogy az utolsó majom hátához szorosan simul egy oroszlán, amely ezzel elindítja a fentebb már említett oroszlános mintát (2. ábra: 18. töredék). Ez alapján következtethetünk arra, hogy a majmok megelőzik az oroszlánokat. Tehát hasonlóképpen az oroszlánokból kiindulva feltételezhetjük, hogy a fríz másik majomjelenete közvetlenül megelőzte a mostanit, úgy, hogy a két majom egymás hátát érintette. Ennek mentén egy jelentős szakaszon belül felállítható a helyes sorrend.

Érvényesnek tűnik tehát a feltételezés, hogy a fríz ismétlődő mintákat követ, így a majmok (2. ábra: 9., 18. töredék) és oroszlánok (2. ábra: 6., 14., 17. töredék) mellett a sárkányok (2. ábra: 1., 2., 5., 8. töredék), az ördögök (2. ábra: 4., 13. töredék), az emberi alakok (2. ábra: 12. töredék) és a felfelé mutató ruhás figurák (2. ábra: 10., 15. töredék) szétszórta darabjai is egymás mellett állhattak. A megmaradó négy ábrázolás pedig a küzdelem tematikáját követi: az elsón Sámson küzd az oroszlánnal (2. ábra: 3. töredék), a másodikon egy griffmadár látható, a következőn oroszlán harcol a sárkánnyal (2. ábra: 7., 11. töredék), az utolsón pedig vágótőrös kentaurok vadásznak és harcolnak (2. ábra: 16. töredék).

A moralizáló jelleg

Végül a moralizáló jelleget érdemes még vizsgálat alá venni. A korábban említett szimbolikus értelmezések gyakran tartalmaznak morális értékeléseket, amelyek két pólus mentén pozitív és negatív értéket vehetnek fel. Ilyen bináris rendszert láthatunk például Somogyváron⁵⁰ vagy az assisi San Rufino-székesegyház nyugati homlokzatán, ahogyan ezt Silvia De Luca kimutatta.⁵¹ A gyulafehérvári fríz esetében, ha a faragványokat morális értékeik szerint csoportosítjuk, akkor a negatív morális értékű ábrázolások alapvető túlsúlyát látjuk, bár ezt a hiányzó 4,5 méternyi faragványanyag figyelembevételével kell értelmeznünk.

⁵⁰ Takács Imre: *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában*. Bp., 2018. 104–105.

⁵¹ Silvia De Luca: Sul "Bestiario" di San Rufino ad Assisi. Storia e iconografia. In: Stefano Riccioni – Luigi Perissinotto (eds.): *Animali figurati. Teoria e rappresentazione del mondo animale dal Medioevo all'Età moderna*. Roma, 2019. 93–115.

A korábban tárgyalt, erkölcsileg negatív jelentéssel bíró lényekkel ellentétben a három állatharcot ábrázoló jelenet az erény és a bűn küzdelmét jeleníti meg. Illetve pozitív jelentést láthatunk még a két felfelé mutató alak esetén is, akik a mögöttük álló figurák számára valamilyen égre akarják felhívni a figyelmet (3. ábra). Ezek ellentétpárjait talán a meztelen, démonszerű figurákban találhatjuk meg, akik a bűnösökre csimpaszkodva próbálják azokat hajuknál vagy mellüknél fogva lefelé húzni (2. ábra: 4., 13. töredék).

Meg kell továbbá emlitenünk egy négyalakos töredéket is, amely szorosan egymás mellett álló, frontális ruhás figurát ábrázol (2. ábra: 12. töredék). Mindennemű cselekvés és attribútum hiányában nehéz őket megítélni, de a kompozíció és figurakezelés szempontjából a provinciális római sírok alakjaira emlékeztetnek. Támpontot egyedül az öltözőkük jelenthet. Mivel a frízen az emberi alakok közül eddig az összes meztelen figurát negatív konnotációban értelmeztük (csimpaszkodó, démonszerű alakok és más alakok, akikbe ezek kapaszkodnak), míg a ruhába öltözötteket pozitív jelenetekben láttuk (Sámson, felfelé mutató alakok), ezért elképzelhető, hogy ezek az álló alakok a felfelé mutató figurakompozíciókat követik. Így alakjaik az égi erényekre mutató pozitív jelenetsorba tartoznának, és hasonlóan mustraszerűen követnék egymást, akár az oroszlánok, akik a bináris rendszer túloldalán épp a bűnösök elnyelésével fenyegetnek. A probléma megoldásához a fennmaradó 4,5 méter hiányzó relief előkerülése minden bizonnyal hozzájárulhatna.

Összegzés: javaslat a fríz eredeti sorrendjére és jelentésére

Ha összegezzük ezeket a megközelítéseket, akkor az egyes jelenetek a korábban kimutatott szimbolikus jelentéshorizontjukon túl egyfajta nagyobb és általánosabb jelentéshez köthetőek, ahol a küzdelem az ember üdvözülése és elkárhozása között zajlik. A szobrászati ciklus mintázatképző attitűdjéből kiindulva pedig több, egymást követő csoport állítható fel. Minden bizonytalanságot szemünk előtt tartva a következő elméleti rekonstrukció állítható fel: a fríz a gonosz szorításába került ember ábrázolásaival kezdődik (2. ábra: 1., 2., 5., 8. töredék), amit a bűnbeesés különböző formái (2. ábra: 4., 13., 9., 18., 16. töredék) és a gonosz elnyelésével fenyegető figurák követnek (2. ábra: 14., 6., 17. töredék). Majd a fríz a lélek és a gonosz harcának szimbolikus jeleneteiben folytatódik (2. ábra: 3., 7., 11. töredék), amit végül az égi erényekre való figyelemfelhívással lehetne zárni (2. ábra: 10., 15., 12. töredék). A fríz alapvető üzenete: ebben a kétosztatú világban az ember folyamatosan ki van téve a gonosznak, és minden pillanatban küzdenie kell az üdvözülésért.

A korábban elhangzott szempontokból levonható pár megállapítás: a gyulafehérvári fríz eredetileg láthatóbb, de marginális helyet kapott az épületen. Szerepe nem hasonlítható a narratív ciklusokéhoz vagy a tisztelhető szentekéhez, helyette az épületen más helyeken is megjelenő morális vagy szimbolikus ábrázolásokkal együtt az épület másodlagos jelentésrétegét alkotja, amely a lélek fenyegetettségét, küzdelmét jeleníti meg.

A második épület első szentélyéről történő áthelyezés alkalmával 4,5 méter faragványanyag veszett el. Az ábrázolások eredeti sorrendje – ami feltehetően mustraszerűen ismétlődő jelenetekből állt össze – pedig felcserélődött. Mindez azt is eredményezte, hogy a megnövelt gótikus szentélyen a megváltozott sorrendű faragványok a fríz ornamentális jellegét erősítették tovább a jelentéssel szemben. Végezetül a díszítő és térkitöltő ábrázolások nem zárják ki a morális és szimbolikus tartalmak egyidejűségét, végső soron ezek a marginális szobrászati elemek gúnnyal, humorral, de félelemmel és tisztelettel vegyesen teremtik meg a keresztény ember morális világképét.

**PERCEPTION AND MEANING:
AN ATTEMPT TO INTERPRET THE FIGURAL FRIEZE OF ST.
MICHAEL'S CATHEDRAL IN GYULAFEHÉRVÁR (ALBA IULIA, RO)**

St. Michael's Cathedral in Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) is an outstanding Romanesque building of the medieval Kingdom of Hungary. The medieval building preserves numerous *in situ* and secondarily used figural carvings. Among these, the richly decorated frieze of the first sanctuary of the second building stands out. The surviving reliefs, depicting dragons, monkeys, demons, lions, centaurs, etc., are currently located on the outside of the Gothic sanctuary, which was built on the site of the old sanctuary after the Mongol invasion. Due to the construction of the new sanctuary the original order of the carvings may have changed, causing the reliefs' already questionable meaning to become even more obscured. On the other hand, the frieze is located at a height which compromises its visibility, which begs the question: How could a medieval spectator notice the reliefs on the first sanctuary or on the newer Gothic sanctuary and how did these affect them? By examining the carvings and the iconographic and iconological analysis of the figures, a new order can be established, which helps in the interpretation of the carvings. From the arc size of the reliefs and the analysis of the structure of the sanctuary, the height of the frieze of the first sanctuary can be restored, which provides an opportunity to understand the relationship between the medieval spectator and the reliefs. During my study, I will present the results of the examination of the carvings and use the mentioned methods to attempt an interpretation of the depictions on the frieze.

Keywords: Gyulafehérvár (Alba Iulia), St. Michael's Cathedral, relief, frieze, symbolism

HÁRI KATA

Blockbuchon innen és túl

KÉP ÉS SZÖVEG A 15. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK
KÖNYVKULTÚRÁJÁBAN

Bevezetés

A *BLOCKBUCH* (más néven táblanyomatos könyv) sok szempontból talányos médiumnak tekinthető a 15. század második felének könyvkultúrájában. A *Blockbuch*okat technikai értelemben a 20. század első feléig a szedett betűs nyomtatott könyvek előzményének tartották, amit a hatékonyabb tipografikus nyomtatás megjelenéséig alkalmaztak. Ezt mára megcáfolták, ami ugyanakkor nem zárja ki, hogy a *Blockbuch* más tekintetben átmeneti vagy formáló hatású médium lehetett.¹ Az alábbiakban megkísérlem dióhéjban összefoglalni, hogy milyen módszereket alkalmaztak a 15. századtól a 16. század elejéig a képek könyvbe illesztésére, annak érdekében, hogy átfogó képet kapjunk azokról a folyamatokról, amelyek a *Blockbuch*ok létrejöttének a hátterét is adták, különös tekintettel a kép és a szöveg tartalmi és formai összefüggéseire. A táblanyomatos könyvekben megnyilvánuló kép-szöveg viszony vizsgálata és összevetése a többi könyv- és illusztrációs formában megjelenő kapcsolattal segíthet még pontosabban meghatározni a *Blockbuch* médium mibenlétét és esetleges közvetítő szerepét. A tárgyalt emléktanyag rendkívül gazdag. A tanulmánynak nem célja a példák teljes körű ismertetése. Ehelyett egy átfogó általános ismertetést igyekszem adni, néhány reprezentatív példa kiemelésével.

¹ A korai *Blockbuch*-kutatást is megosztotta a datálás kérdése. Ma egészen 1530 körülig terjedően van tudomásunk táblanyomatos könyvekről. Erről a kérdéskörrel bővebben: Karl Heinrich von Heinecken: *Nachrichten von Künstlern und Kunst-Sachen*. II. Leipzig, 1769. 114–116., Wilhelm Ludwig Schreiber: *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle*. I–VIII. Leipzig, 1902., Arthur Mayger Hind: *An Introduction to a History of Woodcut with a Detailed Survey of Work Done in the 15th Century*. London, 1935. (reprint 1963.) 35., Heinrich Theodor Musper: *Die Datierung und Lokalisierung der ältesten gedruckten Bücher und Laurens Janszoon Coster*. *Die graphischen Künste*, 3 (1938) 41–52., Heinrich Theodor Musper: *Der Holzschnitt in fünf Jahrhunderten*. Stuttgart, 1964. 84., Sabine Mertens: Was sind *Blockbücher*? Technik, Themen, Terminologie. In: Gutenberg-Gesellschaft und Gutenberg-Museum (Hrsg.): *Blockbücher des Mittelalters. Bilderfolgen als Lektüre*. Mainz am Rhein, 1991. 17–19.

A könyvillusztáció különböző formái a 15. században

A 15. század első fele Németalföldön és német területeken számos sokszorosító grafikai eljárás megjelenésének és térhódításának az időszaka. A fa- és fémmetszettechnikák jelentős átalakulást hoztak a század második felének könyvművészetébe is. Ezt az időszakot a folyamatos kísérletezés jellemezte: a kézzel írott és illusztrált, valamint a nyomtatott kép és szöveg legkülönbözőbb változatait alkalmazták egy könyvön belül.² A nyomdászok, a metszetkészítők és az egyre bővülő piac egymást is formálták.³ Mindeközben nőtt a magánáhítat szerepe a korszak vallásosságában, aminek következtében keresettebbek lettek az ezt szolgáló képek és könyvek, ezentúl pedig a sokszorosítás korábban elképzelhetetlen, új formái alapjaiban változtatták meg a privát képhasználatot.⁴

Az ebben az időszakban keletkezett illusztrált könyvek több szempont alapján is csoportosíthatóak. A szöveg készülhetett kézzel írva vagy fametszetes, illetve szedett betűs nyomtatással. Feloszthatjuk őket a bennük szereplő képek készítéstechnikája szerint is, amely lehet miniatúra, tollrajz, fa- vagy fémmetszet. A miniatúrák lehetnek „hagyományos”, miniatörök által az adott kötetbe festett ábrázolások vagy a kötéskor beilleszthető, „használatra kész” egylapos miniatúrák. Hasonlóképp, a metszetek is lehetnek kész, beilleszthető egylapos nyomtatványok vagy több metszetről álló képi ciklusok. Emellett találunk példát metszetes füzetekre, amelyekben a képes, nyomtatott oldalakat fűzték egy könyvecskévé. Továbbá ide sorolhatjuk a táblanyomatos könyveket is. Lényeges, hogy egy-egy kötetben belül több készítéstechnika is előfordulhat, mind a szöveget, mind a képet tekintve.⁵

Mindemellett a tárgyalt emléktárgyak felosztásának további szempontjai lehetnek: például a könyv hordozója (pergamen vagy papír), közönsége (laikus vagy egyházi, és ezeknek is vannak különböző csoportjai), a szöveg nyelve és így tovább.

Szempontunkból elsősorban a kép és a szöveg készítéstechnikája és a kép és a szöveg egymáshoz való viszonyának a vizsgálata a lényeges. Természetesen az elkülönítés utólagos, és kizárólag a vizsgálatot szolgálja. Az adott korban az egyes technikák ugyanannak

² Sandra Hindman – James Douglas Farquhar: *Pen to Press. Illustrated Manuscripts and Printed Books in the First Century of Printing*. Baltimore, 1977. 101–156., Ursula Weekes: *Early Engravers and Their Public. The Master of the Berlin Passion and Manuscripts From Convents in the Rhine-Maas Region, ca. 1450–1500*. London, 2004. 14.

³ Susie Nash: *Between France and Flanders. Manuscript Illumination in Amiens*. London, 1999. 141–145., Weekes, U.: *Early Engravers*, 84.

⁴ Hans Belting ezt a magánáhítat képeinek időszakaként nevezi meg. – Hans Belting: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Ford. Schulcz Katalin. Bp., 2000. 433., Peter Schmidt: *Gedruckte Bilder in handgeschriebenen Büchern. Zum Gebrauch von Druckgraphik im 15. Jahrhundert*. Köln, 2003. (Pictura et poesis 16.) 5., Sixten Ringbom: *Devotional Images and Imaginative Devotions. Notes on the Place of Art in Late Medieval Piety*. *Gazette des Beaux-Arts*, 73 (1969) 164–165., Henk van Os: *The Art of Devotion in the Late Middle Ages in Europe 1300–1500*. Amsterdam, 1994., Weekes, U.: *Early Engravers*, 84.

⁵ Ezenfelül elterjedt gyakorlat volt, hogy több könyvet egy gyűjteményes kötetbe rendeztek össze és kötötték egybe. Tehát egy fizikai kötetben ezáltal több mű – és adott esetben a technikák még szélesebb spektruma – található meg.

a folyamatos átalakulásnak a szerves részeit képezik, és gyakran kölcsönösen hatnak egymásra. Nem feledkezhetünk meg róla, hogy az érintett anyag jelentős része megsemmisülhetett, ráadásul a fennmaradt nyomtatványok nagyobb arányban tartoznak a kevésbé használatban lévő példányok közé, így az egykori emléktárhelyek összességét tekintve nem feltétlenül reprezentatívak. Ma már nem lehetséges teljes képet alkotni a korszak illusztrált könyveiről és nyomtatványairól, ezért be kell érünk a folyamatok alaposabb megértésével.⁶ A továbbiakban sorra veszem az illusztrált könyvkészítésnek a 15. században és a 16. század elején előforduló különböző módszereit és technikáit. Elsőként az időrendben is kiindulópontot jelentő miniált kódexet tárgyalom, majd a készítéstechnika szerinti logikai sorrendet követve a metszettel díszített inkunábulumról ejtek szót. Céloom a különböző technikával készült illusztrált könyvek sajátosságainak bemutatása, különös tekintettel a kép és a szöveg formai és tartalmi kapcsolatára.

A miniált kódex

A középkori miniált kódexekben a munka menete általában a következő volt: elsőként a lap beosztása történt meg. Ebben a fázisban kijelölték a szöveg és a képek helyét, amely sokszor a miniatúrák belső térelosztását is érintette. Ezt követően az esetek többségében a szöveg másolása következett. Eközben a képeknek szánt helyet kihagyták, vagy gyakran fűztek hozzá megjegyzéseket, jegyzeteket a miniátor számára az ábrázolás témáját illetően, vagy ritkábban az ábrázolásmódot tekintve. Tehát láthatjuk, hogy a miniatúrák elhelyezését, témáját, esetenként a megjelenítés módját is előre, a szöveggel együtt eltervezték. A következő lépésben az ábrázolások vázlatos megrajzolása, majd az aranyozás és a színezés következtek. Végül a lapokat egybekötötték, és borítóval látták el. Ez alól természetesen vannak kivételek, ahol a lépések nem a megszokott sorrendben zajlottak, de a fent leírt folyamat a készítés legjellemzőbb menete. Számunkra a leglényegesebb tanulság, hogy a „hagyományos” miniált kódexben a kép és a szöveg egymás kiegészítői. Megfigyelhetjük, hogy a készítők az első lépéstől kezdve szöveg és kép vizuális egységében gondolkodtak – akár különálló, egész oldalas miniatúrák, akár szövegközi ábrázolások díszítik az oldalakat. Emellett a margináliák is megerősítik a látvány egységét, keretbe foglalják a szöveget.⁷

⁶ Schmidt a kéziratokba illesztett nyomatokra vonatkozóan állapítja ezt meg, de a kijelentést igaznak tekinthetjük a korai nyomtatott képek összességére. – Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 315.

⁷ Jonathan J. G. Alexander: An English Illuminator's Work in some Fourteenth-Century Italian Law Books at Durham. In: Nicola Coldstream – Peter Draper (eds.): *Medieval Art and Architecture at Durham Cathedral*. London, 1980. 149–153. (British Archaeological Association: Conference Transactions for the Year 1977 3.), Jonathan J. G. Alexander: *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*. New Haven–London, 1992. 40–47., 56., 62–63., 70–71., Susan L'Engle: Outside the Canon. Graphic and Pictorial Digressions by Artists and Scribes. In: Susan L'Engle – Gerald B. Guest (eds.): *Tributes to Jonathan J. G. Alexander. The Making and Meaning of Illuminated Medieval and Renaissance Manuscripts, Art and Architecture*. London, 2006. 70.

A felsorolt csoportok közül a kézirat a legrégebb óta jelenlévő könyvforma; a tárgyalt időszakban már több évszázados hagyományra tekint vissza. Azonban ez nem jelenti azt, hogy a kéziratok a többi illusztrált könyves forma megjelenésével megszűntek létezni, sem azt, hogy csak egyirányú hatás figyelhető meg a miniált kódexek és a többi tárgyalt médium viszonyrendszerében. Például számos esetet látunk, amikor a különböző metszetek mintaként szolgáltak a miniatúrák számára.⁸

A kéziratokba illesztett egylapos miniatúra

A kézzel írott szövegben elhelyezett, kézzel festett képekre másik példát a készen megvásárolt, majd kódexekbe illesztett egylapos miniatúrák szolgáltatnak, amelyek a 15. század elején jelentek meg.⁹ Általában gyakran ábrázolt témákat jelenítettek meg (például Jézus életének jeleneteit), és elkészítésük kevesebb idő alatt, szinte „sorozatgyártáshoz” hasonlóan történhetett, emellett a kötéskor beilleszthetőek voltak bármilyen kéziratba. Fontos, hogy azok számára is megvásárolhatóak voltak, akik egy teljes kódex díszíttetését nem engedhették meg maguknak.¹⁰

Megfigyelhető, hogy a készen vásárolt egylapos miniatúrák a szöveggel nem alkotnak tervezett esztétikai egységet, és a készítés folyamatából is adódik, hogy vizuálisan kevésbé tudnak szervesülni a könyv szöveges oldalai közé. Bár tartalmilag összhangban is lehetnek, azonban az egyezés inkább esetlegesnek mondható; a szöveg másolásakor az írnoknak nem kellett tekintettel lennie arra, hogy hová és milyen miniatúra

⁸ Philip E. Webber: *Integration of Literary and Visual Imagery in Netherlandic Vita Christi Prayer Cycles. Manuscripta*, 26 (1982) 97., Karel G. Boon: *The Master of the Housebook and his Relationship to the Art of the Burgundian Netherlands*. In: Jan P. Filedt Kok (ed.): *Livelier than Life. The Master of The Amsterdam Cabinet, or The Housebook Master, ca. 1470–1500*. Maarssen, 1985. 13–22., Weekes, U.: *Early Engravers*, 15., 46–53.

⁹ Feltehetően a Németségben készítették elsőként egylapos miniatúrákat (legkorábban brugge-i említés ismert), de népszerűségük egyre nőtt, a század közepére délnémet területen is alkalmazták őket. – Jan Baptist van der Straelen – Pieter Theodoor Moons: *Jaerboek der vermaerde en kunstryke Gilde van Sint Lucas binnen de stad Antwerpen*. Antwerpen, 1855. 11–12., James W. H. Weale: *Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges*. Bruges, 1872–1873. (Le Beffroi 4.) 239–252., Edmond de Busscher: *Peinture murale à l'huile, du XVe siècle, à Gand*. Gand, 1895. 207–210., Lorne Campbell: *The Art Market in the Southern Netherlands in the Fifteenth Century. The Burlington Magazine*, 118 (1976) 192., Alexander, J. J. G.: *Medieval Illuminators*, 36., Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 140.

¹⁰ Campbell, L.: *The Art Market*, 191., James Douglas: *Identity in an Anonymous Age. Bruges Manuscript Illuminators and Their Signs. Viator*, 11 (1980) 371–383., Raymond van Uytven: *Splendour or Wealth. Art and Economy in the Burgundian Netherlands. Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 10 (1992) 108–109., Paul Trio: *L'enlumineur à Bruges, Gand et Ypres (1300–1450). Son milieu socio-économique et corporatif*. In: Maurits Smeyers – Bert Cardon (eds.): *Flanders in a European Perspective. Manuscript Illumination Around 1400 in Flanders and Abroad*. Leuven, 1995. 721–729., Maurits Smeyers – Jan van der Stock (eds.): *Flemish Illuminated Manuscripts 1475–1550*. New York, 1996., Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 140., Weekes, U.: *Early Engravers*, 14., 84.

fog kerülni, a képet készítő festő pedig nem tudhatta előre, hogy pontosan milyen szöveg mellé rendelik az általa alkotott képes oldalt. Mindez által az ilyen módon beillesztett kép nem alkot a szöveggel olyan szerves egységet, mint a miniált kéziratok oldalain. Ezért ezen könyvek esetében az illusztrációk jelenléte sokkal inkább kiegészítő jellegű.

A kéziratokba beilleszthető metszetek

A kódexekbe illesztett egylapos miniatúrákhoz hasonlóan, a „használatra kész”, kéziratokba illesztett fa- vagy fémmetszetek is változatos körülmények között és eltérő időben kerülhettek bele a kéziratokba, például a készítéskor vagy egy könyvtár köteteinek újrakötésekor.¹¹ A metszeteket a beillesztés után egységes stílusú szegéllyel díszíthették és/vagy színezhették, esetenként aranyozták is.¹² Amennyiben így tettek, azzal a metszetet vizuálisan integrálták a szöveges oldalakba. A miniált kódexekben megfigyelt, a készítés folyamata közben organikusan fejlődő látványbeli egység ekkor sem alakult ki, de megfigyelhető az erre való törekvés.¹³

A beillesztett metszetek esetében a szöveges és a képi részek között abban az esetben alakul ki a lehető legszorosabb tartalmi kapcsolat, amikor a metszeteket tudatosan, a szöveg adott részéhez rendelve illesztik a kéziratba.¹⁴ Azonban megállapítható, hogy

¹¹ A téma kutatásának két mérföldköve Peter Schmidt 1995-ös doktori disszertációja, illetve ennek bővített kiadása, valamint Ursula Weekes monográfiája. – Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, Weekes, U.: *Early Engravers*. Az írással egyidőben jellemzően a 15. század utolsó negyedéig illesztettek be metszeteket, de ezt követően is találkozhatunk néhány kivételes esettel. Főleg nagyobb méretű metszeteknél látunk példát arra, hogy a kéziratba tulajdonosa utólag illesztette be. Így tett a nürnbergi gyűjtő, Hartmann Schedel is a Tízezer Mártír mestere, a Berlin Passió mestere, a Mondatszalagok mestere, valamint E. S. Mester metszeteivel. – Weekes, U.: *Early Engravers*, 15., Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 85., 182., 193–194.

¹² Például Margriet Uutenham óraskönyvében (Arnhem, 1460 körül, USA, magángyűjtemény) találhatóunk példát egy Szent Gergely miséjét ábrázoló beillesztett fémmetszetre, amelyet színezték, aranyoztak (fol. 20v) és pazar aranyozott ornamentális keretbe foglaltak. A metszetet ebben az esetben alárajzoláshoz hasonlóan használták, és a festéssel megtévesztésig miniatúraszzerűvé tették. – Weekes, U.: *Early Engravers*, 148–151., 305–310., Doris Oltrogge: *Illuminating the Print. The Use of Color in Fifteenth-Century Prints and Book Illumination*. In: Peter W. Parshall (ed.): *The Woodcut in Fifteenth-Century Europe*. New Haven, 2009. (Studies in the History of Art 75.) 308–311.

¹³ Színezett metszetekre a 16. századig találunk példát, majd ettől az időszaktól kezdve a metszetek egyre gyakrabban az eredendő monokrómiájukban jelennek meg. A metszetek monokrómmá válásáról bővebben: Oltrogge, D.: *Illuminating the Print*, 312., Bernhard Bischoff: *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*. I–III. Stuttgart, 1966–1981. II. 142., Christine Elisabeth Ineichen-Eder et al. (Hrsg.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. Bistümer Passau und Regensburg*. München, 1977. (Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz 4.1.) 122., Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 209–213., Weekes, U.: *Early Engravers*, 129–132.

¹⁴ Weekes említ példát olyan esetre, amikor minden valószínűség szerint tudatosan kidolgozott koncepció alapján illesztették a metszeteket a kéziratokba. – Weekes, U.: *Early Engravers*, 101–116.

a tartalmi kapcsolódás még így is felszínes, hiszen az egylapos miniatúrákhoz hasonlóan az ábrázolások már elkészült formájukban adottak voltak a beillesztéskor; ezért a metszetkészítők nem tudhatták előre, hogy milyen művet fognak illusztrálni az általuk alkotott képekkel, ebből adódóan nem kifejezetten az adott szöveghez készítették őket. Még felszínebb a kép és a szöveg tartalmi kapcsolata az olyan kötetek esetében, amelyekbe a metszeteket kevésbé tudatosan illesztették be. Úgy vélem, érdemes tekintetbe venni azt is, hogy a metszetek változó témában és mennyiségben állhattak rendelkezésre, továbbá a könyveket ezzel díszítő személy sem feltétlenül fordított figyelmet arra, hogy a szöveg melyik szakaszához milyen ábrázolást rendel.

A miniált tipografikus nyomtatott könyv

A szövegnyomtatás megjelenése nem jelentette a miniatúrafestészet hirtelen eltűnését, hanem épp ellenkezőleg; egyáltalán nem ritka, hogy (leggyakrabban iniciálé vagy marginália formájában) kézzel festett minta díszíti a különböző ősnymotatványokat. Ezáltal az inkunábulumok megjelenésükben miniált kódexhez váltak hasonlóvá annyiban, hogy az olvasó szabályos szövegtükröt és ezt keretbe foglaló díszítőmotívumokat, például növényi indákat lát.¹⁵ Ennek tanulsága, hogy a technikai szempontoknak – például egy szöveg írott vagy nyomtatott voltának – az utókor hajlamos nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mint ahogy azt a készítés korában tették. Ezentúl okkal feltételezhetjük, hogy a korabeli könyvdíszítő ugyanazzal a természetességgel kezelte a nyomtatott szöveges lapokat, mintha egy kéziratban dolgozna.

Az írható metszetes füzet

Az írható metszetes füzetek esetében fa- vagy fémmetszetes képciklusokat nyomtattak és fűztek könyvvé. Ez a kevésbé elterjedt kísérleti műfaj jó példa a változó vásárlói igényekre válaszul érkező innovatív metszetkészítői megoldásokra is.¹⁶ Esetükben a kép vált a meghatározó elemmé, amelyet később kiegészíthettek szöveggel, vagy maradhattak

¹⁵ Például a nyugati kultúra első tipografikusan nyomtatott könyve, a negyvenkét soros Gutenberg Biblia több fennmaradt példányát is festett iniciálék és növényi ornamentika díszítik. A hasonlóságot a kódexekhez jól mutatja, hogy például a londoni Lambeth Palace Library Ms. 15 jelzetű negyvenkét soros Bibliáját a könyvtár 1812-es katalógusában Henry J. Todd Biblia-kéziratként nevezi meg. – Henry J. Todd: *A Catalogue of the Archiepiscopal Manuscripts in the Library at Lambeth Palace. With an Account of the Archiepiscopal Registers and Other Records There Preserved*. London, 1812. 3., Christopher de Hamel: *A History of Illuminated Manuscript* (1986). London, 2005.³

¹⁶ Marta O. Renger: *The Cologne Ars moriendi: Text and Illustration in Transition*. In: Jos M. M. Hermans (bew.): *Boeken in de late Middeleeuwen. Verslag van de Groningse Codicologendagen 1992*. Groningen, 1994. (Boekhistorische reeks 1.) 140., Weekes, U.: *Early Engravers*, 93., 88., 128.

akár szöveg nélkül is a füzetek, kapcsolódva ezzel a devóciós könyvecskék hagyományához. De a szöveg kerülhetett a metszetek alatti vagy feletti üres papírfelületre is, esetleg a szomszédos üres oldalra. Feltehetően a használatuk elsősorban a magánáhitathoz kötődött, és gyakran privát imádságoskönyvek elejébe kötötték bele őket.¹⁷

Mindent összevetve megállapítható, hogy amennyiben az írható metszetes füzetekben szerepel szöveg, az a kép mellé rendelődik. Ezekben a könyvecskékben – a többi itt felsorolt illusztrált könyvformától eltérően – a kép az igazodás alapja, ami meghatározza a szöveg helyét és témáját.

A Blockbuch

A gyakori fogalmi zavar okán elsőként érdemes pontosítani a *Blockbuch* fogalmát: a *Blockbuch* fametszettechnikával nyomtatott könyv, amelynek minden egyes oldalát – képeket és szöveget – külön fadúcba vészték, majd papírra nyomtatták. Elsősorban Németalföldön és német területen, a 15. század harmadik harmadától a 16. század elejéig volt elterjedt.¹⁸ Az oldalak nyomtatását követően a kötéssel a *Blockbuch* készen állt az értékesítésre; sem a szöveg, sem a kép nem szorult utólagos kiegészítésre, de az ábrázolásokat esetenként színezhették.¹⁹

A kutatás megkülönböztet úgynevezett xilografikus, kiroxilografikus vagy xilokirografikus és tipoxilografikus *Blockbuch*okat (attól függően, hogy a szöveg a dúcnyomat részeként készült, kézzel íródott vagy szedett betűvel nyomtatták).²⁰ Azonban ezek nem egyeztethetők össze a fenti definícióval. Ebből kifolyólag, bár a táblanyomatos

¹⁷ Jeffrey F. Hamburger: The Use of Images in the Pastoral Care of Nuns. The Case of Heinrich Suso and the Dominicans. *The Art Bulletin*, 71 (1989) 30., Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 252–253., 265–308., Weekes, U.: *Early Engravers*, 89., 95.

¹⁸ Datálásukhoz kevés forrás és biztos támpont áll rendelkezésünkre. A legkorábbi *Blockbuch*ok feltehetőleg az 1460-as évek elején készültek, tehát kevéssel a szedett betűs nyomtatás megjelenése után, azonban az illusztrált tipografikus kiadásoknál korábban. A táblanyomatos könyvek jellemzően nem tartalmazzak előszót, kolofont vagy más, a készítés idejére vagy a készítőik személyére utaló információt. Datálásukban legnagyobb segítséget a vízjelkutatás jelentette. – Allan H. Stevenson: The Quincentennial of Netherlandish Blockbooks. *The British Museum Quarterly*, 31 (1966) 83–87., Allan H. Stevenson: The Problem of Blockbooks, In: Gutenberg-Gesellschaft und Gutenberg-Museum (Hrsg.): *Blockbücher des Mittelalters. Bilderfolgen als Lektüre*. Mainz am Rhein, 1991. 229–262., Mertens, S.: Was sind Blockbücher?, 17–19., Weekes, U.: *Early Engravers*, 81.

¹⁹ Mertens, S.: Was sind Blockbücher?, 13.

²⁰ Ezen fogalmakról bővebben: Schreiber, W. L.: *Manuel de l'amateur*, Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 312., Paul Needham: Prints in the Early Printing Shops. *Studies in the History of Art*, 75 (2009) 49., John Henry Hessels: Typography. *Encyclopædia Britannica*, XXVII (1911) 512., Nigel F. Palmer: The Coming of the „Antichrist”. The Fifteenth-century Blockbooks and the Transition from Manuscript to Print. In: Jeffrey F. Hamburger – Maria Theisen (Hrsg.): *Unter Druck. Mitteleuropäische Buchmalerei im 15. Jahrhundert*. Petersberg, 2018. (Buchmalerei des 15. Jahrhunderts in Mitteleuropa 15.) 144.

könyvekkel rokonságban álló kategóriáknak számítanak, nem azok alcsoportjai, tehát szigorú értelemben véve nem *Blockbuch*ok.

A táblanyomatos könyv szintén a korszak innovatív és kísérleti médiumainak sorába tartozik.²¹ A nyomtatáskor a fadúcokról többségében kézzel készítették nyomatot. A papírt a befestékezett felületre fektették, és a hátoldalát lószőrrel tömött bőrlabdaccsal dörzsölték át. Ebből kifolyólag a technika csak egyoldalas nyomtatást tett lehetővé, hiszen a dörzsölés roncsolta volna a hátoldalon található lenyomatot. Az üresen maradt hátoldalakat gyakran összeragasztották, illetve valószínűleg kifejezetten erre a célra tervezett, egyszerű nyomdagép segítségével opisztografikus *Blockbuch*ok készítése is lehetővé vált (amelyben a papír mindkét oldalára nyomtattak).²²

Egy *Blockbuch* több kiadásban is megjelenhetett, amihez használhatták ismét ugyanazokat a dúcokat vagy a róluk készített másolatot (adott esetben a szöveg módosításával, például latin helyett népnyelvűre fordították le), de készíthettek teljesen új nyomóformát is. A dúcokat szétdarabolva alkalmazhatták tipografikus nyomtatott könyvek illusztrálásához is.²³

A különböző könyvtípusok közül a *Blockbuch* példázza legszemléletesebben a kép és a szöveg szoros kapcsolatát a könyv oldalain belül; a nyomatokon szereplő minden egyes motívum és szó már a tervezéskor, de legkésőbb a metszés előtt a helyére került. Ezáltal az előre megtervezett kép-szöveg egység vitathatatlan. Ezen felül az ábrázolások és az írásos elemek vizuálisan és tartalmilag is szoros kapcsolatban állnak egymással, a miniált kéziratokhoz hasonlóan. Azonban míg a kéziratok esetében inkább a szöveg a szervezőerő, addig a legtöbb *Blockbuch* kapcsán ennek fordítottját figyelhetjük meg: a képi elemekbe építik be a helyet a szöveg számára, például mondatszalogok vagy szövegdobozok formájában.²⁴

Bizonyos táblanyomatos művek gazdag kéziratos hagyománnyal rendelkeznek (például a *Biblia pauperum*), és vannak olyanok, amelyek *Blockbuch* formájában jelentek meg elsőként. Utóbbi esetben még jelentősebb lehet a formátum előképként játszott szerepe a későbbi, szedett betűs nyomtatásban megjelent példányok számára. A tipografikus nyomtatás 15. század közepi megjelenését követően megközelítőleg két évtizeddel később váltak elterjedté az illusztrált nyomtatványok (tehát a *Blockbuch*ok nyomtatása után, illetve velük egy időben), ezáltal feltételezhetjük, hogy a *Blockbuch*ok formálhatták a képes inkunábulumokat. A táblanyomatos könyvek jelentősége abban állt, hogy

²¹ Palmer, N. F.: *The Coming*, 142.

²² Mertens, S.: *Was sind Blockbücher?*, 14.

²³ A dúcok továbbadása, másolása és újrafelhasználása miatt általában véve a nyomtatványok stíluskritikai elemzése vagy a kép alapján történő földrajzi és időbeli elhelyezése félrevezető lehet, nemcsak a *Blockbuch*ok, de a metszettel díszített kéziratok és nyomtatott könyvek esetében is. – Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 15.

²⁴ Mertens, S.: *Was sind Blockbücher?*, 13.

olvasóközönségüket a szöveg és a képek együttes hatása által érték el, és a nyomtatott könyvek között ebben úttörőnek számítottak.²⁵

Az 1470-es éveket követően a tipografikus nyomtatott könyv mindent elsöprő sikere az eddig tárgyalt különféle kísérleti formátumok fokozatos eltűnésével járt. Bár hosszú távon nem alkalmazták őket, azonban az átmeneti időszak nagyon fontos alakító tényezői voltak, és nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a magánáhítat képei jóval szélesebb közönség számára váltak elérhetővé, és hogy végül kialakult a legelterjedtebb képes médium, a metszettel illusztrált, szedett betűs nyomtatott könyv.²⁶

A metszettel illusztrált, tipografikus nyomtatott könyv

A szedett betűs, nyomtatott, metszettel illusztrált könyvek csoportja a legszerteágazóbb és a legnagyobb emlékanyaggal rendelkező a tárgyalt csoportok közül. Jelen oldalakon nem kísérlem meg ezen nyomtatványok történetének és alakulásának ismertetését, pusztán néhány általános megállapítást teszek, elsősorban a kép-szöveg kapcsolatot érintően.

Esetükben ugyancsak előzetes tervezést igényelt az oldalak kialakítása: a nyomdásznak előre össze kellett állítania az oldaltükröt, meghatároznia a metszetek helyét, hogy a szöveg szedése eszerint történhessen. Az alkotóelemek fizikai kötöttségeiből adódóan nem lehetséges a kép és a szöveg olyan mértékű vizuális egybeolvadása, mint a miniatúrák esetében, azonban az oldalakon a kép és a szöveg egységet formálnak. Lényeges különbségek forrása, hogy a nyomtatványok esetében a készítéstechnikai és gazdasági szempontok felülírják az esztétikai szempontokat.²⁷ Ez például abban nyilvánul meg, hogy a nyomtatáshoz a szöveget anyagi megfontolásból sokszor le kellett rövidíteniük, továbbá az illusztrációk is kevésbé részletekbe menően jelenítik meg az ábrázolt témát, kezdeti technikai adottságaiknál fogva. Arra is látunk példát, hogy több jelenet is egy metszetes képen kapott helyet. Azáltal, hogy a szövegből és a képekről is hiányoznak bizonyos részletek, kevesebb tér marad a kép és szöveg kapcsolódására is. Ezen felül a nyomdászok gyakran már meglévő dúcokat használtak fel ismét, így ezekben a nyomtatványokban esetlegessé válik – vagy akár teljesen megszűnik – a miniatúrák esetében tapasztalt szoros, az első munkafázistól kezdve tervezetten kialakított tartalmi kép-szöveg viszony.²⁸

²⁵ Palmer, N. F.: *The Coming*, 152.

²⁶ A legkorábbi fennmaradt illusztrált inkunábulum feltehetőleg az 1450-es években készült, azonban az 1470-es években kezdett el rohamosan nőni a számuk. – Hansjürgen Kiepe: *Die Nürnberger Priameldichtung. Untersuchungen zu Hans Rosenplüt und zum Schreib- und Druckwesen im 15. Jahrhundert*. München, 1984. 151., Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 12., Weekes, U.: *Early Engravers*, 187–188.

²⁷ Weekes, U.: *Early Engravers*, 126.

²⁸ Sandra Hindman: *The Transition from Manuscripts to Printed Books in the Netherlands: Illustrated Dutch Bibles. Nederlands Archief Voor Kerkgeschiedenis*, 56 (1975) 198–199.

Konklúzió

Napjainkra általánosan elfogadott álláspont, hogy a nyomtatás feltalálása nem jelentett hirtelen átváltást a kéziratról a nyomtatványra, sem a miniatúrákról vagy épp a tollrajzokról a metszetekre. Mi több, a nyomtatás megjelenése utáni első évtizedek egybeesnek a kéziratkészítés zenitjével, s valójában mindkettő egyazon jelenségnek, vagyis a megnövekedett keresletnek a következménye, ennek nyomán az erre adott kétféle válaszként értékelhetők.²⁹ A különböző formátumok kialakulása és összefüggéseik szerteágazó, folyamatos kölcsönhatásokkal teli rendszert alkotnak, és idővel rajzolódott csak ki, hogy a leghatékonyabban a metszetekkel illusztrált, tipografikus nyomtatvány elégítette ki az olvasói igényeket.³⁰

A kép és a szöveg kapcsolatát tekintve szoros egységet állapíthatunk meg a miniált kéziratokban. Hasonló megállapítás tehető a táblanyomatos könyvek esetében is, amelyek a saját eszközeikkel a kéziratokban látott viszonyt igyekeznek reprodukálni, valamint a saját céljaikhoz igazítani. Ezentúl a metszettel illusztrált nyomtatványok gyakran a *Blockbuch*ok képi elemeivel élnek, akár a szó szoros értelmében is: a táblanyomatos könyvek szétदारabolt dúcait használják fel. Ugyanakkor az sem példa nélküli, hogy a táblanyomatos könyvek tipografikus könyveket vagy a kéziratok nyomtatványokat, akár egyenesen *Blockbuch*okat utánóznak, mégpedig megkapó hasonlósággal. Tehát a folyamatos egymásra hatás a kép-szöveg reláció tekintetében is jelentős.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a táblanyomatos könyvek jelentős közvetítő szerepet tölthettek be az említett folyamatban, ezáltal meghatározó tényezők lehetnek az illusztrált inkunábulumok formátumát, megjelenését, továbbá bennük a kép és szöveg tartalmi kapcsolatát tekintve.³¹ Azonban ennek alátámasztása csak a konkrét *Blockbuch*ok, kéziratok és nyomtatott könyvek vizsgálata és összevetése által lehetséges.

²⁹ Kiepe, H.: *Die Nürnberger Priameldichtung*, 151., Curt F. Bühler: *The Fifteenth-century Book. The Scribes, the Printers, the Decorators*. Philadelphia, 1960. 27., Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 237.

³⁰ Sabine Griese: Sammler und Abschreiber von Einblattdrucken. Überlegungen zu einer Rezeptionsform am Ende des 15. und Anfang des 16. Jahrhunderts. *Pirckheimer-Jahrbuch*, 11 (1996) 43–69., Schmidt, P.: *Gedruckte Bilder*, 313., Palmer, N. F.: *The Coming*, 152.

³¹ Palmer, N. F.: *The Coming*, 152.

**FROM HERE AND BEYOND THE BLOCKBOOKS.
IMAGE AND TEXT IN THE BOOK CULTURE OF THE SECOND HALF
OF THE 15TH CENTURY**

The second half of the fifteenth century was a period of exciting transformations in book art. The blockbook is an enigmatic medium of this period in many aspects. The study summarizes the methods used in the fifteenth century to insert images into books: illuminated manuscripts, single-leaf illuminated pages inserted into a manuscript, engravings inserted into a manuscript, illuminated typographically printed books, engraved booklets, blockbooks, and incunabula illustrated with engravings. I place special emphasis on examining the correlation between image and text, regarding its content and its visual aspects as well. The goal is to achieve a comprehensive picture of the processes behind the creation of blockbooks. Hereby we might be able to define more accurately the nature of the blockbook medium and its potential mediating role. In conclusion, it can be observed that the different illustrated book formats mutually shaped each other. In the illuminated manuscripts, the image and the text are closely connected, both visually and in terms of content. The blockbooks apparently make an attempt to reproduce this close relationship and shape it to their own needs. In the end, the illustrated book printed with moveable type became the most widespread format. It may borrow its pictorial elements from blockbooks in many cases. So, it seems that the blockbooks may have played a mediating role in the development of the illustrated printed book, considering the format and appearance of these books and also the rapport between image and text in them. However, a more detailed examination of the individual blockbooks is necessary to support this theory.

Keywords: blockbook, woodcut, book art, history of the book, illustrated books, text and image, mediality

NIKE DUH

*New Insights into Slovenian Medieval Wall Paintings**

THE CASE OF THE MEDIEVAL CHURCH MURALS AT SVETI
PRIMOŽ NEAR KAMNIK FROM 1850 TO 1914

Introduction

THE RESEARCH OF medieval wall paintings in present-day Slovenia faces difficulties, as many of the paintings are preserved only in fragments, while many have been destroyed by human and natural forces. Due to this loss, documents created during the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century are of great importance for a better understanding of medieval wall paintings, because it was at that time when research on medieval murals began in the area of Slovenia.¹ These documents bear witness to the wall paintings that had already been discovered at the time and thus provide an insight into their contemporaneous conditions. Many of them were documented by so called early art topographers.² They described, sketched or drew the artworks of different historical periods, as well as recorded them photographically, even though photography at that time was still in its early stages. In most cases, the documenting was done with the aim of reporting on artistic monuments to selected institutions. For the area of present-day Slovenia and the entire Austrian part of former Austria-Hungary, the most important of these was the Imperial Royal Central Commission for the Investigation and Preservation of Monuments (Germ. *K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*), which was active in Vienna between the years 1853 and 1918.³ The only exception from the territory of Slovenia was the area

* This paper was written on the basis of the conducted research for the author's doctoral thesis with the working title *Zapuščine zgodnjih umetnostnih topografov kot vir za raziskovanje srednjeveške umetnosti* (Eng. *Legacies of the Early Art Topographers as a Source for Research of Medieval Art*).

¹ On the topic of documenting medieval art in general in the area Slovenia, see the papers by Janez Höfler. – Janez Höfler: Raziskovanje srednjeveške umetnosti na Slovenskem. *Zgodovinski časopis*, 48 (1994) 4. 449–456., Janez Höfler: Dvajset let raziskovanja srednjeveškega stenskega slikarstva v Sloveniji. *Petrici-olijev zbornik. 2. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 36 (1996) 79–85.

² The author of this article introduced the term early art topographers into literature to name a group of people, who documented art monuments during the second half of the nineteenth century and at the beginning of the twentieth century.

³ On the functioning of the Central Commission in general, see the following monographs: Martha Fingernagel-Grüll: *Zur Geschichte der österreichischen Denkmalpflege. Die Ära Helfert. Teil 2: 1892 bis*

of Prekmurje. Until 1919 this belonged to the Kingdom of Hungary as part of Zala and Vas Counties. After the foundation of Austria–Hungary in 1867, Hungarian monument protection authorities were been responsible for documenting art monuments in Prekmurje, whose activities in this particular area have not yet been thoroughly researched.⁴ Employees of the Central Commission, that is conservators and correspondents, documented and, in the best case, advocated for the preservation of artistic monuments of various ages, especially sacred ones, such as churches, and to a lesser extent also profane works, such as castles. They documented artistic monuments whose existence was threatened mainly due to their decay, as well as those that were considered the most important works of their time. Yet they mainly documented monuments that were completely unknown to people or discussed such artistic monuments about which little was known until then.⁵ An important place was also occupied by medieval wall paintings which many of the early art topographers were documenting. Therefore, it is understandable, that the wall paintings were, in comparison with architecture and sculptures, the most frequently documented group of art within the Central Commission,⁶ as also evidenced by preserved archival material. According to Theodor Brückler, most murals

1910. Wien, 2019. (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege 25/2.), Theodor Brückler: *Zur Geschichte der österreichischen Denkmalpflege. Die Ära Helfert. Teil 1: 1863 bis 1891*. Wien, 2020. (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege 25/1.) About the functioning of the Central Commission on the territory of present-day Slovenia, see the article: Franjo Baš: *Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti. Varstvo spomenikov*, 5 (1955) 13–37.

⁴ Franci Lazarini – Igor Sapač: *Spomeniško varstvo v 19. stoletju na Slovenskem*. In: Igor Sapač – Franci Lazarini (eds.): *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana, 2015. 92., Brückler, T.: *Zur Geschichte*, 77. For the research of documentation material of medieval wall paintings in the Prekmurje region, we can only highlight the contribution of János Zakariás. In his paper Zakariás dealt with the documentation materials of the National Committee of Historic Monuments (Hung. 'Műemlékek Országos Bizottsága') concerning the wall paintings of Johannes Aquila in the Prekmurje churches of Turnišče (Bántornya) and Martjanci (Mártonhely), as well as in the Hungarian church of Velemér. The paper includes detailed lists of both artistic and written materials for each church, with some of the written documents presented in transcribed form. – János Zakariás: *Iratok és képi dokumentumok Johannes Aquila festményeiről az Országos Műemléki Felügyelőség Gyűjteményeiben*. In: Ernő Marosi (ed.): *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts = Johannes Aquila és a 14. század falfestészete*. Budapest, 1989. 146–173.

⁵ Walter Frodl: *Idee und Verwirklichung. Das Werden der staatlichen Denkmalpflege in Österreich*. Wien, 1988. 113.

⁶ Brückler, T.: *Zur Geschichte*, 178. The documenting of wall paintings for the Central Commission has been discussed by Walter Frodl (Frodl, W.: *Idee und Verwirklichung*) and Theodor Brückler (Brückler, T.: *Zur Geschichte*). In his monograph Markus Santner presents the restoration of medieval wall paintings as part of the Central Commission in the area of present-day Austria from a technical point of view, that is methods, as well as the influence of art historians on the restoration itself. The area of Carinthia is the most discussed. – Markus Santner: *Bild versus Substanz. Die Restaurierung mittelalterlicher Wandmalerei im Spannungsfeld zwischen Theorie und Praxis (1850–1970). Entwicklungslinien in Kärnten und Österreich*. Wien, 2016. (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege 24.)

were documented in crown lands, where an art topography was planned.⁷ Publications about wall paintings in Tyrol, Carinthia and Styria were therefore in the foreground.⁸ The latter two crown lands are also partially located in today's Republic of Slovenia, but Brückler does not highlight paintings from the Slovenian part of the crown lands,⁹ although, as our research made clear, these paintings were also documented within the Central Commission.

The aim of this paper is to show the possibilities of archival and published material created in the nineteenth and early twentieth centuries for the research of medieval wall paintings in Slovenia, with the material of the Central Commission in the foreground. The latter will be shown on the example of late medieval wall paintings of the Church of Sts. Primus and Felicianus at Sveti Primož at Kamnik. The Central Commission's material provides new details on this subject.

About the Church of Sts. Primus and Felicianus and their late Gothic wall paintings

The wall paintings of the Sts. Primus and Felicianus Church are a unique example of medieval murals that are considered to be the most important wall paintings on Slovenian territory from the period of the transition from late Gothic to Renaissance art.¹⁰ The question of their authorship is not yet definitively answered, as researchers are in disagreement.¹¹ There is also an open question as to the dating of the paintings, that had been dated in recent literature to the first decade of the sixteenth century.¹²

⁷ Brückler, T.: *Zur Geschichte*, 180.

⁸ *Ibid.*, 180.

⁹ *Ibid.*, 178–183.

¹⁰ France Stele: *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana, 1969.² 115., 145.

¹¹ There is no consensus in the literature on how many people painted the church at Sveti Primož and on their identities. The most frequently mentioned possible authors in the literature are either the Master of the Krainburg Altar or the Master of Sveti Primož. – Emilijan Cevc: *Mojstri z zasilnimi imeni*. In: Dušan Voglar (ed.): *Enciklopedija Slovenije* 7. Ljubljana, 1993. 207. In some literature, the Master of the Krainburg Altar is also identified as the painter Vid from Kamnik, based on the monogram VF discovered in 1964 and the preserved date 1504 on the northern wall of the nave of the Sts. Primus and Felicianus Church. – Tomislav Vignjevič: *Mojster Kranjskega oltarja* (Monogramist VF, Vid iz Kamnika). In: Janez Höfler (ed.): *Gotika v Sloveniji*. Ljubljana, 1995. 300. The latter is not yet supported by archival material.

¹² Janez Höfler: *Srednjeveške freske v Sloveniji. 1: Gorenjska*. Ljubljana, 1996. 177. In older literature, the wall paintings were dated to 1592 (Viktor Steska: *Cerkev sv. Primoža nad Kamnikom. Carniola*, 7 [1916] 24.), later to around 1520 (France Stele: *Freske u crkvi sv. Primoža kod Kamnika. Poglavlje iz istorije slikarstva u Slovenačkoj. Starinar. Organ arheološkog društva u Beogradu*, 3 [1925] 2. 140–141.), and after the discovery of the painted year 1504 on the north wall of the nave, to the beginning of the sixteenth century (France Stele: *Rezultat čišćenja fresk. Varstvo spomenikov*, 9 [1965] 49.).

On the site of the Church of Sts. Primus and Felicianus originally stood the single-nave Church of St. Radegund, built in the pre-Romanesque period.¹³ It was only in the third quarter of the fifteenth century that the church took on its present form as a double-naved hall church with a stellar vault, to which the present late Gothic presbytery, also with a stellar vault, and the sacristy, were added in 1507.¹⁴ The only major alterations were carried out in the first half of the eighteenth century, when the portals and windows were modified, the choir was rebuilt and a freestanding bell tower was added.¹⁵ The church is not only dedicated to the saints Primus and Felicianus, but also keeps their relics in the altar canopy in the western part of the southern nave of the church.¹⁶

The medieval murals in the Church of Sts. Primus and Felicianus cover the entire length of the northern and most of the southern wall of the nave. On the north wall, as in most cases of paintings in medieval churches in Slovenia, the Procession and Adoration of the Magi, in this case with a large entourage, is depicted (Figure 1). Among the most prominent ones are a cook, a jester and a musician in a fight over a drink, a man with a spear and a young falconer.¹⁷ The following mural shows the Virgin of Mercy with a mantle, in the so-called Double Intercession.¹⁸ In the depiction Mary with a naked bust reminds Christ of her motherhood, while the kneeling Christ is showing his wounds received during the salvation of mankind, to God the Father, so that he—God—might have mercy on sinners.¹⁹ The background shows scourges of the time: Turkish invasions, locusts destroying crops, fires, famine, and epidemics.²⁰ The iconographically prominent

¹³ Ferdinand Šerbelj: Sveti Primož nad Kamnikom. In: Dušan Voglar (ed.): *Enciklopedija Slovenije* 12. Ljubljana, 1998. 395.

¹⁴ Ibid., 395.

¹⁵ Ibid., 395. For more detailed information on the architectural development of the Church of Sts. Primus and Felicianus, see: Emilijan Cevc: Sv. Primož nad Kamnikom med romantiko in pozno gotiko. *Varstvo spomenikov*, 9 (1965) 36–46., Marijan Zadnikar: *Romanska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana, 1959. 165–167.

¹⁶ Šerbelj, F.: Sveti Primož nad Kamnikom, 395.

¹⁷ Ferdinand Šerbelj: *Sv. Primož nad Kamnikom*. Kamnik, 2019.² 76.

¹⁸ Šerbelj, F.: *Sv. Primož*, 67. The image of the Virgin of Mercy is analysed in more detail in the monograph by Jure Mikuž and in the articles by Mija Oter Gorenčič and Tomislav Vignjevič. – Jure Mikuž: *Kri in mleko. Sugestivnost podobe 1*. Ljubljana, 1999. (Studia humanitatis), Mija Oter Gorenčič: Auf den Spuren der Rosenkranzbruderschaft, Albrecht Dürers und zweier Kaiser in den Fresken von St. Primus oberhalb Kamnik. *Acta Historiae Artis Slovenica*, 23 (2018) 2. 51–73., Tomislav Vignjevič: Kužna slika v cerkvi Sv. Primoža nad Kamnikom in ikonografija kombinirane intercesije v času okrog 1500. *Annales. Series historia et sociologia*, 32 (2022) 1. 103–116.

¹⁹ Tomislav Vignjevič: Freske v cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom in Mojster Kranjskega oltarja. *M'ARS. Časopis Moderne galerije Ljubljana*, 1 (1989) 3. 20., Tomislav Vignjevič: *Mojster Kranjskega oltarja*. Ljubljana, 1996. 42.

²⁰ In literature the depiction of the Virgin of Mercy together with the painted scourges at the Sts. Primus and Felicianus Church is also referred to as the Plague Image. For information about the Plague Image at Sveti Primož as well as other examples of plague images in medieval mural painting in Slovenia see the article: Mija Oter Gorenčič: Kužne slike v srednjeveškem stenskem slikarstvu Slovenije. In: Katarina Keber (ed.): *Epidemije in zdravstvo. Zgodovinski pogled*. Ljubljana, 2024. 75–129.

motif is a female figure with red crosses on her body that can be associated with the occurrence of the so-called Bloody Rain at the beginning of the sixteenth century.²¹ The painting of the northern wall begins next to the choir with a scene of the Massacre of the Innocents and a scene with a stall at the Gate of Jerusalem,²² and ends next to the chancel with a depiction of Bishop Erasmus in a painted niche with a shell finish. The scenes on the northern wall end with a painted tracery at the top. Above the scene of the Adoration of the Magi, that is above Mary and the Child, a rosary is painted into the tracery.²³

In contrast to the north wall, the south wall is covered with numerous smaller scenes (Figure 2). Each pole contains four scenes from the life of the Virgin. Chronologically, the depicted scenes are Joachim's Offering Rejected, the Annunciation to Joachim, the Meeting at the Golden Gate, Nativity of Mary, Presentation of Virgin Mary, Mary in the Temple, the Annunciation, the Betrothal of Virgin Mary and Joseph, the Visitation, Nativity of Jesus, the Circumcision of Christ and Presentation of Jesus at the Temple.²⁴ The iconography of these scenes is based on the *Protoevangelium of James*, an apocryphal gospel from the second century, that was popularised with its adaptation in the *Legenda Aurea* by Jacobus de Voragine (1228 or 1229–1298) around 1290.²⁵ The cycle of Virgin Mary's life at the St. Primus Church is extremely important because it contains many iconographic features that cannot be found in any other mural in Slovenia.²⁶ Beside the depictions of Virgin Mary's life, also other motifs are painted on the southern nave wall. Under the win-

²¹ The so-called Bloody Rain, also referred to as 'Kreuzwunder,' was documented in the area of present-day Germany at the beginning of the sixteenth century, including in the illustrations of the 1503 manuscript *De signis portentis atque prodigiis*. See: Nike Duh: *Ikonografske posebnosti poslikave v podružnični cerkvi na Sv. Primožu nad Kamnikom – analiza likovnih vzorov*. MA thesis. Maribor, Univerza v Mariboru, 2021. 197–198. In literature, the example of the Woman with Crosses from Sveti Primož is also mentioned in connection with Albrecht Dürer's account from 1503. In it he reports that, while he was in Nuremberg in the company of his friend Willibald Pirckheimer, a girl came into the room covered with tiny crosses. – Vignjevič, T.: *Mojster Kranjskega oltarja*, 43., Šerbelj, F.: *Sv. Primož*, 78. For the transcription of Dürer's account, see: Hans Rupprich (ed.): *Dürer. Schriftlicher Nachlass 1*. Berlin, 1956. 36.

²² Šerbelj, F.: *Sv. Primož*, 70.

²³ Mija Oter Gorenčič wrote an article on the iconographic parallels between the murals on the northern wall of the Sts. Primus and Felicianus Church and the works of art commissioned by the Rosary Brotherhood in Cologne. In the paper Oter Gorenčič emphasizes the connection between the murals at Sveti Primož, Cologne, the Rosary Brotherhood in Cologne and the work of Albrecht Dürer. – Oter Gorenčič, M.: *Auf den Spuren*, 51–73.

²⁴ France Stele: *Gotsko stensko slikarstvo*. Ljubljana, 1972. (*Ars Sloveniae*) 132., Šerbelj, F.: *Sv. Primož*, 56–57., 64–65., Tomislav Vignjevič: *Mojster Kranjskega oltarja* (Monogramist VF, Vid iz Kamnika). Naznanjenje Joahimu, Kristusovo obrezovanje, Sv. Aleš, Sv. Erazem, Kužna slika, Poklon sv. treh kraljev. In: Janez Höfler (ed.): *Gotika v Sloveniji*. Ljubljana, 1995. 300.

²⁵ Vignjevič, T.: *Freske v cerkvi sv. Primoža*, 20., Ana Lavrič: *Kamniške bratovščine in njihova povezava s freskami pri Sv. Primožu in v župnijski cerkvi na Šutni*. *Arhivi*, 39 (2016) 1. 18.

²⁶ See: Vignjevič, T.: *Freske v cerkvi sv. Primoža*, 20–21., Šerbelj, F.: *Sv. Primož*, 56–57., 64–66. More precisely, the iconographic peculiarities from the cycle of Mary from the Sts. Primus and Felicianus Church were presented in the master's thesis of the author of this article. – Duh, N.: *Ikonografske posebnosti*.

dows, there is the sleeping patron saint of pilgrims, St. Alexius, a depiction of St. John the Baptist and St. Anne teaching the Virgin Mary to read, the latter being the oldest motif of this kind in Slovenia.²⁷ The window splays are also decorated with paintings, that is with women saints, starting from the chancel side of the wall with St. Catherine with a sword and wheel, St. Margaret with a dragon, St. Barbara with a chalice, a sword and a tower, St. Lucia with a sword piercing her throat, St. Ursula with an arrow and St. Dorothea with a basket of flowers.²⁸ The painting on the south wall ends in the lower part with a few painted folding chancel benches, that are painted near the chancel.²⁹ The upper part of the painting is completed by a painted tracery with included symbols of the Evangelists and painted shields with the imperial and Carniolan regional coats of arms.³⁰

In the past, the St. Primus murals have undergone several conservation and restoration interventions, and two hundred years ago they were even painted over in some places. This happened in 1840, when Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein (1807–1878) worked on the paintings and, using glue and tempera paints, caused them to deteriorate, which turned them black in some places.³¹ The overpainting was discovered during the restoration of the murals in 1912, when Matej Sternen (1870–1949), under the auspices of the Central Commission, took over the work and removed the tempera surfaces in all places where there was an older painting underneath.³² According to literature, the artist Elias Wolff (active from 1592 until 1626), signed under the scene of the Procession and Adoration of the Magi (*W Elias Wolff Anno 1592*) painted over or restored the paintings at Sveti Primož in 1592, which has not yet been confirmed by archival material.³³ Restoration work on the murals was carried out after the Second World War in 1963 and 1964 under the direction of Izidor Mole (1927–1998),³⁴ as mould had again started to spread across the painting.³⁵ To date, two further conservation reports have been made on the St. Primus murals, in 1987 and 2015.³⁶

In connection with the described restoration works on the murals at St. Primus, material of the Central Commission has been preserved, that presents the process of the

²⁷ Šerbelj, F.: *Sv. Primož*, 66.

²⁸ *Ibid.*, 66.

²⁹ *Ibid.*, 66.

³⁰ *Ibid.*, 56.

³¹ Stele, F.: Rezultat čiščenja, 47.

³² *Ibid.*, 47., Izidor Mole: O restavriranju fresk. *Varstvo spomenikov*, 9 (1965) 53.

³³ Höfler, J.: *Srednjeveške freske*, 172. For the list of paintings executed by Elias Wolff, see: Ksenija Rozman: Wolf, Elias (?–?). In: Jože Munda (ed.): *Slovenski biografski leksikon*. 14: *Vode–Zdešar*. Ljubljana, 1986. 717.

³⁴ Stele, F.: Rezultat čiščenja, 48.

³⁵ *Ibid.*, 47.

³⁶ Jelka Pirkovič: Sto let v dobro dediščine. Izhodišča, pot in sadovi. In: Nataša Gorenc (ed.): *Sto let v dobro dediščine*. Ljubljana, 2014. 30., note 15., Ajda Mladenovič: Sveti Primož nad Kamnikom. Preliminarne preiskave stanja stenskih poslikav. In: Nataša Nemeček (ed.): *Konservator-restavrador. Povzetki strokovnega srečanja*. Ljubljana, 2015. 70.

rescue of the original frescoes at the beginning of the twentieth century under the leadership of Matej Sternen in more detail.

The wall paintings of the Sts. Primus and Felicianus Church and the Central Commission

Before the Central Commission began the restoration works on the murals at Sveti Primož, early art topographers already started noticing their importance and documented them in different ways. The first written report dedicated to the murals was written in 1856 by Anton Jellouschek (1810–1877),³⁷ who pointed out, that, unfortunately, the paintings had been partially damaged during restorations in 1592 and 1840.³⁸ More specifically, he focused only on the paintings on the northern nave wall, especially on the Plague Image, while on the south wall he highlighted only the inscription banners with the names of the Evangelists and the two shields with the imperial and Carniola coats of arms.³⁹ The paintings on the northern wall are partially visible in the watercolour painting from 1840 by the aforementioned restorer Franz Kurz von Goldenstein, but are not suitable for in-depth research of the wall painting, as Goldenstein's depiction of the murals is done more sketch-like.⁴⁰ In 1885 Johann Evangelist Graus (1836–1921) wrote about the painting as part of a study about the whole Sts. Primus and Felicianus Church.⁴¹ He listed the scenes on the south and north walls and described the Plague Image.⁴² Graus dated the painting on the northern wall to the period after 1471 on the grounds of its depiction of the Turkish invasion near Kamnik, which occurred in that year.⁴³

The Central Commission began to report on the paintings at Sveti Primož rather late. The first mention of the paintings in the periodical publication of the Commission dates back to 1906, when they were listed as one of the medieval church paintings in Carniola in the conclusion of Josip Mantuani's (1860–1933) article on the medieval wall paintings in the old Church of St. Martin at Bled.⁴⁴ Ivan Franke (1841–1927), who was an associate

³⁷ In his description of the paintings, Anton Jellouschek also mentions the flood among the painted scourges in the Plague Image. It is no longer recognisable in the current state of the painting in the Sts. Primus and Felicianus Church. – Anton Jellouschek: Die Filial- und Wallfahrtskirche St. Primi und Feliciani bei Stein. *Mitteilungen des historischen Vereins für Krain*, 11 (1856) 2. 12–14.

³⁸ *Ibid.*, 12–13.

³⁹ *Ibid.*, 13.

⁴⁰ Franz Kurz von Goldenstein, *St. Primus Kirche ober Stein*, watercolour on paper, 1840 (Graphics Cabinet of the National Museum of Slovenia).

⁴¹ Johann Graus: St. Primus und Felicianus bei Stein. *Der Kirchenschmuck*, 16 (1885) 3. 37–38.

⁴² *Ibid.*, 37–38.

⁴³ *Ibid.*, 37–38.

⁴⁴ Josip Mantuani: Wandmalereien der alten Pfarrkirche in Grad (Veldes). *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*. Third series 5. (1906) 152.

of the Central Commission, also reported on the St. Primus Church and its paintings in general in 1910, but his article was published in the magazine *Dom in svet* ('Home and World').⁴⁵ He looked in detail at the Plague Image, listed the scenes on the south wall, estimated the number of artists who worked on the paintings of the north and south wall and pointed out the dampness of the walls, which was the result of the paintings coming into contact with rain, while a roof replacement took place in the nineteenth century.⁴⁶ Over the next three years, the Central Commission devoted itself to the restoration of these paintings, and during the same time publishing reports on the progress of the work in its periodical publication. In 1911 they published a note stating that the restoration of the murals had been approved, provided that the restoration only consisted of fixing the binding.⁴⁷ At the same time, they refused to remove the disturbing black stains on the paintings that were caused by chemical changes in the lead colours, as they considered the latter to be too much of an intervention in the original painting.⁴⁸ A report published in 1912 stated that the Ministry of Culture and Education had approved funding of 250 Austro-Hungarian crowns for the restoration of the paintings, but on the condition that the restoration programme drawn up by the Central Commission would be followed.⁴⁹ The restoration work was already completed in 1913, and the Central Commission requested an increase in funding from 500 crowns to 800 crowns.⁵⁰

The course of the restoration work on the wall paintings of the St. Primus Church under the direction of the Central Commission was reported in the literature by France Stele (1886–1972), who himself visited the church during the restoration works.⁵¹ He drew attention to the differing opinions of Matej Sternen and Ivan Franke on the authenticity of the upper layer of the St. Primus wall paintings. Franke considered the younger paintings to be authentic, although Sternen knew that they had to be removed, because they were not part of the original medieval painting.⁵²

⁴⁵ Ivan Franke: O naših zgodovinsko-umetniških spomenikih. *Dom in svet*, 23 (1910) 6. 264–266.

⁴⁶ *Ibid.*, 265.

⁴⁷ Tätigkeitsbericht. Krain. St. Primus bei Stein. *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Denkmalspflege*. Third series 10. (1911) 150.

⁴⁸ *Ibid.*, 150.

⁴⁹ Tätigkeitsbericht. Krain. St. Primus bei Stein. *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Denkmalspflege*. Third series 11. (1912) 182.

⁵⁰ Tätigkeitsbericht. Krain. St. Primus bei Stein. *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Denkmalspflege*. Third series 12. (1913) 73.

⁵¹ France Stele: Varstvo spomenikov. *Dom in svet*, 27 (1914) 1/2. 54–55., Stele, F.: Freske u crkvi, 128–129., France Stele: Rezultat čiščenja fresk. *Varstvo spomenikov*, 9 (1965) 47–49., Stele's note on the work of the Central Commission for the Frescoes of St. Primus was also included in Anita Kavčič Klančar's article on the protection of murals in the territory of present-day Slovenia. – Anita Kavčič Klančar: Razvoj organiziranega konserviranja in restavriranja. Stenske slike. In: Nataša Gorenc (ed.): *Sto let v dobro dediščine*. Ljubljana, 2014. 196.

⁵² Kavčič Klančar, A.: Razvoj organiziranega, 196.

More details on the actual work between 1909 and 1913 are available in the archival material of the Central Commission. The financing of the restoration work and the related conditions that had to be met to receive the money are documented in detail, as are the suggestions made by the restorers regarding the actual course of the restoration and the possible dating of the paintings. Already the report on the state of the church of 29 April 1909, when Ivan Franke and Paul Hauser (1868–1914) visited the church, contains references to black stains, which are thematised throughout the restoration of the murals.⁵³ In May of the same year, the Central Commission contacted the academic painter Hans Lukesch (1867 – around 1929) about the restoration, and on 3 January 1911 he drew up a preliminary estimate and a plan for the restoration of the murals after an inspection of the condition of the church.⁵⁴ Thus, in a letter from the beginning of April 1911, we learn that the painter Lukesch had advocated the removal of the black stains that had appeared on the paintings, as they would spoil their overall appearance when restored.⁵⁵ In a letter written more than a year later (10 May 1912), Matej Sternen reported that the black patches should not be removed, as their removal would not be of any great significance.⁵⁶ Sternen's visit, and thus his report on the state of the murals, came about thanks to the Central Commission, as Sternen wrote that he had received a letter from the Central Commission on 20 January 1912 concerning the restoration of the St. Primus paintings, and that he had therefore gone to see the state they were in.⁵⁷ He estimated the cost of the restoration work at 1000 crowns,⁵⁸ while the painter Lukesch calculated it at 3200 crowns at first,⁵⁹ but changed the calculation to 2600 crowns in a report from 3 April 1911.⁶⁰ The replacement of the restorer of the St. Primus paintings, that is the replacement of Lukesch by Sternen, probably took place after the regional government of Carniola sent a letter to the Central Commission on 16 October 1911. In the letter they agreed to provide financial aid for the restoration of the St. Primus paintings in the amount of 600 crowns, but only on the condition that the restoration be carried out by a local artist according to a programme to be approved by the Central Commission.⁶¹ On 12 July 1912, the Ministry of Culture and Education granted a subsidy of 250 crowns for

⁵³ Archives of the Republic of Slovenia (hereinafter: ARS), SI 1100 (fond signature), b. (box) 13, f. (folder) 243, d. (document) 2242/1909. In the year 1912 Paul Hauser became the regional conservator for Styria. – Brückler, T.: *Zur Geschichte*, 402.

⁵⁴ *Ibid.*, d. 102/1911. The birth and death dates of Hans Lukesch are included in Theodor Brückler's monograph about the Central Commission in the time of Archduke Franz Ferdinand. – Theodor Brückler: *Thronfolger Franz Ferdinand als Denkmalspfleger. Die Kunstakten der Militärkanzlei im Österreichischen Staatsarchiv (Kriegsarchiv)*. Wien–Köln–Weimar, 2009. 339., note 1007.

⁵⁵ ARS, SI 1100, b. 13, f. 243, d. 1777/1911.

⁵⁶ *Ibid.*, d. 2413/1912.

⁵⁷ *Ibid.*, d. 2413/1912.

⁵⁸ *Ibid.*, d. 2413/1912.

⁵⁹ *Ibid.*, d. 102/1911.

⁶⁰ *Ibid.*, d. 1777/1911.

⁶¹ *Ibid.*, d. 6230/1911.

the restoration of the St. Primus paintings, on condition that the work had to be carried out by Matej Sternen.⁶² In a letter dated 25 August 1912, Sternen informed the Central Commission that he had begun restoration work on the paintings of St. Primus.⁶³ Only a few weeks later, on 16 September, Sternen had already come to the conclusion that the paintings had been overpainted with tempera colours, that he estimated to be about one hundred years old.⁶⁴ According to Sternen, the overpainting threatened the survival of the original paintings, which were still mostly preserved, as the chemical processes of the younger paint layers could have caused the destruction of the original paintings.⁶⁵ Sternen therefore sought instructions from the Central Commission regarding the younger overpainting.⁶⁶ From a report written by France Stele after his visit to the church on 2 October 1912, we learn that Sternen had already mostly cleaned the original St. Primus paintings of the younger overpainting, because he assumed that the Central Commission would agree to save the original paintings.⁶⁷ Thus, Sternen removed the younger tempera overpainting with a sponge and also repaired the holes that had previously contained black stains caused by the lead content of the younger paints.⁶⁸

It was not until 11 October 1912 that the Central Commission officially approved the removal of the entire younger painting and requested photographs of the paintings when the work was completed.⁶⁹ A month later, on 10 November, Sternen reported to the Central Commission that he had completed the restoration work in the St. Primus Church.⁷⁰ He also attached to his report thirteen photographs of the paintings on the north and south walls of the nave, partly taken during and partly after the restoration work.⁷¹ On closer examination of these photographs, it became apparent that the photograph of St. Margaret from the south wall of the church nave shows a detail that no longer exists in the present form of the painting—namely a processional cross (Figure 3).

Depiction of St. Margaret of Antiochia at Sveti Primož

The depiction of St. Margaret at St. Primus, painted on the right-hand part of the window splay located by the chancel on the south wall of the nave, was formerly depicted

⁶² Heritage Information and Documentation Centre (hereinafter: INDOK center), Fond *Arhiv K. K. Central-Commission*, f. 1909–1913, d. 27 July 1912.

⁶³ ARS, SI 1100, b. 13, f. 243, d. 3914/1912.

⁶⁴ *Ibid.*, d. 4785/1912.

⁶⁵ *Ibid.*, d. 4785/1912.

⁶⁶ *Ibid.*, d. 4785/1912.

⁶⁷ *Ibid.*, d. 5111/1912.

⁶⁸ *Ibid.*, d. 5111/1912.

⁶⁹ INDOK center, Fond *Arhiv K. K. Central-Commission*, f. 1909–1913, d. 11 October 1912.

⁷⁰ ARS, SI 1100, b. 13, f. 243, d. 5852/1912.

⁷¹ *Ibid.*, d. 5852/1912.

holding a processional cross in her left hand.⁷² By closer examination the processional cross can be also seen in a photograph of the named saint taken in 1963,⁷³ while the saint no longer has this attribute in the photograph from 1995, that was published in the monograph on the church.⁷⁴ In its current state, the traces of the processional cross are only visible on closer inspection in the form of colour traces (Figure 4).⁷⁵ The inclusion of the processional cross also changes the iconographic type of the saint, from having the dragon as an attribute lying at her feet, to St. Margaret as the dragonslayer, since the painting still shows the lower end of the processional cross stuck into the open mouth of the dragon that is writhing beneath the saint's feet.⁷⁶ The photograph of St. Margaret with the processional cross, accompanying Sternen's report, was published in 1913 as one of three photographs from the St. Primus Church, alongside a report on the completion of restoration work on the St. Primus paintings, and in a paper on the St. Primus paintings published by France Stele in 1925.⁷⁷ The existence of a processional cross is not mentioned in the relevant literature, except in two instances: the master thesis of the author of this article, where she mentions the possibility that the saint once held a processional cross and a recent paper on Slovenian medieval depictions of St. Margaret.⁷⁸

If the processional cross is part of the original painting, St. Margaret from the St. Primus Church is an example of a rare way of depicting this saint in the territory of Slovenia. In fact, despite the numerous depictions of St. Margaret in medieval mural paintings, the predominant iconographic type of this saint in Slovenia is, where the dragon is depicted only as an attribute that she does not attempt to kill. An example of this type of depicting can be found on the south wall of the eastern bay of the north side aisle of the Church of the Annunciation in Crngrob—a work by Master Bolfgangus (active from around 1450 until 1465) from 1453—where a dragon is painted at the feet

⁷² See: ARS, SI 1100, b. 13, f. 243, d. 5852/1912.

⁷³ INDOK center, fototeka – diapozitivi, Črna pri Kamniku – Cerkev sv. Primoža in Felicijana, 1963., SI_INDOK_FD_d00084-032. Online document: https://situla.gov.si/SI_MK_MKS-003-56591.html (Accessed: 10 October 2024)

⁷⁴ Šerbelj, F.: *Sv. Primož*, 68. The author of the photograph is Marjan Smerke (1932–2017).

⁷⁵ The latter was observed during a field visit to the Church of Sts. Primus and Felicianus on 9 July 2021. The photographs of St. Margaret from 2014 published in this article, were taken by Ajda Mladenovič and Valentin Benedik from the Restoration Centre of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia. I would like to thank Ajda Mladenovič for the photographs she made available to me.

⁷⁶ For general information on the iconography of images of St. Margaret, see: Sabine Kimpel: *Margareta von Antiochien*. In: Wolfgang Braunfels (ed.): *Lexikon der christlichen Ikonographie*. 7: *Ikonographie der Heiligen. Innozenz bis Melchisedech*. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1994. 496–497.

⁷⁷ Tätigkeitsbericht. Krain. St. Primus bei Stein, 73 (photo on page 76), Stele, F.: *Freske u crkvi*, 129.

⁷⁸ Mija Oter Gorenčič: *Upodobitve sv. Marjete Antiohijske v srednjeveškem stenskem slikarstvu v Sloveniji*. In: Polona Vidmar – Franci Lazarini (eds.): *Studio et labore, arte et humanitate. Jubilejni zbornik za Marjeto Ciglenečki*. Ljubljana, 2024. 68.

of St. Margaret,⁷⁹ or on the facade of the Church of St. Margaret in the village Vrh pri Križu—a poorly preserved work from the beginning of the sixteenth century in which St. Margaret leads a dragon on a leash.⁸⁰ As part of a larger painting, there is also an example of a depiction of St. Margaret from the vault of the Church of St. John the Baptist in Mirna in the region of Lower Carniola, dated between 1450 and 1465, but the latter is holding the dragon in her right hand.⁸¹

By the fifteenth century, however, the motif of St. Margaret stabbing a dragon into its mouth was already existing outside the area of present-day Slovenia, among other things in the form of engravings. Of the examples found, the most remarkable in connection with St. Margaret from the St. Primus Church is perhaps the copperplate engraving of St. Margaret by the Monogramist BR with an anchor (active in the fifteenth century) from around 1480 or 1490 (Figure 5).⁸² This print not only depicts the saint slaying the dragon in the same manner as at the St. Primus wall painting, but it also contains typological parallels, making this print a possible visual model for the depiction of St. Margaret at St. Primus Church. In both examples, the saint is dressed in a similar overdress, with a rectangular band running over the bust. The facial physiognomy shows several similarities, from the bulging eyes, thin eyebrows, small but thick lips, small chin to the elongated nose. Further similarities are seen in the depiction of fingers on the saint's right hand, where the index and middle finger appear stuck together and the ring and little finger are painted stretched apart. As in the Monogramist's BR copper-engraving, the saint at St. Primus Church is standing on the dragon, with the fabric of the saint's garment falling over the creature's torso. Perhaps the most interesting detail in both depictions of the saint is the way in which the end of the dragon's tail is twisted, as it is almost identical in both cases (Figure 6). In other examples of St. Margaret slaying the dragon with the processional cross, there is almost always a book painted in her right hand, which is not included in either the St. Primus depiction or in the engraving.

⁷⁹ Höfler, J.: *Srednjeveške freske*, 89. For the list of paintings executed by Master Bolfgangus, see: Simona Kermavnar: Bolfgangus de...cz... (Mojster Bolfgang [iz Crngroba], Mojster Volfgang). In: Barbara Šterbenc Svetina (ed.): *Novi Slovenski biografski leksikon*. 3: *Ble-But*. Ljubljana, 2018. 103.

⁸⁰ Höfler, J.: *Srednjeveške freske*, 218.

⁸¹ Ibid., 125–126. For a systematic analysis of all known depictions of St. Margaret of Antioch in Slovenian medieval murals, see: Oter Gorenčič, M.: Upodobitve sv. Marjete, 55–107.

⁸² Monogramist BR with an anchor, *Saint Margaret*, around 1480–1490, copperplate engraving, 166 x 97 mm, Städel Museum, Frankfurt am Main. Online document: <https://sammlung.staedelmuseum.de/de/werk/die-heilige-margareta> (Accessed: 10 October 2024). Cf. Oter Gorenčič, M.: Upodobitve sv. Marjete, 68.

Conclusion

The article presents a case study of the paintings at Sveti Primož demonstrating the possibilities for research on medieval wall paintings in Slovenia based on material from the nineteenth and early twentieth centuries. The latter can also be applied to the research of medieval wall paintings in the whole area of the former Austro–Hungarian Empire, in the context of the material of the Central Commission, especially for wall paintings in its Austrian crown lands. With the help of the Central Commission's material, we have shown that even documentary material of much younger origin than the medieval paintings themselves can contain a lot of information that has a significant impact on research results related to medieval art, and that it can also contribute new knowledge, in the case of the paintings at Sveti Primož, in the field of the restoration of paintings and iconography. Several examples of archival material from the pre-war period have already been found as part of the research work, providing new insights into several different medieval wall paintings, which will be presented as part of the PhD thesis of the author of this paper.

Despite all the research that has already been done in connection with the paintings of the Sts. Primus and Felicianus Church, they still raise a lot of questions related to their authorship, dating, and iconography. Because of all the listed reasons, we can expect these paintings to be discussed in the scientific literature in the future as well.⁸³

⁸³ This paper was written as part of the research programme *Art in Slovenia at a Cultural Crossroads* (P6-0061), which is financed by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS) and carried out by the France Stele Institute of Art History, ZRC SAZU.

**NEW INSIGHTS INTO SLOVENIAN MEDIEVAL WALL PAINTINGS –
THE CASE OF THE MEDIEVAL CHURCH MURALS AT SVETI PRIMOŽ
NEAR KAMNIK FROM 1850 TO 1914**

The paintings in the nave of the Church of Sts. Primus and Felicianus at Sveti Primož in Črna near Kamnik are one of the most important examples of murals from the period of the transition from the late Gothic to the Renaissance art in present-day Slovenia. Despite numerous papers and monographs devoted to these paintings, they still raise many questions regarding their authorship, dating, and iconography, and thus remain a relevant topic in Slovenian art history. In this paper, we have used the example of the paintings in question to demonstrate the possibilities offered by the Central Commission's material for research on medieval wall paintings. In this case it was used to present details of the restoration work on the paintings at the beginning of the twentieth century, as well as to highlight a detail, that is St. Margaret holding a processional cross, that has only been mentioned in recent literature. A graphic model from the area of present-day Germany, which most likely influenced the depiction of St. Margaret from the St. Primus murals, is also presented. The inclusion of the processional cross changes the iconographic type of the saint, from having the dragon as an attribute lying at her feet, to St. Margaret as the dragonslayer.

Keywords: Church of Sts. Primus and Felicianus, Sveti Primož in Črna near Kamnik, medieval wall paintings, Slovenia, research of medieval art, nineteenth century, beginning of twentieth century, *Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Iconography, St. Margaret of Antioch

Figure 1: Painting of the northern nave wall in the Church of Sts. Primus and Felicianus at Sv. Primož in Črna near Kamnik (Procession and Adoration of the Magi and the Plague Image) (photo: Nike Duh, 9 June 2021)

Figure 2: Painting of the southern nave wall in the Church of Sts. Primus and Felicianus at Sv. Primož in Črna near Kamnik (Life of the Virgin cycle) (photo: Nike Duh, 9 June 2021)

Figure 3: Photograph of the St. Margaret painting on the southern nave wall in the Church of Sts. Primus and Felicianus at Sv. Primož in Črna near Kamnik (source: ARS, SI 1100, box 13, folder 243, document 5852/1912)

Figure 4: St. Margaret painting on the southern nave wall in the Church of Sts. Primus and Felicianus at Sv. Primož in Črna near Kamnik (photo: Valentin Benedik, Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Restoration Centre, 2014)

Figure 5: Monogramist BR with an Anchor, Saint Margaret, around 1480–1490, copperplate engraving, 166 x 97 mm, Städel Museum, Frankfurt am Main. Online document: <https://sammlung.staedelmuseum.de/de/werk/die-heilige-margareta> (Accessed: 10 October 2024)

Figure 6: St. Margaret painting on the southern nave wall in the Church of Sts. Primus and Felicianus at Sv. Primož in Črna near Kamnik, depiction of the dragon (photo: Ajda Mladenovič, Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Restoration Centre, 2014)

Köszönetnyilvánítás

A SZERKESZTŐK E helyütt szeretnének név szerint köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet előzményeül szolgáló konferencia megszervezésében, lebonyolításában részt vettek, illetve e munka megszületését támogatták és lehetővé tették.

Köszönet illeti Kiss Gergelyt, Szende Katalint, Uhrin Dorottyt, Falvay Dávidot, Bárány Attilát, Tóth Krisztinát, Takács Imrét és Gecser Ottót, akik mellett, hogy egy-egy szekció vezetését vállalták, az előadásokhoz számos hasznos észrevételt és tanácsot fűztek.

Külön köszönjük Szakács Béla Zsoltnak és Antonín Kalousnak, hogy plenáris előadásaikkal méltó keretet adtak a rendezvénynek. Az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának támogatása nagyban megkönnyítette a konferencia színvonalas és akadálymentes lebonyolítását. A szerkesztők minden igyekezete sem tudta volna pótolni azt az alapos olvasószervezői munkát, amelyért hálával tartozunk Pardi Boglárkának, Jack Wilsonnak és Nicholas Taylernek. Az angol nyelvű rezümék lektorálásáért ugyancsak Jack Wilsonnak tartozunk köszönettel.

A legfőbb köszönet azonban tanárainkat és a konferencia főszervezőit: Novák Veronikát, Rudolf Veronikát és Dreska Gábort illeti, akiktől munkánk során mindvégig a legtöbb biztatást, segítséget és tanácsot kaptuk.

Budapest, 2025 áprilisa

A szerkesztők: Simon Bence, Varga Virág, Vas Máté

Editorial Acknowledgement

HEREBY THE EDITORS would like to express their gratitude to everyone involved in the organization of the conference which served as the basis of the present volume, as well as to everyone who enabled and helped the publication of this work.

We are grateful towards Gergely Kiss, Katalin Szende, Dorottya Uhrin, Dávid Falvay, Attila Bárány, Krisztina Tóth, Imre Takács and Ottó Gecser who not only acted as chairs of particular sessions but also formulated valuable remarks and advice during the discussions tied to the presentations.

We would like to specially thank Béla Zsolt Szakács and Antonín Kalous for providing an apt start and closure to the conference with their plenary lectures. The support received from the Doctoral School of History at ELTE Faculty of Humanities greatly helped in making the event as smooth and dignified as possible. All due diligence on the part of the organizers could not replace the thorough work of Boglárka Pardi, Jack Wilson and Nicholas Tayler who read the final manuscript of the volume, for which we are particularly indebted. We are thankful to Jack Wilson for proofreading the English resumes as well.

We are immensely grateful for our teachers and head organizers of the conference: Veronika Novák, Veronika Rudolf and Gábor Dreska, who gave us immeasurable support, help and advice.

Budapest, April 2025

The Editors: Bence Simon, Virág Varga, Máté Vas

A szerzőkről

BOGNÁR LÁSZLÓ – doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem (SZTE), Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Medievalisztika Doktori Program

Témavezető: Dr. Gálffy László egyetemi docens (KRE – SZTE)

Elérhetőség: laci1769@gmail.com

DUH, NIKE – doktorandusz, Maribori Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténet Doktori Program

Témavezetők: Dr. Mija Oter Gorenčič egyetemi docens (Maribori Egyetem), Dr. Igor Sapač egyetemi docens (Maribori Egyetem)

Elérhetőség: nike.duh@zrc-sazu.si

HÁRI KATA – doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatudományi Doktori Iskola, Művészettörténet Doktori Program

Témavezető: Dr. Endrődi Gábor egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: harikata6@gmail.com

HORVÁTH DOMONKOS – doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatudományi Doktori Iskola, Művészettörténet Doktori Program

Témavezető: Dr. Takács Imre egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: hor.domonkos@gmail.com

HUNYADI SÁNDOR – doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: hunyadi.sanyi93@gmail.com

KALÁSZ ISTVÁN – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem (PTE), Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak 900–1700 Doktori Program

Témavezetők: Prof. Dr. Font Márta professor emerita (PTE), Prof. Dr. Veszprémy László egyetemi tanár (PPKE)

Elérhetőség: kalaszisti@gmail.com

KERNÁCS REBEKA – doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatudományi Doktori Iskola, Művészettörténet Doktori Program

Témavezető: Dr. Takács Imre egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: kernacs.rebeka94@gmail.com

KOVÁCS ANNAMÁRIA – doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, A magyar és európai reneszánsz Doktori Program

Témavezetők: Dr. Kiss Farkas Gábor egyetemi docens (ELTE), Dr. Lovas Borbála egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: kovacs0annamari@gmail.com

LITKEY CSONGOR – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem (PTE), Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak 900–1700 Doktori Program

Témavezető: Prof. Dr. Font Márta professor emerita (PTE)

Elérhetőség: litkeycs@gmail.com

ÓNADI SÁNDOR – doktorandusz, Debreceni Egyetem (DE), Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Történelem Doktori Program, Gazdaság- és társadalomtörténet Alprogram

Témavezető: Prof. Dr. Bárány Attila egyetemi tanár (DE)

Elérhetőség: onadi.sandor@arts.unideb.hu

POP, ALEXANDRU MIHAI – doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem (BBTE), Történelem és Filozófia Kar, Történelem, Civilizáció, Kultúra Doktori Iskola, Történelem Doktori Program

Témavezető: Prof. Dr. Maria Crăciun egyetemi tanár (BBTE)

Elérhetőség: popalex1997@gmail.com

SCHUIL, KARSTEN JOHANNES – doktorjelölt, Közép-európai Egyetem (CEU), Középkor Tanszék, Késő Antikvitás, Középkor és Kora Újkor Doktori Program
Témavezetők: Prof. Dr. Klaniczay Gábor egyetemi tanár (ELTE – CEU), Prof. Dr. Szende Katalin egyetemi tanár (CEU)
Elérhetőség: Schuil_Karsten@phd.ceu.edu

TROJAN, DAVID – doktorjelölt, Prágai Károly Egyetem, Katolikus Teológia Kar, Egyház- és Irodalomtörténeti Intézet, Egyháztörténelem és Általános Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Eva Doležalová tudományos munkatárs
Elérhetőség: david.3an@gmail.com

VARGA VIRÁG – doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai Doktori Program
Témavezető: Dr. Körmendi Tamás egyetemi docens (ELTE)
Elérhetőség: vargavirag1102@gmail.com

WILSON, JACK R. – doktorjelölt, Közép-európai Egyetem (CEU), Középkor Tanszék, Késő Antikvitás, Középkor és Kora Újkor Doktori Program
Témavezetők: Dr. Nagy Balázs egyetemi docens (ELTE – CEU), Dr. Laszlovszky József egyetemi tanár (CEU)
Elérhetőség: wilson.jack.r@gmail.com

Notes on Contributors

BOGNÁR, LÁSZLÓ – doctoral candidate, University of Szeged (SZTE), Faculty of Humanities and Social Sciences, Doctoral School of History, Medieval Studies Doctoral Programme

Supervisor: Dr. László Gálffy associate professor (KRE – SZTE)

Contact: laci1769@gmail.com

DUH, NIKE – doctoral student, University of Maribor, Faculty of Arts, Art History Doctoral Programme

Supervisors: Dr. Mija Oter Gorenčič associate professor (University of Maribor), Dr. Igor Sapač associate professor (University of Maribor)

Contact: nike.duh@zrc-sazu.si

HÁRI, KATA – doctoral student, Eötvös Loránd University (ELTE), Faculty of Humanities, Doctoral School of Philosophy, Art History Doctoral Programme

Supervisor: Dr. Gábor Endrődi assistant professor (ELTE)

Contact: harikata6@gmail.com

HORVÁTH, DOMONKOS – doctoral student, Eötvös Loránd University (ELTE), Faculty of Humanities, Doctoral School of Philosophy, Art History Doctoral Programme

Supervisor: Dr. Imre Takács university professor (ELTE)

Contact: hor.domonkos@gmail.com

HUNYADI, SÁNDOR – doctoral candidate, Eötvös Loránd University (ELTE), Faculty of Humanities, Doctoral School of History, Medieval Hungarian History Doctoral Programme

Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay associate professor (ELTE)

Contact: hunyadi.sanyi93@gmail.com

KALÁSZ, ISTVÁN – doctoral student, University of Pécs (PTE), Faculty of Humanities and Social Sciences, Interdisciplinary Doctoral School, The Carpathian Basin and Neighboring Empires 900–1700 Doctoral Programme

Supervisors: Prof. Dr. Márta Font professor emerita (PTE), Prof. Dr. László Veszprémy university professor (PPKE)

Contact: kalaszisti@gmail.com

KERNÁCS, REBEKA – doctoral student, Eötvös Loránd University (ELTE), Faculty of Humanities, Doctoral School of Philosophy, Art History Doctoral Programme
Supervisor: Dr. Imre Takács university professor (ELTE)
Contact: kernacs.rebeka94@gmail.com

KOVÁCS, ANNAMÁRIA – doctoral student, Eötvös Loránd University (ELTE), Faculty of Humanities, Doctoral School of Literary Studies, The Hungarian and European Renaissance Doctoral Programme
Supervisors: Dr. Farkas Gábor Kiss associate professor (ELTE), Borbála Lovas assistant professor (ELTE)
Contact: kovacs0annamari@gmail.com

LITKEY, CSONGOR – doctoral student, University of Pécs (PTE), Faculty of Humanities and Social Sciences, Interdisciplinary Doctoral School, The Carpathian Basin and Neighboring Empires 900–1700 Doctoral Programme
Supervisor: Prof. Dr. Márta Font professor emerita (PTE)
Contact: litkeycs@gmail.com

ÓNADI, SÁNDOR – doctoral student, University of Debrecen (DE), Faculty of Humanities, Doctoral School of History and Ethnology, History Doctoral Programme, Economic and Social History Subprogram
Supervisor: Prof. Dr. Attila Bárány university professor (DE)
Contact: onadi.sandor@arts.unideb.hu

POP, ALEXANDRU MIHAI – doctoral student, Babeş-Bolyai University (BBTE), Doctoral School of History, Civilization, Culture, History Doctoral Programme
Supervisor: Prof. Dr. Maria Crăciun university professor (BBTE)
Contact: popalex1997@gmail.com

SCHUIL, KARSTEN JOHANNES – doctoral candidate, Central European University (CEU), Department of Medieval Studies, Late Antique, Medieval and Early Modern Studies Doctoral Programme
Supervisors: Prof. Dr. Gábor Klaniczay university professor (ELTE – CEU), Prof. Dr. Katalin Szende university professor (CEU)
Contact: Schuil_Karsten@phd.ceu.edu

TROJAN, DAVID – doctoral candidate, Charles University of Prague, Catholic Theological Faculty, Institute of Church and Literary History, Church and General History Doctoral Programme
Supervisor: Dr. Eva Doležalová research associate (Charles University of Prague)
Contact: david.3an@gmail.com

NOTES ON CONTRIBUTORS

VARGA, VIRÁG – doctoral student, Eötvös Loránd University (ELTE), Faculty of Humanities, Doctoral School of History, Auxiliary Studies of History Doctoral Programme

Supervisor: Dr. Tamás Körmendi associate professor (ELTE)

Contact: vargavirag1102@gmail.com

WILSON, JACK R. – doctoral candidate, Central European University (CEU), Department of Medieval Studies, Medieval and Early Modern Studies Doctoral Programme

Supervisors: Dr. Balázs Nagy associate professor (ELTE – CEU), Dr. József Laszlovszky university professor (CEU)

Contact: wilson.jack.r@gmail.com

Függelék

Kernács Rebeka: Adalékok a Gizella-kereszt eredetének feltárásához

1. kép: A Gizella-kereszt. A szerző felvétele, 2023.

2. kép: A Gizella-kereszt hátoldalának Krisztus-vésete. A szerző felvétele, 2023.

3. kép: A Gizella-kereszt bal oldali keresztoszárának foglalatjai. A szerző felvétele, 2023.

4 kép: Az Uta-kódex részlete
(forrás: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb00107608?page=2>)

Horváth Domonkos: Észlelés és jelentés. A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház figurális frízének értelmezési szempontjai

1. ábra: Gyulafehérvár, a Szent Mihály-székesegyház főszentélyének keleti nézete. A szerző saját felvétele, 2024.

2. ábra: Gyulafehérvár, Szent Mihály-székesegyház, a főszentély párkányának domborművei.
A szerző saját felvétele, 2024.

3. ábra: Gyulafehérvár, Szent Mihály-székesegyház, a főszentély párkányának domborművei (részlet).
A szerző saját felvétele, 2024.

4. ábra: Gyulafehérvár, Szent Mihály-székesegyház, a főszentély párkányának domborművei (részlet). A szerző saját felvétele, 2024.

